

SVEDOČANSTVA 32

Helsinški odbor

za ljudska prava u Srbiji

Snaga lične odgovornosti

SNAGA LIČNE

ODGOVORNOSTI

biblioteka

SVEDOČANSTVA

knjiga br. 32

GRUPA AUTORA

Snaga lične odgovornosti

IZDAVAČ

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

ZA IZDAVAČA

Sonja Biserko

OBLIKOVANJE I SLOG

Ivan Hrašovec

FOTOGRAFIJA NA NASLOVNOJ STRANI

Aleksandar Anđić

ŠTAMPA

Zagorac, Beograd

ISBN 978-86-7208-153-4

COBISS.SR-ID 152704268

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Narodna biblioteka Srbije, Beograd

94:929 Perović L.

321.01 Perović L.

SNAGA lične odgovornosti : prijatelji o Latinki Perović / [grupa autora]. –

Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008 (Beograd : Zagorac).

- 331 str. ; 23 cm. – (Svedočanstva / [Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji] ; br. 32)

Tiraž 500. – Umesto uvoda: str. 9. – Napomene i bibliografske reference uz

tekst. – Bibliografija: str. 324-331

a) Perović, Latinka (1933-)

Sadržaj

UMESTO UVODA		9
I JUGOSLAVIJA JE BILA NAŠA PRVA EVROPA		
OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ, intervju sa Latinkom Perović		
O sebi		16
O drugima		65
O nacionalizmu, socijalizmu, Jugoslaviji, Evropi		110
O istoriji		124
O predviđanjima i osporavanjima		137
II O LATINKI PEROVIĆ LIČNO I PROFESIONALNO		
dr RADMILA RADIĆ:	Istraživač i erudita	153
DUŠAN MIJIĆ:	Tačka oslonca	158
DIMITRIJE BOAROV:	Prolagomena za modernizaciju	162
	Najteže teme	165
TONČI STANIČIĆ:	Tragač za najtežim povijesnim odgovorima	170
III ZAČARANI KRUG (ANTI)MODERNIZMA		
OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR:	Liberal, liberalno, liberalizam	177
DUBRAVKA STOJANOVIĆ:	Steeplechase. Politička kultura kao prepreka modernizacije Srbije	188
SRĐAN MILOŠEVIĆ:	Kritički istoričar i društvo	202
IV TRI ESEJA O IDENTITETU (religija, tolerancija, nacija)		
MIRKO ĐORĐEVIĆ:	Sumnje u kraj sekularizma	239
PAVEL DUMONJI:	Tolerancija – ruža u križu sadašnjice	244
IVAN ČOLOVIĆ:	Nevolje s nacionalnim identitetom	250
V JEDNO ISTORIJSKO PODSEĆANJE		
prof. dr IVO BANAC:	Glavni tokovi reformnog pokreta u Hrvatskoj	259
VI BALKAN I NOVI GLOBALNI POREDAK		
SONJA BISERKO:	Rusija i njen uticaj na Balkanu	267
SEŠKA STANOJLOVIĆ:	Kinesko “osvajanje” sveta	300
BIOGRAFIJA		317
BIBLIOGRAFIJA		319

*To je najteži način života. Treba živeti za
budućnost, boriti se protiv onog što čovek vidi i
oseća pred sobom, stvarno, tvrdo i ogromno kao
granitni breg, a za nešto u što treba verovati i
što se samo naslućuje, nekad jače, nekad slabije,
u dalekoj daljini, kao zlatna magla negde iza
toga čega.*

IVO ANDRIĆ

„Znakovi pored puta“

UMESTO UVODA

U oktobru 2008. godine Latinka Perović je napunila 75 godina života. Knjiga “Snaga lične odgovornosti”, zbirka članaka njenih prijatelja i saradnika, je izraz poštovanja njenom dugogodišnjem istraživačkom radu i zalaganju za razumevanje Srbije i njenog napora da se modernizuje. Ova knjiga je omaž njenom životnom zalaganju za istinu, toleranciju, individualno poštenje i hrabrost, odgovornost prema vlastitoj zemlji. Knjiga je takođe počast Latinki Perović – čoveku, istoričaru, političaru i, iznad svega, prijatelju i saradniku.

Među srpskim istoričarima, Latinka Perović je verovatno uložila najveći trud da se pronikne u početke moderne istorije Srbije tokom XIX veka, bez čega se ne može razumeti ni aktuelna drama srbijanskog društva u pravljenju bilansa dvovekovnog lutanja. Isto tako, nije moguće dati odgovore na sve dileme sa kojima se Srbija na dramatičan način suočava bez uvida u suštinu dugotrajne političke opcije, Srbije kao hegemonu na *Balkanu*, koja je završila u zločinu.

U jednom razdoblju, dok je bila istaknuti političar, Latinka Perović je duboko uvažavala svu kompleksnost jugoslovenske federacije, suprotstavljajući se konstatntnom odbijanju Srbije da pristane na napor koji takva državna zajednica zahteva. Ona je u tom pogledu jedna od retkih koja je razumela tu složenu državnu zajednicu i potrebu za ravnopravnim odnosima između svih republika, bez čega takva zajednica nije moguća. Zato je i njeno razumevanje raspada Jugoslavije jedinstveno među, kako srpskim istoričarima, tako i među političarima.

Ova knjiga, kao izraz našeg DUBOKOG poštovanja za Latinku Perović, istovremeno je i pokušaj odupiranja marginalizaciji njene pojave, njenog rada i razumevanja Srbije. Bez takvog uvida i razumevanja, Srbija ne može istinski postati deo zajednice evropskih zemalja.

I

JUGOSLAVIJA JE BILA NAŠA PRVA EVROPA

“Jugoslavija je bila naša prva Evropa” – razgovor sa Latinkom Perović –

Danas u Srbiji svako ko je imao ikakve veze sa politikom piše dnevnike ili memoare ostavljajući budućim generacijama sliku političkih zbivanja koju želi i svoju ulogu u njima često prilagođenu današnjim merilima i novoustanovljenim vrednostima. Prošla zbivanja se uglavnom posmatraju sa stano-
višta poznatog ishoda, a lične aktivnosti boje prema poželjnosti savremenog trenutka. Savremenike i saborce koji nisu mogli ili nisu hteli da sa “naknadnom pameću” objasne svoja prošla uverenja, ostavljaju na poziciji prevaziđenih, pregaženih ljudi prošlog vremena.

Ni historiografija se ne ponaša mnogo bolje. Sa istom “naknadnom pameću” i sa pozicije danas poželjnih vrednosti, istoričari uglavnom prave nove periodizacije u kojima se između 9. maja 1945. i 5. oktobra 2000. nije u Srbiji ništa bitno ni dobro dogodilo. Pošto više nema komunizma, a nema ni Jugoslavije, “izbrisana” je i njihova istorija. Njen najrasprostranjeniji i najelegantniji falsifikat je upravo prikazivanje tog dugog perioda kao beznačajne ravne linije na kojoj se smestio “komunizam” između dve “demokratije”. Jedina dobra strana tog kalemljenja nove na prethodnu “demokratiju” je što uprošćava mogućnost sagledavanja savremenog stanja i lakšeg razumevanja svega onoga u čemu živimo – države koja ne može da nacrti svoju mapu, vlasti koja ne zna da li će na Istok ili na Zapad, “antifašističke” ideologije koja rehabilituje saradnju sa nacizmom, društva koje se sastoji od šačice bsnoslovnih bogataša i mase ucenjenih i zastrašenih ljudi...

U takvom okruženju, gde se prošlošću bavi svako ko je elementarno pismen, gde se kao "istorija" serviraju lični kompleksi, gde se čitave studije grade na iskazima iz treće ruke, gde se biografije političkih aktera pišu na osnovu priča anonimnih, a prepoznatljivih kafanskih tračera, gde nacionalni "autoriteti" po sto puta preštapavaju iste knjige "sećanja" sa novim naslovima kako bi to konačno postala i "sećanja" vernih čitalaca – u takvom okruženju i takvim uslovima razumljiv je otpor pojedinaca da uopšte govore o sebi u prošlosti. Latinka Perović spada u te pojedince. Nije vodila dnevnik, ne piše memoare. Bar jednu deceniju je negativno odgovarala na sve pokušaje koleginica i kolega da je uvere da je potrebno da ona sama objasni sebe, svoju političku aktivnost, svoj odlazak iz politike, na kraju, da bar jednom odgovori i na napade kojima je decenijama bila izložena. Pretrpela je medijsku hajku sedamdesetih godina, nije na nju odgovarala. Tada je prvi put, u komunizmu "lustrirana". Onda su je ostavili na miru dok je sedela kod kuće i "bavila se svojim poslom". Posle dve decenije se ponovo pojavila u javnosti. Hajka je odmah započela, ni na nju nikad nije odgovorila. Još jednom su se pojavili zahtevi, sada i u demokratiji, da bude "lustrirana". Uverena u snagu dokumenata koja ostaju iza svake javne političke aktivnosti, u moral i profesionalizam istoričara koji će kad-tad pristupiti ozbiljnom istraživanju istorije Jugoslavije, Latinka Perović je prezentirajući sva relevantna dokumenta koja objašnjavaju zbivanja vezana za političku aktivnost i odlazak iz politike liberala (L. Perović, Zatvaranje kruga – ishod rascepa 1971–1972; M. Nikezić, Srpska krhka vertikalna), smatrala da je to dovoljno za utvrđivanje činjenica, ukoliko su činjenice ono što društvo želi da sazna. Nije odgovarala ni kada su je nazivali raznim imenima koja su sva, naravno, najviše govorila o predmetu frustracija onih koji su ih smišljali, ali to je već za analizu stručnjaka iz nekih drugih profesija. A nazivali su je "egzekutorom titoizma", rodonačelnicom "ženske škole nacionalne istorije" ("ŽŠNI"), "ekstremnim segmentom građanske scene", "staljinističkim liberalom", "boljševičkim mazohistom", "gimnazijalkom"...

Autorka ovog teksta je imala sreću da posle dugog nagovora dobije pristanak da snimi razgovor koji je pred čitaocima. I ovog puta, kao i inače, u svakodnevnim razgovorima, Latinki Perović je bilo važnije da objasni ljude sa kojima je sarađivala, njihovu ulogu i značaj u političkom životu Srbije i Jugoslavije, nego što joj je bilo bitno da kaže nešto o sebi. Bez, možda i nepristojnog insistiranja, mnoge stvari ni ovog puta ne bi rekla.

I danas, u sedamdeset i petoj godini života, Latinka Perović svaki dan provodi sate u Univerzitetskoj biblioteci, ima neiscrpu energiju, sa izuzetnom pažnjom i poštovanjem prema tuđem mišljenju sluša sagovornika, nikada ne odbija da pročita ponuđeni tekst, da iznese svoje mišljenje, da predstavi knjigu, da satima putuje po Srbiji da bi održala predavanje... Iako sama potvrđuje da ima određenu distancu prema ljudima, za one koji je poznaju, njena “distanca” znači mnogo više od “prisnosti” drugih ljudi. Na kraju, ali ne najmanje bitno, nasuprot rasprostranjenom suprotnom mišljenju, ume doslovno do suza da se smeje.

Razgovor je vođen sredinom jula 2008. u Beogradu.

0 sebi

Kako pamтите ratne i prve posleratne godine? Okupaciju u Drugom svetskom ratu dočekali ste u Kragujevcu kao osmogodišnja devojčica. Šta Vam je iz tog vremena ostalo u najupečatljivijoj uspomeni? Kakva je bila Vaša mladost i školovanje u prvim posleratnim danima?

Ja se nikad nisam vraćala na stvari koje ste formulisali svojim pitanjima i ovaj razgovor sam prihvatila isključivo zbog Vas lično, zato što imate tu strast da stvari razumete i što imam veliko poverenje u Vas. Nisam sigurna da li ću uspeti da doznam Vaša očekivanja, ne zato što bih htela nešto da prikrijem, da ublažim, da ne budem do kraja iskrena, već zato što ja sudove o sebi vrlo teško glasno formulišem. Za Vas ću pokušati da budem do kraja otvorena, a koliko će to Vama koristiti, sami ćete proceniti. Na ovo Vaše pitanje gotovo mi je najlakše da odgovorim iako je i ono pokazalo da kada se čovek vraća unatrag, za neke stvari tek sada ima razumevanje i vidi da nisu tako jednostavne. Ja sam sve vreme okupacije provela u jednom selu pored Kragujevca, u Beloševcu, ni sat vremena hoda nije udaljeno, i sad, kada sam povodom Vašeg pitanja razmišljala, shvatila sam da nikad nisam svoje roditelje pitala zašto smo se mi tamo, kako se tada govorilo, sklonili, jer to nije bilo drastično uklanjanje od opasnosti. Verovatno smo otišli da bismo bili u široj porodici, i to je stvarno bila pametna odluka i mojih, a i roditelja moje braće od tetaka. Tamo je bilo mnogo dece, tamo su živeli moj deda i baka po majci, ali su živela i njegova dva brata i nas je bilo vrlo mnogo u toj, da tako

kažem “dečijoj koloniji”. Ja sam bila jedina devojčica, moja braća od tetaka su bili daleko brojniji i za mene je bilo posebno iskustvo nadmudrivanje sa njima i osećanje da nisam isto što i oni. Kako pamtim okupaciju? Tu bih morala da Vam kažem neki podatak o kome ja, zapravo, nikad nisam govorila. Braća moje majke, njena braća od stričeva, znači, moji ujaci iz druge dve porodice, su svi bili u partizanima, bilo ih je četvoro i neki od njih su bili predratni komunisti kao moj poslednji ujak koji je umro ove zime, bio je sudija Ustavnog suda. On je završio prava pre rata, primljen je u partiju godine kada sam se ja rodila i ja se kao kroz san sećam odlazaka u zatvore i opasnosti u toku rata jer su sve te kuće često pretresane, moj deda i drugi deda iz te porodice, treći je umro pre rata, su često pretresani i izvođeni noću. Moram reći da niko nije tada doživeo neku drastičniju sankciju, ali živelo se u neizvesnosti, opreznosti i strahu. Prvi traumatični događaj koji pamtim bilo je streljanje u Kragujevcu, i pamtim ga iz više razloga. U selu Grošnici, nedaleko od Kragujevca, ubijena je vrlo brojna muška familija moga oca, on sam je slučajno izbegao streljanje jer kada je ono počelo, mama mu je rekla da se negde skloni, on je zalutao u šumi gde ga je neko sreo i rekao mu da u Grošnici sve streljaju i da beži. Tako se on pukim slučajem spasao, ali su ubijena njegova rođena braća i njihova deca, moja braća od stričeva. U Grošnici je postojala, ne znam da li još uvek postoji, spomen ploča gde je bilo mnogo Perovićevih, mislim da je bilo dvanaest muškaraca, najbližih srodnika moga oca. To je bilo nešto što je živelo u porodici, ali streljanje u Kragujevcu pamtim iz vremena posle rata jer mi je ostalo u vrlo živom sećanju kako je grad tada izgledao. Pamtim ga kao grad žena u crnini u kome se vrlo tiho govorilo jer je, zapravo, iz svake kuće neko bio izveden i streljan. Iako sam bila devojčica, imala sam jasnu svest o tome da su izvođeni đaci. To se moje pamćenje održalo i na druge načine jer je poznati profesor Lazar Pantelić koji je streljan zajedno sa đacima, a nuđeno mu je u poslednjem trenutku da ih napusti, bio otac jedne od mojih najbližih drugarica Olje Pantelić. Ja sam, zapravo, u toj kući rasla, zajedno smo učili, to je bila brojna porodica, tri ćerke i dva sina, svi su učili ili studirali, i za mene je ostala tajna kako je njihova mama, gospođa Mira, uopšte preživela. Ja se samo sećam da je ona izdavala jednu sobu, da se živelo vrlo oskudno, potrebe su bile zaista minimalne, ali pamtim da je postojala neverovatna solidarnost, da smo mi jedni od drugih donosili, sve delili... Dakle, to mi je ostalo u vrlo živom sećanju i ta slika je nešto odvojeno od odlazaka u Šumarice, posebno odvojeno od kasnijih rituala.

To je u meni bilo duboko i po tome ni ja nisam, u suštini, mnogo čeprkala. Kragujevac pamtim i po veoma čestim sahranama jer su pronalazena deca na raznim frontovima. Druga moja drugarica Danica Pantelić je imala dva brata, njen otac je imao veliku bojadžijsku radnju pored biblioteke u gradu, čika Radenko Pantelić, gde sam ja provodila takođe mnogo vremena jer smo zajedno učile, tako se tada živelo. Ta moja drugarica je izgubila oba brata na Sremskom frontu. Pamtim njene roditelje kao vrlo tihe ljude, uvek u crnom, i za mene je ostala tajna kako su se ti ljudi nosili sa svojim nesrećama. Ja sam apsolutno svesna da sam kao dete o tome, nekako, razmišljala. U svakom slučaju, Kragujevac pamtim kao grad koji je preživeo jednu tešku traumu koja je u njemu živela na taj tihi način....

Posle rata se nije mnogo pričalo o tome?

Nije se mnogo pričalo, ali razmišljala sam o jednom fenomenu. Mi-slim da se uvek, kada se priča o zločinima, te cifre uvećavaju, znam da je sada Muzej došao do tačnih podataka, izašle su i knjige o tome, ali te uvećane cifre ne mislim da su bile samo rezultat državne politike, da bi ona došla do većih ratnih odšteta, reparacija, toga je sigurno bilo, ali i što se ljudi tiče, njima je izgledalo kao da je umro ceo grad. To je jedna psihološka stvar, tako je osećao onaj čije su dete izveli iz razreda i streljali, tako je osećao njegov sused, mi smo svi osećali kao da su hiljade ljudi izginule u Kragujevcu. Mi-slim da je to proizvod jednog psihološkog stanja, jedne atmosfere u kojoj se desi užasno nasilje. Ja sam tek kasnije, kao odrasla osoba, saznala da Nemci decenijama nisu odlazili u Kragujevac, ne znam da li je to bila stvar njihovog dobrog takta ili je to na neki način njima bilo sugerisano ili zabranjeno. Ja se ne sećam da se u tim prvim godinama, možda mene sećanje vara, ali se ne sećam, to je bilo skoro nepristojno, uvredljivo, da se žrtve u Kragujevcu kapitališu, da se na neki način koriste, da se o tome govori. To se obeležavalo, u prvo vreme privatno, ljudi su odlazili na stratišta, kasnije se to institucionalizovalo, dobilo neki ritual, ali ja moram reći da je on nešto što je više nalepljeno na moje sećanje, što nije neko moje dubinsko sećanje. Pamtim, naravno, i drugu stranu, ljude koji su posle rata bili na neki način žrtve. Ne mogu da nađem pravu reč, da li je to osveta, ili možda odmazda, dugo sam se kolebala da li čak i Vama da ispričam slučaj sa Andrejem Mitrovićem čiji je otac stradao 1945. godine. Mi se znamo od detinjstva. Moji roditelji,

posebno moja majka, dobro je poznavala njegovu mamu, gospođu Olgu Mitrović koja je bila predivna žena, bila je učiteljica i sa svojom učiteljskom platom se brinula o svojoj ali i o deci koju je Andrejev otac imao iz prvog braka. Znam da je organizovala čitalačke grupe sa ženama, bila je jedna od tih delikatnih osoba koja je patnju nosila sa dostojanstvom, verovatno i sa teškoćama. Moram da kažem da je Andrej zahvaljujući profesorki s kojom sam ja bila najbliža, koja je bila posle i direktor gimnazije, a kasnije i moja kuma, da je zahvaljujući njenoj brizi dobio stipendiju, dobio i smeštaj kod nekog ko je bio blizak meni i mome mužu, sa kojim tada još nisam bila u braku ali smo se družili, i završio školovanje. Bio je odličan đak, odličan student, znači, to se isplatilo. Ivan Đurić je pisao da je njegova generacija startovala sa visokog nivoa na koji su istorijsku nauku u bivšoj Jugoslaviji podigli Bogo Grafenauer, Mirjana Gros i Andrej Mitrović. Deo istoriografije osamdesetih i dvedesetih godina, koja se našla ispod nivoa Miloša Milojevića i Simeona Gopčevića, i to uz podršku državnih fondova, Andrej Mitrović je prvi nazvao *parahistoriografijom*... Hoću da kažem, da je posle Drugog svetskog rata princip solidarnosti funkcionisao.

Mislite da to ima veze sa sistemom ili sa činjenicom da se rat tek završio?

Verovatno sa tim da se rat tek završio, ali i sa sistemom u smislu da on osvetu nije ostavio kao princip, meni, niti mojoj majci, niko nije branio da se družimo sa nekim ko je nekog izgubio pod novom vlašću. Naravno da je bilo ljudi, to su obično bili ljudi koji su došli sa strane, koji su uspostavljali vlast, koji su se trudili da se nekako razlikuju, da se na neki način, pre svega materijalno, izdvoje, ali ako govorim o životu na ravni jedne obične porodice, ja to vreme pamtim kao vreme druženja, kao našu veliku želju da stvari saznamo, kao vreme solidarnosti i verovatno kao vreme nekih tema o kojima nije bilo pristojno razgovarati, a to su bile teme vezane za gubljenje tolikih života.

Sećate li se samog dana oslobođenja?

Ne! To je prosto neko urastanje u novo stanje, sećam se školskih manifestacija, govora na trgovima, toga se sećam kao kroz neku koprenu... Vreme posle rata je bilo po definiciji vreme nekog entuzijazma jer je prestala

okupacija, zemlja je doživela oslobođenje. Uopšte, povratak u grad 1945. godine, znači školovanje, pamtim po prilično haotičnoj situaciji u školama, u odeljenjima je bilo mnogo đaka, škola se tek konsolidovala. E, sad, moram da kažem da se to vreme menjalo, da je život dobijao svoju dinamiku. Moje srednje školovanje je počelo u posebnim gimnazijama, bile su dve muške i ženska gimnazija, ja sam počela školovanje u ženskoj gimnaziji, a u poslednjoj godini kada ću maturirati, stvorena je zajednička gimnazija, ali je ostalo žensko odeljenje i to je bila najveća reforma tada. Vi ste me sada vratili u detinjstvo, vratili ste me u taj rani posleratni period i obnovila su mi se sećanja na moje profesore i na veliku ulogu koju su oni imali u mome formiranju. Pamtim neke detalje, možda su tada počela, potpuno nesvesno, neka moja opredeljenja, neka moja stanovišta prema fenomenima sa kojima ću se tokom čitavog života sretati i neke stvari potvrđivati kao saznanja koja sam od svojih profesora primila. Mi smo stvarno imali odlične profesore, ja ih i sada poimence pamtim...

Koga posebno pamтите?

Najviše pamtim svoju profesorku matematike koja je bila jedna vrlo neobična žena, Katarina Janićijević, poticala je iz generacije prvih intelektualaca koji su se u Srbiji obrazovali, njen otac je predavao latinski jezik, oba njena brata su bili školovani ljudi, jedan je bio pravnik, drugi lekar, njen muž je bio advokat, jedan neobično plemenit čovek, ali, kako da Vam kažem, od nje ste učili matematiku, ali ste neverovatno mnogo učili kako treba, u suštini, živeti. Između nas dve je postojao vrlo prisan odnos od početka, tako da sam ja bila u prilici da slušam njene reakcije na razne situacije. Ona je pre Drugog svetskog rata bila levo orijentisana, nikad nije pripadala nekoj organizaciji ili pokretu, ali je a priori bila protiv progona, sankcija, uvek je bila na strani progonjenih levičara, i u gimnaziji, bilo da se radilo o đacima ili o profesorima, kao što je to bila i posle 1945. godine. Vrlo dobro pamtim kako je ona sa mnom, sa mladom osobom, razgovarala kao sa sebi ravnom i kako mi je pričala da su nekog lekara uveče gonili i ona kaže: "Pa kako možeš rešiti da nekog ubiješ bez suda?!" To sam vrlo dobro upamtila. Sećam se, još sam bila u početnim razredima gimnazije, održavao se neki zajednički sastanak učenika i profesora na kome je govorio jedan od prvoboraca, Raja Nedeljko-vić. On je bio strog čovek, posle je bio republički poslanik, član CKSK Srbije,

bio je Kragujevčanin, i na tom sastanku on je govorio vrlo strogo, na neki način preteći protivnicima. Sećam se da je bila zima, pošla sam kući sa mojom profesorkom hemije, zvala se Ljubica Filipović, bila je krupna žena, i tako, kroz taj mrak ona je sa mnom kao devojčicom išla i sva je ceptela, ja sam tada shvatila da je u ratu izgubila sina, i onda je rekla kako je vlast uvek ista, kako je uvek arogantna, kako uvek preti i sva je, nekako, podrhtavala tokom tog razgovora. Znam da sam se uz nju šćućurila, da sam osećala da je ona pogodena, pratila sam je do kuće i to je, nekako, ostalo duboko u meni, te stvari su mi se jako utisnule. Razmišljala sam zašto su te žene toj devojčici pričale takve stvari? Da li je to bila stvar poverenja, da li su one mene osećale jer nikad nisam bila na strani neke agresije u odnosima, ili su i same htele da, na neki način, utiču na mene?! To su detalji na koje sam se često u životu vraćala u sudarima sa osionošću koja je meni smetala i u komunizmu i u postkomunizmu podjednako, kad ona nije pod nekom kontrolom... Naši profesori su poznavali život svake svoje učenice, oni su odlazili u naše kuće, razgovarali sa našim roditeljima, oni su nas, zapravo, učili kako se govori i kako se misli. Ja se apsolutno ne sećam nikakve indoktrinacije u školi. U kragujevačkoj gimnaziji je bilo puno profesora ruskih emigranata i nisu oni samo predavali ruski jezik. Imala sam profesorku koja nam je predavala latinski jezik, a bila je ruska emigrantkinja, predavala mi je i biologiju ruska emigrantkinja, dakle, neku ideološku indoktrinaciju ti ljudi nisu bili prisiljeni da sa nama rade ili ja apsolutno nikad to nisam osećala.

Kakav ste bili đak, šta ste u školi najviše voleli?

Znate šta, ja ne mogu da kažem da sam bila štreber, nekako, ja sam bila od onih đaka koji su sve učili, ja sam mislila da je škola za to, sigurno sam više bila naklonjena predmetima iz društvenih nauka, imala sam odličnog nastavnika književnosti koji je tada, u tim podelama važio za, neću reći, "reakciju", ali za nekog kritičkog čoveka prema režimu...

Da li je važio ili ste to i Vi osećali?

To je nešto što je više strujalo, ali, profesor (Vujadinović se zvao) nas je učio visokoj pismenosti, sećam se tih pismenih zadataka, oni su bili vezani za književnost sem možda matorskog zadatka koji je bio vezan, hajde da

tako kažem, za politiku. Imali smo dobru praksu, dobijali smo velika dela klasične ruske, francuske, engleske književnosti da proučimo, da referišemo, da o tome vodimo raspravu i, mislim da je to nešto što nas je formiralo, ja sam osećala da to na mene vrlo mnogo utiče. Volela sam istoriju, volela sam jako filozofiju, volela sam jezike, ali, kažem Vam, ja sam učila sve sa jakim osećanjem dužnosti, možda je to deo moje rigidne prirode, ali ja sam stvarno tako to shvatala. Mi smo imali školske biblioteke i sami smo ih pravili, donosili smo knjige, umnožavali smo fond iz nekih naših fondova, ali u Kragujevcu je postojala i odlična gradska biblioteka koju sam ja maksimalno koristila, tu sam pročitala ruske klasike, i Dostojevskog i Tolstoja... Naravno, vreme se menja, ja ništa ne upoređujem, ali mislim da je to bila škola u kojoj smo se mi učili i mišljenju i raspravljanju, mi smo imali literarne družine, svako je nešto pisao, vežbao se, tu smo vodili rasprave, ko je imao talenta za neke druge stvari, za crtanje, za pevanje, on je išao u druge sekcije, u svakom slučaju taj vannastavni život bio je vrlo buran. Najbolji đaci smo bili neki Stojanović i ja, probala sam da se setim njegovog imena, on je posle, mislim, bio profesor Pravnog fakulteta u Kragujevcu. Ipak, vodilo se računa o nekim kriterijima, ja sam proglašena za najbolju učenicu generacije, i sećam se da mi je moja razredna starešina to saopštila i rekla da su svi profesori bili jedinstveni, samo je jedan profesor rekao: "To je pravedno, ali možda će nam neko zameriti što smo to dali devojci, a ne mladiću." Ja sam, i to ću Vam reći, kao nabolji đak u generaciji imala stipendiju grada. Nikad to nisam nikom ispričala, ali kad sam diplomirala ja sam svoju stipendiju vratila, rekla sam da je to sad potrebno nekom drugom, da se ne vraćam u Kragujevac, da ne mogu svome gradu da vratim to što je on meni dao, moji roditelji su tada nešto prodali i tako smo stipendiju vratili. Hoću da kažem, ja nisam mislila da je to meni dato, da sam to dobila zato što sam bila najbolja učenica. Ne znam kakva je bila praksa posle, nikad me to nije ni zanimalo, nikad nisam mislila da to treba da bude pravilo, ali ja sam osećala da to treba tako da uradim, moji roditelji su isto osećali... Moja generacija je bila rano angažovana, postojala je organizacija, u početku je to bio SKOJ, posle omladinska organizacija i mi smo na razne načine tu bili angažovani, ali se to svršavalo za vreme školskog odmora. Ne sećam se da sam ikad u razred ušla posle svoga profesora. Ja sam trčala da uđem, da to njima ne smeta i oni su, nekako, bili svesni toga. Neprestano smo radili, počeli smo odmah da idemo na radne akcije

gde smo provodili leto. Ja sam bila na četiri takve radne akcije, prvi put sam bila na Novom Beogradu...

1948. godine?

Da, ja sam bila, takoreći, dete, bili smo dva meseca na Novom Beogradu, onda smo sledeće godine gradili autoput Beograd–Zagreb, zatim smo bili na pruži Banja Luka–Doboj, a poslednja akcija je bila gradnja tekstilne fabrike u Novom Pazaru.

Jeste li Vi bili izuzetak ili je većinska omladina odlazila na radne akcije?

To je bila većinska omladina i to je bilo dobrovoljno. Ja mislim da smo mi zdravo odrastali, na tim akcijama smo se bavili fizičkim radom, bavili smo se dosta sportom, tu je bilo solidarnosti i druženja, delili smo pakete, sretali smo se sa mladim ljudima iz čitave Jugoslavije, neki entuzijazam je tu postojao i mislim da je bio autentičan. Bio je blizu Beograd, tu su živeli moji rođaci, moji roditelji su dolazili, ali ja sam se stidela, osećala sam se nekako nelagodno da me oni posećuju i da se ja izdvajam.

Šta je za Vas značio odlazak na radnu akciju?

Znate šta, to je bio jedan pokret, to je bio neki duh vremena, mi smo osećali da učestvujemo u izgradnji, u obnovi zemlje, mislim da je nama tu jako važno bilo i druženje i ja sam se, sramota me je da kažem, sa svake akcije vratila kao udarnik, ja nisam bila nikakav funkcioner tamo, bila sam običan brigadir kao i toliko mojih vršnjaka. Neka naša prijateljstva su se do danas očuvala sticajem raznih okolnosti, bilo zato što smo se posle u Beogradu vidali kao studenti i nastavili da se dužimo, bilo što smo, kako smo odrastali, ulazili u porodične veze. Recimo, prijateljstvo sa mojom drugaricom Lilom Mičić, koja je dve godine starija od mene, tada je počelo i traje potpuno nepomućeno do današnjeg dana. Kada ima nešto važno da mi kaže, kao što je odlazak njene ćerke i zeta u Ameriku pred mobilizaciju, ona će doći da to ovde kaže i obrnuto.

Da li je rano ratno iskustvo uticalo na Vaš interes za politiku?

Sve zavisi od toga šta podrazumevamo pod pojmom politika. Sigurno da je cela ta atmosfera, tako kako sam ja volela sasvim iskreno da Vam je opišem, uticala na moj angažman, na čitanje, na razgovore, na učešće u omladinskom životu, to je, prosto, jedno vreme... Međutim, ja bih to teško rekla nekom drugom, ali ja sam se tog političkog angažmana uvek pomaaalo stidela.

Zašto?

Pa, smetalo mi je da se ja nekako izdvojim, da budem angažovana u smislu da imam vlast nad svojim vršnjacima, pogotovo da me tako vide moji profesori. Jedan od retkih ljudi koji je toga bio svestan u mome karakteru je bio Marko Nikezić. On mi je govorio: "Ti se uvek pomalo stidiš što si sekretar CK!" Tačno, i ja to Vama mogu da kažem, to je jedna od barijera za ovaj razgovor jer to je nešto autentično što će možda neko sutra da pročita i da kaže – šta sad ona priča tu priču?! A zaista je bilo tako. Ja politiku nikad nisam shvatala kao profesiju, kao nekakav poziv, ja se vrlo dobro sećam svojih studija, bio je neki studentski skup, popunjavali smo glasačke listiće za studentski odbor, naišao je moj profesor Radoslav Bošković koji je predavao staroslovenski jezik i uporednu gramatiku slovenskih jezika, koga sam ja obožavala, smatrala da je stvarno ingeniozan. On je bio zaprepašćen, mene tu vidi među aktivistima i pita: "Perovićeva, šta ćete Vi ovde?" Ja sam rekla da nešto pomažem i tako... Hoću da Vam kažem, politički angažman dobrog dela te generacije je bio neko služenje opštem dobru, mi smo to tako razumevali. Zato je meni vrlo teško da Vam o tome govorim jer posle svega što se desilo, to ljudima izgleda neuverljivo. Ali, znate kako, mi smo tom pokretu prilazili dobrim delom zato što je on nas tražio, kao najbolje đake, kao ljude koji imaju prirodni autoritet u svojoj sredini, mi smo tako tome prilazili, a ne da postanemo funkcioneri, da upravljamo ljudima, pogotovo da imamo neke privilegije.

Koliko su se kragujevačka i beogradska sredina razlikovale u vreme kada ste prešli u glavni grad?

Moram reći, ne mnogo. Kragujevac je u to vreme ipak imao časopis, postojalo je neko pamćenje, postojala su udruženja, predavanja, onda su počeli da se organizuju koncerti, izložbe, tako da Kragujevac nisam doživljavala kao neku puku provinciju iz koje ja sad odlazim u Beograd, ne bih mogla da kažem da je to bio slučaj ni sa mojim drugaricama i drugovima. Mi smo se, naravno, radovali dolasku na studije u Beograd, zadržale su se te veze bez obzira na fakultete na kojima smo se našli neko vreme, a onda, kako to biva obično u životu, počeli smo da se na neki način udaljavamo. Ja sam došla na studije 1952. godine, hranili smo se u studentskoj menzi, prve dve godine sam stanovala kod ujaka, a posle smo moja drugarica i ja stanovale u omladinskom domu gde su nam dali sobu, to je Mićićka koju sam Vam pomenula. Te dve sredine se nisu mnogo razlikovale zato što je društvo bilo vrlo siromašno, ja se sećam da sam na studije došla u dokolenicama. To su pedesete godine, to je najveće siromaštvo, to je i jedna atmosfera za koju će ljudi reći da je nešto prošlo, možda da oni to nisu osećali, ja lično jesam, a mislim, i dobar deo moje generacije, mi smo osećali da je zemlja u opasnosti, da je sukob sa Sovjetskim Savezom nešto stvarno... Ja sam, recimo, uvek radila kao što sada radim u Univerzitetskoj biblioteci, imala sam svoje mesto u Seminaru za srpski jezik, uvek je tu bila jedna barikada knjiga...

Da li je to bila stvarno “barikada”?

Ja sam je pravila zato što sam ono što sam radila volela da imam sve na jednom mestu. Ako sam spremala ispit, tu je bila literatura vezana za taj predmet, posle, kad sam došla u Arhiv, u biblioteku, to se nastavilo jer sam uvek radila više paralelnih stvari i htela sam da mi je uvek sve pri ruci. Imala sam to i u CK. Nikezić i ja smo se, kada je već bilo jasno da ćemo zajedno obavljati dužnosti, prvi put tako sreli, on je ušao u moju kancelariju, a na mom stolu je bila gomila knjiga, razna literatura, on je pitao: “Ko ovo čita?” Rekla sam: “Ja i drugi ljudi kojima to treba.” Da li je to bila moja instinktivna potreba da se ogradim? Ja to više osećam kao potrebu da sve imam pri ruci. Dakle, u Seminaru je bio vrlo disciplinovan rad, ja sam redovno išla na predavanja kao i cela naša generacija, studiralo se redovno, to je bila jedna

dobra generacija, ne mogu da zamislim da bi neko polagao ispit na protekciju. Ja ne kažem da je postojala konkurencija, ali neka vrsta takmičenja je postojala, i tu se nekako prirodno uspostavljao neki red među nama. Mi smo radili vrlo disciplinovano, živelo se vrlo skromno, i tu je postojala neka solidarnost i ambicija te generacije da što više nauči. Imali smo dobre profesore, ja sam bila generacija koja je još zatekla Aleksandra Belića kod koga sam polagala opštu lingvistiku, on je tada bio veliki autoritet, moje otkrivanje njegove ličnosti došlo je vrlo kasno kada sam počela istraživanja i kada sam otkrila da su ljudi komplikovane ličnosti – njegova prepiska sa profesorom Ramovšem iz Slovenije, njegov boravak u Rusiji. On je spadao u onu grupu intelektualaca koju je srpska vlada slala u sve zemlje, a on je bio u grupi koja je otišla u Rusiju. Moj profesor srpskohrvatskog jezika, kako se to tada zvalo, bio je Mihajlo Stevanović, profesor istorije jezika je bio Radovan Aleksić, profesor uporedne gramatike slovenskih jezika je bio Radoslav Bošković, to je predmet koji sam jako volela i koji mi je pomogao da čitam na svim slovenskim jezicima.

A jeste li izlazili?

Postojale su mogućnosti za druženje, ne mogu da kažem da nisam izlazila, ali, da budem iskrena, igranke mene nisu mnogo privlačile, mi smo se družili, vodili silne rasprave. Pedesetih godina Beograd je počeo da se otvara, dolazili su ljudi čija ste predavanja mogli da slušate na Kolarčevom univerzitetu, Žan Kasu, ljudi koji su podržavali Jugoslaviju, dolazile su kulturne grupe, dolazilo je englesko pozorište, kinesko pozorište i balet, dolazili su glumci, Žerar Filip, Simon Sinjore, dakle, to je postajala sredina koja je budila našu radoznalost i mi smo na sve to išli, jako se trudili da dodemo do karte, bilo je tada i posebnih predstava za studente. I intelektualni život je bio dinamičan, nije uopšte bio ravan, tada je počela da izlazi *Nova misao*, tu su se vodile neke rasprave, došao je Đilasov slučaj, on je bio jedna neočekivana pojava u pokretu koji je bio jedinstven, ali ne mogu da kažem da je to bilo samo u atmosferi straha, da na partijskom sastanku baš ništa niste mogli pitati, ja ne pamtim takvo vreme. Partijski smo bili organizovani na fakultetu, sećam se, Sulejman Redžepagić se zvao, bio je darovit student, on je tada u raspravi o Đilasu imao i neka pitanja. Sećam se vrlo dobro “ibeovaca” koji su se vratili sa izdržavanja kazne i došli da nastave studije, moja

generacija je njih već zatekla na fakultetu. Oni su delovali kao fizički izmučeni ljudi, ali u studentskoj sredini uopšte nisu bili ekskomunicirani. To su bili vrlo sposobni ljudi, među njima je bio i Mitar Pešikan koji je posle postao akademik, bio je i Dušan Jović koji je kasnije postao profesor univerziteta, mi smo se družili normalno na studijama i kad sam ja otišla iz politike, on je bio jedan od retkih ljudi koji je kod mene redovno dolazio, ja se nikad nisam pitala koji su to motivi, uvek sam sa njim razgovarala otvoreno o svemu i on je tako to i objasnio, da se setio naših druženja kad su se oni vratili sa Otoka. Mi smo znali da su oni došli sa izdržavanja kazne, ali ja se ne sećam nikakve barijere među nama, naprotiv, oni su kasnili sa studijama, menjali smo beleške, udžbenika nije bilo, zajedno smo učili, sećam se nekolicine takvih ljudi, bilo je među njima i žena. Čak ne mogu ni da Vam kažem gde su oni izdržavali kaznu jer to nikad nije bio predmet naših razgovora, u svakom slučaju, oni su se integrisali u sredinu, oni nikad o tome nisu govorili, verovatno su imali i neki obzir. Imala sam i profesora koji je jedno vreme bio na Golom otoku, to je profesor Miodrag Popović sa kojim sam se družila i kao odrasla osoba, do njegovih poslednjih dana. Zajedno sa Dušanom Ivanićem sam spadala u ljude koje je on pozivao u svakom trenutku, živio je tu blizu. Različito smo mislili o stvarima, o svemu smo razgovarali, ali se ne sećam, ili sam ja tako stvari percipirala, da je postojala neka ekskomunikacija tih ljudi... Vrlo dobro se sećam dolaska Hruščova u Beograd. Ja sam jedina ostala u Seminaru, nisam otišla na taj doček. Iskreno da Vam kažem, nisam htela da izgubim vreme. Ne mogu da kažem da je to bio neki moj politički stav, mislila sam – šta ću ja tamo – ja sam ostala i znam da su me kolege pitale: “Pa dobro, šta ti bi, jedina si ostala, znaš kako je fantastično bilo, Rusi došli na poklonjenje, znaš šta im je Tito rekao...” Ne znam da li sam tada to tumačila, ali ja prosto nisam htela u tu gomilu, šta ću ja tamo, bolje je meni da sedim u Seminaru, da nešto čitam, da se spremam za ispit... Ovaj razgovor, ne mogu da kažem da nije neko malo mučenje ali ja to Vama mogu da kažem, ja nikad nisam bila identifikovana sa politikom, razumete?!

Ni kasnije?

Ne! Ja sam u tome učestvovala, ja sam imala neku radoznalost, ja sam stvari posmatrala, imala sam neko osećanje da ja tu mogu da pomognem, ali ja se sa tim nikad nisam identifikovala bez ostatka!

Šta je najviše uticalo na Vaša levičarska uverenja? Društvene okolnosti? Sredina? Škola? Porodica?

Mislim da je sve po malo, ne bih mogla da kažem da je to bio jedan čirilac. Sigurno je to porodica, sigurno je to odrastanje u ratu u kome su ipak bile jasno polarizovane strane dobra i zla, za mene je bilo nesumnjivo da je antifašizam strana na kojoj je dobro, mi smo se tako formirali. Drugo, za nas je antifašizam simbolisala partizanska strana jer smo, boraveći za vreme rata u selu, imali i te četničke bande, njihove pretrese i naručivanje hrane. Vrlo dobro pamtim da su oni uglavnom tražili da se za njih obezbeđuje hrana, odeća, da se vezu kokarde. Ne pamtim neki njihov otpor. Ali, ovo ste pitali, moje opredeljenje za levicu, mislim da sam i citirala negde, Francuzi kažu da “vreme određuje ljude”, za mene nikada nije bilo sporno da vreme nije unisono, da u svakom vremenu postoje ljudi koji pate, za mene su to sigurno bile majke čija su deca tada streljana, ili majke čija se deca nisu vratila iz rata, na kraju, jedan od mojih ujaka se nije vratio, njega su četnici zaklali negde u Bosni, bio je student prava, postojala je bista pred Pravnim fakultetom u Kragujevcu, ne bih mogla da Vam kažem da li još uvek postoji jer se ti simboli, kao što znamo, menjaju. Bilo je sigurno i ljudi kojima je nacionalizovana imovina, koji su izgubili svoje, koji su se našli na drugoj strani, koji sigurno nisu delili taj entuzijazam, ali ono što je bilo atmosfera vremena, to je bilo oslobođenje, mogućnost da se školujete, mogućnost da učite. Ruski pritisak je bio jedno veliko iskustvo, to je bilo i nešto gde se učvršćivala ta sigurnost, gde se uspevalo da se i od toga odbrani, i možda su te dve pobede i stvorile osećanje potpune, da tako kažem, nekritičnosti prema svom vremenu. U ratu ste se našli na strani protiv okupatora u antifašističkoj borbi, a onda je došao izazov 1948. godine, ta drama se svakako osećala, osećala se i u partiji, osećala se, na kraju, i u srpskom narodu. Raskid sa Rusijom, nije tačno da se nije osećao, ja se ponekad vraćam na časopise, na novine tog vremena, i uvek kažem mladim kolegama da veoma greše što misle da je to vreme unisono, jer to je vreme velikih traženja, naročito posle 1948. godine, to je veliki prelom.

Mislite da se to u Srbiji više osetilo nego u drugim republikama?

Ja to ne mogu da kažem kao nešto iskustveno zato što tada nisam putovala, u isto vreme mogu da kažem nešto na osnovu istraživanja. 1948. godinu treba gledati u kontekstu, niko nije postavljao pitanja, još uvek su trajala hapšenja, tema je bila na neki način zabranjena, postojala je i spoljnopolitička opasnost koja nije nikakva izmišljotina i ja mislim da je stvar komplikovanija. Pazite, obe strane u tom sukobu, govorim o odnosima unutar partije, su jedna drugu smatrale izdajnicima. Ovi koji su pružili otpor, zajedno sa rukovodstvom, smatrali su da je to izdaja zemlje, jer oni su već vlast u zemlji, smatrali su da je to izdaja revolucije, jer su revoluciju uvek smatrali autentičnom, a ne nekom replikom sovjetske revolucije, ali, smatrali su i izdajom doktrine socijalizma, jer internacionalizam nije u njihovoj percepciji podrazumevao takve odnose između država. Ova, da tako kažem, strana koja se izjasnila za Rezoluciju, takođe je to smatrala izdajom vere, izdajom doktrine, izdajom Staljina sa čijim su imenom ginuli, izdajom ideala revolucije, i to objašnjava njihovo međusobno ponašanje. U daljoj evoluciji, strana koja je bila poražena, izolovana na Golom otoku, nije dobijala nikakvu satisfakciju. Jer, zemlja se održala, mogli su Srbi da vole ne znam koliko Ruse, ali da ih prime baš kao okupatore, nisam sigurna da bi se za to opredelili, zemlja se otvorila prema svetu. To se smatralo svetsko-istorijskim događajem, desila se prva pukotina u staljinističkom bloku koji je posle Drugog svetskog rata već postao vojno-politički blok, a onda je došla ta istina iznutra, iz samog Sovjetskog Saveza, došao je Dvadeseti kongres koji ja svrstavam među najznačajnije događaje XX veka. Iz Sovjetskog Saveza je progovoreno o zločinima, o logorima, o progonima manjina, ubijanju vodećih ljudi, istorijskih vođa boljševičke revolucije, tajni govor Nikite Sergejeviča Hruščova na Dvadesetom kongresu tada se čitao interno, to je znao veoma širok partijski krug ljudi i kad dobijete jedno takvo svedočanstvo iznutra, vrlo je bilo teško da u zemlji računate na neku podršku. To, naravno, nije značilo da se izjednačite sa metodama, to je sasvim drugo pitanje. Ta ideološka tenzija između KPJ i KPSS je nastavljena i to po dve osnove. Pokazalo se da ni u Sovjetskom Savezu nije bilo lako napraviti preokret. Ubrzo je Hruščov uklonjen udarom, došao je Brežnjev, njegova vladavina je trajala dvadeset godina i bila je vezana za to opadanje, tako da se velika nada da će sa Hruščovom led krenuti u celoj Istočnoj Evropi, polako gasila. Drugo, došlo je do pobuna u drugim istočnim

zemljama, došlo je do pobune u Istočnoj Nemačkoj, do pobune u Mađarskoj sa mnogo žrtava, došla je sasvim nova situacija u Poljskoj sa postepenim nastajanjem opozicionog pokreta koji je prodirao u čitavo društvo. To je latentna pobuna, cela Istočna Evropa je na neki način to odbacivala, to se uvek završavalo porazima, novim hapšenjima, u prolivanju krvi..., teško je da jednu takvu orijentaciju u zemlji koja je izašla iz celog tog kruga, branite i da joj date istorijsku satisfakciju. Mislim da je to ključno pitanje. Ja se sećam kada je počelo to pitanje da se otvara, prvi su tu, moram reći, bili Slovenci, to je išlo preko literature, ona je uglavnom otkrila golootočku istinu, preko nje su išla saznanja o teroru, o stradanju, ali mi još nemamo ozbiljnih studija o tome, čak ni o dokumentima do kojih je moguće doći, koliko ja znam samo je Radonjić iz Crne Gore objavio knjigu o tome. Znači, stalna tenzija koja je postojala, Program SKJ sa naznakama napuštanja dogme: "Ništa ne sme biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno..." bio je osuđen u međunarodnom komunističkom pokretu, uvek ste imali to vruće-hladno, ne može se reći da u zemlji nije bilo orijentacije ka studijama staljinizma, ja se ne sećam da je tada neko, čak ni od kritičara, pokušavao da jugoslovenski slučaj svrstava u staljinistički blok. Na kraju, imali ste Institut za međunarodni radnički pokret gde je bilo mnogo ljudi koji su kasnije bili kritičari i zvali su se disidentima, održavani su skupovi koji su se zvali "Marks i savremenost", najfrekventnija reč je bila humanost, bili su skupovi posvećeni pitanjima savremenog humanizma... Danas se niko ne vraća na to, a mora se vratiti da bi se videlo, uz osudu zbog žrtava i metoda, šta je tu, uopšte, ko hteo! Znači, vi ste neko ko u okviru mogućeg nešto čini, a danas se sve to potpuno ignoriše. Nije važna tu istorijska pravda, ali važna je tačna definicija sfere istorijskog procesa da bi se on razumeo. Tako ja stvari vidim. Imali ste jedan drugi proces u SKJ, neposredno posle sukoba, baš zato što ste se smatrali pravovernim nastavljačima doktrine, išli ste na dokazivanje koje je bilo drastično sa kolektivizacijom, dakle, to je jako komplikovan i potpuno nov proces. I kada se to pitanje otvorilo, ja se sećam, o tome su vođeni dugi razgovori među ljudima koji su to razmatrali, svako je od njih govorio – ja to nisam znao! Ja ću Vam reći nešto što sam i tada govorila i sada tako mislim, ja sam rekla: "To nije pravo pitanje! Ja ti verujem da ti nisi znao, a priori, pravo pitanje je šta bi ti radio da si tada znao?"

Vi stvarno verujete da neko nije znao za Goli otok?

To hoću da Vam kažem, to je jedna od istorijskih laži, jedna mimikrija, jedan istorijski cinizam, neko je to potisnuo, neki su i direktno lagali i lažu, a neki su se, prosto, premandurili. Ja sam odmah rekla, u redu, nisi znao, prihvatam, ali pravo pitanje je – šta bi ti radio tada da si to znao? Tako da mislim da je 1948. jedna vrlo velika i važna tema koja, kao i druge kod nas, ostaje neobrađena. Činjenica je da se tada događaju neke stvari, da se drži kongres književnika Jugoslavije, da Krleža drži svoj referat, da izlazi *Nova misao*, da, na kraju, postoji ta kritika staljinističkog režima, da se preko starih komunista vraća i u vreme pre rata... To su prosto neke stvari koje vi živite i na kraju, upijate, a koje ljudi kada govore o pojedinim razdobljima gube iz vida. Moja generacija je, na kraju, i fizički učestvovala u podizanju jedne razorene i siromašne zemlje, u njenoj industrijalizaciji, u školovanju njenih ljudi, i ja ne mogu sada, iz naknadne perspektive da o tome govorim kao o jednom totalitarnom sistemu, to ne bi bilo ni iskreno prema Vama, ni pošteno prema vlastitom životu. Ja to vidim kao jedan proces, ne mislim da se sve to slučajno dogodilo, ja, uopšte, ako smem da izađem iz okvira koji ste Vi postavili, mislim da, što se tiče istorije Jugoslavije, mi o tome zapravo, kao istoričari, ništa ne znamo! To, možda, izgleda vrlo strogo, jer, imali ste prvu Jugoslaviju koju su potresali ozbiljni sukobi i sad iz naknadne perspektive možete da kažete – pa kakva je to bila diktatura?! Znae šta, za onoga ko je bio pogođen tom diktaturom, ja ne mislim da je to bio razvoj. Taj period je kratko trajao, znamo kako se završio, ne možemo da kažemo da o tome imamo neke ozbiljne, slojevite studije. Ja to isto mogu da kažem i za drugu Jugoslaviju, to su različite faze, ali teško da je tada bilo nekoga u Srbiji ko obnovu Jugoslavije, bez obzira što je na njenom čelu bio Hrvat, bez obzira što su vodili komunisti, nije doživeo kao veliki istorijski čin.

Mislite da jeste?

Mislim da jeste! Za Srbe je bilo bitno da se obnovi Jugoslavija, oni su bili na pobedničkoj strani.

Omladina je bila većinski levičarski opredeljena?

Apsolutno, apsolutno, to pokazuju i radne akcije i komunikacije, vi ste tad imali čak i jednu iluziju o balkanskoj federaciji što ja ne mislim da je bila samo kombinacija spoljnopolitička i velikih sila. To je bio jedan veliki entuzijazam koji se onda spuštao sa realnošću na zemlju i, naravno, hladili su se neki odnosi i došao je pritisak 1948. godine, što je Jugoslaviju homogenizovalo, možda je neke procese i blokiralo, možda bi se neke stvari ranije otvorile, ranije bi se o njima raspravljalo...

Za neke stvari je značilo i korak napred?!

Kako da ne, ja na celo to vreme gledam kao na proces koji ima svoje faze, ja ne mislim da su se svi u svakoj etapi tih procesa jednako osećali, ljudi su se različito osećali, ali bojim se da prave žrtve, hajde da kažemo, ljudi koji su trpeli posledice tog istorijskog procesa, manje govore o tome i to je problem. Kako istoričar da dođe do onog autentičnog kada su se kod nas smene vlasti uvek kapitalizovale i još važi ono što je govorio Slobodan Jovanović za Obrenoviće: "Ko je dva puta bio privođen od pandura pod Obrenovićima, taj je to višestruko naplatio." To je isto deo stvari na koje mi računamo kao na realne. Konflikt 1948. je bio velika drama. I teror ima više dimenzija! Danas se on vezuje isključivo za Tita – a to nije tačno! To je jedan sistem, to je sukob sa jednom velikom silom, to je sukob unutar ideologije. On je različito interpretiran, kaže se: to je bio sukob da bi se održala vlast u Jugoslaviji – ja to nikad ne bih dovela u pitanje! Ali, šta se sa tom vlašću uradilo? Naravno, protivnici su potisnuti na vrlo brutalan način, izolovani su, podvrgnuti nečovečnom teroru, ali šta se još dešavalo u to vreme? Okretanje prema razvijenom svetu, stalno balansiranje između Istoka i Zapada, stvaranje manevarskog prostora da se pomičete kao zajednica, a te stvari se ne posmatraju istovremeno, zato i nije moguća neka istorijska ravnoteža i istina! Ako se samo govori o dželatima i žrtvama, onda se gube iz vida društveni procesi. Te prve godine su godine velikih odricanja, velikog siromaštva, ali se osećao napredak pre svega u činjenici da je prestala okupacija, počelo je otvaranje prema svetu, unutar zemlje se smatralo da ako si morao da budeš sa komunistima na jednoj strani protiv fašizma, 1948. je u načinu mišljenja nesta-

la ta barijera i mislim da se veliki deo inteligencije tako osećao. Šta je sada naknadna svest i zašto ona dolazi, to je drugo pitanje.

Šta je stvarno početak Vašeg političkog angažmana?

Nekakav početak mog političkog angažmana bio je u predsedništvu CK omladine Srbije, to je bilo negde 1953/1954. U omladinskoj organizaciji je bilo vanredno zanimljivo, tu je bilo ljudi iz cele bivše Jugoslavije. Još sam bila studentkinja, redovno sam radila, išla na teren, organizovala kulturne manifestacije, takmičenja, festivale, to je, nekako, spadalo meni, ali svi su znali da su moj prioritet bile studije, da mene niko ne može naterati da pomerim ispitni rok, uvek sam vukla knjige... Dragiša Đurić-Gile je tada govorio: "Voleo bih da se ova Latinka uda, da rodi petoro dece, da je vidim jedanput bez tih knjiga." Sećam se da sam se šalila s njim: "Nećeš to nikad videti", i tako se i desilo, je l'? Meni je uvek bilo prioritetno da studiram, da naučim, da se angažujem, ali da to ne pretpostavim svome samoobrazovanju. Ja sam diplomirala u prvom roku i odmah sam upisala postdiplomske studije, moja magistarska teza je bila, Vi ćete se začuditi, "Dopunske i odredbene sintagme u jeziku Ive Andrića". Ja sam se politički angažovala, ali sam završila postdiplomske studije i odbranila taj rad. Bila sam u prilici zbog posla da srećem Andrića. Nikada mi nije palo na pamet da mu to kažem. Onda mu je profesor Velibor Gligorić, koji mu je bio prijatelj, a ja sam bila njegov đak, rekao: "Ona je magistrirala na Vašem jeziku". A Andrić je rekao: "Ali to je nemoguće, ja sam toliko puta bio sa njom, ona to meni nije nikad rekla." Pa kako bih ja to njemu rekla? U CK omladine Srbije je bilo sjajnih ljudi, ja sam među njima bila najmlađa, to su bili ljudi koji su nešto, da tako kažem, od rata zakačili, bili su ili skojevci ili su učestvovali u završnim operacijama, tu je bio Zdravko Vuković koji je posle bio direktor Televizije, bio je Dragoljub Era Ilić koji je isto bio u Televiziji, bio je Stanimir Lazarević koji je kasnije bio u diplomatiji... Posle sam otišla u CK omladine Jugoslavije, to je, mislim, 1956. godina.

Da li se smatralo da je odlazak na federalnu instancu napredovanje?

Pa, verovatno neko napredovanje. Iz CK omladine Srbije su me predložili kao devojkicu koja je tu pokazala neke organizacione sposobnosti. Za

mene je to bilo vanredno iskustvo koje je mnogo uticalo na moj život, tu sam sreća ljude iz cele bivše Jugoslavije. Tripalo je bio predsednik CK omladine Jugoslavije, on je bio retko sposoban čovek, izrazito politički darovit čovek, bio je čovek sa identitetom u to vreme, on je svakako bio za Jugoslaviju. Ne znam da li znate njegovu biografiju, on je poticao iz jedne od vrlo uglednih i bogatih hrvatskih porodica, kao šesnaestogodišnji dečak je otišao u partizane i, kako da Vam kažem, on je jedan od mojih demarkacija koja mi je u životu uvek izazivala bes kada se kaže da su “svi Hrvati ustaše”. Bio je duboko jugoslovenski orijentisan, ali nikad nije prikrivao da je Hrvat. Tu su bili ljudi iz Slovenije, Makedonije, mi smo stvarno radili bez ikakvih sumnji da je Jugoslavija nađena država u kojoj svi mogu da budu to što jesu, to kod mene uopšte nije naknadno, to je nešto u čemu sam se ja formirala. Ja apsolutno nikad nisam bila nacionalista, nisam, pogotovu, nikad bila šovinista i mislim da to niko od nas, u našoj generaciji nije bio. Na kraju, postojala je neka kva kadrovska politika i u toj omladinskoj organizaciji, raspravljalo se ko da dođe, ali, meni se čini da su odlučivale sposobnosti. Tada su počinjale prve rasprave o odnosima između republika, ja ne pamtim neakvu isključivost, odsustvo tolerancije, neakvo nivelisanje tih razlika. Moja priroda nije sigurno na to pristajala, ali ja to ne pamtim ni kod drugih ljudi. Ali pamtim da je naša sredina bila isključiva na svaki početak rasprave o tome kao na neko ugrožavanje jedinstva...

Mislite na srpsku sredinu?

Da, kao neko ugrožavanje jedinstva...

I među komunistima?

I među komunistima, ali dok sam bila u omladinskoj organizaciji ja to nisam osetila... U beogradskoj omladinskoj organizaciji je postojao *List mladih* koji je okupljao darovite ljude. Tu su bili slikar Vlada Veličković, arhitekta Ranko Radović, publicisti i novinari Trivo Indić, Slobodan Novaković, Bane Jovanović, Mitar Popović, Miloje Popović i drugi. Uspostavljene su međunarodne veze, mnogi su iz omladinske organizacije posle otišli u diplomatiju, to su bile neke škole, nije tačno da su to bile samo karijere, ali negde ste se morali pripremiti za te karijere. Različiti su tu ljudi bili, tu je bio,

recimo, Bora Mirković koji je posle radio na Televiziji, bio je vrlo sposoban čovek, poliglota, bio je Novak Pribićević koji je bio neobično sposoban čovek i vrlo dobra ličnost, on je posle završio kao državni podsekretar za inostrane poslove i naša druženja su trajala kroz ceo život. Odnosi su se prekidali, razdvajali su nas poslovi, ili nas je 1972. godine razdvojila i politika, što sam ja potpuno razumevala, ali kad je kasnije došao rat, kad je došao slom države, te su se naše komunikacije obnovile. Dosta se tada putovalo, uspostavljali smo kontakte i sa evropskim organizacijama, ali vrlo mnogo u to vreme i sa afričkim, azijskim organizacijama, postojala je jedino barijera prema Rusima. Iz tog perioda, tako su mi žive neke posete, recimo, naša omladinska delegacija bila je prva koja je posle prekida odnosa posetila jednu istočnoevropsku zemlju, to je bila Poljska, kraj 1955. početak 1956. godine. Delegaciju je vodio Miko Tripalo i mi smo tada otkrili istočnoevropski svet koji je imao i svoje listove, satirične kabaree... To je ipak bila Poljska...

Poljska je imala najjači opozicioni blok?

Da, i mislim da je to kod nje istorijska stvar, u stalnom položaju između Nemačke i Rusije, zemlja sa velikom istorijom, sa vrlo brojnom elitom, sa više desetina nobelovaca, sa snažnim uticajem katoličke crkve. Mnogo sam čitala papu Pavla koji je osetio šta se u Poljskoj događa, što je, na kraju, inspirisalo njegov dolazak na stolicu svetog Petra, tako da je to bila jedna specifična istorijska situacija. Dobra strana tih poseta je što smo mi uvek čitali, pripremali se, fascinantna je istorija te zemlje, taj narod koji je uvek u nekom otporu, ta njihova srčanost, samokritičnost... Dobro, ja sam se najviše bavila Rusima, volim tu istoriju, tu kulturu, ali Poljaci su narod koji je uvek imao mnogo i uma i srca i hrabrosti i nekako je to nas, kao mlade ljude, impresioniralo. O svemu se razgovaralo, oni su tada bili puni divljenja za Jugoslaviju, za njen iskorak 1948. godine, svuda gde ste u to vreme došli to je bio događaj od svetsko-istorijskog značaja, svi su oni u tome videli neku važnu pukotinu za sebe. U to vreme pamtim i omladinsku delegaciju koju je isto vodio Miko Tripalo, koja je posetila Rumuniju, to je bilo potpuno različito, tamo se osećao staljinizam bez otpora ili bar bez vidljivog otpora, na vlasti je bio Dež, čini mi se da nas je on i primio, i bila je, tako, jedna policijska atmosfera koju ste osećali na svakom koraku. U svakom slučaju, postojala je mogućnost da unutar lagera vidite drastične razlike.

Da li ste išli i na Zapad?

Išla sam i na Zapad. Tada smo baš Pribićević, Mirković i ja, i to su bila dragocena iskustva za našu generaciju, dosta putovali i dosta mogli da porredimo. Sticajem okolnosti mi smo najviše videli skandinavske zemlje gde je socijaldemokratski pokret bio razvijen i oni su imali dobre veze sa našom omladinskom organizacijom. I to su bila velika iskustva, oni su nas uvek pitali, proveravali i apsolutno razlikovali u Istočnoj Evropi. Ja moram reći da mi nismo bili nikakvi apologeti, kao što iz naknadne perspektive izgleda, dobro, mi smo sigurno branili 1948. sa nekim ponosom, bili smo mladi ljudi, ali ljudi s kojima sam ja putovala nikad nisu bili potpuno slepi za drugo mišljenje, za drugu istinu, za to da ovde ipak postoji kult ličnosti, vi ste to negirali, ali vam je neko skretao pažnju da razmišljate i u tom pravcu, da postoji jedna partija, da su to njene organske karakteristike. Tako da mislim da je to bilo jedno dragoceno iskustvo za moje sazrevanje, za upoznavanje sveta, za celu tu generaciju, nije reč samo o pojedincu. Mnogo ljudi je ovde dolazilo, sa svima njima mi smo putovali kroz Jugoslaviju, vodili razgovore, ja nikako ne bih mogla reći da je to jedno “bornirano” ideološko vreme, jedno zatvoreno vreme. To je i vreme antikolonijalnih pokreta, znači, to je istorija i ne možete sada o tome da sudite iz neke naknadne perspektive, ja bar nisam u stanju da o tome tako mislim. Mislite iz ugla vremena u kome živite, gledate šta to za vas u tom trenutku znači, a za nas je to stvarno mnogo značilo, jer, kad pogledate, vi se tu ipak školujete i nije tačno da ne možete da uzmete da čitate šta hoćete, taj mit o Slobodanu Jovanoviću koji je navodno zabranjen, apsolutno ne stoji, mi smo to čitali, postojao je u svim bibliotekama. Drugo, imate profesore koji su doživeli promenu režima, ali oni su se držali svojih struka i profesija, ja se ne sećam da je iko na našim predavanjima pravio aluzije na neke političke događaje, situacije, imate mogućnost da vam dolaze ljudi u zemlju, imate vi mogućnost da otputujete. Moje prvo putovanje je bilo u Dansku sa jednom omladinskom grupom, dakle, ta generacija koja se ipak formirala u nekoj interakciji, nije bila nikakva zakovana generacija u misaonom smislu, ona je možda tada preuveličavala značaj svoje zemlje i mislila da je “pupak sveta”, mada se ja toga ne sećam, ali za te uslove mi smo imali mogućnosti da se stvarno slobodno razvijamo. To je u velikoj meri zavisilo i od individualnih izbora, da li ćete deset sati da čitate ili nećete zavisiti od sklonosti, nije morao svako tako da radi, imali smo radne akcije, imali smo

komunikaciju sa ljudima iz Jugoslavije, neko će reći da su to fašistički metodi, da je to rad kroz drill, ali to je ipak bilo mnogo za to vreme, tek izlazite iz rata, 1948, na Novom Beogradu, tu na tom pesku podižete nekakav grad, to je drugačiji doživljaj mladog čoveka nego nekoga ko to sada iz neke druge psihološko-istorijsko-antropološke perspektive posmatra... Kada smo pripremali četrdesetogodišnjicu osnivanja partije 1959. ja sam za to bila zadužena, to je bio ogroman posao, ja sam iz Doma sindikata otišla na prvi porođaj, to je bilo takvo vreme i neko osećanje dužnosti, odgovornosti... Ovih dana su me studenti koji to počinju da proučavaju položaj žene, na moju veliku radost, podsetili i na rad u ženskom pokretu. Posle CK omladine provela sam četiri godine kao predsednik Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, i to je bilo jedno vrlo zanimljivo iskustvo.

To je bilo šezdesetih?

Da, to je bilo od 1961. do kraja 1964. Za to vreme sam i drugi put magistrirala sa temom “Kulturna politika u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata”, bila sam trudna... Ako sebe mogu da definišem, ja sam svuda učila i nekako se za mene nije lepilo zlo, to najviše dugujem prirodi, nisam bila zlopamtilo. Mene i Tripala je na razgovor pozvao Aleksandar Ranković i rekao je da ja to preuzmem. Tripalo i ja smo odgovorili da sam možda suviše mlada, da je ratna generacija još u punoj snazi, ali na kraju sam pristala, možda iz racionalnih razloga sam mislila da ne može da šteti stvari. Otpor je bio strašan...

Od koga?

Od žena u komunističkom pokretu i to je na neki način bilo potpuno razumljivo zato što je to bila generacija predratnih komunistkinja. Tu je bilo sjajnih žena iz cele bivše Jugoslavije: Vida Tomšić, Lidija Šentjurc... One su bile vrlo važni akteri u ratu, posle rata su došle na vodeće funkcije, bile su članovi vlada, članovi CK, i sad, prva reforma, prva smena generacija počinje baš u ženskom pokretu, to je stvarno bilo rizično. Tako da su one to neka-ko teško podnele, naravno da jednu takvu promenu uvek prati čitav niz raznih fabula jer sam bila mlada žena, međutim, ja sam mislila da stvar zavisi od mene, jako sam ih uvažavala, niko tu nije bio nigde pomeren. Sećam se

jedne žene, zvala se Milka Lasić, bila je pravnica, predratna komunistkinja, koja je pokazivala neprikriven otpor prema meni jer sam bila mlada žena, kako su oni govorili, koja ne izgleda baš kao neko čudovište, međutim, ja nisam na to uopšte reagovala. Posle dugo vremena saznala sam njenu životnu priču jer smo se posle jako približile. Naime, i njen muž je bio predratni komunist, bili su poznati u Hrvatskoj, muž joj je ubijen u Jasenovcu, i u ratu je nestalo njeno dete. Postojala je priča da su ustaše znajući čije je, namerno uzeli to dete i da su ga dali u neki samostan. Pričala mi je da su se svi angažovali i da nikada nisu ušli u trag detetu. Možete misliti kakva je to trauma bila! Kad sam ja tu priču saznala, a to mi se nije desilo prvi put u životu, rekla sam sebi – pa zamisli da si ti prema jednoj takvoj ženi pokazala neko nerazumevanje!

A zašto je imala otpor prema Vama?

To je prosto bio otpor prema novim ljudima, kod nas je bio veliki otpor prema novim ljudima, to je bilo generacijski, ta generacija kao da je ponekad mislila da je besmrtna, izgledalo je kao da oni uopšte ne mogu da zamisle ni svoj biološki kraj. Oni su prošli robije i ja sam ih smatrala autentičnim. To Vam pričam zato što postoje pismeni tragovi, ja sam i tada govorila da se moraju uvoditi mladi ljudi koji nemaju to iskustvo robija, to što je rekao Đilas: “Nisam ja našao komunizam, komunizam je našao mene.” Došao iz bestragije, iz bede i sirotinje, pobunio se i tu u zatvoru počeo da otkriva da postoje neke ideje, postoji neka revolucija. Ta generacija koja je prošla rat, došla na vlast, preživela 1948. – njima je more bilo do kolena! Desila se ta čistka i obračuni i među njima, oni su se, naravno, posle socijalno odvojili od naroda, birokratizovali u velikoj meri, ne svi, ali, znate šta, to su bili zreli ljudi i ono što sam ja kod njih duboko poštovala – oni su poznavali narod i bili su jako oprezni. Sad će se reći da je njihov konzervativizam dobrim delom bio motivisan njihovim vlastoljubljem. Ali oni su i strahovali šta iz tog naroda može sve da izađe, Koča Popović je meni govorio: “Naša generacija nije mogla da uradi više, mi smo uradili maksimum.” Nije stvar samo političke volje kako taj narod da pokreneš, da ide na nešto bolje, civilizovnije... Rad u ženskoj organizaciji je bio jedan vrlo zanimljiv pokus, to je bila organizacija u kojoj su učestvovali i muškarci, mi smo puno stvari pokrenuli, mnogo novih žena je ušlo u politiku, to je vreme kada je Narodna skupština

imala valjda najveći broj žena-poslanika. Pokrenuli smo pitanje prosvjećivanja žena, zdravstva, kontracepcije, pomoći zaposlenim ženama, hendikepiranim, dečije ustanove... Odjednom smo se sreli sa užasnim socijalnim rasponom u Jugoslaviji. Imali ste Sloveniju sa takvim potrebama i imali ste jug Srbije, Makedoniju, gde je žena nepismena, živi u vrlo teškim uslovima, u srednjem veku, izrabljivana i mi smo brzo shvatili da se mora praviti i veliki raspon u formama rada. Ne može se prilaziti svuda na isti način i to je moje veliko iskustvo šta je stvarno Jugoslavija gde vi ne možete da držite jednu Sloveniju na proseku zato što sa njom padate i vi kao celina, a da u isto vreme neku vranjansku ženu ne možete da terate da pravi moderne oblike organizovanja. Sada mi se javila jedna mlada istoričarka, Nemica, koja radi kao doktorat te oblike organizovanja žena. Ona je sve to vrlo temeljno istražila i ona je impresionirana, kaže: "To je takva inventivnost, takva modernost i takva humanost koju ovde svuda osećam", i rekla mi je: "Ja imam veliki problem u Nemačkoj sa svojim mentorima jer oni kažu da sam se pretvorila u apologetu komunizma. Nisam ja nikakav apologeta, ja to čitam, razgovaram sa ženama." Tu je bio dobar međugeneracijski kontakt, i mi smo se rastali u sjajnom raspoloženju. Evo nekih imena: Milka Minić, Bosa Cvetić, u Sloveniji je bila Olga Vrabič, Lidija Šentjunc, Vida Tomšič, to su bile žene od velikih formata, u Hrvatskoj je tada bila Marija Šoljan, bilo je vrlo mnogo stručnih žena, angažovane su i žene lekari, inženjeri, tu su bile velike tribine, pokretalo se žensko pitanje na nov način.

Mislite li da je taj sistem mnogo učinio za emancipaciju žena?

Ja mislim da jeste. Rat je sigurno mnogo učinio, pokret je učinio mnogo, jer to su emancipatorski pokreti, komunistički pokret je nezamisliv bez žena. Dakle, sam pokret je učinio, antifašistički rat je učinio, a onda počinje jedna birokratizacija života koja ide na njihovu štetu. Kada je došla nova generacija ona je tome dala jedan podstrek, novu energiju, dovela do čitavog niza novih ličnosti i u parlamentu, u Bosni je bila Dušanka Kovačević, u Makedoniji Mara Naceva, Vera Aceva. Tako da je rad sa ženama za mene bio dragoceno iskustvo, ja sam tu učila... Postoji iluzija da možete sve da zaturite, međutim, u nekoj generaciji se to vrati, skoro je došao jedan mlad čovek koji radi doktorsku disertaciju o Mitri Mitrović. Ja sam mu pomogla da dođe u dodir sa ljudima, morala sam uveče da okrenem deset telefona, da

zamolim, da njemu napravim spisak da ode pa da razgovara... On je impresioniran, kaže, kakva je to inteligencija, kakav je to karakter i kakav je to težak život! E, sad, Mitra se razišla sa pokretom u Srbiji gde je bio oštar rez prema njoj, u Sloveniji nije! Oni su rekli: "Možda smo mi za nju, kada je bila vlast, bili vazduh, ali ona je žena od vrednosti, ona je žena od zasluga, ne može to da se ignoriše." I kad je došlo do te generacijske smene u ženskom pokretu, mi smo nju počeli da pozivamo, bila je godišnjica AFŽ-a i ona je došla, ja sam prišla da je pozdravim, a ona je sav taj bes koji se u njoj godina-ma skupljao na mene sručila. Dok sam je slušala meni su potekle suze, ništa nisam govorila, znala sam ko je i šta je ona, pročitala njeno *Ratno putovanje*, njenog *Veselina Maslešu*, znala celu priču sa Đilasom, i ona se trglala i rekla: "Izvinite, Vi ste dobar čovek, niste Vi prava osoba kojoj ja treba sve to da kažem", odgovorila sam da sam to tako i razumela. Posle smo se povremeno čule, kad je njena majka umrla, ja sam otišla na pogreb, ona je bila zaprepašćena: "Vi ste došli? Moja majka je zaslužila, bila je dobar čovek." Kad je ona umrla, njena ćerka mi se javila i rekla: "Ako bi moja majka želela da iko napiše nekrolog, to biste bili Vi." Ja sam napisala i kad se ovaj mladić javio, pitala sam ga kako je došao na ideju da radi Mitru Mitrović, a on je rekao da je pročitao taj nekrolog. Ja sam mu pomogla koliko god sam mogla, sada smo u potrazi za njenim dnevnikom, to se negde zagubilo u preuzimanju zaostavštine, ali ja još uvek gajim nadu da to nije nestalo. Njena ćerka mi je pokazala dve kutije tog dnevnika. Iz razgovora sam osetila njenu nameru da mi to da, i ja to ne bih odbila, ali se ona vrlo brzo posle toga teško razbolela i umrla, i to je tako ostalo. Ja sam je tada, u razgovoru, pitala: "Zašto se Vaša majka nije odlučila da to objavi, već se objavljuju memoari, svako piše dnevnike", a ona je rekla da su postojala dva razloga, prvo, bila je fer prema Đilasu zato što je neke stvari videla pre njega i nije htela da se pravi važna, a drugo, radi se o nekim živim ljudima koji su danas veliki pobornici slobode i kritičari tog razdoblja, a bili su bedni, sitni doušnici. Pomenula je dva imena... Mitra Mitrović je bila žena od velikog formata, stvarno je zaslužila monografiju, bila je visoko pismena, bila je dama, mislim da nije bila poželjna i to sa Đilasom najpre govori o njoj kao ličnosti, oni su bili razvedeni, on je već bio oženjen, imao dete s drugom ženom, ona je mogla da bude rezervisana, ali ne, ona je govorila vrlo ljudski, vrlo politički. A drugo, to da se jedna žena sa takvim sposobnostima, sa takvim zaslugama, u punoj snazi potisne, to je bila neka osveta njenoj superiornosti, ja sam u to ubeđena! To je bila jedna, u velikoj

meri i “ženska pakost”, oni su se nje oslobodili ali ja ne verujem da je u tom muškom rukovodstvu, srpskom, tada bilo nekoga pred kim bi se ona osećala inferiorno. Mitra je bila sjajna žena, jedna od značajnih srpskih žena.

Da li znate kakav je odnos imala prema nacionalizmu devedesetih?

Mi smo malo razgovarale o tome, sretale smo se pred početak te krize, ona je mislila da Tito kasni sa promenama, činilo se da on ne oseća da mu vreme ističe. Kada su počeli prvi nemiri na Kosovu znam da mi je rekla da joj je nejasno šta se događa, ali o raspadu Jugoslavije, bilo joj je jasno da je u pitanju sunovrat. Znam da je zadržala veliku radoznalost za hrvatske knjige u toku rata, tu je postojao jedan kružok ljudi i kada je bilo teško doći do knjige iz Hrvatske, ja sam ih preko nje dobijala. Tako sam preko nje dobila *Autobiografiju* Stanka Lasića koja je tih godina objavljena u Hrvatskoj. Ona bi rekla: “Imate juni da to pročitate, odmah vraćate i to ide dalje.” Znači, to je cirkulisalo, neka radoznalost je uvek postojala i neko razaznavanje ljudi u različitim sredinama.

U vreme kada ste ušli u politiku, da li ste verovali da će to biti Vaše opredeljenje za čitav život?

Nisam, sasvim sigurno! Da je suprotno, ne bih se tako brzo prešaltovala, to je bila moja prava priroda. Ne mogu reći da je to meni neko nametnuo, naredio, da sam ja rekla: “Ja na to ne pristajem”, ne! Ja sam to prihvatila, ali nisam mislila da je to neka moja sudbina. Jako sam verovala da su te sedamdesete godine momenat kad nešto može da se uradi, ja sam bila mlađa od Tita, mogla sam mu biti unuka, postojala je hijerarhija, ali apsolutno ste imali slobodu da kažete šta mislite. Naravno, to se sve radilo u jednoj formi, kao pre svega vaspitana osoba, mogli ste da računate na konsekvence, na kraju, one su i došle, ali to da vi niste mogli da kažete, da vi u skladu sa odgovornostima koje nosite, sebi zabranjujete da govorite zato što će to da vam uspori napredovanje u karijeri, to ja nikad nisam osećala, kao što znam da mnogi ljudi oko mene to nisu osećali, pre svega Marko Nikezić, Koča Popović, Mirko Tepavac, Predrag Ajtić. Ajtić je bio blistav čovek, Prizrenac koji je toliko verovao u mogućnost zajedničkog života Srba i Albanaca. Sad, krajem juna, kad smo na Kosovu razgovarali sa ljudima, oni kažu da je ta generacija

komunista ostavila pamćenje da ljudi ne treba da se mrže. E, sad, možda komunisti nisu podnosili izdajnika u vlastitom narodu, ali da biste vi apriori mrzeli nekoga zato što je Hrvat, Srbin, Slovenac – možda je to i postojalo u ljudima, na kraju, pokazalo se da to nije moglo da eksplodira tek onako, vanprirodnim putem – ali to je bilo ukroćeno. To se krotilo, ta mržnja je bila subverzivna, i ono što sam ja verovala kada je reč o toj generaciji, ja nisam imala iluzija da je to jedna nova malograđanština, sve je bilo tu, ali ono što je bilo autentično kod njih to je njihovo ratno iskustvo, oni su se jako plašili građanskog rata. Oni su to videli i smatrali su da je svaka cena da se izbegne unutrašnji sukob dobra. Nije tačno da je svako računao sa apriornim napuštanjem Jugoslavije u pogodnom trenutku. Istorija druge Jugoslavije, zato mislim, nije ni na svom početku. Sve te reforme, Ustav 1974, sve je to čitano u jednom ključu, ovde kao antisrpsko, tamo kao unitarističko, ali to tek čeka neka svoja istraživanja i tu će biti vrlo zanimljivih otkrića. Ja sam radila u Savezu omladine Jugoslavije i kasnije u Konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u Srbiji, komunicirala sam sa drugima iz Jugoslavije, tu je bilo nesporazuma, zaziranja, nepoverenja, ali moj osnovni utisak je da mi u Srbiji nismo dobro poznavali Jugoslaviju, da se nismo mnogo ni trudili da znamo da Slovenci mogu da imaju neku posebnost. Ja sam, naprotiv, to osećala, vrlo sam poštovala i tome sam gotovo dogmatski dosledna u svom životu.

Sukob u srpskom rukovodstvu sedamdesetih godina definišete kao rezultat različitih koncepcija razvitka ispoljen u dva pitanja: odnosa SK i karaktera demokratije i nacionalnog pitanja i karaktera jugoslovenske države. Koji od ovih odnosa je po Vašem mišljenju bio primaran?

Naše rukovodstvo je došlo 1968. godine kao pokušaj pametnog korišćenja studentske pobune. Nešto se desilo, prvi put ste imali manifestaciju neslaganja sa poretom, ona je bila različito motivisana, i to je ono što se gubi iz vida. Ona je imala i kulturno-revolucionarne tendencije što danas niko neće da prizna, svi govore da je to bio liberalni pokret, a bilo je studenata koji su nosili Maove značke, to je vreme kulturne revolucije u Kini. Ja ću Vam reći, opet ne bih htela da izgovorim ime, kad je Tito u jednom trenutku rekao da je kriza koju ne zna kako da reši, jedna od funkcionerki, koja je posle podržala pokret, je rekla: “Pa, oslonite se na mlade, kao Mao!” Znači,

bile su razne tendencije, bile su tendencije koje su sigurno išle ka liberalizaciji društva, ka otvaranju, ali, činjenica je da je to bilo i protiv socijalnih razlika. Ja sam se sada, baš zato što sam čitala mnoge ljude koji o tome danas pišu, vratila na tadašnju štampu, ne kažem da sam to istraživala, ali pročitala sam parole koje su se tada isticale. Za mene je zanimljivo, sada se proslavlja četrdeset godina, pa što neko nije te parole pokupio? Tražilo se da Narodna skupština postane Konvent, to je neka demokratija, ali nije liberalna demokratija. Mi o svemu tome govorimo po sećanju pri čemu smo svi ostarili i pitanje je šta tu vidimo iz naknadne perspektive jer smo se vrlo promenili i svašta smo doživeli. I to je komplikovana pojava. Pre svega, 1968. jeste eho studentskog pokreta u celom svetu koji – šta hoće? On hoće promenu civilizacije, on ima i anarhistički naboj od koga se brani strukturirano društvo. To nije uspelo i oni su se etablirali, mnogi od njih su ušli u vlast. Ovde je to bilo na tragu tradicionalne levice, to je pobunjeni Univerzitet zbog izdaje izvornih načela socijalizma, to je, ako mogu da kažem, bila jedna kritika socijalnih razlika, jedan strah od kapitalizma, jedna kritika pokušaja raslojavanja društva, Komunistička partija je kritikovana zbog dužine vladanja, ali i zbog izdvajanja jednog sloja, na tapetu je bila “crvena buržoazija”. Sama partija je bila podeljena oko tih događaja, deo revolucionara je video u tome svoju mladost, video je neku reinkarnaciju svojih ideja, tako da, reći sada da je to bila istorijska prekretnica – mislim da ne stoji. To se ne može izvući iz unutrašnjeg političkog konteksta. Neko je sada rekao da se to videlo kao zavera. Nije se smatralo samo kao zavera, ali se smatralo da ima elemenata zavere, da studenti koji su došli iz cele Jugoslavije, sa crnogorskih, hercegovačkih brda, imaju i druge ideje, da nisu baš ravnodušni prema idejama kulturne revolucije u Kini. To je bio i generacijski sukob, sukob očeva i dece, bilo je puno sinova i kćeri visokih državnih i partijskih funkcionera, generala. Ne možete sada reći – to je bila anticipacija postkomunizma, to je bila borba za slobodu individue, to je bila borba za liberalnu demokratiju – to, jednostavno, ne potvrđuje stvarna istorija, ako hoćemo o tome ozbiljno da razgovaramo. Mi smo došli u CK tog jutra kad su počele demonstracije, deo rukovodstva je znao za to! Tito je bio – za tako veliku turbulenciju, svi su fakulteti okupirani – neopisivo miran i spokojan. I onaj njegov govor nije izašao kao neka njegova taktika, on je prosto mislio da to ide njemu u prilog, protiv tih suviše radikalnih promena. On nije tražio nikakvu intervenciju, tražio je da odu profesori. Srpsko partijsko rukovodstvo je bilo izloženo dvostrukoj

vatri: s jedne strane, pobunjeni studenti, s druge strane pritisak da srpska partija nije dovoljno radikalna prema pobuni, da se to pretvara u kaos. Moram sa žaljenjem da kažem da je prošlo četrdeset godina, a da o tome nisu objavljene knjige, da to nije istraženo. Čitam neke ljude koji kažu: "1968. je bila poslednji pokušaj da se sačuva Jugoslavija, onda se prešlo na republičke nacionalizme." To ne stoji! Druga Jugoslavija je donela četiri ustava, donela je 1946. godine Ustav koji je bio kopija sovjetskog ustava, donela je 1953. godine Ustavni zakon, već šezdesetih godina počela je da pravi formulu koja bi reflektovala složenost države i nije nimalo slučajno da 1963. godine, oko tog Ustava dolazi do sukoba, jer imate jednu polemiku koja reflektuje stanovišta političkih vrhova, nisu to samo dva pisca u polemici – Ćosić odavde, koji smatra da je to kraj Jugoslavije i kraj socijalizma i Pirjavec koji to vidi kao anticipaciju evropskih integracija i ne misli da slovenačka republika treba da se istopi u centralizovanoj državi. Imate Ustav 1963. godine, imate ustavne amandmane već 1971. i 1972. godine koji su, u suštini, omogućili donošenje Ustava 1974. godine. Znači, zemlja je u stalnom traženju formule održivosti, federalizma kao *regulativne formule* u zemlji različitih naroda, vera, jezika, tradicije. I sad reći da su studentske demonstracije prelomile sudbinu Jugoslavije i pošto su one na neki način obustavljene, otišlo se u nacionalizam?! A ovde je postignut konsenzus oko neprihvatanja Ustava 1974. godine! Istorijska prekretnica je bila okupacija Čehoslovačke, koja je označila kraj istorije socijalizma sa ljudskim licem. *Mraz dolazi iz Kremlja*, kako glasi naslov sjajne knjige Jiržija Mlinarža. Sada je, povodom obeležavanja četrdesetogodišnjice studentskih demonstracija, Institut za noviju istoriju Srbije objavio zbornik radova. To me je obradovalo: događaj postaje predmet istraživanja i videće se iz različitih perspektiva.

Kako Vi ocenjujete Ustav iz 1974. upravo sa stanovišta opstanka Jugoslavije?

Tolike godine razgovaramo i čitamo se uzajamno, ja mislim da Vi nigde niste našli da sam ja rekla da je to bio "glogov kolac" Jugoslaviji. Ja mislim da je to bio pokušaj da se ona pripremi za razdoblje posle Tita, da je tu bila jedna procena integracija koje su već počinjale u evropskim razmerama. On je prekomplikovan, preobiman, da bi, možda, prikrio tu suštinu, da bi nju lakše progurao. On je uveo jedan haotičan izborni sistem, gotovo neostvariv,

ali je on ipak težio ka sporazumu unutar jugoslovenske zajednice, ka nekoj krovnoj konstrukciji, ka nekom okviru u kome bi svi ti narodi živeli. Svi su se ismevali glagolu “federirati”, a za mene je on normalan, zaista! Ako gledate sada interpretaciju celog tog razvoja, vidite da svi govore o političkim odnosima, a niko ne govori o ekonomskim odnosima. Evo, prevedena je kod nas Lempijeva knjiga, on je i ekonomski istoričar, to su vrlo egzaktni stvari, o njima je moralo da se razgovara. Mislim da je cela današnja interpretacija vrlo uprošćena i nije to pitanje neke pravde za istorijske aktere, nego je to pitanje samorazumevanja, recepcije vlastite prošlosti, nekakvog uspostavljanja odnosa prema njoj. Ali da se vratimo na 1968, sve je to razumljivo, sve je to imalo svoju pozitivnu ulogu, jedna od njih je svakako što se shvatilo da se mora menjati partijska struktura i tada su stvarno, posle studentskih nemira, 1969. prvi put održani, najpre republički pa savezni partijski kongresi, i to je bio, u okviru jedne takve partije, relativno slobodan izbor. Došli su novi ljudi i smatralo se da je izvršena prirodna smena generacija, smena jedne revolucionarne generacije koja mirno odstupa sa vlasti u ime nekog progressa, ideala, na kraju. Ja moram da kažem da je bilo otpora novim ljudima u Srbiji, sigurno i meni i Nikeziću. Draža Marković se nije slagao sa dolaskom Nikezića, oni su bili zajedno u ratu, ali to su, prosto, bila dva temperamenta. Ljudi se danas pitaju šta stoji iza toga. To su dve tendencije u Srbiji. Draža Marković nije bio nikakva seljačina, on je bio obrazovan čovek, on je iz učiteljske porodice...

Otkuda onda ta slika o njemu?

Malo je i sam kriv za tu sliku, inače, slika o njemu kao o kafanskom, bahatom čoveku, nije određujuća slika o njemu, ja sam ga dobro poznavala, on je mnogo čitao, na kraju, retka je samodisciplina potrebna da dvadeset godina iz dana u dan vodite dnevnik, i to je danas važan izvor. On je iz stare porodice, svi su bili u pokretu, verovatno je on smatrao da dolaskom Nikezića dolazi neki diplomata, a on je bio čovek, u izvesnom smislu, radikalac, narodski čovek. Njihovi odnosi su dobro funkcionisali sve do ustavnih promena. Mi smo se pobunili protiv ustavnih promena skrivenih od javnosti, a opet, svi u Jugoslaviji, uključujući i Kardelja, su smatrali da će glavni otpor doći iz Srbije i da taj posao treba zatvoriti, završiti u krugu odgovornih ljudi i posle sa tim izaći u javnost. Mi smo se protiv toga pobunili i rekli smo da Srbija nema ništa manje razloga da učestvuje u promenama, to nije njen manji interes. U tom periodu su vođeni razni razgovori i sa Titom protiv tog posebnog položaja Srbije, a u isto vreme protiv nekog straha od nje kao hegemonu. Jer, imali smo taj personalni sastav vojske, policije, tih glavnih instrumenata moći, problem majorizacije u odlučivanju... Zato je bilo važno da republike imaju određeni stepen autonomije, da nose glavni teret za svoj razvoj, a da zajedničke funkcije budu stvar zajedničke odgovornosti. Nikezić je govorio: "Ne možemo da očekujemo jedinstvo u zemlji ako se nastavi osećanje da su Srbi temelj Jugoslavije... Ako je Jugoslavija neophodna, onda je neophodna svima, a ne samo Srbima." Prave razlike su došle posle obračuna u Hrvatskoj jer mi nismo bili za intervenciju. Mislim da su se oni sa nama razišli jer su videli da taj sukob sa Hrvatskom, ja se to nadam, bez ove umerene struje u partiji, ne bi izneli bez oštrijeg konflikta. Parola je bila da mi moramo otići jer ćemo se sporazumeti sa drugima u Jugoslaviji. Znači, bio je potreban nesporazum...

Možete li malo da personalizujete? Kome je bio potreban nesporazum?

Ne mogu da personalizujem zato što je to kolalo u Srbiji, u čaršiji, u srpskoj partiji koja je takođe imala svoju čaršiju, bilo je stanovište da mi moramo otići, da smo slab partner za odmeravanje snaga posle Tita. To nije izgovoreno u političkom rukovodstvu, ali to je nešto što je kuloarski kružilo, kao što ovde sve ide tako, ali jeste rečeno da mi svojom liberalizacijom,

spremnosti, popustljivošću prema Hrvatima, prema drugima, slabimo poziju Srbije za taj odlučujući dan kada Tita više ne bude. E, sad, mi smo se zalagali i za modernu privredu i naročito za povlačenje komandne uloge partije na neke normalne pozicije vlasti, za participiranje lokalnih sredina, stručnih udruženja, za demokratizaciju... Mi smo se razišli na unutrašnjem koncepcijskom pitanju dalje orijentacije, evolucije unutar zemlje i tržišne privrede, ali i njenih političkih konsekvenci, liberalizacije štampe. U podeli koja je u Srbiji nastala, u drugom delu političkog rukovodstva koje je smatralo da treba da dođe do promene u partiji, verovalo se da Srbija treba da ostane na izvornom socijalizmu, oni su bili za privrednu modernizaciju, ali nisu bili za liberalizaciju. Sve su to nama posle stavili na teret, a danas se o tome govori kao o "kvaziliberalizmu". Nismo mi sebe zvali liberalima, tako smo bili imenovani i ta kampanja protiv nas je bila jedna od najintenzivnijih i najdužih kampanja, dvanaest hiljada ljudi je tada "počišćeno". Nikezić je jednom rekao: "Takva kampanja je bila samo protiv Liu Šaočija kroz kulturnu revoluciju." Zanimljivo je uporediti tu kampanju sa onim što je tada pisano u svetu, tamo se prepoznalo da je reč o restalinizaciji, da se sa Titom definiše vreme koje će doći posle njega. Termin "liberalizam" se odnosio na novu ekonomsku orijentaciju, na tržišnu privredu, postojao je savez političkih elita u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji da se ide ka modernizaciji što je tada značilo veću slobodu u odnosu na ono što je omogućavala centralna vlast. Postojala su dva ekonomska instituta, jedan je bio u Zagrebu, vodio ga je Ivo Vinski, drugi u Ljubljani, vodio ga je Aleksandar Bajt, u Beogradu je izlazio list *Ekonomska politika*. Savremeni istoričari u svetu koji pišu o Istočnoj Evropi navode da takve institute osim Jugoslavije nije imala nijedna istočnoevropska zemlja... Dakle, iako su postojale razlike, taj sukob je došao iznenada. Oni su u toku jula 1972. organizovali razgovor gde su vrlo oštro izneli kritiku te koncepcije koju su označili kao liberalizaciju, preveliku demokratizaciju, pomenuli su i odnos prema Titu, da je on još uvek integracioni činilac, da treba računati na vreme posle njega, da je protiv Jugoslavije angažovan moćni svetski konzervativni reakcionarni blok, specijalni rat...

Da li se i pred Titom pominjalo to "posle Tita"?

Više je on sam to govorio, on je govorio: "Ne mislim ja da sam večit", to je bila tema koja vas pritiska, a odbijate da je formulišete. Već tada je bilo

jasno da je odnos takav da Srbija ne može ostati na jednoj strani, a svi drugi na drugoj, da je tu nužan kompromis, ali spremao se Ustav i deo srpskog političkog rukovodstva koje je inspirisalo razgovor kod Tita je smatralo da kada je već uklonjeno hrvatsko rukovodstvo, treba to uraditi na svaki način i u Srbiji, misleći verovatno da će onda doći do takvog odnosa snaga koji će sprečiti donošenje Ustava. Mi smo morali da odemo pri kraju svog mandata, pre republičkog kongresa partije, mi nismo smeli biti ponovo izabrani jer bismo se sporazumeli sa ostalima u Jugoslaviji. Ključno pitanje je bilo razumevanje Jugoslavije, mi smo apsolutno bili za sporazum, za konsenzus. Znači, objektivna situacija Srbije je bila takva da je bilo iracionalno rizikovati tu situaciju u ime nekog imaginarnog ujedinjavanja ili neke dominantne pozicije u jugoslovenskoj državi. Srpski nacionalizam nije bio nikakav fantom, to je bila realna snaga, prisutna u svim institucijama, vrlo jaka u partiji, ja Vam kažem, u partiji je to bilo ukroćeno i svako je izgovarao parolu bratstva–jedinstva, ali nikom nije padalo na pamet da Srbiji u Jugoslaviji ne pripada centralno mesto, po broju, po zaslugama, po žrtvama...

U čemu se razlikovao nacionalizam u partiji od onog spoljnog?

Iskrena da budem, ja možda tada nisam bila svesna toga, ali kasnije, kada sam se vratila na ta dokumenta, naročito kad sam radila knjigu o Nikeziću i kad sam to upoređivala, videla sam da suštinske razlike tu gotovo da nema. U partiji je nacionalizam bio ukroćen, ali suštinske razlike nema! Na kraju dođete do zaključka da je tu predmet borbe – vlast, ko će imati vlast. Draža Marković i ja smo normalno komunicirali kad se sretnemo, ja sam otišla kod njega kad mu je umro sin, kad mu je umrla žena, ali posle te knjige o Nikeziću on se jako naljutio na mene, zauzeo je odbojan stav u meri u kojoj je to mogao da pokaže u susretima, slao mi je i poruke, jer sam tamo analizom pokazala da između njega i Čosića u gledanju na Kosovo nema apsolutno nikakve razlike.

On se njima ipak nije pridružio. Kako to objašnjavate?

On se nije njima pridružio zato što su oni ušli u rat, svi su oni mislili da mogu da kontrolišu tu logiku i da ta logika neće prerasti u oružane sukobe. Ja verujem da su se oni nadali da to može, ali ceo taj koncept ima jednu logiku.

Naravno, on je čovek partizan iz komunističke porodice, otac mu je bio socijaldemokrata. On nije išao s njima do kraja i iz ličnih razloga. On je bio veliki protivnik dolasku Miloševića na čelo Srbije i to se vidi iz tekstova koje pišu ljudi koji su učestvovali kao savremenici, on je kao čovek iz porodice znao i za neke opasnosti za koje drugi ljudi nisu znali, tu je bilo i nešto osvetničko, ali on nije bio čovek sporazuma. Naravno, posle, u poređenju sa Miloševićem, on je bio Bizmark!

A da li bi bio spreman da izgovori parolu “Svi Srbi u jednoj državi”?

Nisam sigurna da ne bi bio spreman ako se kaže – ili ovakva Jugoslavija ili ćemo mi napraviti svoju državu. Jer, on je, recimo, u sporovima sa Kardeljem govorio: “Ne možemo mi stalno davati najamnike za odbranu Jugoslavije ako Srbija ima u redovnom sastavu vojske, u komandnom sastavu – većinu.” Hoću da kažem, to je jedno shvatanje srpske države, srpskog nacionalnog pitanja, koje ima različite nijanse...

To mene zanima, u kojoj nijansi se on razlikovao, činjenica da se naljutio na to poistovećivanje govori da je on negde video razliku. I činjenica da im nije prišao. I treće, da njega oni nisu prepoznali kao svog.

Oni su njega prvo iskompromitovali kao vodećeg komunistu, pretvorili ga u “jagnjeću brigadu” mada on takvo što nije zasluživao, ni on ni Petar, pogotovo Petar Stambolić, koji je na njega imao veliki uticaj, to se mora imati u vidu, to je bilo i lično prijateljstvo, verujem da je on u mnogim stvarima Dražu i kočio. Petar Stambolić je bio umereni konzervativac, on je bio načitan čovek, mislim da je bio čvrsto opredeljen za Jugoslaviju jer je shvatao da je to optimalno rešenje za Srbe, imao je svest o tome šta znači pridobiti Albance, on jeste bio za neku podnošljivu meru autonomije i kontrole Albanaca, ali je, recimo, akcije skupljanja oružja smatrao katastrofom. Petar je bio temeljniji čovek od Draže. Bio je amoderan čovek, bio je boljševik, pripadao je generaciji koja je smatrala da njihova vlast mora da stabilizuje zemlju, a mislili su da će je najbolje stabilizovati tako što će sve držati u svojim rukama. Već je generacija koja posle dolazi, nešto stariji od mene i moja generacija, iz toga izašla preko evolucije koja je počela od Dvadesetog kongresa u Sovjetskom

Savezu. Bilo je izrazito modernih ljudi u toj generaciji koji su razumevali dolazeće vreme, ali zavisilo je od mnogih okolnosti da li će oni tu uspeti. Jezgro za promenu je postojalo u Srbiji, to je bio Mijalko Todorović, Milentije Popović, Koča Popović, Mirko Tepavac, onda Nikezić i ta mlađa generacija, ljudi koji su bili u diplomatiji, to je bio razuman, moderan, obrazovan svet, oni su hteli da idu dalje i za njih je bila vrlo važna emancipacija od Sovjetskog Saveza. Ratna generacija je još uvek verovala u taj ideološki program... Kad sam otišla kod Petra Stambolića uoči razgovora sa Titom, on je, tako, sav cepteo kad je rekao: "Meni je sladak dijalektički materijalizam!" To su ljudi koji su tako formirani, studenti, pa ilegalci, pa učesnici u ratu, pa ljudi na vlasti... On je sigurno škrgutao u mnogim stvarima na Slovence, ali se držao Karde-lja. Petar je bio rezervisan, znao je on i za genocid, ništa on nije zaboravljao, ali je prosto smatrao da je Jugoslavija, za Srbiju takvu kakvu je on poznao, zaostala, značila veliku evoluciju, da je vrlo rizično tu napraviti neki deba-lans koji bi Srbiju vratio unazad. Stambolić mi je pričao da je jednom Kardelj govorio kako Slovenci malo putuju, a on mu je rekao: "Kod nas u selu, kad se na putu, u blatu, nađe otisak, ljudi kažu – prošli žandarmi." Toliko je to bilo imobilno. On je znao i šta je ta četnička Srbija i ja bih ga definisala kao jednog vrlo utemeljenog Srbina, kao jednog konzervativca koji je znao šta je šta. Možda je on smatrao da Nikezić ide prebrzo, da i mi rizikujemo, da i mi izazivamo... Iako je on konceptijski bio drukčiji, na kraju je shvatio stvari, ja sam odlazila kod njega, razgovarali smo. Njihova očekivanja svakako nisu išla do ratnih sukoba, do takvog sloma, do takvog razaranja Jugoslavije, ali pitanje je koliko su oni u okviru takvog razumevanja Jugoslavije mogli to da zaustave. To ja ne mogu da kažem. Ja u to sumnjam, jer ako vi odbijate konsenzus, sećate se kakve su tu rasprave bile, ako odbacite Ustav iz 1974. godine, ako se pobunite protiv te forme države, a Srbija nije prihvatila konfederalnu formu, složenu državu nikad nije prihvatila, onda posledice ne zavise više od vaše lične volje.

Zar nije sam Draža Marković proglasio Ustav 1974?

Jeste, ali je posle pisao *Plavu knjigu* i organizovao skupove da se on sruši, e sad, on je možda mislio da se to može uraditi na nekakav legitiman način, ne ući u rat, ne dovesti srpski nacionalni korpus u takav očajan istorijski položaj, Srbi su danas podeljeni više nego što su ikad bili u svojoj istoriji,

možda je on mislio da tu postoji neka granica, ali ja se bojim da je to ipak bila politika koja je vodila ka slomu. Kao što nikad nisu dali mogućnost da se proba neka druga, prihvatljivija orijentacija. Postojala je velika samouverenost kod Srba u njihove istorijske zasluge, u njihov doprinos Jugoslaviji, u njihove žrtve, u njihovu snagu, suviše je to bilo samouvereno. Mislim da su oni u Titu videli garanta, oni su se posle, sigurno, razočarali, nisu mu bili dorasli ni Hrvati ni oni, svako je mislio da će njega upotrebiti, a desilo se obrnuto. Dušan Čkrebić sada u memoarima piše kako “nema više onoga što je bilo pod liberalima, da se sa Titom sedne, da se vode rasprave”, kaže: “Mi smo kao krpe, on nas uopšte ne poštuje.” Mislili su da njega mogu da upotrebe, a ja mislim da je to njegovo biološko trajanje kod svih provincijalnih političara i nacionalista, stvorilo utisak da je to poslednji trenutak kad oni mogu nešto s njim da urade.

Mislite da je suština spora bila u razumevanju karaktera jugoslovenske države?

Jeste, ali to je za takvu državu neodvojivo od njenog unutrašnjeg uređenja, to je celina. Ja sam pripadala drugoj generaciji koja je smatrala da su nastale vrlo važne promene u Jugoslaviji. Srbija je obnovila svoje ime, imala svoju republiku, u redu, postojale su dve pokrajine, ali to nije bilo neresivo pitanje, i sama je išla u pravcu jedne savezne države i kamo sreće da se tada priznala republika na Kosovu i Albanci integrisali u jugoslovenski prostor. Srbi su bili konstitutivan narod u Hrvatskoj i Bosni, apsolutno su vladali Bosnom, dominirali su u vlasti na Kosovu, to je uvek bilo pod kontrolom, a odavde se svaki zahtev za autonomijom tumačio kao separatizam, kao iredentizam. To ne može da gubi iz vida istoričar kada analizira strukturu političkih zatvorenika u dugom periodu u drugoj Jugoslaviji. Prvo i drugo mesto delili su Hrvati i Albanci. Znači, moralo se težiti jednoj politici koja će druge relaksirati, koja će ih osloboditi straha da budu apsorbovani. Istovremeno, kad se vratite u šezdesete godine, a ja sam se jako mnogo vraćala ovog leta razmišljajući o razgovoru sa Vama, vidite da je prisutna velika mobilnost stanovništva, imate milion ljudi koji rade napolju, imate poboljšan standard, imate – što je za mene jako važno – već obrazovanu elitu, u privredi više nemate “crvene” direktore, nemate ljude koji su došli zbog ratnih zasluga pa se tu tek priučili, to su ljudi koji su se obrazovali, imate dosta ljudi koji su

se školovali napolju, imate masu ljudi koji su uživali Fulbrajtovu stipendiju, engleski jezik je postao široko rasprostranjen, imate nivo univerziteta koji je respektabilan za svetske standarde, znači, imate kritičnu masu da učinite korak napred. I šta vas ograničava? Ograničava vas politički monopol partije, koja, uzgred-budi-rečeno ima 2,2 miliona članova i imate ličnu vlast čoveka koji stari, u čijoj senci već počinju borbe za naslede. Kako je onda moguće da se – mrzim tu reč jer je postala jako frekventna, ali trenutno ne mogu da nadem bolju – da se sav taj kapacitet, da se sav taj kapital ne iskoristi da učinite korak dalje, nego poništite rezultate, koji jesu podložni preispitivanju, i pitate – šta bi bilo da je drukčije bilo? Ali nije bilo, mi imamo pred sobom ono što se stvarno događalo! Sve to poništite i vratite se na nacionalističke atavizme koji vas predstavljaju kao narod koji je silovan u toj državi! Mislim da ono što srpska istorijska nauka mora sebi da postavi kao pitanje je zašto smo se mi, još jedanput u istoriji, imajući taj kapital o kome govorim – a to su egzaktne stvari i svako ko napolju o tome piše postavlja to pitanje – zašto smo se sunovratili? Ja to objašnjavam nepomirenošću sa Jugoslavijom kao složenom državom, Srbi su se sa njom identifikovali. Upravo sam pročitao jednog istoričara koji je napravio rezime srpske historiografije o Jugoslaviji i to se jasno vidi, vi ste sa tim identifikovani, vi ste svaki zahtev za autonomijom, ne u formalnom smislu, nego za većom samostalnošću, tretirali kao separatizam, kao iredentizam, kao razbijanje Jugoslavije. To su stvari koje svako ko misli o srpskom interesu, bar kako ga ja razumem, nikada ne može da izgubi iz vida. Imali ste tu situaciju i u prvoj Jugoslaviji, imali ste Hrvate čiji je predstavnik ubijen u Skupštini, treba da živite sa takvima u istoj državi! Imali ste borbe oko prvog ustava, imali ste diktaturu, imali ste hrvatskog prvaka Vlatka Mačeka koji je bio u zatvoru, imali ste, na kraju, državu koja je nastala na raspadu Austrougarske, August Cesarec kaže: “Ja ne želim da doživim novu Austrugarsku” – i tada je postojala parola “razidimo se da bismo se našli ponovo na nekim podnošljivim osnovama.” Kako je hrvatski seljak doživljavao srpsku administraciju? Ili, kako je seljak u Vojvodini doživljavao činjenicu da je posle Prvog svetskog rata, u svim okruzima dobio za načelnike Srbijance? To mi tek treba da objasnimo. U drugoj Jugoslaviji ostaje da se ispituju okolnosti zašto je Hebrang ubijen i kako, to je jedno od nerazvetljenih ubistava koje se na različite načine upotrebljava, uklonjen je Nešković, otišao je Ranković, posle su odlazili liberali, imali ste hapšenje Azema Vlasića... Čekajte, kakva je vaša percepcija države? U Čkrebićevim memoarima vi

vidite da je poslednja decenija 1980–1990. jedna takva bezobzirna borba za vlast među njima, jedna besomučna borba za vlast, šta će oni s tom vlašću da urade, šta to znači za jugoslovenski centar, za poziciju Srbije, oni stalno nju brane od ostalih, a u stvari polako ulaze u sukob, pripremaju konflikt koji je neizbežan. Ono što je mene iznenadilo, jer ja to tada nisam posmatrala iznutra, gledate to spolja, čujete nešto, ti su odnosi bili dovedeni do neprijateljstva koje je lako preraslo posle u rat. Srbi su imali tu naivnost jer su mislili da je jugoslovenska ideja nešto što neće biti iznevereno ni u jednoj jugoslovenskoj republici, oni će tu kao “kroz hladnu vodu” sa svojom vojskom proći, vojskom koja je ideološka, koja brani socijalizam, koja je napravljena za to da rešava i unutrašnje društvene konflikte. Tu su se prevarili! Ako mene pitate, ja mislim da je Srbija doživela jedan slom, da je ona stvarno robovala svojim, neko to zove mitovima, a to su neki istorijski izbori i neke pretenzije. Kao što, uostalom, gledam Rusiju, tu konstantnu pretenziju za teritorijalnom ekspanzijom, vi u suštini kompenzujete ono što vaš čovek, koji čini tu državu, nema. On nema nigde slobodu, nema je u porodici, nema je u školi, nema je u vojsci, on nema mogućnost da u politici kaže šta misli, on je stalno na nekoj vrsti roblje, meni je uvek problem da prevedem dijapazon kazni na koje je čovek mogao biti osuđen. Zašto? Zato što ima knjigu Bihnerovu ili neku misao. Znači, imate jednu pretenziju koja sve to treba da kompenzuje, a to je ta teritorijalna moć, da se širite. Nešto od toga postoji i ovde, i strašno je da nakon takvog ishoda, toga niste svesni. Ja mislim da je Srbija danas, možda grešim, toliko daleko od demokratije, sa stanovišta položaja čoveka, prava manjina, marginalnih grupa, položaja žene... U Srbiji je to stvarno neodvojivo od razumevanja srpskog pitanja, problem demokratije za Srbiju, to, takoreći, podrazumeva. Ne možete da uvedete u Srbiji demokratiju i da imate specijalni vojni režim, teror na Kosovu, kako to možete da uradite, a da nemate vlast koja mora da steže?! Šta je najnoviji Ustav Srbije? Ja idem po Srbiji, posmatram, opštine nemaju ni minimalnu autonomiju, da ne govorim o regionima. Ako ja dobro razumem sadašnju srpsku strategiju, ako ona uopšte postoji, ponovo se računa sa centralizacijom države, sa povratkom izgubljenih teritorija... Ja mislim da je to put u nepovrat! Nesposobnost da napravite modernu državu, u suštini kompenzujete ekspanzijom. To nema kraja!

Da li je odlazak iz politike 1972. za Vas bio traumatičan?

To je bilo dramatično vreme, mi smo učestvovali u tome sa osećanjem da se na neki način vrši izbor orijentacije, dramatičan je bio iz nekoliko razloga. Prvo, to je meni verovatno i pomoglo, ja sam jako poštovala ljude iz generacije koji su se našli na toj strani, pre svega Nikezić je tu bio, Koča Popović, Predrag Ajtić, Dobrivoje Radosavljević, Mirko Tepavac, to su ljudi koje sam ja lično poznavala, za koje sam znala da su veoma čestiti, da ih vlast apsolutno ne impresionira, da shvataju da Jugoslavija iscrpljuje kapital od koga je živela u ratu, pa od rata do 1948, pa od 1948. dalje, da stvari moraju da se menjaju, dakle, bilo mi je neshvatljivo da ljudi tih kvaliteta budu izloženi jednoj besomučnoj kampanji, da budu tretirani kao nekakvi otpadnici, izdajnici. To me je veoma pogađalo, a u isto vreme meni je pomagalo, mislila sam – pa, čekaj, ako ovi ljudi imaju neku doslednost i to sve mogu podneti, ko sam ja tu, ja pripadam mlađoj generaciji. Drugo, ja stvarno nisam mislila da je politika moja sudbina, da ceo radni vek treba da provedem na nekoj funkciji. Ja sam u međuvremenu završila postdiplomske studije i na Fakultetu političkih nauka, imala sam već magistraturu, tamo sam držala predavanja, spremna sam bila da radim doktorat i nisam ga prijavila samo zato što sam bila na funkciji, što nisam želela da dođem u situaciju da neko te stvari meša i da mene možda favorizuje.

A nije nikad dolazilo u pitanje da to nećete uraditi?

Ne! Dakle, ja nisam bila neko ko misli da tu treba većito da ostane, ja sam bila veoma angažovana, jako sam mnogo radila u tom timu. Takvo je bilo mesto na kome sam se nalazila, to je bila izvršna funkcija. Nikezić je čovek koji je došao iz decenija diplomatske službe, on je imao veoma dobro poznavanje sveta, bio je po prirodi skeptik, nikad ne biste mogli dovesti u pitanje njegov ilegalni rad, njegovu antifašističku borbu, on je bio čovek koji je posmatrao svet, upoređivao, mislio da stvari mogu da evoluiraju, nikad nije bio neko ko bi to srušio jer je znao u kakvom realnom svetu živimo. Ja sam opet dobro poznavala sredinu, poznavala je i glavom jer sam se uvek time bavila i vrlo mnogo putovala, imala sam to iskustvo, tako da sam, sasvim sam iskrena s Vama, to doživela kao izvesno oslobođenje. Nosili smo užasnu odgovornost, nailazili smo na barijeru, videli smo da nemamo šanse

da to preskočimo, da to pomerimo, a nismo hteli da učestvujemo u sumnjivim stvarima. Mi smo znali granicu koju, u ljudskom smislu, ne možemo da pređemo. I zato je bilo tako podmuklo, baš te ljude, a to nije prvi put u našoj istoriji, prikazati kao najgore ljude. Slikar Stojan Ćelić, jedan od retkih ljudi koji je u to vreme sve nas posećivao, rekao je zajedničkom prijatelju Vukašinu Mićunoviću: "Treba ove ljude sačuvati." Ali mi nismo Kinezi, nismo ni Slovenci... Kada je umro Pera Todorović, Matoš je napisao: "I u Srbiji, kao i u Hrvatskoj, veliki duhovi žalosno žive i žalosno umiru." A Dušan Popović je u svojoj studiji *O hajducima* citirao jedan turski izvor iz XVIII veka u kome se kaže: "Kod Srba što je neko gori, to se više ceni..." Ja sam na nekom sastanku u Novom Sadu gde se razgovaralo o kulturi, rekla: "Nikad ne pominjete nikog od generala iz komunističkog pokreta, nikoga od policajaca, vi samo pominjete liberale jer zapravo, oni su ta organska greška da ceo pokret prikazete kao kriminalan, propao, karijeristički, sumnjiv, osion, osvetoljubiv..." Tako da ja to nisam osetila kao neku ličnu dramu, konsekvence su postojale, ja nikada o tim konsekvencama nisam govorila jer sam smatrala da nam one, nekako, sledeju. Ja jedino nikad nisam dopustila da se udari na moje dostojanstvo i nikad nisam pristajala da mi ospore ono na šta ja imam po pozitivnom pravu, neku garanciju, kao što je pravo da prijavim tezu, što su pokušavali da opstruiraju. Na to nisam pristajala. Ja sam se odmah zatvorila u svoju kuću, nisam se obuvala mesecima, i počela sam da radim tezu. Odmah sam znala da ću raditi međunacionalne odnose jer me je to najviše zanimalo, jer sam znala da je to najdramatičnije. Patila sam zbog ljudi koji su bili u punoj snazi, koji su imali zemlji šta da daju i da kažu, a svedeni su na prostore svojih soba...

A zbog sebe? Imali ste trideset devet godina, bili ste u najlepšim godinama... Niste mislili da ste doživeli nepravdu?

Ja sam znala da u nekim stvarima ne mogu da učestvujem, Nikezić i ja smo u međusobnoj otvorenosti mislili da to ide ka degeneraciji, toliko puta smo rekli da ovde treba proceniti trenutak kad ne treba više u tome učestvovati. Tito je već stario, iza paravana je počinjala divljačka borba za vlast, pa bogami i kriminalizacija, mi svakako nismo hteli da u tome učestvujemo. Ja ne mogu da kažem da sam to doživela dramatično, u takvim situacijama se stave na probu razne stvari uključujući i prijateljstva, tada prosto otkrijete i

prave motive nekih ljudi za kontakt sa vama, neki su se udaljili, nije me to mnogo pogodilo, događalo se da vas sretnu ljudi i da vas ne pozdrave, mislili su da to spada u pravila ponašanja, tako da je za mene ta promena bila oslobađajuća. Ja sam se koncentrisala, radila sam vrlo intenzivno, brzo sam završila doktorat, godinu dana sam čekala na odbranu jer su čitali, razmišljali šta da rade. Imala sam podršku ne samo svog najbližeg prijateljskog kruga, imala sam veliku podršku pokojnog Najdana Pašića i mislim da bi se bez njega jako teško sve dovelo do kraja. Bilo im je vrlo teško da nadu predsednika komisije u Beogradu pa je došao Janko Pleterski iz Ljubljane koga sam tada prvi put u životu videla...

Da li je neko odbio učešće u komisiji?

Ja se nikad nisam raspitivala, ali sigurno je neko i odbio zato što smo mi jedna osvetnička sredina, mislilo se – šta sad, neko misli ako je bio sekretar CK da sad treba i da doktorira.

Ko su bili članovi komisije?

Bio je Ilija Stanojčić, Najdan Pašić i Janko Pleterski i na odbrani nije bilo publike, što je inače, po zakonu. Sećam se da je Pleterski napravio jedan gest, rekao je: “Otvaram javnu odbranu...” Niko nije ni znao da ja branim tezu, ja to nisam rekla ni kod kuće, a moj muž je kazao: “Sigurno je otišla da to brani, jer gde bi ona išla u podne.” Ja sam ostala u prijateljskim odnosima sa Pleterskim, bili smo u stalnoj prepisci iako smo se malo puta sreli u životu, ja inače imam takve ljude s kojima sam se fizički retko sretala, a imam dugu prepisku i vrlo duboke, prijateljske odnose. Ostali smo u dobrim odnosima i sad je on baš dao jedan intervju u kome to pominje, ja sam radila prilog za njegovu Spomenicu... Slovenci su samodisciplinovan, kulturni narod, oni nikog ne smatraju suvišnim, on je čovek koji je prešao osamdeset i petu godinu, još uvek radi, i drago mi je da su se naše veze sačuvala.

Kakvo mesto u Vašem životu ima period 1972–1975. kada ste se ponovo zaposlili? Da li se u takvim situacijama zaista događaju velika

“otkrića” o ljudima iz okruženja? Da li je bilo pojedinaca čije su reakcije bile za Vas pozitivna ili negativna iznenađenja?

Ja sam taj period provela u sobi, završila sam doktorat, radila sam po ceo dan, vrlo malo sam izlazila, prvo zbog posla, a drugo, da budem sasvim iskrena, bila mi je potrebna distanca, izolacija, neko promišljanje. Ja sam tada napisala *Zatvaranje kruga*. E, sad, ja ne znam kakva je vrednost te knjige, vidim ljudi je citiraju... U svakom slučaju, ona je autentična i za mene je to bilo važno iskustvo jer sam preko knjige iz svega toga izašla. To nije bilo lako, ja sam se trudila da ne govorim o emocijama iako se one, sigurno, ponegde probijaju, ali ja sam iz toga izašla. Meni je bilo važno da se sačuva istorijski okvir, da se naročito neki ljudi vide, ja tamo nikoga nisam kvalifikovala kao što nikad nikog nisam kvalifikovala, to je i napisao Drago-slav Jovanović u recenziji za *Prve srpske socijaliste*. Šta će mi to, šta to meni treba? Svako govori o sebi govoreći o drugim ljudima. Tako da se nikad više nisam na to vratila...

“Zatvaranje kruga” je skoro kao dnevnik...

Da, meni je to jako pomoglo, ja sam iz toga izašla. Interesantna je istorija te knjige, to je bilo sklonjeno, ja sam u jednom momentu pomislila – šta će to meni? To je samo Nikezić pogledao, i kad je umirao, on mi je rekao: “Objavi to”, ja sam njemu uvek govorila “Vi” i rekla sam: “Mislite da to ima smisla?”, a on je rekao: “Uradi to zbog mene! Imaš moju podršku.” Meni je baš dobro što je to, kako je on rekao, suvo, što tu nema nekih emocionalnih preliva, reminiscencija, to je jedan dokument.

Vrlo brzo ste doktorirali i počeli profesionalno da se bavite istorijom. Zapisali ste da se iz svake profesije lako prelazi u politiku, ali da se iz politike teže osvaja mesto u bilo kojoj profesiji. Kako ste Vi u tome uspeli? Da li ste imali podršku kolega? Kako ste dočekani u Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije gde ste se zaposlili 1975? Da li ste odmah bili prihvaćeni?

Posle našeg jučerašnjeg razgovora ja sam nastavila taj razgovor u sebi, i puno sam razmišljala, jer, nekako, čovek stigne do starosti ne osvrćući se,

ja se stvarno nisam osvrtna, iako sam uvek razmišljala o svojim postupcima, stanovištima, odnosima sa drugim ljudima. U suštini, Vi ste me naterali da se na to vratim i ja sam mnogo mislila o tome, ali sam potpuno svesna da je nemoguće napraviti osvrt na sve što je za mene bilo važno, ne kažem što bi moglo imati značaj za nekog drugog. Ali, da se vratim na Vaše pitanje. Bez obzira na dve magistrature i način kako sam studirala, ja sam imala svest o tome da postoji jedan vakuum, to nije malo u bilo kom poslu, pogotovo u tom, da bi to moglo da se nadoknadi samo radom. Uvek sam računala sa nekom rezervom, nisam se čak ni trudila da njene motive objasnim. Ja sam pozvana u Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, sećam se svog prvog razgovora sa direktorom Jovanom Dubovcem, koji je bio inteligentan čovek, on mi je rekao da su ih zvali u CK i da su rekli da sam ja korektna osoba i da me ne prime kao babarogu. Direktor je rekao: "Mi znamo Latinku Perović, jedino je veliko pitanje da li ćemo moći da je platimo" a ja sam kao doktor nauka dobila veću platu nego što sam imala kao sekretar u CK! Mi smo u CK imali male plate, mi smo to sebi određivali, i u Institutu su stvarno bili za-prepašćeni. Kad sam došla rekla sam direktoru: "Od mene možete da očekujete korektan ljudski odnos, ja poštujem pravila, poštujem rad." Kad se teško razboleo ja sam otišla da ga posetim, a on mi je rekao "Ja nikada nisam zaboravio ono što si rekla, ti si se toga do kraja držala." Tada je Institut imao mentora, to je bio profesor Jovan Marjanović, koji je sa mnom vrlo prijateljski razgovarao, rekao mi je: "Ja znam da si ti doktorirala na nacionalnim odnosima, uvek ćeš moći time da se baviš, ali predlažem ti da uzmeš nešto drugo, prosto zbog tvog statusa, zbog toga što ćeš biti opservirana, cenzurisana, znam šta ti misliš o tome, znam da ti to ne možeš preko noći da promeniš, i ne treba." Ja sam rekla da nema nikakvih problema zato što sam radeći tezu želela da se bavim i istorijom društvenih ideja u Srbiji. Mene je to silno zanimalo, mislim da je to ključna stvar koja nas objašnjava. I tako sam to isprojektovala. Ja mislim da u Institutu od mene nisu ništa očekivali, iskreno Vam kažem. Oni su mislili – došla tu sa neke pozicije... Ja sam tu provela izvesno vreme, uvek sam imala svoj sto sa knjigama, jednom je pokojni Dragoljub Petrović koji je bio zanimljiv čovek, rekao: "Ti čitaš i lepu književnost?!" Ja sam se vrlo brzo uvukla u svoje poslove, vrlo brzo sam shvatila da trošim silnu energiju, dopiru do vas glasovi, tako se živelo u Institutu, restoran, šah se igra... Brzo sam se povukla u biblioteke i archive, rekla bih im uvek gde sam. Sekretar Instituta je bio major, intendant, bio je dobričina. Tako se dešavalo

da on uđe na sastanak, svi sede, ja ustanem, stariji čovek, znate. I on kaže jednom Desanki Pešić: "Slušajte, Deso, posmatram ja ovu Latinku Perović, pa ona nije nikakav liberal, ona je jedna tako pristojna žena, korektna žena, ta nikad ne slaže da je u arhivu, a ode negde da vodi dete." Znači, to je ta percepcija bila! Međutim, ja sam poštovala svaku obavezu, ja sam došla na svaki idiotski sastanak, nikad se nisam identifikovala kad bi oni tu ujdurisali. Ja sam shvatila da svako glasajući za nekog, u stvari glasa unapred za sebe, da uzima neku koncesiju, u tome nisam nikada učestvovala. Oni bi često rekli da je nešto "po statutu, ali, nema veze...", ja sam im rekla: "Promenite statut, ali dok važi, poštujujte ga inače će biti anarhija." U tom smislu sam bila jasna, radila sam svoje poslove, bila sam bezopasna dok nisam počela da proizvodim. Ja nisam mogla skoro deset godina ništa da objavim u Institutu, došla sam 1975, a prvi put sam objavila 1983. Bila je, znate, ta lista, nisam mogla da objavljujem... A onda sam dobila poziv, bila je stogodišnjica Timočke bune, ja radim XIX vek, napisala sam referat "Srpski socijalisti i Timočka buna" i prijavila sam se. Skup se održavao u Zaječaru i pred sam početak skupa mene zove profesor Vasa Čubrilović i kaže: "Drugarice Perović, rekli su da Vi ne možete da učestvujete na skupu." Neprijatno mu je, telefonom pričamo. Pitala sam ga ko je to rekao, a on kaže: "Drugovi odozgo." Tada je predsednik Izvršnog veća bio Čkrebić, i on to citira u svojim uspomename. Ja njemu napišem pismo: "Poštovani predsedniče...", dala sam Tepavcu da pročita i on mi je izbrisao ono "poštovani", kakvi poštovan! Kažem: "Poštovani predsedniče, ja sam odlukom državnih i partijskih organa Srbije došla u Institut, trudim se prema svojim znanjima i sposobnostima da radim, nije dozvoljeno da idem na skup, ja smatram da Institut ne može da ima saradnika, on se kao što znate budžetski finansira, čijim radom javno ne može da se koristi. I ako vi to ne raspravite, ja ću napustiti Institut." Znali su oni da sam ja spremna to da uradim, i on meni odgovori, da oni poštuju moj rad, da mi je dozvoljeno učešće na skupu. Ja, naravno, ne odem na skup nego pošaljem telegram da im želim uspešan rad.

Zašto niste otišli?

Pa, šta ću im ja tamo, nisam htela da se nešto inatim – eto, ja sam tu došla, uprkos vama... Postidite ih, u stvari! Kad je taj skandal izbio izašla mi je prva knjiga, Jovan Marjanović je bio jedan od recenzenata, ja sam njemu

tu knjigu i posvetila, i on je posle direktoru rekao: “Vi nemate pojma kakav je to napor za tako kratko vreme.” E, to Vam kažem, kada je počelo da se proizvodi onda su nosili neke rukopise, čita neko u SUP-u, ja sam samo pitala: “Da li to i inače radite?”

Vi ste to znali?

Da! Sećam se da me je Dobrica Ćosić jednom pitao da li ja u svojoj kući slobodno govorim. Odgovorila sam: “Znaš šta, suviše bi bilo da sebe samu uhapsim u svojoj kući.” Osećala sam ih sebi za petama, ali, pravo da Vam kažem, ja nikada nisam imala neki strah od njih, ja sam njih osećala, to Hercegen negde kaže u knjizi *Prošlost i razmišljanja*, to je odlična forma i ja sam je prihvatila i za sebe – ja sam sa njima bila kao ulje i voda. I kad me je neko od mojih prijatelja pitao da li hoću da idem da čitam svoj dosije, rekla sam da mi to ne pada na pamet. Da se ja još jednom uverim u te bedastoće, jer, manje-više, znam ko je to radio. Jezik je jedno opasno sredstvo, a ja sam neko ko pamti i ne bi mi bilo teško da dešifrujem ko tu šta govori, učestvuje u tim pogromima, priprema atmosferu. Ja sam stvarno poštovala ljude zato što je u Institutu bilo dobrih ljudi, recimo, Žarko Jovanović koji je posle bio direktor, kad su ga pozvali on je rekao: “Ja imam najdublje poštovanje za Latinku Perović.” E, posle, ja sam radila u svim arhivima, bibliotekama, znala sam da svuda postoji neko ko vas posmatra, cinkari, nekad su neki od tih ljudi došli i to su rekli. Recimo, kad sam radila u Univerzitetskoj biblioteci, tamo je bila upravnica Stanija Gligorijević, ona je bila moja koleginica sa studija ali je bila starija od mene, zakasnila je u ratu. Ona je bila moja velika zaštita, a da nikad to meni nije rekla.

To ste Vi tako osećali ili je stvarno bila?

Stvarno je bila. Pazite, oni su prvi moje ime učinili javnim, jer ja sam – šta? Sedela i radila! Kad smo mi otišli, ta kampanja protiv nas je vredna da se izuči za doktorat! Neko mi je rekao da su u Tanjugu uništili sva dokumenta, ali, našu štampu da čitate, pa to je fantastično! I, oni su došli kod nje i tražili moje reverse, da vide šta čitam. Upravnica je rekla: “Vi ste pobrkali, ja nisam šef zatvora, ja sam upravnik Univerzitetske biblioteke i to je naš najrevnosniji korisnik.” Nikad ja to od nje nisam saznala, od drugih sam čula i

to kasnije. Znae kako kaže Solženjicin u *Gulagu*: ne postoji situacija u kojoj se ne može biti čovek. Onda, kada su imali neku svoju svečanost u biblioteci, oni su navodili svoje najbolje korisnike i mene su pomenuli... Ja nikad sa običnim ljudima nisam imala probleme, obični ljudi jako poštuju radnika, to što ste tačni, što oni znaju koliko sedite, ne ćaskate – oni to jako cene. Vas ne podnose oni čiji ste konkurent, oni nastoje da podmetnu, da devalviraju, da intrigare, ali ja nikada na to nisam trošila vreme, apsolutno nikad! U Institutu smo funkcionisali potpuno normalno, nije bilo nekih incidenata, sećam se da mi je Nikezić jedanput rekao: “Ti nikad ne govoriš kako je tebi u Institutu, ja imam utisak da je to kao vazduh pun benzina i da je dovoljan samo neki mali incident, da se kresne šibicom i da to eksplodira”, a ja sam rekla: “Pa, otprilike je tako”. Naravno, potrebno je bilo veliko samosavlađivanje. I nije u pitanju toliko indoktrinacija koliko ljudi stvaraju situaciju, oni to predstavljaju kao limit koji im je odnekud postavljen, a to je autocenzura, nesposobnost. Evo Rusija, ako je negde postojala cenzura, postojala je tamo, ali postojali su ljudi koji su iz svojih ladica nešto izvukli kad je ta cenzura prošla. Ovde toga nije bilo, nisam videla ni romane, ni partiture, ni istorijske studije... Kad su došli mladi ljudi u Institut, već je bilo drukčije, ja sam se njima mnogo bavila, ja sam imala strpljenje da sve njihovo pročitam, da ih, koliko sam znala, uputim, razgovarala sam, debatovala, čitala njihove rukopise, ništa mi nije bilo teško da za njih uradim, da napravim registar, recenziju, apsolutno mi do dana današnjeg, nije bio neki napor da za njih nešto uradim. Rekla sam povodom nove Dubravkine (Stojanović) knjige, ja mislim da je stvarno najvažnije da oni gledaju šta vi radite, to što pričate manje-više. Tada se situacija u Institutu bitno promenila, nekako je to postalo manje sklerotično. Rezultati se vide u historiografiji danas.

Ali, evo, Vi i sada navodite samo pozitivne primere, da li je moguće da nije bilo ni jedno negativno iznenađenje, da ste od nekog očekivali podršku, imali visoko mišljenje o njemu, a da je to izostalo?

Znae šta, u toj strukturi naravno da je bio jedan zaokret, da vas ljudi nisu pozdravljali...

Ali, baš iznenađenje?

Pa, jedno jedino iznenađenje je bilo od Oskara Daviča koga sam ja dobro znala, i on mene. On me je jednom sreo i, to je bilo moje pravo iznenađenje, nije me pozdravio. Ja sam to rekla jednom našem zajedničkom prijatelju, a Davičo ga je opsovao i rekao mu je: “Kako, ja Latinku volim?!” Ali, fakat je da on mene nije pozdravio, nije tačno da on mene nije mogao da primeti, eto, to je bilo jedno moje iznenađenje...

Nije priznao?

Da, nije priznao. Dešavalo se da me neki ljudi čas pozdrave, čas ne pozdrave, bio je neki Muhamed Kešetović i ja sam mu rekla: “Znaš šta, treba da se odlučiš, da li ćeš da me pozdraviš ili nećeš! Nemoj da me dovodiš u zabunu, ja neću doći u situaciju da ti ne otpozdravim, ali neću ni da dolazim u glupe situacije da ja tebe pozdravim, a ti negde okrećeš glavu! Ne moraš da me pozdraviš, to me ne zanima.” Eto, takvih ljudi je bilo. Ja sam tu bila, kako da Vam kažem, nekako načisto, znala sam da u Institutu ima ljudi koji opserviraju, sećam se jedne koleginice, ne mislim da je to uradila iz tih motiva, ali oni su imali neko ideološko obrazovanje i ona je čekala da prođe radno vreme, došla kod mene i kaže: “Slušaj, imamo marksističko obrazovanje, daj, molim te, da se ne gnjavimo, možeš li ti nama da održiš jedno predavanje?” Ja sam rekla, i sama sam bila iznenađena tom svojom reakcijom: “Radije ću da operem stepenice, jedanaest spratova, ali nikakvo predavanje neću da vam držim!” Dugo sam odbijala da se negde angažujem i da rata nije bilo, da nije bilo tih dramatičnih situacija, možda ja i ne bih uzela bilo kakvo učešće u ovoj vrsti javnog života, ali tu su već na probi bile druge stvari, vaš moral, vaše stanovište, neću da delim odgovornost za nešto što mi je duboko tuđe, tako da sam počela da se angažujem, da iznosim svoje mišljenje u *Republici*, *Helsinškoj povelji*, onda sam, kad su ljudi počeli da zovu, prihvatila predavanja, zajedničke projekte... Sa Nebojšom Popovim radila sam *Srpsku stranu rata*, sećate se, skupljali smo se svakog ponedeljka posle rada u bibliotekama, arhivima, na fakultetima, u redakcijama, ostajali u dugim raspravama, pokušavali smo da razumemo ono što se događa – i lečili smo se.

Kada ste osetili da Vas je istoriografska struka prihvatila? Kakav je bio odnos istoričara van Instituta?

Pravo da Vam kažem ja ne znam ni da li su oni mene danas prihvatili. Mislim da su oni smatrali da ja ne proizvodim gluposti, da ja to ipak sve radim na bazi nekog pozitivnog znanja, istraživanja. Ne mogu da kažem, svi ljudi koji su recenzirali moje knjige su bili kompetentni ljudi, recenzije nikad niko nije odbio. Dragoslav Janković, koji je bio prilagodljiv čovek, vodio je računa o režimu, smatrao je da je taj rad važan, mi smo lepo sarađivali već kada je izašla prva knjiga o Peri Todoroviću, posle su došle druge knjige... Što se, recimo, nekih ljudi tiče, kao što je Branko Petranović, on nikad nije imao nijednu sumnju u moj rad. Mi smo uvek sa velikim respektom razgovarali i on je, siromah, pred kraj života mislio da neke stvari i zajednički radimo.

**Dok sve ovo slušam shvatam da su Vaši sinovi tada bili deca.
Da li je Vaša porodica ikad osetila sve to?**

Znate šta, moj muž je imao probleme, i na poslu, on je bio drugačija priroda, podlih stvari je tu bilo, recimo, potpišu ga "Slobodan Perović", međutim, mi smo bili politički istomišljenici, ja nikada nisam kod njega osetila rezervu. Moja deca nisu volela taj angažman, reći ću Vam na jedan banalan način, da ja negde idem, da govorim, pa posle da to gledam na televiziji, za njih je to bilo uvredljivo, neshvatljivo, tako da su mi oni bili važan korektiv. Ja se ne usuđujem da razmišljam kakve je to reperkusije imalo, ono što mogu da kažem to je da su oni kao i moj muž uvek bili kritični, kao što su to i danas. Možda je to njih nekako opterećivalo, trudite se da ih sačuvate koliko možete, ali vi ipak postojite, znam da je jedna meni bliska osoba i to u skori je vreme, pitala mog mlađeg sina: "Kako ti funkcionišeš sa svojom majkom, tvoja majka je užasno jaka žena", to mi je on ispričao, a on je rekao: "Pa, dobro, moja mama je jaka žena, ali, ona je meni majka, ja znam i druge njene strane." Kako da Vam kažem, njih je to, ne mogu da kažem postidivalo, ali smetalo im je. Oni bi u školi, kad tamo pitaju za zanimanje roditelja, uvek rekli "profesor", da bi oni rekli za mene "političar" – pa to bi bilo strašno! Oni su znali i te ljude, Nikezića, Tepavca, oni su dolazili u našu kuću, mi smo tada živeli vrlo povezano jer smo bili izolovani i okruženi ljudima zle namere

i nepoverenjem, oni su ih voleli, poštovali, znali su da su obični, normalni ljudi, ljudi koji nemaju nikakve privilegije. I to hoću da Vam ispričam, pazite, 1972. kad se vode ti četvorodnevni razgovori kod Tita, moj stariji sin ima trinaest godina, on je rođen 1959. godine, mi nikada nismo u kući pričali o politici, pričali smo o stvarima koje utiču na opredeljenja, naročito kad je počela kriza. Moj stariji sin, koji je specifična osoba, ima dubinu i ima poziv koji njemu stvarno odgovara, kad sam ja pošla na te razgovore, što je za mene bilo šokantno, on je rekao: “Ja poznajem tebe, ti jedino nećeš moći da radiš ono što ne misliš!” To je fantastično, ja to nikad nisam zaboravila, on je imao trinaest godina! Kad vas vaše dete tako opomene, i sad da kažete – ja se kajem, ja sam bila u zabludi. Ja nikad nisam bila u zabludi! Kada posle pedeset godina slušam ljude koji su proveli život u tom pokretu, da su oni pola veka bili u zabludi, ja imam dubok prezir! Uvek sam mislila – šta, ti sledećih pedeset godina nećeš biti u zabludi?! To je smešno! Razumeš svoje vreme, reaguješ koliko možeš na osnovu svoga morala, znanja, inteligencije, na osnovu hiljadu okolnosti, ali da kažeš da si bio u zabludi jer si živeo u Jugoslaviji?! Meni je to grozno, iskreno da Vam kažem!

0 drugima

Kako ste videli Tita u vreme dok ste bili u politici? Kako ga ocenjujete danas kao istoričarka sa distancom od trideset pet godina?

Moji prvi susreti sa njim su bili u vreme dok sam radila u CK omladine Jugoslavije, on je primao delegacije. Nesporno je on u to vreme bio autoritet, sigurno, svako ko je tamo otišao smatrao je to i nekom specijalnom prilikom i čašću, ali ja se, iskreno Vam kažem, ne sećam neke velike distance, arogancije, ne sećam se nekog osećanja kod tih ljudi da je on božanstvo, iako je imao nesporan autoritet. Taj legitimitet je crpeo iz uloge u ratu i iz otpora 1948, iz činjenice da je postao svetski državnik. Kasnije, kada sam došla u CK Srbije, to je bilo 1964/1965. godine, susreti su bili češći, to je bio već neki način rada koji je otkrivao i slabosti sistema, jer institucije u okviru koje bi se raspravljalo o otvorenim pitanjima nisu na taj način funkcionisale i to je verovatno jedna od ozbiljnih mana tog sistema. Recimo, mi smo uvek zagovali da se o hrvatskom pitanju otvoreno razgovara, govorili smo – Hrvati postavljaju određena pitanja: funkcionisanje federacije, finansiranje nerazvijenih, devizni režim, veliki sistemi u Beogradu, dajte da to pitanje otvorimo ili neko drugi da to radi...

A nije se otvaralo?

Nije se otvaralo iz dva razloga, prvi je taj fetiš jedinstva, strah da bi to moglo da udalji republike, drugo, tu jeste bila arbitrarna uloga Titova. On je svakog primio, saslušao, često u tom neposrednom kontaktu i dao za pravo, svako je sa svojim stanovištem išao u javnost uveren da iza njega stoji najjači autoritet, a u nekakvoj sintezi tih različitih stavova se pokazivalo da stvari ne funkcionišu, da su konfliktne, da su protivrečne. Mislim da je, uopšte, što se društva tiče, svakako najveću štetu na samo funkcionisanje države imao taj fetiš jedinstva koji je isključivao razlike i raspravu, pa ako hoćete, i neke konflikte i sukobljavanje, mehanizme da se ti sukobi reše. On nije funkcionisao i smatram da je to bila najveća mana, a on prosto nije profunkcionisao iz shvatanja jugoslovenske države kao jedinstvene države koja ima vojsku, ima spoljnu politiku, ima monetarni sistem, ima Tita kao simbola... On je sigurno bio čovek koji je imao dugu školu života jer je stvarno počinjao od nulte tačke, on je prošao revoluciju... Sada su pozvani neki istoričari da na osnovu dokumenata kojima Kominternu raspolaže pišu njihove biografije, upravo sam dobila biografiju Mao Cedunga, Rusi to nameravaju da rade i sa Titom, to su vrlo tiražna izdanja, tu postoji mnogo stvari koje treba proučiti... Činjenica je da je on okupljao ljude od integriteta, činjenica je da je moglo da mu se kaže, mislim da je to nesumnjivo bio snažan autoritet i lična vlast, međutim, kad pomislim na to kolikom je on moći raspolagao, mislim da sam to i napisala u *Zatvaranju kruga*, on je tom moći relativno pažljivo ekonomisao. On je bio čovek koji iz tog ideološkog sveta nije izašao, šta su za njega značili pojmovi “radnička klasa”, “bratstvo–jedinstvo”... to je drugo pitanje u nekom analitičkom smislu, ali on je to izgovarao sa uverenjem da su to tekovine koje vezuju zemlju i koje treba sačuvati.

Da li mu je bila važnija državna ideja ili komunizam kao ideologija?

Ja mislim da on to nije odvajao, njemu je Jugoslavija svakako bila važnija i on je sve radio misleći da je to najbolji način da je sačuva. Pokazalo se, naravno, da je to način koji je u političkom i istorijskom smislu već bio na izdisaju, ali ja mislim da je on verovao da se Jugoslavija nikad neće raspasti, za njega je to bilo i njegovo životno delo. Možda je on suviše trajao, ali ono što ljudi gube iz vida kada ocenjuju njegovu ulogu, to je ipak stanje masa u bivšoj

Jugoslaviji, gde je i pomisao na pobunu protiv Tita bila ravna samoubistvu, ne sa stanovišta njega ili aparata, nego sa stanovišta masa. Danas neki kažu da su njega srpske mase mrzele, da ga nisu volele, da je bio Hrvat... Mase su dosta nepredvidive, ali idući po Srbiji, a on se dosta tu kretao, to se nikad ne bi dalo zaključiti, naprotiv, mase su bile spremne, kao i on njih uostalom, da se međusobno huškaju protiv onih koji vode tekuće poslove, oni su optuživani da greše, da bi mogli bolje, da njega ne slušaju. Srbi su, možda, voleli da na čelu Jugoslavije bude Srbin, ali, molim vas, biti protiv Tita i u Srbiji je bilo ravno samoubistvu, svejedno šta ko pričao u kafani ili na kućnoj sedeljci. Ja lično mislim da je on dobro poznao Srbiju, vrlo dobro...

Kako to mislite – dobro poznao?

Ne kažem da je on to suviše studirao, čitao, ali imao je taj instinkt vlasti, on je čovek koji je znao da u jednoj višenacionalnoj zemlji ne može da vlada bez sporazuma sa većinskim narodom i ja mislim da je on taj sporazum imao u vrlo dugom periodu. Nije tačno da je on bio u nesporazumu sa najbrojnijim narodom. Gde su te dodirne tačke? To je obnova Jugoslavije, to je oslonac na Rusiju – neko je mogao da škrguće zubima, profesor Čubrilović je rekao: "Ja nisam voleo taj režim, ali Rusija je istorijski saveznik Srbije!" – to je socijalni egalitarizam koji je utemeljen u našoj nacionalnoj, socijalnoj istoriji, to je tip partije za kakav je Srbija znala, to je masovna partija sa čvrstim jezgrom, sa vođom... Izvinite, kakav tip partije osim tog još poznaje istorija partijskog života u Srbiji?! Ona ima Radikalnu stranku koja se stvara iz uskog, revolucionarnog jezgra, koja ide direktno u mase, koja ima vođu, ima ideologiju takođe inspirisanu i naslonjenu na rusku revolucionarnu tradiciju, na pravoslavlje i na rusku državu. Bog, narod i Rusija – bilo je vjeruju Nikole Pašića. Kako ste onda mogli očekivati da čovek koji vodi državu bude u nesporazumu sa narodom koji ima te karakteristike? Pri kraju njegovog života, kad su počele krize, Tito je vrlo resko reagovao na takve aluzije. Drugo, on je vodio pokret u kome su masovno učestvovali Srbi iz cele Jugoslavije braneći se od terora, od NDH – ne možete to da ignorisete i da konstruišete prošlost. Kako možete da objasnite da u Srbiji nemate otvorenu pobunu protiv Tita dok je on živ? Pa, vi ste to imali svuda u Istočnoj Evropi, zar ne?! Imali ste krvavu Mađarsku, Čehoslovačku, Poljsku... ovde nikad nije bilo pobune. Zašto? Jer Tito nije bio ni Rakoši, ni Ulbriht, ni Živkov, ako

gledate balkanski prostor koji je u neprestanoj nesposobnosti da izađe na kraj sa sobom, u stalnim etničkim sukobima, morate i njegovu ličnost da stavite u taj istorijski kontekst. Možda su Srbi mislili – Hrvat, dodavola, ali, obnovio je Jugoslaviju, imao je dobre veze sa Rusima, ojačao je vojsku, stvorio efikasnu policijsku državu... To sve ljudi danas gube iz vida. On je bio više u sporazumu nego u nesporazumu i onog trenutka kada je Srbija osetila da je on spreman da uvaži i razloge drugih, da prihvati konfederalizaciju Jugoslavije, javila se sumnja. Ja se sećam svojih razgovora sa Dražom Markovićem uoči našeg susreta sa Titom, u Smederevu, u nekom kafančetu “Donje strnjike”, sedeli smo šest sati. Mi smo se vrlo dugo znali i ja sam smatrala da je to, prosto fer, i rekla sam mu: “Objasnimo se, možemo se mi povući ali zašto uvodiš arbitražu u Srbiju, to istorijski nije dobro, to dugoročno nije dobro.” On je rekao: “Ne slažem se s tobom, Jugoslavija kad ne bude imala Tita, moraće da ga izmisli.” Znači, oni su verovali u tu instituciju, oni su se svi držali u okviru toga sistema. Tada se već počelo govoriti da Tito pruža suviše veliku podršku pokretu u Hrvatskoj, da počinje decentralizacija koju on nedovoljno kroti, da ohrabruje republike, da se tu javlja u ulozi arbitra, da sve to ide na štetu Srbije, počeli su da se čuju opozicioni glasovi i kafane, to je sve do njega dolazilo, on je vrlo rezolutno reagovao na to, to je proizilazilo iz prirode njegovog državištva koje njemu ne može da se porekne, iako danas od njega hoće da naprave karikaturu! U tim odnosima napetosti, kad se razgovaralo sa srpskim rukovodstvom, sećam se tog boravka u Smederevu, pa onda ovde u Beogradu, što je bilo vrlo retko, Tito je dolazio sam i nije da nije pokazivao nervozu, nije bio potpuno opušten, nije mu bilo svejedno kakav će biti ishod. Jedan razgovor sam vrlo dobro upamtila, bio je jako uzak krug u Gradskoj skupštini i on je za vreme ručka rekao: “Vi meni prebacujete rezervu prema Srbiji, pa ja sam odavde krenuo 1941. Ja sam ovde došao da bih počeo ustanak i antifašistički pokret!” Ja sam bila mlađa od svih njih i jedina žena na sastanku od četrdeset ljudi sa Titom posle smrti Milentija Popovića. Bio je na tapetu Mijalko Todorović, ruska obaveštajna služba je intrigirala protiv njega, i rekla sam mu u najpristojnijoj formi: “Druže predsedniče, sad je Mijalko Todorović, pa neko će reći da su Srbi dobri samo u nekrolozima!” Ja se nisam bojala da to kažem, ja sam mislila da je to važno da on zna. E, sad, neki u svojim knjigama prepričavaju taj sastanak, postoji samo jedan izvor iz koga mogu da to saznaju, ali to izostavljaju... Hoću da Vam kažem – to su složene pojave, i ta priča o njegovom “srbožderstvu” je

ispod nivoa interpretatora, ali je apsolutno ispod nivoa njega kao državnika, kao čoveka koji je razumevao tu državu.

Kakav je odnos imao prema sopstvenom hrvatstvu?

On to nikad nije manifestovao, samo je na Osmom kongresu, kada se višenacionalni princip uvodio u strukture, rekao: “Ja sam Hrvat.” To je doživljeno kao kraj Jugoslavije, šta se on tu deklariše kao Hrvat?! Zašto nije rekao – ja sam Jugosloven? On je bio kosmopolit, svetski čovek, on je verovao u Jugoslaviju, on je odatle počeo, Jugoslavija je u njegovom istorijskom životu doživela neverovatan uspon za malu zemlju koji možda nije ni odgovarao njenim mogućnostima i potencijalima, ali on se kao čovek te generacije, tog ideološkog sveta, o njoj brinuo na način koji je nju, po mom mišljenju, torpedovao. Mislim da je to radio i Kardelj. Kardelj sigurno nije nikad mislio da Slovenci treba da iščeznu u Jugoslaviji, mislio je da je to mali narod, da je pod velikim uticajem klerikalizma, ali njegov cilj jeste bila Jugoslavija, ne makar kakva Jugoslavija. On se ničeg nije tako plašio kao Rusa i domaće vojske.

Smatrate li da je odnos Tita i Kardelja prema Jugoslaviji bio otprilike isti?

Da, ja mislim, da! Samo što su to bila dva načina. Kardelj je stalnim reformama pokušavao da zemlju učini fleksibilnom i da spreči srpsku dominaciju, tu nema spora, a Tito je, opet, mislio da je važno sačuvati jedinstvenu, čvrstu zemlju, centralizovanu. To su prosto, dva pogleda, oni su se tu negde sretali, da tako kažem, bili su na izvestan način kompatibilni u okviru partije. Tito je sigurno bio boljševik, on je tako formiran, smešno je pomisliti da je on mogao biti nešto drugo, ali on je bio apsolutno za samostalnost države, za suverenitet. Ako je to staljinizirana partija, ako je samo jedna varijanta staljinizma, kao što se danas kaže – u redu, ali je ipak varijanta, je l’?! Oni su mislili da je vrlo bitno da se zemlja osamostali, zašto su inače vođene oštre polemike oko programa partije, oko odbijanja da se zemlja ponovo vrati u “komunističku porodicu”? Oni su bili za samostalnost i vrlo mnogo su govorili o pravu na poseban put.

Onda smo se mi sadašnjom politikom prema Rusiji vratili u 1948?!

Da, Četrdeset osma i Ravna Gora su pobedile! Nesporno je da je zemlja branila suverenitet, da je Tito i celo rukovodstvo vrlo vešto balansirao. Prave razlike nastaju oko toga kako ćete se iznutra emancipovati, da sačuvate samostalnost, a da se potpuno ne udaljite od revolucije, Sovjetskog Saveza, da ne postanete deo zapadnog bloka, Evrope. I tu je taj razlaz unutar partije, on postoji stalno i ta “kulturna revolucija” kod nas je na neki način permanentna. I radikali su vladali pomoću mase kao batine. Oni su devedesetih godina XIX veka protiv kralja Aleksandra Obrenovića organizovali miting u Srbiji i posle su se danima raspravljali da li ih je bilo petnaest ili četrdeset hiljada, ostavili kore od lubenica i đubre po Beogradu, ali i izvršili pritisak. Tada je Nikola Jovanović Amerikanac napisao raspravu koja je imala naslov *Značaj mitinga*. To se posle nastavilo, to je forma ruskog samoupravljanja, imate autonomije, mir, razgovarate, ali imate čvrstu vlast na vrhu. To se na neki način modernizovalo u drugoj Jugoslaviji, ali je i tu problem institucionalizacije države, podele vlasti, socijalne i političke pluralizacije išao vrlo teško. To je bila granica, crvena linija koja se nije mogla preći.

Kada mislite da je počelo njegovo opadanje?

Koliko sam pratila, a to je već praćenje sa strane, sedamdesetih, mislim da je to neka granica kad počinje i njegovo opadanje, kad je on izložen pritiscima, i vojske i Rusa. Naročito kad se proučavaju rusko-srpski odnosi u to vreme, vidi se da to nisu bili mali, naivni pritisci, drugo, to je početak sumnje da li će se Jugoslavija održati i ko će doći na kormilo. Istorija ne može da ga opravda jer on je postao paravan iza koga se sve to događalo, njega su vodili i pokazivali masama po povratku sa njegovih velikih putovanja, to je početak njegove upotrebe, ali mislim da je on u vrlo dugom periodu bio lucidan, sedamdesete godine su nekakav slom i za njega. On je, naravno, smatrao da je on iskoristio Hrvate, da je iskoristio Srbe, činjenica je da se on oslobađao unutrašnjih protivnika u partiji, on je ipak odgovoran za lom u dve ključne republike i mislim da je to neka granica kad počinje njegovo opadanje. On nije bio čovek koji je manifestovao svoju silu, to je možda došlo u poslednjoj deceniji kad je praktično nije više ni imao, kad je bio paravan, kada se

iza njegovih leđa događala brutalna borba za vlast, za šta je on istorijski, po mom mišljenju, najodgovorniji.

Mislite da je trebalo da se povuče?

Znate šta, kad su već počele rasprave sedamdesetih godina, Nikezić koji je imao odgovornost, u sporazumu sa srpskim rukovodstvom je otišao i njemu rekao: “Predsedniče, svi smo smrtni, možda je situacija da Vi danas prepustite rukovođenje partijom nekom drugom od svojih ljudi iz generacije, a da Vi ostanete simbol Jugoslavije, predsednik Republike.” On je rekao: “I ja sam o tome razmišljam”, ali se više nikad nije na to vratio. Činjenica je da su mu se sa godinama, to je posledica atmosfere koja njega ne oslobađa odgovornosti kao istorijsku ličnost, primicale dodvorice, stvarana je dvorska atmosfera, radili su vrlo mnogo i na sejanju nepoverenja u pojedine ljude, u pojedina rukovodstva, tako da je on stareći, takav je moj utisak, možda nisam u pravu, tražio oslonac u Rusiji kao zaštiti koja će sačuvati i njega lično, a time i Jugoslaviju. On je sigurno bio čovek jednog sveta, bilo je ljudi, kao Koča Popović, koji su se u poslednjim decenijama kritički postavljali prema njegovom vladanju, ali nikad nisu bili spremni da poreknu njegovu ulogu u ratu. Kada je došao Santjago Kariljo sedamdesetih godina, ja sam to zapisala, on je pitao Koču pošto su se znali: “Šta ćete posle Tita, šta ćete kad Tito umre?”, a on je rekao: “On je davno umro samo ne smeju to da mu kažu!” Koča nije imao nikakve iluzije, ali kad je Tito umro, on je otišao u Skupštinu, to su neke druge veze, prošli su zajedno rat... Sećam se, kada sam ja bila 1969. u Americi, pošto sam uglavnom bila na univerzitetima, srećala sam mnogo ljudi koji su boravili u Jugoslaviji i bili impresionirani našim ljudima, entuzijazmom, putovali su svuda, sretali su taksiste, radnike, univerzitetske profesore, i oni su uvek postavljali to pitanje: “Jugoslavija izgleda danas kao zemlja u usponu, kako će funkcionisati kad ne bude Tita?” I intelektualna elita u komunističkom pokretu, koja je postojala iako bi danas svaki antikomunista rekao da je to nespojivo, sebi je postavljala ta pitanja i imala dva odgovora: ona je znala da ne treba tražiti ličnost koja će Tita da zameni jer to u jednom trenutku nađe istorija, a to može da bude samo osnova za sukob u Jugoslaviji, i znala je da mogu da ga zamene samo institucije i da to što pre treba uraditi. U tom smislu su oni na neki način bili nezadovoljni Titom, smatrali su da on taj proces koči, ali postojala je duboka partijska

lojalnost, on je za njih digao revoluciju, vodio oslobodilački rat, podigao državu na nivo jedne respektabilne zemlje u Evropi i u svetu.

Da li je komunističkoj eliti bilo lakše dok je on bio prisutan, da se sakrije iza njega?

Znate šta, ja mislim da su se oni koji su dolazili, iz mladih generacija, više krili iza njega, oni stariji, koji su sa njim prošli zatvore, prošli rat, period posle 1948. godine, oni se nisu krili ali su ga već osećali kao neko ograničenje koje niti mogu da nose niti mogu da skinu. I ja imam za to čitav niz primera. Jednom sam otišla kod Petra Stambolića, našla sam ga u bašti, on je inače bio jedan vrlo, kako da Vam kažem, karakterističan Srbin u smislu neke odgovornosti, dobrog poznavanja naroda, shvatanja šta se tu može, zatekla sam ga kako reže ruže, sećam se da su mu ruke bile sve izbodene, i on mi je rekao: “Od 1948. ništa više ne razume!” On nije izgovorio njegovo ime, ali...

Zašto od 1948?

Oni su svakako mislili da je to početak raskida sa staljinizmom, sa tim sistemom. Ja se vrlo dobro sećam, recimo, kad je bio rad na ustavnim amandmanima, to je bilo jako dramatično vreme, 1971. godine, Nikezić i ja smo otišli kod Kardelja, on nas je pozvao u kuću i to je bio jedan vrlo neprijatan razgovor, rekao je: “Pružili ste otpor svemu!” Pitali smo: “Na koga mislite?” “Na Srbe!” “Samo Srbi?” “Ne, i Tito!” Hoću da kažem, oni su imali tu mešavinu, da se bez njega ne može, računali su na njegovo zaleđe, na njegov ugled u masama, na tu lojalnost...

Kakav je bio Titov odnos prema Vama lično kao osobi mlađoj od njega više od četrdeset godina? Da li je bilo razlike u njegovom odnosu prema Vama zato što ste žena, odnosno, da li je imao tu vrstu predrasuda?

Znate šta, tada smo u rukovodstvu, u periodu o kome ja mogu nešto da Vam kažem iznutra, bile samo Savka Dabčević i ja. On je tada bio bliži sa hrvatskim rukovodstvom, na taj način je bio bliži i sa Savkom, iako je, kad je došao trenutak raskida, pokazao da nema tu vrstu emocija i sentimentata. Ja

sam uvek imala neku distancu, ja se nikad njemu nisam obraćala sa “druže Tito”, sa “druže Stari”, ja sam mu govorila “druže Predsedniče” i persirala sam mu.

A kako je on Vas oslovljavao?

Zvao me je po imenu i nije mi persirao. Ja sam imala slobodu da mu kažem apsolutno sve, ne mogu da kažem da sam osećala da on ima neku simpatiju za mene, ako ih uopšte ima, možda pre suprotno, baš zbog toga što smo bili mladi ljudi koji dolaze, koji nemaju istorijske uloge, koji imaju neke svoje odgovornosti, usuđuju se da kažu šta misle, ali mi se čini da je on smatrao da smo mi poštteni ljudi, ljudi koji imaju svoja uverenja, da se nećemo nikome dodvoravati, što nismo ni uradili uostalom, i da nismo ljudi koji će tu situaciju iskoristiti da naprave veliku gužvu. 1972. su nas ljudi kritikovali što nismo sazvali CK, to smo i uradili ali ga nismo podgrevali, što nismo napravili pobunu. To su sve velike iluzije, ljudi su u Srbiji mogli žaliti i reći – otišli su odande neki ljudi za koje smo pretpostavljali da znaju šta hoće – ali taj autoritet je još uvek bio neprikosnoven.

Malo ste mi rekli o Titovom odnosu prema Vama lično...

Pa, iskreno, pošto ste me Vi naveli na taj način razgovora... Ja nikada nisam osetila da me neko tretira drukčije zato što sam žena. Ja sam bila mlada osoba, dolazila sam iz druge generacije, mislim da sam znala meru koja je proizlazila iz hijerarhije, ili, ako hoćete, iz neke unutrašnje diplomatije, iz potrebe da svršite neki posao, ali nikad nisam smatrala da me neko drugačije tretira. Savka i ja smo došle sa obrazovanjem, predstavljale neku novu generaciju, neke nove tendencije, mi smo vrlo često govorile, priroda posla koji smo obavljale je bila takva. Ja ne mogu da kažem da je on imao simpatije, pre bih mogla da kažem da je to bio neki oprez, neka rezerva prema mladim ljudima koji dolaze, šta oni uopšte hoće, dokle mogu u ideološkom smislu da idu, mislim da je on najviše, nekako, od toga strepeo. Kad sam se vratila iz Amerike 1969. on je bio negde u Sloveniji i održao je govor u kojem je napravio otvorenu aluziju na taj moj put, Slovenci su nam to rekli. Potom smo imali neki od redovnih susreta sa Titom i uoči razgovora došao je kod mene Kiro Gligorov, mi smo se lično znali, i rekao: “Želim da te upozorim, bio sam

kod njega, on je besan što si bila u Americi!" Mi smo vodili sa Titom sasvim normalan razgovor, vrlo malo nas je bilo, Marko Nikezić, Draža Marković, Milenko Bojanić, i kad smo već ustali ja sam gledala priliku da ostanem na kraju, da ove ljude u to ne uvlačim, i tako se i desilo, oni su izlazili, ja sam se poslednja pozdravljala i rekla sam: "Čujem da ste ljuti na mene!" On je rekao: "Ja? Na tebe?" i tako me zagrlio i rekao: "Bože sačuvaj, zašto bih ja bio ljut na tebe!" Rekla sam: "Zbog puta u Ameriku", a on kaže: "To je bila jedna ružna intriga, smatraj da je to svršeno." Ljudi koji su bili sa mnom su shvatili zašto sam ja ostala poslednja i svi su se vratili, a Nikezić je čuvši ostatak razgovora rekao: "Ja sam je poslao" na šta je Tito odgovorio: "Znao sam!" Ja sam rekla da me nije on poslao već da je to bio njihov poziv, a Tito je rekao: "Da, ali ja volim da naši ljudi idu i u Sovjetski Savez". Odgovorila sam da sam tamo već bila, da idem i kod jednih i kod drugih.

A šta je bilo, stvarno je bio ljut ili...?

Ja mislim da je bila neka intriga, ko zna šta su mu rekli, da sam ja prozapadni čovek, to je bila verovatno nekakva aluzija i na Nikezića koji je važio kao prozapadni čovek.

Da li ste privatno pričali sa Titom, da li je umeo da se našali?

Recimo, bio je neki sastanak u Karađorđevu, to je mali prostor i kad je puno ljudi tu je prilična gužva, imao je nekog psića koji se zvao Belinda i ta Belinda je užasno lajala dok sam ja prilazila, a on meni kaže: "Ja ne znam Latinka, ova moja Belinda uvek na tebe najviše laje", ja sam odgovorila: "Druže predsedniče, mora da ima razlog", mogli ste tako nešto da mu kažete. Ili, recimo, kad je bio sastanak sa Hrvatima u Karađorđevu, ja moram da kažem da sam to vrlo teško doživela jer mi je bilo jasno šta to znači. Bila je večera za sve i Hrvati su pošli na voz, čekala ih je gužva u Hrvatskoj, iako je meni bilo jasno da je tamo vlast čvrsta, oni su ustali, niko ih nije pozdravio, i... Ja nisam jela. Blizu smo sedeli i on mi je rekao: "Ti Latinka, ne jedeš?" ja sam odgovorila: "Pa, ne mogu!" a on je na to rekao: "Odlična je guščija džigerica!" Eto, to su bile te situacije. Kad smo imali taj četvorodnevni razgovor kod njega, četiri dana se izgovaraju dva imena, mislili smo, šta više da se mrvarimo, hajde da mu kažemo da smo spremni da idemo, nećemo pod svim

uslovima tu da ostanemo... I, na kraju jedne prepodnevne sesije rekli smo mu da bismo želeli kratko da ga vidimo. U sali je bila panika, šta se mi sad sa njim dogovaramo, i onda je Nikezić, koji je bio vrlo miran, on ga je dobro znao, uvek ga je posmatrao, nije bio laskavac, on je rekao: "Druže predsedniče, stvari su manje više jasne, zašto je potrebno da ovo sad toliko traje i da se ljudi maltretiraju", a Tito je rekao: "A ne, ne..." I sad, ja sam gledala neku priliku kad opet mogu s njim da se sretnem, da mu kažem nešto što Nikezić ne mora da čuje. Sve vreme tog kratkog razgovora osmatrala sam prostor i tu priliku. U sali je bio veliki klavir i ja sam gledala kako će on da pođe. On je pošao na jednu stranu, ja sam pošla suprotno, i tu se sretnemo, to je stvarno neverovatno, ja to Vama pričam, mislim da to čak u knjizi (*Zatvaranje kruga*) nisam zapisala, i ja njemu kažem: "Druže predsedniče, ja pripadam mlađoj generaciji, ništa ne tražim, ali Vi nećete u Srbiji lako naći čoveka kao što je Marko Nikezić, ja sam prosto dužna da Vam to kažem!" na šta on mene uhvati ovako, za ruke, teku mu suze, i kaže: "Ja to znam!" Je li to gluma, ili je i on izložen nekom pritisku? Ja mislim da je i on bio ponekad izložen raznim pritiscima, nikad nisam to dešifrovala, nikad nisam ulazila u tumačenje, ali Vam kažem, ja sam to doživela! Kao što mu je Nikezić, pred taj četvorodnevni razgovor vrlo otvoreno rekao: "Druže predsedniče, mi uopšte nismo ljudi koji mogu da rade nešto u šta ne veruju", a on je odgovorio: "Ja to znam, vi ste poštteni ljudi." Tako da, kada smo otišli da podnesemo ostavke, mi smo stvarno funkcionisali kao dvoje ljudi koji nose odgovornost. Mi smo se dogovorili da ćemo dati ostavke, vozili smo se tamo kolima, sedimo pozadi i ja za svaki slučaj kažem Nikeziću: "Znate šta, ja posle ovoga radije idem u zatvor nego natrag u CK!" I on mene tako uhvati za ruku i kaže: "Budi mirna, ni ja ne mislim drukčije." Kad smo tamo stigli, na stepeništu sretnemo Koću i on nam kaže: "Hteo je i Dolanc da prisustvuje razgovoru, a ja sam rekao 'ma ne treba, Tito i ja smo bili sami na Sutjesci, možemo i sada!' Rekao sam Titu da ću podneti ostavku i da vas dvoje dolazite sa istim." Tito je u razgovoru sa nama delovao strašno umorno, staro, Dolanc je prisustvovao, pušio je užasno, mala neka prostorija, bilo je zadimljeno, i to je, zapravo, jedini detalj koji pamtim, ne mogu da lociram gde je to bilo, znam da je bilo u Užičkoj...

Da li je to što je Dolanc prisustvovao, imalo neki značaj?

Ima značaja, on je tada bio operativni čovek, on je sve svršavao...

Mogao je Tito da mu kaže da izađe?

Pa, mogao je... Tito je rekao da Nikezić treba da ide za ambasadora, a mene je pitao šta ću raditi, kao, ja imam štofa... Ja kažem: "Druže predsedniče, ja sve mogu, da skupljam suvo lišće – toga se vrlo dobro sećam – samo ne mogu da radim ono u šta ne verujem." Rekao je: "Ne, ne, vi ste ljudi od vrednosti, vama treba naći mesto." To je bio naš poslednji susret.

Niste ga više videli?

Ne, ne... Ljudi koji su posle došli morali su i da opravdaju taj odlazak, neki od nama bliskih ljudi su govorili, prosto da nas upozore, da njega obaveštavaju ko sve k nama dolazi, s kim se viđamo, oni su se uvek plašili neke frakcije. On na to nije bio neosetljiv, moram da kažem, na to je obratio pažnju i na jednom sastanku, to nam je posle rekao Branko Pešić, poručio im je: "Znate li vi koliko ljudi viđa Marka i Latinku?!" To je bilo upozorenje njima da kontakti treba da se smanje. Za čoveka koji je sve prošao, koji je preživeo Rusiju, čistke, to su stvari koje se podrazumevaju... Možete da pravite Titov lični portret na osnovu ovakvih-onakvih detalja, svako je to pravio od ljudi koji su nešto probali da pišu, ali pravo da Vam kažem, možda sam ja takva osoba, ali mene su uvek interesovale neke istorijske koordinate u kojima je on postojao i ja smatram da je njegova ličnost u tom smislu pozitivna. Njegova najveća greška je to što, a to retko ko oseti, to proizilazi iz sistema iste partije i istih masa, što u jednom trenutku nije rekao – ja sam tu sa svojim autoritetom, sa svojim iskustvom i sa svojim godinama, mi treba radikalnije da se menjamo – ali, ljudi teško izađu iz svoje kože i kad su istorijske ličnosti. To je retko ko uradio. Činjenica da je njega svet primao nije neki puki takt, oni su želeli da čuju njegova mišljenja. Nesvrstanost nije nikakvo bežanje od Evrope, to je, kako on kaže "dogovor i Evrope i Amerike", to je i jedan balans prema Sovjetskom Savezu, on, mislim, nikad nije promenio mišljenje što se tiče odnosa snaga u toku rata, verovala sam da je to, uopšte, u toj generaciji najautentičnije iskustvo i smatrala sam da su oni spremni na svaku varijantu samo da se to ne ponovi, oni su prošli rat u Bosni, oni su znali da su tamo fantasti, u krvi ističu parolu zajedništva. Danas se Tito opisuje kao autokrata, kao diktator, kao staljinista... Za naš prostor, takav kakav je, on je bio priлично uravnotežena ličnost, sigurno ličnost koja je imala veliku moć, ali reći

da je on sam doneo ključne odluke o Golom otoku, o kolektivizaciji, to, prosto, ne odgovara običnoj istini, a ne nekoj dubljoj istini! Balansirao je između dva bloka, danas se kaže – Jugoslavija je to iskoristila – politika i jeste u tome da svaku situaciju iskoristite sa što manje štete. Imali smo situaciju i bez hladnog rata i bez blokova koja je mogla bolje da se iskoristi, pa nije. Činjenica je da je to bilo bar pola veka mira, da je to najduže razdoblje mira u novijoj istoriji, sa srpskog stanovišta, to je vreme kad je Srbija izronila pod svojim imenom, bila suverena republika, kad je, ma kako ona shvatala Jugoslaviju, imala vrlo visoko, prioritetno mesto. Ako čitate njegove govore, iako čak i istoričari smatraju da to nema smisla, vi ćete videti kako je tu prisutan stalan balans između jačanja centralne uloge države i osamostaljenja republika, znači, to je bilo jedno realno pitanje gde je on balansirao, kao što je balansirao između blokova, možda je bio najmanje popustljiv u ideološkom balansiranju. Ja mislim da ga treba posmatrati u tim krupnim podelama. On je bio ličnost koja je u jednom trenutku za zemlju izuzetno mnogo značila i činjenica je da u jako dugom periodu antikomunizma, nestanka toga sistema, u svetu nije napisana knjiga o njemu koja bi otkrila neku “istinu”, odnosno, raskrinkala “zabludu” u kojoj je svet živio – takva knjiga o njemu ne postoji! Naprotiv, ono što je napisano, pokazuje da je to za naše istorijske uslove, ako to vidimo kao proces, ako ne mislimo da je komunizam došao na tenkovima Crvene armije – da je to bio otprilike naš istorijski maksimum. E, sad, koliko smo mi to iskoristili, a koliko smo se vratili nazad, to su već druga pitanja. Ne bavimo se mi prošlošću – ja bar tako ne shvatam – da bismo dobili ličnu satisfakciju, neku ličnu pobedu. Bavimo se da bismo videli ko smo, šta možemo da izbegnemo, jer je očigledno da imamo dvesta godina priličnog teturanja u istorijskom smislu reči. Tito je ovde obezbedio pedeset godina mira i prosperiteta – nije to nikakav idealan period, ali mogli ste to da uzmete kao osnovu da idete dalje, da uzmete istu perspektivu kao i drugi. Ako gledate celinu, ako gledate sa istorijske distance, ako gledate razdoblje rata, ako gledate kako je Jugoslavija izgledala, iz čega je ona izašla, ako gledate njene unutrašnje protivrečnosti, posledice građanskog rata, ako gledate da je on iz jednog ideološkog sveta bio dovoljno pragmatičan da se poveže sa Zapadom – to je bilo više od političkog pragmatizma, to je, nema sumnje, jedan poseban fenomen. Kada je umro mnogi su ljudi požurili da se za njim bace kamenom! On je imao svoja ograničenja, ali ne može naša historiografija da ignoriše činjenicu da je on jedan od najznačajnijih ljudi u XX veku. O

njemu se, naravno, može pisati i lično-osvetnički, ali ja i ljudi koje sam poznavala, apsolutno nikad tu vrstu poriva nismo imali. Ja o njemu mislim kao o istorijskoj ličnosti, a kao akter, iako sam bila i generacijski i hijerarhijski vrlo svesna gde sam, ja sam njemu sve rekla dok je bio živ. Šta ja sada imam da pričam?!

U jednoj knjizi navodite da je Aleksandar Ranković “nezavisno od svoje volje” bio i srpski lider. Da li je on to stvarno bio? Kako je sebe želeo da vidi?

Ja mislim da se sada, u naknadnoj interpretaciji, dosta minimizira njegova uloga. On je bio čovek velike moći, on nije bio nikakav Titov pion i to što je radio, on je radio sa uverenjem. On je bio drugi čovek u Jugoslaviji, bio je organizacioni sekretar Partije, a to je značilo moć nad kadrovskom politikom u zemlji, bio je čovek na čelu tajne policije, to je moćna organizacija koja uspostavlja vlast, vrši se nacionalizacija, otkup, unutrašnja selekcija, sukob sa Informbiroom... Smešno je reći da je on bio samo puki izvršilac. Mislim da je on bio autentični komunist, on je bio radnik, u tom pokretu je postao istorijska ličnost, on je duboko verovao u taj pokret, verovao je u jedinstvo KPJ i u jedinstvo same Jugoslavije, mislio je da samo čvrsti centralizam, snažno vođstvo, obezbeđuje opstanak Jugoslavije. Mislim da je lično bio krajnje odan Titu – u nekim trenucima do obožavanja. Govorim Vam ono što sam ja iz bliza mogla da vidim. Pokušavalo se preko njega da se sugerira spremnost Srbije na sporazum sa svima za opstanak u jednoj labavijoj federaciji. Ja se sećam jednog govora, često sam učestvovala u formulisanju tih stvari, gde smo dali rečenicu o srpskom nacionalizmu – svi su bili šokirani da je on to izgovorio. On je bio za jednu vrstu Jugoslavije, za jednu vrstu političkog sistema koji se iscrpio, iscrpio se ekstenzivni razvoj, završena je industrijalizacija, ne može više da se opstaje na teškoj industriji, na centralizovanoj privredi koja je puna ekonomskog analfabetizma, diletantizma i voluntarizma. On je imao otklon prema novim tehnologijama, tržištu, promenama političkog sistema, promenama u samoj partiji, naročito prema mogućnostima promene Ustava. Započele su već reforme 1965. godine, počelo se sa idejom po tržišnoj privredi za koju strani istoričari druge Jugoslavije kažu da je po svojoj dalekosežnosti išla najdalje, sve do reformi 1989. godine, tek su reforme u istočnoevropskim zemljama 1989. projektovale ono što je

1965. godine bilo projektovano u privrednoj reformi u Jugoslaviji. Boris Krajger, slovenački političar iz stare građanske slovenačke porodice, tada je napisao knjigu u kojoj je rekao: "Reforma je rat". Pokazalo se da je anticipirao, ona jeste bila rat, to je bila takva radikalna, dubinska promena u upravljanju, u privređivanju. U mentalitetu, pre svega. Mi smo otporni na inovacije i nismo samokritični. I tu su se osetile razlike unutar jugoslovenskog prostora. Naravno da te razlike nisu išle strogo po republičkim granicama, ali je činjenica da je Srbija bila najsnažniji zagovornik državne ekonomije. Taj pokret ka promenama koji je kasnije imao i svoje političke implikacije je odneo Aleksandra Rankovića. Zanimljivo je nešto što niko ne govori, tada je bila osnovana komisija za reformu partije, to je bila vrlo reprezentativna komisija koja je imala ljude teorijskog formata, postoji negde publikacija, bile su objavljene teze, ona je daleko išla sa reformama partije, izvukla je partiju iz preduzeća, svela je na političku poziciju, dopuštala frakcije unutar partije... Ta je reforma zaustavljena! Na čelu komisije je bio Mijalko Todorović koji je bio veliki zagovornik reforme, on je kasnije napisao i knjigu koja osamdesetih godina nije mogla da se objavi u Srbiji, objavljena je u Zagrebu i bila je vrlo važan snimak borbi za privrednu reformu i ponuda alternativa krahу državnog socijalizma. Danas svi govore o krahу komunizma, u redu, krah ideologije, ali to je i krah državnog socijalizma koji se iscrpio, sam iz sebe se iscrpio! Postojao je socijalni konsenzus između masa i državno-socijalističkog režima, ekstenzivan razvoj, masovno zapošljavanje, besplatno školovanje, besplatna zdravstvena zaštita... To je imalo svoju političku cenu u suženim slobodama. Sovjetolozi su još osamdesetih godina predviđali privredni slom državnog socijalizma, čak i ratove... Znači, unutar partije su postojali pokušaji reforme i oni su poništeni. Danas se sve to ignoriše, prikazuje da je sve isto, a zapravo je vrlo komplikovano i saznanja o tome bi pomogla da se objektivno konfliktne situacije rešavaju na racionalniji i mirniji način. E, sad, mislim da su Srbi negde već šezdesetih godina počeli da razmišljaju o rasporedu političkih snaga u Jugoslaviji posle Tita, a Ranković je ipak bio njihov najznačajniji predstavnik u rukovodstvu. Mislim da je ta nacionalistička struja koja je postojala i u partiji, u njemu videla nosioca srpske ideje unutar Jugoslavije, i da je to malo i favorizovala, pokušavala da iz njega izvuče više nego što je on mogao, bez obzira na njegov umereni konzervativizam. Za njih je on bio jaki čovek koji drži jedinstvo Jugoslavije, koji drži red na Kosovu. Mislim da ih on možda nije ohrabrivao, ali na njegovu podršku

su računali ljudi kao Dobrica Ćosić kad je ulazio u polemiku sa Pirjavcem šezdesetih godina i tvrdio da nisu potrebne ni republike. U to vreme Jugoslavija kao jedna centralizovana država mislim da nije bila strana ni Titu, i dotle su oni funkcionisali vrlo dobro i sa njim. Treba se vratiti na Ćosićeve tekstove o Titu, to niko od nas nije nikad napisao! Rankovićeva detronizacija je došla prilično neočekivano. Mislim da je to rezultat jednog osećanja u Jugoslaviji da se mora udariti u službu bezbednosti koja daje državi policijski karakter, koja već kombinuje sa nasleđem i sa budućnošću Jugoslavije, i mislim da je to bilo vrlo teško učiniti, a da se ne udari na ključnu ličnost u službi, kao što je i destalinizacija počela od udarca u ključnu ličnost. Naravno da su tu bili i prislušivači, to je dramatisovano i zbog Titovog autoriteta, jer vi ste mogli da iznesete sve drugo, ali da neko još i Tita špijunira, to je već bilo sumnjivo. Uže srpsko rukovodstvo nije žalilo za tom smenom, to je fakat, i bez ljudi koji su želeli promene u Jugoslaviji, Mijalko Todorović, Koča Popović, Dobrivoje Radosavljević, Petar Stambolić, Marko Nikezić, ona ne bi prošla, u to nema sumnje! Koča Popović je tada rekao Titu: "Mi ne podržavamo tebe lično, već tvoju nameru da ukloniš prepreke za promene." Bio je sporazum da se to mora na neki način otcepiti jer su već počinjale kombinacije i u ambasadama da posle Tita dolazi Ranković. To je bila politička suština, demontirati tu službu! U jednom trenutku Srbija je bila rasterećena. Čitala sam stenogram razgovora koji je Kardelj tada vodio sa Slovencima gde on kaže: "Srbi idu tako brzo, oni će krenuti i ekonomski i politički, oni su sad skinuli tu hipoteku." Međutim, reakcija na to je vrlo brzo došla, to je primljeno kao udarac po Srbiji, kao izvlačenje srpskog stuba iz Jugoslavije. To su situacije kad se ljudi čuvaju da se deklariraju, ali vi u atmosferi osetite njihovo raspoloženje. Ja se sećam da sam bila na sastanku partijske organizacije Filozofskog fakulteta, oni su uglavnom ćutali, jedino je profesor Veljko Korać rekao: "Ja ne verujem u te prislušivače, mislim da tehnologija ide tako da će jednog dana svako svakoga prislušivati." U pitanju su bili politički odnosi unutar Jugoslavije, izbori koji su došli brzo posle Četvrtog plenuma su bili jedna, u suštini nacionalistička srpska reakcija, svuda su došli već penzionisani, odsluženi generali. Otuda je, paralelno sa slabljenjem ove službe došlo do jačanja vojnoobaveštajne službe što tek treba da se istražuje i da se vidi šta su bili stvarni efekti, ali to se politički osećalo. Srbija se nije sa tim pomirila, ali napredak je bio da nikom nije padalo na pamet da hapsi Rankovića, on je tada aboliran. Još u toku plenuma na Brionima reagovao je

Ćosić, stiglo je njegovo pismo Titu. E, sad, znate kako, u partiji je bilo ljudi koji su se uvek više plašili Rankovića nego Tita, da li se išlo za strujom koja preovlađuje ili je to bilo iskreno oslobađanje? Verovatno je bilo i jednog i drugog, ali mislim da Srbija nije nikad to prihvatila, da se čak sumnjalo da to može da prođe bez nekih velikih turbulencija. Znam da je Dražu Markovića, koji je bio ambasador u Bugarskoj, tada pozvao Petar Stambolić da ga pripremi, da se ne pobuni, a on je rekao: "Jeste li vi sigurni da to može da prođe bez velike gužve u Srbiji?" Stambolić je odgovorio: "Da, sigurni smo." Hoću da kažem, Ranković je ostao simbol čvrste države i policije. Inače, ja ne verujem da je on napisao ove memoare, iskreno da Vam kažem, ja sam to pročitala, to je naknadno.

Da li je to bilo protiv policije ili protiv Srbije?

Ja mislim da je to bilo protiv policije i da je to bila priprema za oslobađanje od jednog snažnog instrumenta koji onemogućava dogovore.

Da li je davanje policije srpskim kadrovima bilo slučajno?

Naravno da nije bilo slučajno, prvo, masovno učešće Srba u ratu i progon četnika Draže Mihajlovića, drugo, uverenje da ko ima jaku policiju ima jaku državu, ja ne znam jedan period u srpskoj istoriji kad je bilo nebitno ko će imati Ministarstvo policije. Navešću Vam jedan primer. Raša Milošević, bio je ruski đak, jedan od vođa i osnivača Radikalne stranke, posle je pripadao njenom modernijem krilu, njegova žena je bila socijalistkinja, Draga Ljočić, bila je prva žena lekar u Srbiji, diplomirala je u Švajcarskoj. U Matici srpskoj sam našla jedno njegovo pismo, piše radikalima osamdesetih godina kada se stvara koaliciona vlada sa liberalima, i kaže: "Gledajte da uzmete ministarstvo policije, to je ministarstvo najvažnije u Srbiji". To je 1886. godina! To je stvarno bilo vrlo bitno, oličavalo je snagu. I u Jugoslaviji se uvek računalo na snagu broja, na silu da bi se održalo jedinstvo. Drugi su se toga bojali i oni su svakako mislili da će u posttitovskom periodu to biti najtvrdi orah za sporazume, za dogovore oko opstanka Jugoslavije. Hoću da kažem da je odluka sigurno bila politička i strateška, tako ja tumačim, išlo se na simbol, na ključnog čoveka, a onda je moralo to da se stavi u neku prihvatljivu ambalažu, koja ne bi bila, uostalom, ni u sukobu sa tom službom,

nego bi se reklo da je u pitanju jedan čovek uz čije znanje su napravljene teške zloupotrebe. Recimo, nije bila tajna, na sednici CK Srbije su pročitali spisak ljudi koji su bili prisluškivani. Polovina nas koji smo bili na tom spisku, bili smo članovi CK Srbije. Tito je primio Nikezića koji je tada već bio državni sekretar, i rekao mu je: "I tebe su prisluškivali." Nikezić je odgovorio: "Ja to znam samo sam mislio da i Vi to znate!" To je bila atmosfera iz koje je pokušano da se izađe, a vidimo da ni danas, parlamentarnim putem ne može da se izađe. Raskidi sa takvim sistemima su uvek išli na sličan način, čitala sam memoare Hruščovljevog sina koji su napisani posle njegovog pada sa vlasti, gde on kaže da je za Hruščova bio najveći problem kako da omogući smenu vlasti bez krvi. I to jeste bio najveći problem, a što se nas tiče, to je stvarno bio i ostao veliki problem. To je bila i strateška odluka jer je taj centar pružao otpor, on se razvio kao centar koji vas je štitio od spoljnih uticaja, on je bio brana prema Sovjetskom Savezu, ali i prema zapadnim uticajima koliko se o tome govorilo. Zemlja je imala policijski karakter, sigurno, ta služba jeste nadišla druge institucije, nije ona bila pod kontrolom nego je kontrolisala i do dana današnjeg ne može da se stavi pod civilnu kontrolu. Mene je na neki način uvek impresioniralo, iako sam imala razumevanja, to što je srpska elita i, uopšte, što su ljudi opsednuti tom službom, bili su i njene žrtve, ne znam ko nije bio žrtva, je l', ali i ta služba je bila važan centar za jedan pogled na Jugoslaviju, a u njoj je, kao i u vojsci, 70% ljudi bilo iz Srbije. Dakle, mislim da je odluka bila strateška, da je bila politička, a Ranković se našao kao personalni izraz toga. Pa, nije ni Slobodan Milošević sve smislio sam, ali je u jednom trenutku oličavao sistem i polagao račune za to.

Da je znao da je doživljavan kao srpski lider, mislite li da bi Rankoviću to imponovalo ili ne?

Mislim da da, on je bio vernik, odani komunista, lični obožavalac Tita, ali je i on smatrao da je Srbija kičma Jugoslavije i zato ga nisu slučajno izabrali za čoveka koji će tu poziciju Srbije u datom trenutku braniti.

Mislite da bi njegov stav prema Jugoslaviji bio sličan stavu Dobrice Ćosića?

Teško je predvideti da li bi se on odlučio na ista sredstva, na ratove, Ranković je bio star čovek za rat, ali da bi branio jedinstvo Jugoslavije svim sredstvima, mislim da nije bio daleko od toga.

A dominacija Srbije?

Mislim da to nije isključivao! Naravno, u ime očuvanja Jugoslavije.

Da li se Koča Popović, zbog svog porekla i životnog puta, razlikovao od drugih srpskih političara?

Znate šta, i oko njegovog porekla postoji mistifikacija, on je poticao iz trgovačke porodice, ali, baš sam skoro čitala, već pred Drugi svetski rat to nije bila neka dobrostojeća porodica. Ja mislim da se on najviše izdvajao intelektualno i moralno, on je stvarno bio ta komunistička elita, retko obrazovan, školovan, bio je i stvaralac, njegov angažman u nadrealizmu nije bio ni slučajan ni efemeran. Mislim da je njegovo antifašističko opremljenje bilo opredeljenje levog intelektualca njegovog vremena, on je u Španiju otišao potpuno svesno. Njegov život u komunističkom pokretu nije bio sasvim ravan, vi uvek tu vrstu ljudi stavljate na probe i nalazite razlog da proveravate njihovu pravovernost. Ali on je, prosto, bio jedan superioran čovek. Ono što mali broj ljudi o njemu zna i vidi ga uglavnom kao intelektualnog ciničara, to je da je on bio neobično plemenit i human čovek. I to se naročito videlo u ratu. Svi ljudi koji su pisali o ratu, o Prvoj proleterskoj, navode da je njemu u prvom planu bio čovek, da je on jako štedeo ljudski materijal, da je sve delio sa borcima, recimo, to kako Nikoliš opisuje Igmanski marš, to su zaista velike stranice za ljudsku, individualnu istoriju. Mislim da je on uvek bio skeptičan čovek, on je vrlo rano počeo da sumnja u staljinizam, ja mislim još pred Drugi svetski rat, čistke, pakt Molotov-Ribentrop, mislim da velike iluzije u tom pogledu on nije imao. On je u vojsci, posle u diplomatiji, bio čovek koji je imao strateške uloge, mislim da je bio od retkih ljudi koga se Tito nikad ne bi usudio da dovede na bilo koji način u pitanje, on je njemu mogao eventualno da smeta kao konkurent, ali se i Koča toga jako klonio. On

je bio intelektualni puritanac, ja sam odlazila u njihovu kuću, to je bio vrlo skroman život, oni su već bili vrlo stari ljudi, nisu imali ni dobro regulisano grejanje, pravo da Vam kažem. To je taj krem pokreta koji je gledao kako se on omasovljava, kako profitira, kako se udaljava od ideala, i mislim da to kod njega počinje vrlo rano. Njega su postidivala priznanja, sećam se, 1968. godine on je napunio šezdeset godina, Tito mu je dao visoki orden, mislim da je to bio Orden junaka socijalističkog rada, a on je rekao: "Dobro, nećemo praviti demonstracije sada, ali više nije potrebno." Koča Popović je Jugoslaviju razumevao kosmopolitski, sve te nacionalne borbe za njega su bile, ako smem da kažem, sitne plemenske borbe, on je mislio da je strateška orijentacija civilizovanje toga prostora i put u moderan svet. Tita je posmatrao kritički, video je njegova ograničenja, ali je zadržao čovečnost. Kad je otišao u Pariz na lečenje, Tito je reagovao na to, kad je, opet, Tito otišao u bolnicu Koča je poslao telegram, to je ono što se kod nas ne nijansira. Negde sam pročitala da Koča nije ušao u *Sto najznamenitijih Srba* jer je išao da se pokloni mrtvom Titu. Koča je bio čovek izvan serije, imao je krug ljudi sa kojima je bio blizak, bio je neobično duhovit čovek, čovek opasne ironije, prezirao je glupost i nije je opraštao, uvek je bio u stanju da, na neki način, to stavi do znanja, naročito ako mu se činilo da je njegov sagovornik još i pretenciozan. On je bio neosporan autoritet i za svoje borce, pa i za narod jer on je bio njihov veliki vojskovođa, diplomata...

Kako su ga gledali u svetu?

Ja mislim kao veoma cenjenog, uspešnog diplomatu, na kraju, to je bilo vreme izvlačenja zemlje iz izolacije, kreacije politike nesvrstanosti. Posle uklanjanja Rankovića postao je potpredsednik Republike mada je znao da je to formalno, da nekog uticaja neće imati, brzo se i povukao. Nama je pružio veliku podršku, znao je da tu možda ima ograničenu mogućnost, ali da to svakako treba podržati i moram reći da je on nas jako pokrio i zaštitio jer naše lične sudbine bi možda bile teže. Mi smo bili izloženi žestokoj kampanji sa kvalifikacijama koje nisu bile nimalo naivne – kao antititoisti, sovjetofobi. Činjenica da je on zajedno sa nama dao ostavku, mislim da sam to i napisala u *Zatvaranju kruga*, za nas je bio važan kišobran. Tada su otišla tri ministra inostranih poslova, Koča, Nikezić, Tepavac, to je bio signal za svet, jer su to bili ljudi koji su sarađivali sa svetom, koje je svet prepoznavao kao

kompetentne ljude, kao ljude sporazuma. Tako da ja smatram retkom privilegijom što sam ga poznavala, što sam imala priliku da ga slušam. Mislim da je on jako teško doživio slom Jugoslavije i početak rata, to je prevazišlo sva njegova najgora očekivanja i prognoze.

Kakav je imao odnos prema srpskom nacionalizmu?

On je prezirao sve žive nacionalizme na svetu, on je bio svetski čovek, kosmopolita i moglo bi se čak reći, u tom smislu pragmatične politike, on je bio suviše iznad onoga što je na dnevnom redu, što je moralo da se rešava. Ja sam ga poslednji put videla u bolnici, našla sam ga u teškom stanju, već je imao bolove, već je umirao. Obradovao se. On je teško podneo Nikezićevu smrt, veoma ga je poštovao, i sećam se da mi je rekao da se moj život sigurno promenio. Odgovorila sam da jeste, da gubitak prijatelja svačiji život promeni... Eto, to je jedna tužna starost, zavučen u te papire, pravio je mnogo beležaka. To je ogromna ostavština koja se nalazi u Arhivu grada Beograda, znam da je nova uprava rekla da je to zaštitila jer je jedno vreme ostavština bila i devastirana, ponešto se odatle uzimalo. Bio je zamišljen jedan veliki projekt u sarajevskoj "Svetlosti" da se izdaju njegova izabrana dela, izašle su dve knjige, vrlo teško se nalaze u Beogradu, a sav fond izdavačke kuće "Svetlost" je izgoreo u Sarajevu.

Bili ste prijatelji?

Da, bili smo prijatelji. Znači šta, to je bio život u uskom krugu, u izolaciji, i sredina nas je na neki način stavljala u izolaciju, a pravo da Vam kažem, ni mi nismo hteli s njom da se mešamo. Vidali smo se vrlo često, Nikezić, Tepavac, Koča i ja, dobro, svako je imao još ponekog, posle je tu došao Vlatko Velebit, ponekad bi se pridružio Gojko Nikoliš, ali, to su bile njihove generacijske veze, a mi smo se vidali vrlo često i u tim prvim godinama mi smo, zapravo, bili jedini sagovornici. Nikad nismo sebi zabranjivali da o stvarima govorimo, mi nismo bili nepristojni ljudi, nismo bili zlu radi i nismo govorili – al' smo bili u pravu. Naslućivali smo šta dolazi.

Bili ste najbliži saradnik Marka Nikezića. Gde vidite njegovo mesto u srpskom komunističkom pokretu, a gde u srpskom društvu uopšte?

Ja sam uradila knjigu *Srpska krhka vertikala*, nekako sam smatrala da sam obavezna da to uradim zato što ja njega smatram stvarno pojavom u srpskom društvu, ne vidim ga kao nešto izolovano, vidim ga kao jednu tačku na toj slaboj vertikali. Marka Nikezića nisam poznavala pre nego što smo počeli da radimo zajedno, par puta smo se sreli u CK, on je slušao to što ja govorim, počeo je da mi šalje neke tekstove i knjige za koje je mislio da je zanimljivo da ih pročitam. Mi smo se vrlo brzo razumeli, rekao je: "Mi nećemo biti nova metla, nikoga mi nećemo da čistimo, ja neću da budem kandidat neke grupe, dolazim ako to politički činioci u Srbiji procenjuju da je korisno i potrebno." Tako se i postavio, nikoga ne eliminisati, svakoga konsultovati. Mi smo trošili enormnu energiju da čujemo svakoga, da prema svakom pokažemo respekt jer smo mislili da je to prilično divlja atmosfera u kojoj se ljudi brzo obračunavaju, beskrupulozno bore za svoje pozicije. Ono čime je Marko Nikezić odmah ostavio utisak, prvo, stranci su registrovali tu promenu, rekli su da dolazi čovek koji poznaje svet, čovek koji je bio ambasador u Kairu, Pragu, SAD, vodio je Ministarstvo inostranih poslova, znali su ga iz UN, veoma su ga cenili kao preciznog čoveka, uživao je ogroman autoritet u Sekretarijatu inostranih poslova. On je prišao pokretu u mladosti, u srednjoj školi. Mislim da je na njega vrlo mnogo uticala i porodična situacija, njegov otac je bio stari levičar, poznao je Rusiju, verovatno je on dosta uticao na njegovo uvlačenje u taj svet ideja i politike, upoznala sam i njegovu majku, bila je Francuskinja, bila je žena od velikog integriteta, verovatno je i to uticalo na njega. Nikezić je uvek bio vrhunski đak, darovit čovek, bio je đak Riste Stijovića, imao je talenta za vajarstvo, imao je i materijalne mogućnosti da ode u svet da se školuje, a nije, ostao je tu, upisao se na arhitekturu. Ja to znam od njegovih školskih drugova, neki su, kao Miodrag Popović, bili moji profesori. U Beogradu je bio ilegalac u to najteže vreme. Pri kraju života on je najviše govorio o ratu, ja sam svaki dan odlazila, dolazili su i drugi ljudi, njegovi vršnjaci, za njih je antifašistički pokret bio na log vremena poštenom čoveku, oni su u tome tako učestvovali. Nikezić je rat proveo u Srbiji zajedno sa Dražom Markovićem i njegovom ženom. Kad sam čitala te knjige i kad sam ih slušala, mislila sam kako je to bilo mnogo teže nego biti negde u Bosni, na Sutjesci, jer ste tamo ipak sa svojim, a oni

su bili jako progonjeni ovde. Rekao mi je: “Znaš šta, ako bih morao da biram između četnika i staljinista ja bih izabrao ovo drugo.” “Otkud Vam taj izbor?” pitam ga, a on kaže: “Kod njih ima nekog metoda, a ovo je stihijsko ubijanje.” Jedno vreme je radio u gradskoj vlasti i u gradskom komitetu, u to vreme je poginula njegova prva žena u saobraćajnom udesu, ona je bila ćerka Milete Jakšića, pesnika, posle je sklopio novi brak, krenuo je u diplomatiju i verovatno je mislio da će tu provesti život. Imao je ogromnu radoznalost, prvo, on je bio jedan od najobrazovanijih ljudi u našoj sredini, neverovatno je poznao istoriju umetnosti, spoljnu politiku, literaturu, bio je poliglota, svuda je naučio jezik, jako je mnogo upio od sveta. Bio je introvertan čovek i malo melanholik. Imao je skepsu prema ruskom modelu i mislio je da se Jugoslavija dva puta u svojoj istoriji deprovincijalizovala, prvi put 1941. kad je pružila otpor fašizmu, i drugi put 1948. kad je pružila otpor Staljinu. To njegovo nepoverenje je bilo trajno, tako je on bio i obeležen, konačno, kao “zapadni čovek”, iako on sebe nije tako video. Govorio je: “Bio sam otvoren, nisam hteo ovde da zavedem Zapad nego da zemlja evoluiru.” Ono čime je on brzo zadobio pismeniju srpsku javnost, tačnije, pismeniji deo partije, to je bio njegov jezik, u stvari, njegov način mišljenja. Zatim, to je bila podrška modernizaciji u svim njenim aspektima, pre svega, privredna modernizacija, nove tehnologije, tržište, novi ljudi. Onda, neko uvažavanje struktura, u okviru jednopartijskog sistema postojao je mehanizam koji je možda nekom ličio na dekor, ali Nikezić ništa nije shvatao formalno, ni sindikat, ni Socijalistički savez, ni omladinsku organizaciju, govorio im je: “Imate svoje statute, svoje programe, probajte da budete autonomni, budite agresivni.” Bio je svestan nužnosti smene generacija i to je možda osnova za naš ljudski i politički susret, smatrao je da je ratna generacija odigrala veliku ulogu, ali da ona ne treba da živi od toga kao od rente, da treba da dođu novi ljudi. Bio je za veliko otvaranje zemlje prema svetu, za njega nije bila katastrofa što milion naših ljudi radi u svetu, naprotiv, mislio je da je to važan kanal za otvaranje zemlje, za komunikaciju, i što se tiče ekonomije i što se tiče znanja. Bio je čovek koji se nije dao masirati. U politici je neki minimum demagogije možda potreban, ali on se nije ustručavao da kaže da neće da ga vode na sva moguća mesta, da je video ono što treba, on je za tu “masažu” imao mene, ja sam to radila sa zanimanjem i pripadalo mi je u nekoj podeli posla. Mi smo vrlo dobro komunicirali...

Da li su Vaša i njegova funkcija i inače bile takve ili ste vas dvoje uspostavili takav odnos?

Znate šta, on je bio predsednik CK, ja sam bila sekretar i mi smo stvarno bili tandem, kako je on govorio, i intelektualni i politički i ljudski.

Da li je on uticao na Vaš dolazak na to mesto?

Nije. On je mene “dobio”, ali mi smo veoma dobro funkcionisali, mi smo iste stvari mislili. Mi smo vrlo mnogo i pismeno komunicirali, jako mnogo beležaka, nešto je od toga sačuvano, a to su dragocene stvari, to su bili čitavi eseji povodom nekog događaja, razgovora, povodom neke pojave. Nismo mogli svaki put da sednemo i razgovaramo, pravili smo beleške. Za nas je bilo jasno da smo mi tu prolazni ljudi koji treba da probaju da urade ono što mogu, da podstaknu ljude, bili smo apsolutno za sporazume sa svima. Sa Titom smo imali pažljiv odnos, uvek smo govorili šta mislimo, mislim da smo mi prekinuli to identifikovanje Srbije sa Jugoslavijom, rekli smo da ona u zajedničkoj državi ima onoliko koliko imaju i svi ostali. Nije bio od savitljivih ljudi, kada je otišao kod Tita uoči našeg četvorodnevno razgovora, rekao je: “Ja sam staro drvo, mene možete slomiti, ali me ne možete savi-jati.” Tako se i ponašao. Bio je svestan birokratizacije, smatrao je da Tito ima veću moć nego što je spreman da upotrebi i to je jako kod njega poštovao, video ga je uvek u priličnoj meri ideološki naklonjenog Rusima, ali spremnog da čuje dobre razloge. Tu, već poslednju fazu je video kao njegovo opadanje i onog dana kad je Tito umro, on je došao kod mene i rekao: “Protrljao sam se kašikom, ništa ne osećam.” Gledate nekog ko svoju ulogu dovrši biološki, a ne istorijski... Imao je retku osobinu, što je bilo verovatno i posledica njegove prirode, da najneprijatnije stvari kaže na najotmeniji način. To uopšte nisam sretala kod nas. I ako jednog dana neko bude čitao te stenograme, on će to moći da vidi. Najneprijatnije stvari on je mogao da kaže na jedan civilizovan, diplomatski, prihvatljiv, ako treba i tvrd način, ali to nikad nikog nije diskvalifikovalo. E, sad, što se tiče ponašanja drugih republika prema nama, oni su svakako smatrali da smo mi oprezni ljudi, da nećemo ići u sukob sa njima, da smo prosvetljeni ljudi, kako su uvek posle toga i govorili, međutim, oni su imali i oprez prema našoj politici koja nikad nije gubila iz vida cilj da se sačuva Jugoslavija. Mnogi ljudi koji su bili naši prijatelji su

govorili da dajemo tome prednost. Mi smo odgovarali da dajemo tome prednost pod izvesnim uslovima, a uslovi moraju radikalno da se izmene. Jugoslavija je ipak jedna civilizacijska tekovina za sve narode koji su tu napredovali i neka vrsta zajednice može da se sačuva. Na kraju, isti problem imate i danas, samo šire, u široj zajednici. Mi smo dosta razgovarali i sa Albancima u to vreme, i oni su zaista prosperirali zahvaljujući Jugoslaviji, ali moram reći da je Srbija imala rezervu, otpor prema njihovim pravima. Kad je došla na red pokrajina, kad su počele da se javljaju ideje o republici, za to se već hapsilo. Koča Popović je u razgovoru sa Aleksandrom Nenadovićem i rekao da Albanci mogu biti državljani Jugoslavije, ali ne mogu biti srpski podanici. Bilo je i drugih ljudi koji su smatrali da je sloboda drugih neodvojiva od sopstvene slobode. Recimo, Krista Đorđević, koja je bila buržujka, koja je pre rata podržavala levicu, povodom masovnih suđenja Albancima je došla kod Petra Stambolića i rekla da to nije dobro za srpsku budućnost, da se setila položaja Srba u Austrougarskoj i njihove borbe za nacionalnu slobodu. Sve to je moralo da se uvaži, a do dana današnjeg nije uvaženo. Dok sam Vas čekala, slušala sam delove ekspozee novog premijera, pa to je isto što slušam već dvadeset godina. Vi ćete ponovo sesti za sto... Pa, ko će da sedne više s vama za sto, znate li kakva je realnost tamo uopšte?! Otišli smo sa funkcija kada je bilo jasno da ne možemo prihvatiti sve uslove, bili smo u izvesnom smislu lojalni, nismo tražili nikakvu solidarnost sa nama da bismo sačuvali ljude. Nikezić mi je tada rekao: "Ako će oni našom kožom platiti opstanak ove države, u redu, to je još najjeftiniji način!" Ja ga vidim kao retku ličnost koja je imala dubinsko razumevanje vremena, koja je bila sposobna za evoluciju, kao čoveka koji nikad nije težio nekim materijalnim privilegijama. On je živio u stanu za koji sam, uostalom, ja kao sekretar CK, išla da regulišem, to mi je i pripadalo, njegov vozač iz CK je vozio njegov privatni automobil koji su oni kupili na kredit. Mislim da je to bila, kako da Vam kažem, najgora jezuitska sujeta, to je bila intelektualna sujeta... Tako, suviše je rano otišao, to su sedamdesete... Kad se povukao, kad smo podneli ostavke, on je vrlo mnogo čitao, čitao je sa sistemom, napravio je sebi neku klasifikaciju, bavio se vrlo disciplinovano vajarstvom, stvorio je sebi prostor, bio je onaj temeljni radnik koji svakog dana radi, ne do samoiscrpljivanja, ali vrlo postupno. Ja mislim da je naše prijateljstvo bilo retko i to smatram jednom od, možda, nezaslužених privilegija u svom životu, jer, svega sam se načitala i naslušala, ali sam retko našla da su dvoje ljudi, koji su se mogli sukobiti,

mi smo jedno drugom govorili svoja neslaganja, imali podjednako razumevanje posla i neograničeno međusobno poverenje. To je jako važno u javnom poslu. Ja sam veoma teško doživela njegovo umiranje koje je bilo, mogu Vam reći, sa velikom racionalnošću i dostojanstvom. On je bio toga svestan, mislio je da čovek treba da živi dok život ima nekakav kvalitet. U bolnici smo često pričali, nikad o bolesti jer je bilo glupo da ja njega tešim, a da on, opet, mene uverava da postoje neke šanse. To je bilo 1990, imao je u sobi televizor, moram reći da se VMA tu pokazala korektna i profesionalna i mislim da je to dolazilo iz ličnog respekta prema njemu, niko to nije, bar se nije osetilo, pokušavao da spreči. Pratio je sve koliko je mogao, razgovarali smo, on je mislio da Srbija ide u sukob, da ide u ćorsokak, nije time bio iznenađen, bilo mu je jasno u kom to pravcu ide ali nije video ni snage ni ljude koji bi to mogli da razumeju i da naprave neki zaokret.

Nikada nije pozeleo da se javno oglasi?

Ne, nas dvoje smo pristali na razgovor sa Slavoljubom Đukićem, ja sam imala otpor iskreno da Vam kažem, to je već negde 1988/89. uoči njegove smrti, on je tada rekao: "Ja to ne mogu bez tebe da uradim." I ja sam pristala iz neke solidarnosti, sećam se, bio je u bolnici kada je tu knjigu pročitao, držao je na krevetu i onako, bacio je na susedni krevet i rekao: "Laka knjiga o ozbiljnoj stvari!" To je bio komentar, ništa u knjizi nije bilo netačno, ona je odigrala ulogu, skrenula je pažnju, ali to je bilo daleko od neke istorije. Kada je pročitao Đukićevu knjigu, Milovan Đilas me je pozvao telefonom, prvi put. Bio je uzbuđen. Rekao mi je: "Da su bile drugačije međunarodne okolnosti, Nikezića i Vas bi ubili." "Pa, nisu ni Vas" odgovorila sam. "To je drugo. Ja sam bio sam" rekao je Đilas... Ne znam na kakvu bi probu Nikezića rat stavio, često o tome razmišljam, on nije taj temperament kao Tepavac, da reaguje... Nisam sigurna koliko bi se angažovao.

Mislite da se ne bi oglasio?

Oglasio bi se, sigurno, ali je uvek govorio: "Ili treba reći nešto što će da ih zaboli, ili ne treba ništa govoriti!" Tako je on mislio. Drugo, ne bi se on vratio u politički život, niko ga nije ni tražio jer su oni smatrali da je najvažnije to izbeći. Možda bi se javno odredio prema tom ludilu u ratu, zločinima.

On je poznao Srbiju, ali mislim da bi njeno lice koje se pokazalo u ratu, na neki način i njega zaprepastilo, tako mi se čini... Znači šta, čovek ne može ni sebe da predvidi, a kamoli druge ljude. U svakom slučaju ja mislim da je bio jedan od najdubljih ljudi koje sam sreća, koji je imao koncepciju, koji je mislio.

Kako ocenjujete ulogu Savke Dabčević-Kučar i Mike Tripala?

Kakvi su bili vaši odnosi narednih decenija?

Savku sam upoznala pre nego što smo došle na dužnosti u partiji koje su nas dovodile često u vezu, i u međusobnim razgovorima između srpskog i hrvatskog rukovodstva i u okviru jugoslovenskog rukovodstva, prirodno, često smo se sretale. Upoznala sam je u jednoj delegaciji za Interparlamentarnu uniju, mislim da je to bila Danska 1965. godine, posle je bila konferencija Interparlamentarne unije u Beogradu, bile smo zajedno u delegaciji, često smo komunicirale. Zatim je ona došla na mesto predsednika Izvršnog veća Hrvatske, a ubrzo i u CK SK Hrvatske, jer je tu već dolazilo do generacijske promene u Hrvatskoj, iz Beograda je u Zagreb otišao Miko Tripalo i on je okupio mnogo stručnjaka, intelektualaca. Za vreme rata je bila u El Šatu. Na dužnost je došla zaista na osnovu svog stručnog angažmana. Bila je profesor na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, javljala se u javnosti, imala je referat na Socijalističkom savezu, za to vreme je bilo neobično da se pozove stručnjak, profesor univerziteta, da održi referat o ekonomskim pitanjima u republici. Naši odnosi su bili jako dobri, dolazila mi je i u kuću. Za mene je ona bila i na neki način ostala jedna briljantna žena. Ona je retko obrazovana žena, poliglot, sjajno govori francuski, engleski, italijanski, mislim i nemački jezik, tako da je ona bila jedna kompetentna osoba. U hrvatsku politiku su tada, uopšte, uneli novu energiju u odnosu na generaciju koja se nije menjala od rata, mislim da je to podmlađivanje do izvesne mere podržavao i sam Bakarić koji se držao prilično mudro. On nije padao u velike rasprave u okviru Jugoslavije, pre bi se moglo reći da se trudio da ostane po strani i ja to pripisujem njegovom razumevanju specifičnog položaja Hrvatske nakon Drugog svetskog rata, svega što se dogodilo, njegovom oprežnošću. Kad je ona došla u partijsko rukovodstvo, mi smo se mnogo češće vidale, vrlo mnogo smo razgovarale...

Među vama nije bilo razilaženja?

Ne! U gledanju na društvo, u uverenju da ono stari u političkom smislu, da su mu potrebne nove ideje, novi ljudi, mislim da je među nama postojala saglasnost. Onda je došla Deseta sednica koja je okrenula celu Jugoslaviju protiv hrvatskog rukovodstva, jer je tada prvi put jedno republičko rukovodstvo, izvan centralnog partijskog rukovodstva, otvorilo pitanja koja su se ticala čitave zemlje, a to je apriorno primljeno kao njihov separatizam. U srpskom rukovodstvu nije došlo do te reakcije jer je to moglo da dovede do konflikta iz više razloga. Prvo, mi smo mislili da oni imaju pravo da postave neka pitanja, ali da mesto za raspravu treba da budu jugoslovenska tela, drugo, bili smo svesni situacije u samoj Hrvatskoj, položaja Srba i šta bi uopšte značio konflikt između Srbije i Hrvatske. Nekako smo sve snage uložili u to da se Srbija koncentriše na sebe, neko je to primio škrgućući zubima, ali se i mislilo da je to racionalno. Bilo je i mnogo kritika što se srpsko rukovodstvo tako "oportunistički" ponaša, što ne udari rukom o sto, što ne "pokaže zube"...

A ko je nažešće udarao rukom o sto?

Najviše intelektualni krug oko Srpske književne zadruge...

A od partijskih ličnosti?

Struja koja se posle javila u ulozi kritičara našeg partijskog rukovodstva, ona to nije odobravalala, ali nije bila, moram da kažem, ni glasna, tada je bilo pitanje sačuvati neku ravnotežu. Drugo, mislim da je glavni razlog za tu tihu kritiku i neglasno neslaganje, bilo uverenje da, ipak, između hrvatskog rukovodstva i Tita postoji sporazum da se ta pitanja pokrenu. Mi smo neposredno posle Desete sednice bili u Zagrebu, ti su stenogrami verovatno sačuvani, vrlo smo otvoreno govorili, rekli smo da oni imaju prava da postave i pitanja ekonomskih odnosa. Tad je bio jako aktuelan devizni režim, već je tada centralno državno planiranje postalo nemoguće, bilo je predmet vrlo ozbiljnih sukoba – šta se gde prelijeva, odnos razvijenih–nerazvijenih – to je dobijalo nacionalni vid, ali to su bila i realna pitanja u Jugoslaviji. Mi smo im tada otvoreno rekli da postoji opasnost da se na njihovu inicijativu nadovežu

i ljudi koji imaju druge političke motive i aspiracije u Hrvatskoj i da će njima najteže biti da se takvih ljudi oslobode. Oni su mislili da će moći to da obuzdaju, da Hrvatska ima potrebu da izađe iz položaja u kome je bila posle Drugog svetskog rata, i da će oni postići sporazum sa društvom da se te stvari polako menjaju i da evoluiraju. Ja moram da kažem da nikad nisam mislila da je njihov otvoreni ili skriveni cilj bilo razbijanje Jugoslavije, oni su svako bili Hrvati unutar Jugoslavije, ali ne mislim da su njihove namere bile da je razbiju. Njihov cilj je bio redefinisanje Jugoslavije, naravno, sa većim pravima republika. Oni tada, u prvim razgovorima, apsolutno nisu zanemariвали problem Srba u Hrvatskoj, govorili su nam da su imali susrete sa njima, da su Srbi smatrali da dok je Tito živ oni imaju garanciju, ali su se pitali šta će biti sutra. Savka Dabčević ima govore iz tog vremena u kojima uverava srpsku manjinu da se za nju neće ništa promeniti. Posle te opšte situacije u Jugoslaviji, došlo je do izvesnog zahlađenja odnosa između nas i njih, ali mi smo uvek korektno komunicirali i jedni drugima govorili šta imamo, zato što je to već ulazilo u fazu za koju ne samo da nismo mogli da imamo podršku, nego nismo imali ni razumevanja sa stanovišta odnosa snaga u samoj Srbiji. To je već prerastalo u jedan masovan pokret čiji su ciljevi bili vrlo difuzni, koji su išli do pitanja satusa Hrvatske, prijema u Ujedinjene nacije...

Da li su oni u tome učestvovali?

Znate šta, oni su bili u tom smislu defanzivni, oni su se jako mnogo branili od te vrste napada, često su citirani njeni govori, naročito govor u "Esplanadi", kao govor maksimalne servilnosti prema Titu. Oni su se već osećali načeti i bili su ubeđeni da je neka vrsta njihove legitimacije, odbrane, da provedu Tita kroz Hrvatsku, da ga uvere da nema nacionalizma, da Hrvati ne žele svoju budućnost van Jugoslavije, međutim, rezonanca svega toga bila je suprotna od očekivane. Možda je naše razumevanje postalo dublje u fazi kad su oni postajali, takoreći, strana za odstrel. Mi smo znali šta to znači za Jugoslaviju! Ja lično mislim da je u tome velikom ulogu igrala lična pozicija Tita, on je shvatio da se možda suviše približio jednom rukovodstvu među jugoslovenskim rukovodstvima i da počinje da gubi ulogu arbitra. Tu se desila jedna neverovatna stvar koja je i za mene bila simbolična. Obeležavala se trideseta godišnjica ustanka u Narodnom pozorištu, tu je bio čitav jugoslovenski politički vrh iz svih republika. Mislim da se to Titu nikad nije desilo

od 1945. godine, on je ušao u ložu, niko se nije podigao, bez aplauza, bez ičega, i on je posle toga, uz prethodne razgovore sa Dražom Markovićem da mora da raščisti stvari, otišao u Hrvatsku i sa hrvatskim rukovodstvom započeo razgovore u vili "Vajs". Oni su već negde u drugoj polovini 1971. godine bili izloženi jakom pritisku, tada je došlo i do ubistva ambasadora Rolo-
vića, do njihovog sumnjičenja za povezanost sa ustašama, tako da su došli u jednu teško odbranjivu poziciju. Sastanak u Karađorđevu 1. decembra 1971. je bio zakazan, a da mi nismo znali, zapravo, ni šta je dnevni red. U međuvremenu je Tito kontaktirao sa Dražom Markovićem koji nas nije obavestio o tom razgovoru. Ja sam to saznala slučajno, od novinara. Mi smo mu se javili i rekli da idemo u Karađorđevo i ako se video sa Predsednikom da bi bilo dobro da se i mi o tome informišemo, on je rekao da je baš mislio da nas zove. Bio je u Grockoj, otišli smo kod njega, dugo smo razgovarali, on je tada prvi put rekao da Tito namerava da raščisti situaciju u Hrvatskoj, ali da ima ozbiljne primedbe i na partijski vrh u Srbiji, zbog liberalizma, zbog oportunitizma, zbog toga što smo široko otvorili vrata nacionalizmu, postali toleranтни... I, da, posebno je imao primedbe na Nikezića i na mene, a Draža je rekao: "Pa kako, mi smo mislili da CK sada treba da preuzme Latinka." Rekla sam mu da ja to nikad neću preuzeti jer CK ima predsednika. Saopštila sam sadržaj razgovora sa Dražom na sastanku užeg rukovodstva i tu sam rečenicu, naravno, prećutala. Kako bih ja to rekla!? Kad se sutradan sastalo rukovodstvo i kad se obaveštavalo o tom razgovoru, Stambolić je napisao Draži Markoviću na ceduljici da ja taj detalj nisam pomenula. Meni i sad grozno izgleda što se o tome razgovaralo, što su oni pravili te kombinacije... Mi smo došli u Karađorđevo, bilo je krcato, bilo je malo prostora za tolike ljude, Hrvati su tamo već dve noći razgovarali, bili su potpuno somnabulni. Šef protokola mi je prišao i rekao da ću morati da delim sobu sa Savkom, odgovorila sam da to nije ništa neobično, da smo jedine žene... Hoću da kažem, takva je bila atmosfera, mene je uveče pozvao Kiro Gligorov, postojala je neka kafana pored rezidencijalnog centra. Dugo smo sedeli i ja sam u jednom trenutku rekla da moram da idem. On je pitao: "O čemu se radi, šta je, uopšte, na dnevnom redu?" ja sam rekla: "Znam koliko i ti znaš" i rekla sam da spavam u sobi sa Savkom i da stvarno ne bih htela da se uvučem u sobu i da žena stekne utisak da ja sa njom ne želim da razmenim nijednu reč. I otišla sam ranije, ušla tiho u sobu, ona je skočila i rekla: "Dve noći nisam spavala." I ujutro, mi smo se spremale da pođemo na taj sastanak, ušli su Tripalo

i Pirkler i onda me je Tripalo, mi smo se jako dugo znali, pitao: “Šta nam savetuješ, šta bi ti uradila?” nešto u tom smislu. Rekla sam: “Nemojte sve braniti jer nije sve odbranljivo nigde.” To je, naravno, registrovano i Tito mi je u jednom susretu vrlo brzo posle toga, rekao: “Ti si žalila Hrvate?!” odgovorila sam: “Naravno, i njih i sve nas!” U toku te sednice, u jednoj pauzi, Tito je prišao Nikeziću i meni, bio je siguran, raspoložen. On je uvek bio takav kad je prelomio odluku, kad se više nije kolebao, i rekao je: “Ma, ići će dobro, tu je Tripalo, on treba da to prelomi, on je najuticajniji”, on je njega stvarno cenio i za njega je čak važno da je njegov, kako se u tim društvima monarhistički razmišlja, nekakav naslednik. Počeo je razgovor, naravno da su se svi oborili na njih, jer to je već bilo jedno suđenje...

Ko najviše? Ne mislim personalno, nego iz kojih rukovodstava?

Bez izuzetka, sva rukovodstva su bila protiv njih. Mi smo bili najrezervisaniji, rekli smo da to nije samo hrvatsko pitanje, da je to problem odnosa u federaciji... Nas mogu za to streljati, istorija nas može osuditi, ali ja Vam govorim ono što je bila istina i što je bila naša pozicija. Mi smo rekli da taj poraz u Hrvatskoj nikako nije otvaranje svetla za nacionalizam u Srbiji, da je to jedna vrlo opasna situacija, da je na nama ogromna odgovornost... Ja sam sutradan govorila Političkom aktivu Srbije – tako se to zvalo – to je bio posao sekretara, i rekla sam da je to greška za sto godina unapred. Novak Pribićević je tada bio sa nekom delegacijom u Poljskoj, znao je da je dramatična situacija, pokušavao je da uhvati na radiju stanicu i uspeo je da čuje samo tu moju rečenicu, i kazao je ostalima: “Pakujemo se, Latinka kaže greška za sto godina!” Moram reći da se Tripalo držao sa najviše dostojanstva, on se nije posipao pepelom po glavi, nije ništa dokazivao. On je samo rekao: “Uzeli ste odgovornost, doneli ste odluku, dakle, presudili ste.” Bakarić je rekao: “Dobro, primili smo k znanju”, on se, naime, već distancirao od njih i verujem da je očekivao da će on možda, u takvoj situaciji, ponovo preuzeti kormilo. Došli su, međutim, drugi ljudi iz rukovodstva, ja nikoga neću da rangiram na prvorazredne, drugorazredne, trećerazredne, ali to svakako nisu bili ljudi koje bi neko istakao kao najdoraslije u takvoj situaciji.

Kako ste se rastali?

Nikezić i ja smo za vreme sastanka sedeli jedno do drugog i dogovarali smo se ceduljama, mi smo to često radili na sastancima, i kad sam se ja posle pauze vratila, nijednu cedulju nisam našla, neko je to odneo. Mi smo se sa njima pozdravili, oni su otišli kao poražena strana i ja to pamtim kao jedan od, kako da Vam kažem, teških trenutaka. Za nas je to imalo i neku ljudsku i političku dimenziju, za nas to nisu bili Hrvati koje treba oterati, naplatiti im za genocid... Sutradan, oni su imali svoje sednice tamo, podnosili ostavke, išli su na razgovor, to je meni Tripalo rekao, i Tito ga je pitao: "Zašto ti podnosiš ostavku?" On je odgovorio: "Ja sam odgovoran, smatram se suodgovornim za tu politiku, i, ako podnose ostavku ljudi koji su nosili odgovornost u izvršnoj vlasti, u partiji, ja se smatram odgovornim i tu odgovornost sa njima delim." Pošto su oni već pali – to je mehanizam koji verovatno poznaju sve partije, on je bio usavršen – to je bilo takvo linčovanje da je meni Nikezić u jednom trenutku rekao: "Stvarno ne mogu više da podnesem da ove ljude ovako kamenuju." Obračun sa Hrvatima je zaista bio brutalan! Vi ste ih doveli 1. decembra u Karađorđevo, skinuli njihovo rukovodstvo, ja sam posle našla neke podatke u knjigama da je tada "počišćeno" oko sedamdeset hiljada ljudi, što u partiji, što u privredi, što u medijima. Vama mogu da kažem, kad smo prvi put otišli u Hrvatsku na razgovore sa novim rukovodstvom, posle te čistke, došli smo avionom i sa aerodroma, u kolima kojima su nas vozili do vile, da li je to bila vila "Vajs" ili gde smo već vodili taj razgovor, kažem Vam sasvim iskreno, nije mi bitno kako će to neko ovde da ceni, ja sam se savila, imala sam potrebu da postanem nevidljiva. Jer to je bio jedan težak obračun sa kvalifikacijama koje nisu stajale, da su "svi oni ustaše", od Tripala i dalje, da su oni ugrozili jedinstvo Jugoslavije... Kako da Vam kažem, jednu po jednu republiku izbacivali smo iz te Jugoslavije. Pa, kakva je to višenacionalna država u kojoj su svi narodi, osim Srba, separatistički? I kako srpski demokrata može sebi da ne postavlja to pitanje? To je slomilo iluziju u Hrvatskoj, ako se to događa uz Tita, šta će biti sutra... Tako smo dali snagu ekstremnim elementima, a u isto vreme odgovaralo je da se čitavi narodi prikuju baš za te ekstremne elemente. Slovenci su, recimo, uvek bili za razgovor, oni su se plašili unitarizma, ali to, da Srbi govore na sav glas, da identifikuju svoj interes, da se taj interes izrazi u federaciji, to za jednog Staneta Kavčiča nikad nije bilo sporno. Ja lično verujem, ako čovek u politici uopšte

sme da pretpostavlja, da je to bila generacija političara koja je mogla da nađe sporazum u Jugoslaviji. Sporazum oko jednog minimuma da se sačuva taj krov! Konsenzus je, međutim, ovde bio katastrofa! Pa kako ćeš da odlučuješ? Većinski? Jedan čovek—jedan glas? Svako je zazirao od majorizacije, na tome se slomila prva Jugoslavija. Znači, minimum zajedničkih funkcija, ravno-pravna zastupljenost, efikasna država, prava i odgovornosti republika. Mi smo apsolutno shvatili da je to uvod u čistku u Srbiji, utoliko pre što je pritisak na nas jako porastao. Tito je u toku leta boravio u Sovjetskom Savezu, Brežnjev ga je jako pohvalio za odlučnost u obračunu u Hrvatskoj, a on je rekao: “Nisam još završio, glavno me čeka u Srbiji.” Mi smo bili načisto da je to deo celine, hrvatsko rukovodstvo je težište stavljalo na položaj republike, mi smo stavljali težište na razvoj, na odnose u federaciji, ali to nisu bile dve neprijateljske strane, srpsko-hrvatska, koje su se našle u nekom klinču, u nekom obračunu na život i smrt. Mnogo se tumačilo, da li je to nekakva ravnoteža sa Hrvatskom... To svakako nije bila ravnoteža sa hrvatskim pokretom kao što se sada tumači, svi akteri su pokazali u svojim knjigama da je stvar bila koncepcijska. Dnevnik Draže Markovića je, ja mislim, vrlo važan istorijski izvor, on je pokazao da je stvar bila koncepcijska, nije to bila nikakva ravnoteža mada je Jugoslavija za njom vapila. Ne, to je jedan zaokret koji je tada napravljen ka restaljinizaciji, možda se mislilo da je to najbolji način da se dočeka kraj Tita, da se na taj način partija ujedini... Interesuje Vas taj period posle obračuna, i oni i mi smo već bili izolovani, kada je Tripalu umrla žena, ja sam mu se javila i on je meni odgovorio u vreme te potpune zatvorenosti, u toku rata nas dvoje smo razgovarali, bio je radio—most o ratnim sukobima, o Hrvatima i Srbima, kasnije je bio taj odlazak Srba u Hrvatsku koji je organizovao *Erazmus*, ja sam tada napisala tekst ali nisam išla jer je moj muž već bio teško bolestan. Prvi put sam otišla posle rata kad su oni obeležavali tridesetu godišnjicu “masovnog pokreta” ili “hrvatskog proleća”, pošto su se te kvalifikacije menjale, bila je i Savka, mi smo se najnormalnije srele, razgovarale smo, Mesić je priredio večeru. Ona je napisala memoare na koje ljudi olako odmahuju rukom, to su inače, dve vrlo zanimljive knjige koje govore o atmosferi u Hrvatskoj posle tog čišćenja. Ona je jedno vrlo kratko vreme radila u Ministarstvu finansija, verovatno kao ekonomista, piše da je napravila analizu ekonomske situacije u Hrvatskoj i da je to nestalo bez traga, da je dugo tragala za tim rukopisom. Inače, ona je jedna hiperaktivna žena, od onih žena koje umeju i da skuvaju i da napišu i da govore... Ona piše da

je čak i pesme pisala, ali njena knjiga je za mene bila vrlo zanimljiva zato što je citirala neke izvore koje ja nikad nisam imala u ruci. To su bili obaveštajni izveštaji koji su dolazili iz Sovjetskog Saveza, u kojima su oni ocenjivali političke snage u Srbiji i Hrvatskoj, i piše da su četiri imena uvek bila markirana kao imena ljudi zapadne orijentacije, kao opasnost za jedinstvo sistema...

A to su? Vaša četiri imena, Dabčević, Tripalo, Nikezić i Vi?

Da, naša četiri imena, ali ja to u knjizi nisam navela, kod mog imena ja to prekidam, onaj kome treba to će da nađe... Za mene je u tim memoarima bilo zanimljivo kako vas drugi vide. Ono što ste vi govorili, vama izgleda sasvim prirodno, to vi mislite, vi ste dužni da to kažete, ako to ne odgovara, možete da se povučete, međutim, ja sam tek tada videla koliko je to bilo smelo i opasno, jer ona sve to citira. To su zanimljivi memoari, dve ogromne knjige, ona mi ih je poslala. Videla sam je posle toga još jednom, u međuvremenu je i njoj muž umro, ima dve ćerke. Preko Vesne Pusić koja je nasledila stranku, znam da vrlo živo prati stvari. Savka je takav temperament, možda prejak za politički angažman, u svakom slučaju, da ne poredim sebe i nju, da poredim Nikezića i nju, to su bile dve ličnosti, različiti temperamenti, nešto što je išlo tiho, postupno, zaobilazno, mirno i nešto što je išlo direktno. Ako me pitate šta ja njima zameram, to je bio njihov odnos sa Titom u jednom trenutku, suviše veliko oslanjanje na njega, i za ljude njihovog formata, bila mi je neverovatna njihova iluzija da oni njega mogu upotrebiti i da uz pomoć njega mogu dovesti do promene odnosa snaga u Jugoslaviji, do reforme federacije. On je bio stub toga i da se pomoću njega to napravi, za ljude njihove političke inteligencije, meni je izgledalo neobično, i to sam im i tada zamerala, a i govorila sam to Savki kad smo se sretale. I ona i Tripalo su se vraćali na taj period, oni su videli u nama moguće sagovornike u Srbiji, ljude sa kojima mogu da se sporazumeju u svakom slučaju, jer je to bila nova garnitura na koju je prilično uticalo vreme, to je bila stvar modernizacije zemlje i nekakvog ulaženja u fazu koja se sa ratom i revolucijom, iscrpela. Drugo, Jasenovac i genocid je njih faktički pritiskao, oni su to osećali kao tešku hipoteku i istorijska je neistina da u Hrvatskoj nije ništa rađeno, urađene su važne knjige, napravljen je spomenik, tamo se to obeležava, tamo nikad nije došlo do brisanja razlike između ustaša i antifašista. Kad smo se srele povodom te tridesetogodišnjice i kad sam rekla da sam pročitala njene memoare i pitala

je šta sada radi, ona mi je rekla da pokušava da napravi knjigu o Tuđmanu iz svog ugla. Nisam videla da li je izašla ta knjiga ili je još uvek radi... Ona ima problema i sa zdravljem. U svakom slučaju, ona je bila jedna nova ličnost, vrlo energična, jedna kompetentna, obrazovana žena... Da je bila separatista, ustaša – to ne stoji! Ona je svakako sebe smatrala Hrvaticom i osećala je potrebu da to uvek naglasi, ali u njihovim javnim istupima iz toga perioda, ni kod Tripala ni kod nje, nikad nećete naći ideju koja znači raskid sa Jugoslavijom. Tripalo je jedino govorio da je Hrvatska onaj prostor na kome Hrvati na zemaljskoj kugli jedino mogu sebe da ostvare i da to Jugoslavija, kao uostalom i za druge, može da razume. Tako da je tim obračunom sa njima postignut suprotan efekat od željenog iako možda akteri toga nisu bili svesni, to se često u istoriji događa. Za mene su oni tada izbačeni iz Jugoslavije, u najmanju ruku! Znače šta, posle iskustva između Srba i Hrvata u prvoj Jugoslaviji i posle tog strašnog rata, u drugoj Jugoslaviji da dovedete tu jedno hrvatsko rukovodstvo i skinete mu glavu, to ne može da ostane bez posledica za dugoročne odnose. Mi smo se rezervisali na Dvadeset prvoj sednici i rekli da to mora biti rasprava unutar Hrvatske, da nije politički dobro da se to radi tako, 1. decembra na dan ujedinjenja!

Da li je to bilo namerno? 1. decembar, pa još u Karađorđevu!

Bilo je namerno, sigurno, ja sam to rekla, Karađorđevo je greška za sto godina unapred između Srba i Hrvata.

Kome je to palo na pamet?

Srpsko rukovodstvo svakako nije reklo da to njima smeta! Nama je to smetalo i mi smo to otvoreno rekli.

To nije odgovornost Srbije?

Da, ali to nije moglo da se uradi bez postizanja sporazuma sa delom političkih snaga u Srbiji, da, sa delom! Zato smo mi morali otići, pored ostalog, kao ljudi koji su imali razumevanje za to unutarne pitanje.

U kakvim ste odnosima ostali sa političarima iz drugih republika?

Posle tog prekida nije bilo mnogo mogućnosti za komunikaciju, ali čim su se za to stvorili uslovi ja sam sretala sve, i Gligorova, i Crvenkovskog, i ljude iz Slovenije, to su već bili ljudi druge generacije. Kučan nije bio čovek koji je radio kad i ja, ali ja sam bila na jednom naučnom skupu, on je došao, razgovarali smo, to je već bio početak “antibirokratske revolucije” u Srbiji, u Crnoj Gori sam se uvek sretala sa Veljkom Milatovićem, do kraja njegovog života, komunicirali smo i telefonom, on je bio jedan zanimljiv čovek, dobro je poznao Jugoslaviju, imao je vrlo snažan politički instinkt, uvek je upozoravao na opasnosti. On je smatrao da je taj obrt u Srbiji kao ishod za Jugoslaviju, kako su je oni zamišljali, katastrofa. U Bosni nisam imala kontakt sa tim ljudima, tek kasnije, posle rata, sretala sam se sa Raifom Dizdarevićem, i naročito sa tom mlađom generacijom koja je, u suštini, držanje prema ratu i prema odgovornosti za rat uzela kao merilo za odnos prema vama.

U jednoj knjizi kažete da Dobrica Ćosić “nije tvorac nikakve posebne koncepcije o srpskom pitanju” ali da je on “više nego iko drugi, istorijsko iskustvo srpskog naroda propustio kroz gusto sito nacionalne ideologije u čijoj je osnovi mit” i kada je jednom stao na stanovište o srpskoj državi izvan jugoslovenskog okvira, on je “neumoljivo razarao i ideju i egzistenciju Jugoslavije.” Kako objašnjavate da Ćosić, uz ekspliciranje upravo stava koji ste opisali, ima stalno potrebu da sebe vidi kao “branioca” Jugoslavije?

Ja sam se sa njim često sretala, razgovarali smo... Mislim da je postojalo jedno vreme, već je počela kriza, kada je on i proveravao gde ćemo se postaviti i Nikezić i ja. Za njih je bilo očekivano da ćemo mi kao ljudi koji su uklonjeni, nekako a priori biti na strani srpske pravde, antititoisti. Bez obzira na lično iskustvo to nikako nije moglo da bude objektivno, mi nikada nismo govorili ni o kakvim konsekvencama, mi smo ih izvukli. Ali, mogu reći da sam pročitala apsolutno sve što je Ćosić napisao, ne zato što je on bio neki objekt moga interesovanja, nego zato što je on bio čovek koji je jako prisutan u svom vremenu. Ja smatram da on ima različite faze, to je dopustivo, čovek može da evoluira, da sazreva, da se politizuje, ali on je, u najmanju ruku, protivrečan, mislim da je to suštinska stvar. On je, ipak, u taj pokret ušao kao

dete sa sela koje je pripadalo bogomoljačkom pokretu Nikolaja Velimirovića, on je kao borac, kao politički komesar otkrivao taj pokret, taj pokret mu je dao veliku šansu i ja smatram da je sve što u svojim prvim radovima govori o položaju sela, seljaka, posebno žene na selu, vrlo autentično. On ima knjiga gde kaže: "Ja sam zbog seljanke otišao u komuniste, u partizane", to je autentično! Nije autentična njegova naknadna pamet o selu kao o nekom patrijarhalnom raju koji je onda industrijalizacija, elektrifikacija, komunizam, uništio. Mislim da je on taj pokret čvrsto sledio sve do šezdesetih godina, to je odgovaralo njegovoj koncepciji Jugoslavije kao zemlje u kojoj je važno ono što je govorio Pašić Stojanu Protiću za druge: "Mi nismo mislili da oni baš budu sluge, ali mora se znati ko je gazda", mislim da je to vrlo važno. On je uzeo na sebe ulogu, a ta mu je uloga i data, iako je bio pisac, da govori neke stvari koje su srpski nacionalisti u partiji osećali ali je bilo neoportuno da ih kažu, ili zato što nisu smeli ili zato što to nije bilo politički utilitarno. Tako da je on dobio specifičnu ulogu čoveka koji posreduje između političkog vrha i inteligencije koja je bila nacionalistički orijentisana i nikad Jugoslaviju nije primila kao moguću zajednicu u kojoj, da čovek ne bude banalan, ali, zaista, niko nema prava da se izgubi i da se sebe odrekne. Što bi se Hrvati ili Slovenci pitali zašto da dođu u goru poziciju nego što su bili u Austrougarskoj? Kada razgovarate sa kolegama iz Slovenije i Hrvatske, možete vrlo često čuti da naši naučnici nedovoljno poznaju istoriju tih naroda i vide je samo sa stanovišta kada se sa njima deli država, vlast. Dakle, Ćosić je bio povezan sa političkim krugovima u kojima je Slobodan Penezić sigurno igrao vrlo važnu ulogu, nisam ga lično znala... Ćosić je bio tipični Srbijanac kome su sve inovacije koje su dolazile iz Slovenije, iz Hrvatske, bile nešto preterano, nešto što ovde ne funkcioniše. Mislim da oni nisu bili neumni da bi u tom periodu, šezdesetih godina, ustajali protiv Tita, ali su apsolutno razmišljali o tome da vodeća uloga posle Tita treba da pripadne Srbima i da ne treba ići na uređenje jugoslovenske države koje bi to, po njihovom mišljenju, pravo Srba, dovelo u pitanje. On se javio u poziciji kritičara jugoslovenskog zaokreta ka modernom društvu. On je u suštini taj, tipični čovek našeg sela, našeg XIX veka, on nosi to nasleđe i, ja to mogu Vama da kažem, možda se nećete složiti, ali kada ga upoređujem sa ljudima u političkoj istoriji Srbije, on je najbliži Pašiću. On to jako kondenzuje, on ima veliki oprez prema svakom drugom, on je siguran u srpskoj državi, u državi kojom Srbi dominiraju...

To nije proisticalo iz poznavanja Pašića?

Nije moralo, to je iskonski, i to je za mene vrlo karakteristično i bitno. Drugo, ta koncentrisanost na cilj, to je prosto neverovatno, on ima tu doslednost, on ima marginu, ide levo-desno, ali uvek ka svom cilju. On je sigurno preuzeo na sebe ulogu, a verovatno mu je ta uloga i data, nekog idejnog vođe Srba...

Kad kažete “data”, ko je mogao to da radi? Intelektualna elita?

Da, inteligencija, deo partijske elite, deo crkve, on je uvek bio u dobrim odnosima sa Srpskom pravoslavnom crkvom... Ako čovek čita njegovu najnoviju knjigu o Kosovu, može da vidi da je on radikalniji i od patrijarha Pavla. Patrijarh je oprezniji jer je na Kosovu proveo decenije, a Ćosić ga, u suštini, radikalizuje. On je tu idejnu ulogu preuzeo, ali nije nikad, po mom mišljenju, skrivao ambiciju da ima i vlast. Zapravo, on je prvo istupio u CK sa svojom kritikom srpske politike prema Kosovu, a u suštini je ta kritika značila poziv na reviziju nacionalne politike unutar Jugoslavije i to sa usko srpskog stanovišta, sa stanovišta jedinstva srpskog naroda koji je rasut, koji se za tu zemlju borio. On je u to uneo vrlo snažnu emociju, koja je igrala jako veliku ulogu, o žrtvenoj poziciji srpskog naroda, sa tim je povezao izdaju komunizma, ja mislim da on iz tog okvira nikad nije izašao, sa tog stanovišta on kritikuje i Tita kao svog komandanta koji se pogospodio, postao malograđanin, tako da je to kod njega jedna mešavina ideja. Tako ga ja vidim iz onoga što čitam. Onda, ovo što ste rekli, inteligencija, tu je i opozicioni pokret u to vreme kome je glavni cilj bila delegitimizacija poretka. To je u redu, ali to nije bila alternativa, videli smo to tek sada, je l’?!

Kako ste ih tada ocenjivali? Jeste li ih videli kao nacionaliste?

Neki od njih se ljute, ali nije to nikakva kvalifikacija, to je jedno razumevanje Jugoslavije. Ako kažete “jedan čovek–jedan glas” u zemlji koja to ne prihvata, razume kao majorizaciju, ako nećete nikakav federalni odnos, ako nećete nikakav konfederalni odnos, pa, znate šta, nije nacionalizam samo to da uzmete pušku i da idete da se sa nekim protivnikom tučete. Razumevanje albanskog pitanja, Kosova... dve hiljade ljudi je potpisalo Deklaraciju

o Kosovu... Zanimljiva je ta duga evolucija koja postoji unutar Jugoslavije od 1945. – kad čitate šta se danas piše ispada da je to izgledalo kao neki logor! U isto vreme, istoričar koji će se baviti sovjetsko–jugoslovenskim odnosima u to vreme, videće da je u svim razgovorima jugoslovenskog i sovjetskog vrha, jedno od prvih pitanja bila “suviše liberalna štampa”! Znači, bili ste prisiljeni da balansirate između dva bloka. Danas se daju suviše apstraktne ocene, procesi se posmatraju izvan realne istorije i kad čitate neke knjige vama se čini da autori pretpostavljaju da bi cela istorija izgledala drugačije samo da su ljudi bili drugačiji. A, zapravo, postoje neki okviri koji određuju ljudska ponašanja u svakom periodu i to je ono što mene zanima, ne kažem da treba svakog da zanima. To je bila jedna duga evolucija. Moram da kažem da sad svi govore o disidentstvu, niko ne govori o opoziciji. A postojala je opozicija. Imali ste pobunu unutar komunističkog pokreta i to je najteža pobuna, imali ste je na međunarodnom planu, u odnosu na Sovjetski Savez, imali ste je unutar Jugoslavije, imali ste Đilasa. Đilas nikada nije rekao da je komunizam bio njegova zabluda, on je samo rekao da je mislio kako su se stvari iscrpile i da se mora ići dalje. Doživeli ste kraj komunizma, Đilas nije imao nikakve pretenzije da vlada, ali on je ovde bio krajnje irelevantan, a imao je šta da kaže. Pa, i danas. U svetu je odbranjeno više doktorskih disertacija o njemu. Ovde već dugo čeka da bude objavljena njegova bibliografija od pet hiljada bibliografskih jedinica, koju je pripremio Dobrilo Aranitović. To se desilo samo u Srbiji, izvinite! Reformatorski komunisti su svuda poslužili kao most za dogovor sa opozicijom, u Poljskoj, u Češkoj, u Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji, Crnoj Gori. Unutar Jugoslavije, to se jedino ovde nije dogodilo jer, da biste postali relevantni, morali ste biti nacionalista, morali ste zagovarati sukob sa drugima... Počela sam da Vam govorim o toj evoluciji. Imali ste 1948. pa ste onda imali Peti kongres partije gde dokazujete da ste staljinisti, da ste nepravedno optuženi, da je blok monolitan... Onda dolazi do raskida sa Staljinom, pa ste dugo lenjinisti, uključujući i tako radikalne kritičare kao što su bili ljudi *Praxis filozofije*, oni su dugo govorili da su lenjinisti–marksisti. Mnogi od njih, npr. Predrag Vranicki, koji je napisao *Istoriju marksizma*, doktorirao je na Lenjinu. Pa ste onda bili marksist koji nije baš shvatao gde je marksizam instrumentalizovan, a gde je on doživeo reviziju kao u Zapadnoj Evropi. Pa ste se onda vratili ranom Marks-u, pa je onda marksizam potpuno nestao. E, pa sad, znate šta, ja razumem da su iz toga lako izašli oni koji su mogli sa suzama da otpate marksizam “između dve police

knjiga u biblioteci”. Ali za ljude koji su napisali knjige, koji su priredili Marksa u četrdeset pet tomova, to je ogroman intelektualni napor, to je prevodjenje sa nemačkog, to su predgovori, to je aparat – šta se sa svim tim dogodilo? Kakva je vaša kultura sećanja ako sve to rešavate tako što stavite na kamione i pošaljete u reciklažu i to radite sa svakim periodom istorije, uvek tragajući za nekim dokumentom, za nekim svedokom, za nekim svedočanstvom koje će najzad da vam objasni “tajnovitu stranu istorije”?! A zapravo, niste ni sistematizovali, ni objasnili ono što se stvarno događalo. To nisu neke izdaje, to je jedan primitivan odnos prema intelektualnim i političkim evolucijama. I moram da kažem da je taj unutrašnji otpor bio u nekoj kooperaciji koju će istraživanja, u to sam ubeđena, pokazati – države, partije i kritičkih krugova. To se sve događalo unutar partije, i skupovi “Marks i savremenost”, i izdavanje Marksovih sabranih dela, i rani Marks s čim se počelo, i knjige Andrije Krešića, Draginje Arsić, i *Praksis* na kraju, i *Korčulanska letnja škola*, sve je to bilo finansirano i sufinansirano od države. Treba videti i kakav je odjek 1968. imala u društvu – to je bio Beograd, inteligencija, umetnici, kulturni radnici, studenti naravno. Postojala je barijera prema radnicima, ali nije se među njima nešto ni osećalo. Tada je Nikola Milošević u *Delu* napisao tekst i rekao: “Društvo je konzervativno, ono neće promene.” Nije to bila neka turbulencija kakav je bio posle pokret u Hrvatskoj, to je stvarno bio pokret masa. Tog članka se jako dobro sećam, rekao je da je društvo konzervativno. A, u stvari, društvo je bilo oprezno i prema njima. Njima je samo vlast nedostajala. Vlast je, naravno, bila glupa sa tim restrikcijama – šta sad, da nekog isteraš s fakulteta?! Onda mu daj pravo da organizuje političku partiju pa mu kaži – ne možeš na univerzitetu da praviš političku propagandu, to je akademska ustanova. Ja to stvarno prihvatom. Ali te evolucije su procesi, one su zapravo stvarna istorija. Za njeno istraživanje, iz čega se nešto jedino i može naučiti, potrebno je više ozbiljnosti i intelektualnog poštenja.

Kako objašnjavate da su oni sebe videli isključivo kao demokratsku opoziciju?

Za njih je demokratija značila i status srpskog naroda unutar Jugoslavije. Ja sam tada odgovarala da je svako nacionalno pitanje demokratsko pitanje. Zato su oni tako teško podneli ustavne promene, i zato su postigli savršeno jedinstvo oko ukidanja Ustava iz 1974. godine, a sve posle

toga je bilo jedna teška avantura koja je srpski nacionalni korpus potpuno dekomponovala.

Da se zadržimo još malo na onome što ste rekli za Ćosića... On je bio idejni vođa, imao je ambiciju da ima vlast u rukama, dobio je podršku da bude i kritičar... Zar to nije previše ambicija sjedinjenih u jednoj ličnosti... O čemu se tu radilo?

E, sad, hajdemo redom. Prvo, on je postao pisac, sigurno je imao dara, nije lako napisati tolike knjige, ja sam rekla kada je Petranović umro, probajte samo da ponesete tih njegovih trideset pet knjiga, to je ipak nekakav posao. Možete vi da govorite o literaturi ovako i onako, u toj literaturi po mom mišljenju ima mnogo ideologije, pre svega nacionalne ideologije, žrtvene pozicije srpskog naroda, opsednutosti smrću. Ja verujem da neko ko o tome piše može sa tim da se identifikuje, to je nešto što je možda izrazilo neke frustracije srpskog naroda, ali ih je na neki način i učvrstilo. Drugo, on je želeo tu istaknutu ulogu, on nije razdvajao u sebi pisca i političara, on je, na kraju, imao u Akademiji pristupnu besedu za koju su mi neki akademici nacionalisti govorili da to ipak nije trebalo izgovoriti sa tribine Akademije, to je najviša akademska, naučna ustanova, ona treba da ima poziciju arbitra u krupnim pitanjima, zato mora biti neutralna. On je jako želeo da postane predsednik SKZ, on se spremao za ulogu nacionalnog lidera, nije ništa nastalo spontano, i, mislim 1970. godine, kod mene su došli Nikša Stipčević i Slobodan Selenić i rekli da oni žele da ga kandiduju za predsednika SKZ. Ja sam rekla: "Vi ste samostalna institucija, vi preuzimate odgovornost ko će vam biti predsednik, CK se u to uopšte neće mešati. Jedino ako vi od te institucije stvarate političku partiju, to je onda novi nivo odnosa, sa tim računate i vi i partija." To je bio predmet razgovora u Sekretarijatu CK i mi smo se podelili, bilo je ljudi koji su bili izrazito protiv toga, ali većina je bila za to da oni u SKZ preuzmu odgovornost. Kako da sprečiš da kandiduju njega i zašto bi to radio? Moram Vam reći, uz tu većinu koja je bila za njegovo kandidovanje bili su i manjinci, članovi Sekretarijata. On je, u suštini, želeo da dođe do nekog centra da bi izvršio okupljanje, on se pripremao za taj period posle Tita. Koji su sve njegovi oslonci bili, ja ne znam, i to treba da se ispituje...

Mislite li da je imao oslonac i u Partiji?

Kako da ne, imao je, rasprava kada je on postavio nacionalno pitanje, bila je dobra, sećam se da mi je profesor Veljko Korać govorio: “Trebalo je dopustiti da se to do kraja otvori”, a ja sam kazala: “Znate šta, ali to se ne tiče samo Srbije, to se tiče Jugoslavije. Da li smo u stanju da tu raspravu danas, uopšte, vodimo?!” Ćosić je sebe video kao čoveka koji može da ostvari tu sintezu. Treća njegova vrlo važna uloga mislim da je bila strateška, to je njegovo povezivanje sa ljudima, intelektualcima izvan Srbije. To je bila uzajamna potreba, trebao je i on njima...

Mislite da je to bila njegova ili njihova inicijativa?

Ja mislim da je to njegova inicijativa, da je to bila dosta pažljiva politika u kojoj je on korespondirao sa državnim vrhom Srbije, jer, glupo je reći da se, eto, on tu našao pa sad niko nema veze sa njim, da on tu nešto sam radi. On je doveo Mešu Selimovića u Beograd, to nije tako lako, vi treba takvom čoveku da obezbedite stan. On je imao izuzetnu moć, takvu moć manevra, kontakta sa raznim centrima, ja ne poznajem čoveka koji je imao takvu moć. Ja sam bila sekretar CK, Nikezić je bio predsednik, verujte mi, nisam mislila ni da to treba da radim, ali ja nikom nisam mogla da dam stan, da omogućim preseljenje. Ćosić je to mogao! To je jedan rad na nacionalnoj politici uz pomoć države i partijskog vrha koji je mislio da može da dimenzionira njegov rad, a naš problem sa njima, sa njim posebno, u tome je što smo bili autonomni, na nas se u tom smislu nije moglo uticati, mi se nismo mogli upotrebiti za tu vrstu uloge. Tako da je to ostala njegova opsesija, na neki način, vidim po njegovim tekstovima, on smatra da je politika sporazuma nešto najstrašnije što je moglo da se pojavi u Srbiji. On se vrlo brzo javio kao veliki kritičar Tita i to kao kritičar Tita kao “srboždera”, što ja smatram stvarno besmislenim. U svojoj najnovijoj knjizi on citira profesora Milorada Ekmečića koji kaže da za dvesta godina Srbi nisu imali većeg protivnika od Josipa Broza Tita! Tu se pomešao antititoizam, antikomunizam sa neprihvatanjem jedne koncepcije Jugoslavije. Nije tačno da je Ćosić u svim fazama odbacivao Jugoslaviju, on je imao faze kad je mislio da sve reforme državnog socijalizma rastaču zemlju, da se gubi revolucionarni ideal jedinstvene države, on je bio spreman, kao što znate, u polemici sa Pirjavecem da kaže da treba ukinuti

republike. A ja bih volela da vidim ko bi takvu Jugoslaviju održao! Za mene su Ćosićevi Piščevi zapisi vanredno zanimljiv izvor. On zaboravlja šta je rekao u prethodnoj knjizi, tu ima vrlo mnogo protivrečnosti, to se da tačno izvući. On je, ipak, čovek koji je pozdravio dolazak Miloševića, on se nije javio kao neko ko ima aktivnu ulogu u radu na Memorandumu, ali on nigde nije ni rekao da ustanova toga ranga ne treba da ide sa izrazito političkim dokumentom u kome, uostalom, ima potpuno netačnih stvari – da su Srbi u gorem položaju u Hrvatskoj nego što su ikad bili u svojoj istoriji – a držali su i vlast i policiju, bili su i u partiji većina. Onda, ta veza sa Srbima iz Hrvatske preko Jovana Raškovića, u Bosni sa Radovanom Karadžićem, kod njega su dolazili Srbi sa Kosova, on je, prosto, postao vođa...

Zar Vam se ne čini da u “Piščevim zapisima” on to i potencira, kao da hoće da kaže – ja sam ih sve izmislio?!

On to potencira, ali to nije imaginarno, on je to stvarno radio, on je bio taj centar gde je sve to strujalo. Drugo, rat kao nešto nenadano, kao nešto što se dogodilo sticajem okolnosti, što on nije očekivao, ne stoji! On u Piščevim zapisima vrlo otvoreno kaže: “Ratovaćemo sa Hrvatima, ratovaćemo sa Albancima, ubijaćemo se”, to su konsekvence. On je na toj liniji istrajao i ja mislim da se tu desilo nešto što će možda sa nekog vremenskog rastojanja moći jasnije da se vidi i da se prouči, kod njega se jako mešaju različiti ni-voi, njegov fiktivni, imaginarni, literarni svet sa faktičkim svetom, a to je vrlo opasno u politici. Ja sam bila zaprepašćena kad sam čitala knjigu o Kosovu gde se mešaju ti njegovi svetovi. Mislim da je najteža posledica što su ta dva nivoa pomešana i potpuno neodvojiva, što su silno natopljena emocijom, što to deluje na mase, što je živ čovek preuzeo na sebe da bude “otac nacije”, jer, on nigde nije rekao – ja sam otac svoje ćerke, ja ne mogu da budem otac naroda – zar ne?! Znači, ta uloga njemu odgovara, on je na kraju preuzeo i ulogu da u sred rata postane predsednik države, on je možda u toj poziciji počinjao da otkriva da se “stvarno i moguće”, što bi on rekao, razlikuju. Ćosić je ključna osoba sive zone srpske politike koja je uvek postojala, to znamo iz istorije i mi i oni koji su nas proučavali. On je čovek koji ima ogromnu komunikaciju, on je čovek koji može da razgovara sa patrijarhom, može da razgovara sa generalom, može da razgovara sa bivšim političarima, on može da razgovara sa tekućim političarima, tako da je to jedna izuzetno izazovna

uloga. Da ne kažem da on snosi odgovornost, ali da je on tvorac jedne nove faze te ideologije, pomognut sa raznih strana, jer u tome učestvuju i akademici i historičari, i svi redom, to je apsolutno nesumnjivo! Drugo, ja mislim da je ipak za čoveka koji pretenduje na takvu ulogu, malo neobično to njegovo uverenje o srpskom narodu kao isključivoj žrtvi. Svako bi rekao da su Srbi bili žrtva, i u Prvom i u Drugom svetskom ratu, ali, oni su žrtva i nekih za- bluda, i svojih političkih vođa i svojih političkih izbora, i odsustva rasprava, i nesporazuma. Kako da objasnite jedan narod za koji smatrate da je najveća žrtva za dva veka svoje novije istorije, a koji je, zapravo, došao u sukob sa svim svojim susedima?! To su, ipak, neka ključna pitanja za čoveka koji ima tu intelektualnu ulogu. Ja mislim da on nikada ne može od toga da odustane, to je način mišljenja, kako on vidi stvari. Mi smo razgovarali vrlo davno, poslednji put kad je umro profesor Veljko Korać početkom devedesetih. Našli smo se na pogrebu, izdvojili se, skoro je bilo nepristojno, ceo sat smo razgo- varali. On je predložio da negde sednemo, ja sam rekla: "Vrlo rado, ali da- nas biraju direktora u mom Institutu i nije moguće da ja, posebno u situaciji u kojoj sam, ne prisustvujem, ali može neki drugi put." On me je tada pitao kako meni to izgleda. Rekla sam: "Mislim da je katastrofa što se Srbi van Sr- bije dovode u sukob sa narodima s kojima dele istoriju, teritoriju, sudbinu. Za mene je to fatalno. Ko su ti Raškovići, Karadžići?" On je rekao: "Grešiš, to su sjajni ljudi, ja ne mogu nazad... Ja sam mnogo u to uložio." Eto, to je bio naš poslednji razgovor. Ćosić se, inače, u početku sretao i sa Nikezićem, tada su se oni "ispipavali", ali mislim da su to bila dva potpuno različita istorijska diskursa. Meni je Nikezić rekao: "Ja sam zaprepašćen, on ne poznaje istori- ju Hrvata, pa oni imaju neko pamćenje svoje državnosti, to njima ne možeš da uzmeš, to je narod koji ima identitet, koji se uvek borio za svoj opstanak i slobodu..." Ćosić je o liberalima različito govorio, ima to u razgovorima koje je vodio sa Slavoljubom Đukićem. Smatra nas pametnima, intelektualcima i tako dalje, a onda nas devalvira i kaže da smo mi bili neki nesrećni slučaj za Srbiju u najtežem trenutku, da smo bili inferiorni prema Titu. A sam Tito je rekao Veljku Vlahoviću: "Sa mnom, za sve ove decenije, nikad niko nije tako razgovarao. Hvala bogu da još ima takvih ljudi u partiji." Ćosić je govorio da smo mi modernizaciju pretpostavili rešenju srpskog pitanja – kao da život treba da stane dok mi ne napravimo državu! Na kraju, mi nismo bili Ćosiće- vi ljudi, sa takvim ljudima on nije mogao da prekomponuje Balkan. Ne veru- jem da je on toliko naivan da je verovao da može da vrši prekomponovanje

Balkana bez krvi i bez rata, mislim da on greši i dalje u tome što iz svojih projekata isključuje druge narode, jer oni imaju jedno iskustvo, oni će sigurno želeći, zbog sebe, stabilizaciju Srbije, ali će trajno ostati oprezni prema nama sve dok ne budu uvereni da smo mi negde sveli račune sa sobom. Tako se to meni čini. Ja sam, kažem Vam, kad sam radila knjigu o Nikeziću ponovo pročitala sve što je Čosić napisao, i nastavila sam da ga čitam. Ja ne mislim da je on samo nacionalista. Njegov odnos prema Hrvatima i Albancima je više od toga. Ja se samo trudim da sve to razumem... On je mene negde vrlo rano postavio. Devedesetih se održavao naučni skup u Akademiji, bila je njegova ćerka i jedna naša zajednička koleginica, kasnije mi je prenela da joj je Čosićeva ćerka rekla: "Idi sa tvojom Latinkom, ona hoće moga oca da pošalje u Hag." Bila sam pogođena. Napisala sam joj pismo u kome sam rekla: "Ja imam kritički stav prema onome što Vaš otac radi, kao što on može da ima, a i ima, prema meni, ali smatram Vas pristojnom osobom. Gde sam ja baš to rekla? Ja nisam neko ko odlučuje o tome ko će ići u Hag. U Hag ide onaj za koga to utvrdi država, pravne institucije." Nikada nisam dobila odgovor na to pismo... Ja osećam razlike, ali ne i neprijateljstvo.

0 nacionalizmu, socijalizmu, Jugoslaviji, Evropi

I kao političarka i kao istoričarka kritički ste govorili i pisali o srpskom nacionalizmu. Koliko su na Vaš stav uticala teorijska razmatranja tog problema, a koliko političko iskustvo i razumevanje prošlosti i neposredne stvarnosti Jugoslavije i Srbije?

Ja mislim da su podjednako uticale i jedna i druga stvar. Ja sam se stvarno uvek trudila da se obavestim, moje razumevanje srpske istorije je podrazumevalo da su narodi na ovom prostoru upućeni jedni na druge, da je ideja o etničkoj srpskoj državi u jednom veku doživela tri katastrofalna poraza, a to znači da i sebi moraju da se postave neka pitanja. Uvek sam mislila da imperijalne pretenzije oduzimaju energiju za prostor na kome vam suverenitet niko ne poriče, a vi ste taj prostor zapustili. Moje razumevanje Jugoslavije je uvek podrazumevalo da je to jedna zajednica, da je ona ugovorna, da je ona uslovna, da postoje neka pravila, mislila sam da je ta mešavina vrlo produktivna, da su od toga Srbi jako mnogo dobijali. Mislila sam i da je antagonizam unutar samog srpskog korpusa – Srbi u Ugarskoj, Srbi u Kneževini – bio na štetu kulturnog jedinstva srpskog naroda. Da su Srbi političko jedinstvo, u vrlo maglovitim granicama, uvek pretpostavljali kulturnom jedinstvu i otuda taj antagonizam i prema delovima srpskog naroda koji su za vlastitu nacionalnu kulturu i identitet uradili najviše. Dakle, taj stav proizlazi iz moga obrazovanja, ako tako mogu da kažem. Drugo, činjenica da sam

ja toliko vremena u političkom radu provela u kontaktu sa drugima, ja sam radila u Savezu omladine Jugoslavije, radila sam u Konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, radila sam posle u partiji, proputovala sam celu Jugoslaviju, videla sam sve te razlike, nisam smatrala da silom treba da se svode na neki prosek, koji u ime nekakvog imaginarnog jedinstva, treba da istorijske razlike poništi. Ja sam, naprotiv, u tom balansiranju, u nekoj igri tih razlika i u mešavini interesa videla veliku prednost za zajednicu. To iskustvo poznavanja Jugoslavije, poštovanje drugog, što je možda vezano i za moju prirodu, vrlo bitno je uticalo na moj stav prema nacionalizmu. Ja sam znala nacionalizam u njegovim pojavnim oblicima, znala sam šta je on kroz XIX vek, znala sam šta je Drugi svetski rat, znala sam da je to zamena za odsustvo društvenog života, za odsustvo obrazovanosti, za odsustvo tolerancije, i, najzad, meni je vrlo mnogo pomoglo to što imam gotovo prirodnu potrebu da Srbiju stalno upoznajem i otkrivam, mislim da nema mesta u kojem nisam bila, i to u raznim situacijama, i dok sam se bavila politikom, a kao što znate i sada. Ja ne kažem da imam neku iluziju da ja tamo ljude prosvetljujem, da ja njima nešto donosim držeći predavanje ili govoreći o nekoj knjizi, ali ja idem da njih čujem i meni to neopisivo mnogo znači. Mislim da je veliki greh i egoizam srpske inteligencije baš to nepoznavanje naroda, njegovih potreba, njegovih prioriteta.

Zar i stvaranje mitske slike o narodu kao žrtvi ne odmaže samom narodu?

Ja mislim da odmaže, ali i da suštinski ne prodiere u supstrat naroda. To uvek postoji kao neko objašnjenje, kao neki izgovor, a onda, mene je uvek fasciniralo to opiranje za svaki razlog i opiranje za saznanje. Pa, čekajte, ta srpska nauka, tu su čitave generacije ipak satrele ogromnu energiju da nešto objasne i razumeju. Znači, to do vas uopšte ne dopire. Drugo, ta potreba da sve unifikujete, da konstruišete prošlost koja nikad nije postojala, da, na kraju, u toj našoj istorijskoj nauci ostanete samo na vojnoj i na političkoj istoriji, da vas nikad ne zanima položaj žene, deteta, da vas ne zanima urbanizacija vaše zemlje, saobraćaj u vašoj zemlji, da vas nikad nije zanimalo ni to kako su vas drugi videli i da to ne tumačite. Nema nikakve razlike ni u tome kako su nas videli istočni i zapadni putopisci, to nisu zlonamerni ljudi, to su objektivni ljudi koji su opisivali ono što su videli. Da sve to smatrate

nečijom urotom?! Mislim da je to duboko neprirodan rad koji ni taj narod, na kraju, ne poštuje. On za vas postoji samo kao istorijski materijal koji povremeno mobilishete, koji ne razvijate da se prepozna među drugim narodima po svojim kulturnim, civilizacijskim vrednostima. Možda sve to sada nekome izgleda kao moja fantazija, ali ja to zaista, možda pogrešno, ali duboko osećam i silno me je zanimalo da to sve vidim. Ja sam uvek vrlo mnogo putovala po Srbiji, mi smo u tom smislu i rad u partiji promenili, mi smo sednice Sekretarijata uvek držali u drugom mestu u Srbiji, pa onda dodu ljudi koji imaju nešto da vam kažu što vi ne možete da vidite, pa onda vi otkrijete neke ljude. Ja mislim da je ta arogancija prema unutrašnjosti Srbije, gde ima vrlo vrednih ljudi koji rade u teškim uslovima, na štetu razvoja. Mislim da smo se mi negde pogubili u vremenu, pravo da Vam kažem, mislim da je ta poslednja decenija XX veka stvarno katastrofa. Možete biti u pravu, ali ako ta "istina" ni za koga ne funkcioniše osim za vas, vi ipak morate sebi da postavite pitanja. Drugo, ako već pričamo o kritičkoj svesti, morate imati sposobnost za neku reminiscenciju, da se malo vratite unazad, da se zapitate zašto je tako, zašto biste vi samo imali neko samosažaljenje prema narodu, zašto ne biste oslobodili njegove energije, recimo, to što njemu sada pričate o Kosovu, to je priča koja možda funkcioniše za vas koji državom upravljate i treba da u njoj učvrstite vlast, ali ona je potpuno odvojena od realnosti i vodi direktnom udaranju glavom o zid, za šta ćete ponovo tražiti nekog krivca. Drugo, to balkansko iskustvo, ta etnička izmešanost, stalne migracije, stalni ratovi, na kraju, te pretenzije, to je nešto što Srbi ne mogu da rešavaju stalno pretendujući na veliku količinu sile koju oni jedini imaju, da naprave nekakvu državu. Mit je deo vaše istorijske svesti, ali da kroz dva veka srpsku srednjovekovnu državu uzimate kao osnovu za tekuću politiku, to stvarno vodi u jednu, hajde da najblaže kažem, duboku intelektualnu i moralnu konfuziju. Vućete tu genezu – ali to su drugi Srbi! Kad kažete: "Naš Srbin na Kosovu", pa, to je, zaboga, drugi narod, to je jedan razvoj nacije. Znači, vi ste vrlo statični u gledanju na to pitanje i jako dogmatični. Ljudi kažu da na to utiče crkva, nisam sigurna zato što se ona oseća na nekom gore, državnom nivou, ali među ljudima nju ne osećate. Problem našeg naroda je što nije religiozan, da je religiozan i taj bi raspored vrednosti bio drugačiji, cena ljudskog života bi bila viša i mnogo bi manje bilo nasilja. I to je jedno iskustvo, koje je na kraju XX veka, možda najdinamičnije u novijoj istoriji Balkana. Mi smo u nje ga ušli na sporedna vrata i tu se ne snalazimo. To su neka suštinska pitanja,

i niko ne može da me oglasi izdajnikom zato što ih formulišem i tražim raspravu o njima. O njima, međutim, nije moguća rasprava jer postoje neke zadate istine, a zadata je istina da su Srbi uvek bili žrtva istorije, da oni sada treba da zaokruže svoju državu, bez obzira na to što su se na istom prostoru, pošto srpska srednjevekovna država nije bila samo srpska država, razvile i druge nacije, nove države, da treba da upotrebe silu. Za šta? Da oslobode prostor za sebe! Mislim da su to neke stvari koje će nas dugoročno gurati na marginu, to je mešavina fikcije i stvarnosti. Govorite o Kosovu kao da je to neka prazna ledina, kao da je to jedno polje na kome ne živi neki narod koji ima svoje interese, koji je tu autohton, u naučnoj knjizi možete pronaći nešto što je preuzeto iz propagande, da je to naseljeno 1945! Mi nismo taj problem ni otvorili, a on ne može da se preskoči, možemo samo dublje da srljamo.

U Zagrebu ste 1993. rekli da dolazeći iz Beograda nećete Vi “podsećati Zagreb na njegove grehe”. I kao političarka ste šezdesetih, kao i Nikezić, imali stav da prvo treba “počistiti pred svojom kućom”. Taj stav je inače često napadan i napada se i danas od srpskih nacionalista. Šta je on značio za Vas onda, šta danas?

To je pretvoreno u komunističku floskulu, a u suštini je jedna realnost. Jer, ako pretpostavite da u Hrvatskoj ustaški pokret neće imati otpor, onda identifikujete Hrvate sa ekstremnom pozicijom i sa nacionalizmom. I obrnuto, ako u Srbiji poništite razliku, i ako, recimo, i četnički pokret i Nedića i sve to što je posledica i proizvod nove istorije, ne vidite kao neku nužnost samorefleksije, zbog sebe, zbog svog političkog sazrevanja, ja stvarno ne znam kako onda to možete da očekujete od drugih. Ili, uzmite evropski svet, niko nije idealan u Evropi niti je Evropa ikad sebe tako zamišljala, i to je valjda razlog što je napredovala, ali to je stvar nekog političkog bontona, inače morate da idete u neprestane sukobe, u neprestano namirivanje računa, u neprestane osvete, to je izvan evropske, izvan hrišćanske civilizacije. Svuda morate da težite nekoj toleranciji i ja sam stvarno verovala u taj princip, govorila sam da ako mi sa tribine CK ne možemo da kažemo – nama smeta u Hrvatskoj to i to – ili ako ne možemo da u okviru rasprava u jugoslovenskim telima otvoreno o tome govorimo, znači da nemamo istu strategiju u Jugoslaviji. Ako imate strategiju demokratskog razvoja, evropeizacije zemlje, njenog izlaska iz sveta zaostalosti kako bi postala demokratska, prosperitetna

država u ekonomsko-socijalnom smislu, to vas onda ujedinjuje, to je ta zajednička perspektiva u Evropi. Ja ne očekujem da će Evropa ovde da napravi zemaljski raj, ali to je perspektiva koja vas polako, pre svega uvodi u vladavinu prava. Ja mislim da je to najvažniji problem ovde, vladavina zakona, gde ne možete da ugrožavate nekoga što je Rom, što je Jevrejin, a u kritičnim situacijama i fizički da ga egzekutirate. Kakva je to država? I kakva je to sigurnost za vašeg građanina? Pogledajte dokle smo mi došli, recimo na Kosovu, može Srbin da uradi šta god hoće, on je Srbin. Gledam tog mladića što je napravio lom u Americi, bacio u komu svog kolegu, sad se zahtevu za njegovom odgovornošću daje politička konotacija. Vi ste sada upregli državnu mašinu, propagandu, roditelje, advokate... Pa, čekaj, to je pravna država, ne smeš da prebiješ nikoga i da ga baciš u komu. I ne smeš to da braniš zato što si Srbin i kao takav ugrožen. Mi imamo jedno nezrelo shvatanje države i pojedinog građanina u toj državi. Ja sam sa tog stanovišta uvek mislila da svako mora to da uradi u svojoj kući, odnosno, svako mora da uredi svoju državu, da građanin, bez obzira na rasu, veru, naciju, ako ima državljanstvo i ako se tu našao i na putovanju, mora da bude obezbeđen. Bez toga, drugi nas vide kao divlji narod.

Zašto se kod nas svaki kritički stav prema unutrašnjoj situaciji doživljava kao izdaja?

Zato što se teži homogenizaciji, uspostavljanju jedinstva na osnovi koja omogućava suprotstavljanje drugima kao celini. To je organsko shvatanje nacije i organsko shvatanje države. Čak i ljudi koje mi poznajemo, koji su dobronamerni i koji su bili protiv rata, vrlo lako će reći: "Ma, šta me briga za Makedonce i za njihovu crkvu", "Ma, kakav su narod Crnogorci"... Pa, čekaj, to su izbori njihovom slobodnom voljom, ta procedura mora da se poštuje.

Kakav odnos danas imate prema ideji socijalizma? Kako lično doživljavate vraćanje u kapitalizam? Da li ste ostali levičar?

Kapitalizam ima civilizatorsku ulogu i značio je i razvoj moderne ekonomije i razvoj vrlo složene socijalne strukture iz koje je došao do ideje ravnoteže, do ideje spoja socijalnih prava i demokratije i to je u modernoj Evropi postalo neodvojivo. Dakle, mislim da je to nužna faza razvoja koja nije

moгуća bez ovog korektiva. Mi smo imali agrarni socijalizam, to su mogla naša društva, to je ruski socijalizam koji je išao iz ideje zajedničke svojine, iz ruskog mira koji je na kraju išao iz despotizma, i kad se danas govori o ruskom XX veku, potpuno se gubi iz vida da su zapravo sve ključne ideje formulisane već u XIX veku. Kako je govorio Berđajev: "Ruski komunizam ima i pozitivne i negativne karakteristike ruske istorije, tu je marksizam nešto sasvim instrumentalno." Dakle, ja i to gledam u nekom razvoju i mislim da nema ljudskog društva bez ideje socijalne pravde kao korektiva. Ali do ideje socijalne države do koje je već došao razvijeni Zapad u svom interesu, put je vrlo dalek. E, sad, u vrlo siromašnim društvima imali ste česte poraze tih pokušaja kapitalizma, zato što ste, ja to i u svojim studijama o srpskom socijalizmu pišem i mislim, imali hajdučki elemenat, imali ste pljačku, imali ste ratove i stvarno ste na najniži nivo bacili većinu naroda koji je onda išao u pobunu i protiv nužnih reformi. Ja mislim da se to danas potpuno gubi iz vida i da, kad ljudi govore o levisi, to svakako nije levica staroga tipa, to je levica koja nastaje iz ove nove istorijske situacije kao reakcija na nju. Ona može da bude i vrlo rigidna, može da bude u nekom trenutku čak destruktivna zbog toga što se brani, jer, napravili ste regresiju, imali ste narodnu državu koja nije izmišljena 1945. godine, ona je u misaonoj tradiciji Srba, imate neke i materijalne i socijalne i kulturne tekovine, i sada ste u situaciji da deo toga poništavate. I ono što je za mene uvek važno pitanje i u istraživanju, a i u realnom životu, to je što od Evrope uvek očekujete materijalnu pomoć, očekujete tehnologiju, nauku, ali to potpuno odvajate od socijalnih i kulturnih vrednosti, od tolerancije, ljudskih prava... Mi nemamo tradiciju pravne države, mi nemamo tradiciju vladavine zakona koja bi u haotično kretanje mogla da unese neki red snošljiv za pojedinca koji ima jedan život i ne može mu se reći da će za, ne znam, trideset godina stvari da se normalizuju. On bi hteo nekakav minimum sigurnosti i u svom kratkom životu.

Ali, ima i nekih sasvim konkretnih stvari: prvi put sada čujem da u našem društvu postoje "deca ulice", prvi put država ne smatra da su ta deca njena briga, prvi put se pominje da žene za isti posao imaju manje plate i to se smatra normalnim, dakle, postoji nešto što nije u neskladu,

što postoji i u Evropi. Zar to nije takođe regresija na koju reakcija mora jednom da dođe?

Ja se potpuno slažem s Vama da je to regresija, cela ta oblast radnog zakonodavstva, ogromna eksploatacija koja ima neverovatno patološke forme. Ja mislim da to u dobroj meri proizlazi iz ocene jednog istorijskog procesa iz koga smo natraške izašli jer, cela Istočna Evropa je živela u tom državnom socijalizmu, to je jedna istorijska faza, a jedino se ovde desilo da su ratom poništene materijalne tekovine. Vi pominjete radni položaj žene, a to je čitava revolucija bila u drugoj polovini XX veka, radno zakonodavstvo, zaštita ljudi na radu, zdravstveno osiguranje, obavezno školovanje... – sve to je potisnuto u drugi plan i ne mislim da je to učinjeno da bi se omogućila efikasna privreda, stvorila veća akumulacija. Imali smo kao prioritet stvaranje države, ratove kao sredstvo njenog ostvarenja, uz to je išla užasna pljačka i razaranje, tako da smo mi možda, u tom smislu, nekakav slučaj *sui generis*. Drugo, pošto nemate organizovanu državu, a nemate je zato što je smatrate još uvek nedovršenom, vi onda nemate nikakve pouzdane kriterije, ljudi će vam vrlo često na ovu logiku o kojoj nas dve govorimo, reći – pa neke se stvari ipak kreću! To niko neće poreći, u svakom društvu stvari su se kretale, išli su paralelni procesi, ali je vrlo bitno šta dominira i, naročito, šta je tendencija, šta je od dugoročnog značaja, šta utiče na budućnost. Jer, ako imate takav sistem zapošljavanja, ako imate takav sistem obrazovanja, ako imate takvu perspektivu mladih ljudi i ako vam mladi ljudi odlaze, ako vam 75% mladih ljudi kaže da ne vidi nikakvu perspektivu u svojoj realnoj zemlji, pa, znate šta, ja ne znam šta je onda predmet politike, ako nije to! Ja mislim da ne postoji dobar uvid u stanje u Srbiji, ljudi će vam vrlo lako reći da ste katastrofičar, da sve vidite jako pesimistički, da se ipak događaju neke stvari... Ja mislim da treba biti realan u odnosu na ono što je bilo, u odnosu na to gde su drugi koji su startovali i sa niže pozicije od nas, a tu tendencije nisu ohrabrujuće. To je društvo koje stari, to je društvo u kojem mladi ljudi nemaju perspektivu, u kome – neko će reći, ona je zabranjivala – nemate slobodu za istraživanje, za otvorenu raspravu o svim ovim stvarima o kojima govorimo. Možda ja nisam u pravu, ali tamo gde imate fiksiran cilj da odbranite srpski interes, da ga zaštitite od drugih, da stvorite državu sad ili nikad, na kraju XX veka, tu nema govora o slobodi i o raspravi. Jako ste fiksirani za taj cilj i ko bi sada mogao da govori o tome da bi u razmišljanje o Kosovu trebalo

uvesti mnogo novih elemenata, uvažiti realnost, baš u interesu i Srba i Albanaca i njihovih odnosa u perspektivi, to je prosto nemoguće, to je tako prikovano i mislim da to jako utiče i na razvoj nauke i na razvoj mišljenja i na mentalitet koji se pokazuje kao dosta dogmatičan i dosta statičan.

Dobro, zar Vi nemate problem – ja imam, zato Vas to pitam – što živite u kapitalizmu u kome su za poslednjih deset godina pojedinci, njih deset, dvadeset, trideset... kupili celu Srbiju, još kažu da je to sasvim legitimno, da to tako treba?!

Da, kako da nemam problem. Znači šta, tu legitimnost određuju oni čiji je to politički i materijalni interes, to legitimno nije i birači to ne smatraju legitimnim. Dobro, svuda je došlo do pojava pljačke, otimanja, ali nisu tranzicije bile iste u svim istočnoevropskim zemljama. Mi nemamo neki uvid, nemamo istraživanja koja bi to pokazivala i ja zaista ne smatram da je to prirodno o čemu Vi govorite, zato što mislim da to proizvodi mnogo efekata na karakter društva. Ovde se kaže – u formiranju ove vlade učestvovali su strani ambasadori, učestvovali su tajkuni... – šta će vam onda izbori, šta će vam onda stranke, šta su njihovi programi, šta je njihova politička konkurencija, šta je demokratski život u Srbiji? Od nužde da otkrijete kapitalizam koji postavlja neka pravila na tržištu, u proizvodnji, do svih tih nusproizvoda, ogromna je razlika. Na jednoj potrebi koja je deo vremena tranzicije i globalizacije, vi imate parazitiranje jednog sloja koji je doveo do degradacije većinu stanovništva, obogatio se, s velikom neizvesnošću, bar za mene, da li će se taj kapital ulagati u razvoj ili će se on potrošiti u dve-tri generacije obogaćenih ljudi. U Srbiji svi hoće Evropu ali neće niko kapitalizam nego državnu privredu, kapitalizam je ovde do te mere brutalan da on odbija da se društvo socijalno diferencira. Sad sam čitala Džona Lempija, on opisuje kako je Milošević delio državnu imovinu svojim slugama... Bacili ste narod na najniži nivo, Evropa vam sad pruža ruku, a vi kažete da to nećete, neće ni narod. Vidite, i u Poljskoj, ako je neko hteo da sruši komunizam i stvarno odigrao vrlo bitnu ulogu, to su bili Poljaci, a sada imate demonstracije "Solidarnosti". Ja mislim da ako se zemlja ne uredi kao pravna država, a to je za mene najvažniji deo evropskog okvira koji će nas pomeriti, na neki način modifikovati i modelirati, izgubićemo razvojnu perspektivu organizovanog

društva u kome pojedinac može da zna šta su njegove mogućnosti, šta su njegova prava, šta su njegove obaveze.

Jeste li levičar?

Znate šta, ja sam sigurno neka mešavina liberalne i levičarske osobe, ja nikad ne bih porekla princip socijalne pravde iako mislim da to nije isto što i socijalno jedinstvo koje je uvek zagovarano u nacionalnoj ideologiji. Jesam liberalna u tom smislu da mislim da je potrebna sloboda pojedinca i garancija njegovih prava, jesam zagovornik, pre svega, vladavine zakona i mislim da je to najveći problem na Balkanu i da je to jedno novo iskustvo i za nas danas. Mislim da sam čovek koji je radoznao, uvek mislite i na svoje godine i na svoje iskustvo i na ograničenja koja iz toga proističu, ali ja imam tu radoznalost za sve što se događa, ne mislim da je sve što je novo a priori ni pozitivno ni negativno, ali mislim da to jednostavno treba da se poznaje. Ja mislim da je za politiku, to mi govori i moje istraživačko i moje životno iskustvo, najpogubnije ne razumeti svoje vreme, onda ne možete da se odredite ni prema njegovim pozitivnim ni prema njegovim negativnim tendencijama. Smatram da je bila fatalna deviza – vraćamo se u XIX vek, pravimo državu koju tada nismo stigli da napravimo. Mislim da je jedan od najvećih problema Srbije danas nedostatak intelektualnog potencijala, imati samorefleksiju da vidite šta ste prošli, gde ste danas, šta su vaše mogućnosti...

Srbija nema mnogo manje školovanih ljudi od zemalja u okruženju...

Koliko ja znam, to je 7% visokoobrazovanih ljudi, nema ih više ni u okolnim zemljama, Hrvatskoj, Bugarskoj, i Hrvatska ima negde oko 7%. Intelektualna elita nikad nije brojna. Ona ne zauzima pozicije u partijama, preko partija u vlasti, ne upravlja državom, i uvek je bila malobrojna, uvek priлично usamljena po definiciji, jer, valjda, i dublje analizira i pokušava da vidi ono što dolazi. Ali ja mislim da je rat i taj projekt na kraju XX veka pojeo srpsku intelektualnu elitu. Ona se sa tim identifikovala, u ovoj generaciji koja je tome poslužila nema snage da se uspostavi distanca prema tome, možda će to biti moguće u nekoj novoj generaciji. Ja, doduše, mislim da to neće pasti s neba, da za to treba stvoriti pretpostavke. Ako gledate sistem školstva, on danas ne obećava da će te pretpostavke biti stvorene, ceo društveni život ne

govori da će te pretpostavke biti stvorene, cela javna sfera ne utiče na stvaranje tih pretpostavki. U ovakvim, kritičnim situacijama, narodi su ulagali ogromne napore, uvek se uzimaju kao primer Nemci, ali ne uzimaju se slučajno kao primer!

Da li Vam je intimno žao što Jugoslavije više nema?

Ja sam, naravno, Jugoslaviju videla kao veliku mogućnost, i za srpski narod i za druge narode, kao jednu sjajnu ideju, liberalnu ideju u osnovi. Sećam se razgovora sa strancima šezdesetih, sedamdesetih godina, oni su smatrali da su te razlike, ta mešavina, ta unutrašnja dinamika, fantastično bogatstvo ako nemate pretenzija da nekog progutate, svarite. Sa tog stano-
višta mislim da je to istorijski slom, ali pokušavam da u tom pogledu budem potpuno racionalna, mislim da razaznajem odgovornosti, ja ne spadam u one koji kažu “svi smo krivi”, ja ne znam zašto bi Slovenci čekali da mi dođemo pameti, da mi shvatimo da tu može i drukčije, ljudi koji nose odgovornost u svim tim narodima, procenjuju šta je moguće u datom trenutku. Mislim da je to razdoblje završeno, istorijski završeno i vrlo je bitno definisati osnove na kojima ćete sarađivati na tom prostoru. Za mene je vrlo važno, ne samo zbog sigurnosti drugih nego i zbog nas, definitivno se razići sa projektom koji je vodio u katastrofu, u zločin. To se još uvek nije dogodilo i to je nešto što održava tenziju i unutar našeg naroda, a mislim da je to nešto što stvara oprez i kod svih u susedstvu. Zemlja se raspala, raspala se u tako strašnim ratovima, raspala se sa tim neverovatnim zločinima, tek kada počnete da analizirate promene koje je doživeo svaki čovek na ličnom planu, vidite koliko su to duboke, traumatične promene, ne možete naći čoveka čiji se život nije na ovaj ili onaj način promenio. Ozdravljenje je nemoguće bez tog bilansa! Prvo, mislim da je stvarno važno, najpre, razumeti prvu i drugu Jugoslaviju, a mi smo tek na početku istraživanja tih slojeva. Drugo, mislim na ono što i Vi i ja koje se bavimo prošlošću, dobro znamo, rat ima svoj hronologiju, ima svoj tok, mi ne možemo reći – to je počelo odjedanput, svi su počeli zajedno, svi su činili zločine... Ja smatram da je naša odgovornost bila stvarno primarna, mi smo mogli da tražimo nekakve mogućnosti pre nego što smo se odlučili na krajnja rešenja uvereni da će sila biti na našoj strani. Dalje, nije toliko važno izvesti samo taj krajnji bilans za Jugoslaviju, ja ne znam da li sam u pravu, ali oni koji će nas sa strane proučavati, a

mladih ljudi je sve više, oni i tu prošlost analiziraju posmatrajući vrlo različitu evoluciju delova Jugoslavije. Mi ne idemo svi u istom pravcu, neko brže hvata korak sa vremenom, prihvata realnost i menja se. Mi se još uvek nismo pomirili sa novom realnošću, meni se još uvek čini da ona podleže nekakvoj istorijskoj reviziji i mislim da to održava Srbiju u stanju inertnosti, ali je održava i u jednom, vrlo fluidnom moralnom i političkom stanju koje joj ne dopušta da se koncentriše na razvoj. Kad govorim o tom bilansu, ja mislim da je on katastrofalan po srpski narod. Jer, vi ste u ime jedinstva, u ime ideje da svi Srbi moraju živeti u jednoj državi, došli do situacije da je srpski korpus izmešten iz svojih istorijskih prostora, da je doveden u sukob sa narodima s kojima je delio teritoriju, da je doživeo egzodus, da u zemlji koja je prošla rat, koja je devastirana, nije našao nikakvu perspektivu. Mislim da su promišljanja u tom smislu vrlo važna. Tu je još uvek jedna strašna zarobljenost nekom ravnotežom, za mene će biti ohrabrujući, oslobađajući znak kad mi počnemo da govorimo o vlastitoj odgovornosti, mislim da bi to bio znak zrelosti, znak da smo za sebe napravili neki bilans. Jer, tu se ponavljaju neke devize koje zastrašuju naše susede, a pravo da Vam kažem, zastrašuju i mene! Za mene su one dokaz da se opet ne razume vreme, govori se o evropskim integracijama, razvoju Srbije..., onda se opet kaže da će Srbija biti lider na Balkanu, a to od nas niko ne traži. Izvinite, molim vas, ima brojnijih naroda na Balkanu od nas, razvijenijih naroda. Ili, da ćemo imati najveću vojnu silu na Balkanu. Zašto je nama potrebna vojna sila, Evropa se ujedinjuje, Unija je napravljena da bi prestali ratovi, da bi se relativizovale granice, da bismo se koncentrisali na nove, druge vrednosti. Kako se to uopšte ovde razume ako se kaže da ćemo mi imati ponovo najjaču vojnu silu na Balkanu? Za šta ti ona treba? Da povratiš teritorije? Hoću da kažem, to je možda i nesvesno, ili svesno, pokazivanje da nismo izašli iz tih matrica koje su nas, na kraju, do ovde i dovele. Ostali smo u ideološkoj matrici. Antikomunizam je legitiman, ali on pokriva različite suštine, uključujući i nacionalizam, odnosno jedno shvatanje Jugoslavije i jednu interpretaciju ratova devedesetih godina prošlog veka. Antikomunizam nije i ne-komunizam, nije alternativa.

Upotrebili ste reč “racionalno”, znači da Vi to posmatrate analitički, kao gotovo, činjenično stanje. Mene zanima da li vam je intimno žao?

Iskreno da Vam kažem, ja imam ljudski kontakt, ja mogu da čitam knjige, da odem kad god hoću, ali ja osećam kakav je to gubitak za nas. Mislim da to osećaju i drugi narodi, oni vrlo često smatraju da je to bio izbor iz nužde, među Slovencima ćete naći mnogo ljudi koji će vam reći – probali smo, ceo jedan vek, nije išlo. Naravno da žalim, recimo, nismo do toga došli, ali, kada se govori o destaljinizaciji i o oslobađanju od dogmatizma, pa Zagreb je odigrao ključnu ulogu u tom pogledu, njegova izdavačka delatnost. Ja sam bila zavisnik od knjiga koje je izdavao “Liber”, “Globus”, ceo revizionizam koji se dogodio u marksističkoj teoriji, istorija socijaldemokratije, logori, Štajner, cela staljinistička epoha sa svim svojim represijama, to je došlo otuda i to je bilo vrlo važno strujanje. Drugo, ta komunikacija ljudi, ta mešavina za koju ja kažem da je vrlo važna jednom narodu koji stalno teži nekoj “čistokrvnosti” i “čistoetničnosti”, sa tog stanovišta, naravno da ja živim u jednom svetu koji pomalo ne osećam kao svoj svet. Neki svet u kome sam ja živela, za čija sam ograničenja znala, koliko sam znala i umela trudila se da se ta ograničenja na neki način pomeraju, nestaju, taj svet je iščezao. Pretpostavljam da su to ti veliki lomovi koji se događaju u raspadu država, ja ne verujem da je, recimo, u Austrougarskoj bila dublja kriza duha, ili čak u Rusiji, iako se više niko u te odnose ne bi vratio. Ja dosta pratim srednjoazijske republike, tamo imate despotske sisteme, ali niko se ne bi vratio. Znači, XX vek je za mene kraj imperija, ja imperije smatram čudovišnim tvorevinama ljudske istorije, mislim da one uvek lišavaju čitave kolektive slobode, to se desilo u XX veku, taj ishod je nešto što čovek prima racionalno, ali on zna da je to jedan svet koji je nudio mnogo širi izbor mogućnosti. Mi imamo fascinaciju imperijalnošću, ruskom i našom srednjevekovnom, koja se uobličavala kroz usmenu istoriju, kroz narodnu epiku. Miloš Moskovljević, koji je doživeo revoluciju u Rusiji i bio zakleti neprijatelj boljševika, i koji je imao probleme sa komunističkim režimom u Jugoslaviji, u svoj dnevnik je, na dan Staljinove smrti, zapisao da je Staljin bio veliki državnik. Poput Džinkis Kana i Ivana Groznog on je rusku državu, kaže Moskovljević, učinio najvećom u njenoj istoriji... Mi možemo da kažemo da je generacija iz Drugog svetskog rata dugo ostala na vlasti, bila dogmatična, isključiva, ali ona je ipak tražila nekakav *modus vivendi*, to ne mogu da kažem za generaciju

koja je došla kasnije. Možda je ta prethodna generacija odgovorna za to što se nisu pojavili ljudi, što se nisu ohrabrila traženja, ali je ta generacija, opet, koliko sam je ja poznavala, bila smrtno uplašena od toga da bi svako otvaranje tog pitanja dovelo do katastrofe, a posle svega što se dogodilo, izgleda da je instinkt baš i nije toliko varao.

**Kažete da Evropa nije trauma srpskih masa već trauma srpske elite.
Možete li to da objasnite?**

Govorile smo o razvoju inteligencije, mislim da je tu Dubravka (Stojanović) na dobrom tragu u svojim istraživanjima. Imate vrlo usku elitu u Srbiji, imajući u vidu XIX i XX vek, koja je prilično pesimistična što se tiče našeg razvoja i njen pesimizam dolazi upravo iz tog poimanja srpske države kao jedne amoderne tvorevine, koja ne omogućuje ni kulturno jedinstvo naroda. Mislim da je ona uvek bila kritička, da je ona postojala u svim strankama i ko misli da komunizam nije imao pravu intelektualnu elitu, taj je u zabludi, to će svakako istraživanja jednog dana pokazati, imao je u celom svetu, imao je i ovde. I ta je elita zazirala od zapadnih vrednosti, od toga da li može da izdrži konkurenciju, na kraju, ogroman deo naše levice u XIX veku je bio traumatiziran upravo tim promenama i uverenjem da će ovde, umesto nas, nastati neki drugi narod. Dakle, ta duboka vezanost za seljačko društvo, za patrijarhalnost, za dovršetak oslobođenja i ujedinjenja, to ih je u velikoj meri i totalitarizovalo. Ali, što se tiče poluobrazovane inteligencije koja je jako zavisila od države time što je država nju školovala, što je nju država zapošljavala, što je omogućavala njeno promicanje, ona je svakako traumatizirana u susretu sa Evropom, sa njenim standardima, sa konkurencijom, sa činjenicom da ona gubi mase kao neki svoj objekt i oblikovanja i upravljanja i rukovođenja. Ako je reč o masama, njima se, naravno, sugerira borba za očuvanje vrednosti pri čemu se vrednosti i identitet često svode na zaostalost. A običan čovek je zainteresovan da se njegovo dete školuje i da može normalno da se leći, da ima posao, da bude zaštićen na poslu, to su za njega vrednosti. Zašto bi masa a priori bila protiv tih vrednosti? Ali, posrednik između nje i Evrope koji zna i gde ste i šta je potrebno, u stvari je faktor koji se pokazuje kao antimodernizacijski. Jer tačno je da se oni školuju napolju, da formulišu zakone, prevode knjige, ali oni i doziraju taj razvitak, na to još dolazi njihova uloga nacionalnog predvodnika i u tom smislu je Evropa za njih potpuno

nov kontekst. Taj "posrednik" je superioran u odnosu na nerazvijen, zaostali narod u kome, kao što vidite, posle pedeset godina obaveznog osmogodišnjeg školovanja imate još uvek 50% nepismenih ljudi, on je u odnosu na tu masu superioran, predvodnički, ali u odnosu na Evropu inferioran, i sa svojim mogućnostima i naročito sa standardima koji tamo moraju stalno da se ispunjavaju... Ja mislim da je to jedan od ključnih problema Jugoslavije, jer je rat učinio da su naša društva izgubila kritičnu masu za promenu koju su bila dostigla. A to su upravo generacije koje su odbile da ratuju i otišle u svet. Gubitak sa tog stanovišta ovde još uopšte nije dovoljno procenjen i pitanje je kad će uopšte biti nadoknađen. Vi ste već bili dostigli tu kritičnu masu koja je bila motor promena, motor modernizacije koja je, na kraju, već bila deo toga sveta, a ona je odbila da postane novo topovsko meso za neke granice, i izgubili ste taj unutrašnji potencijal... I ta današnja priča o Evropi. Pravo da Vam kažem, ja koja sam čitavog života verovala u ideju Evrope – šta to uopšte znači? Evropa je to što ovde napravite, a ne samo ulazak u neki novi okvir. Pa, znate šta, Jugoslavija je bila naša prva Evropa, vi ste tu sa različitim narodima, tu morate da se sporazumevate, da postizete konsenzus, da tražite neki zajednički interes, da dolazite do sporazuma, da poštujete pravila... A sada imate političare koji vam kažu: "Evropa će tek videti ko smo mi! Kada postanemo deo EU oni će onda shvatiti šta znači naše *da* i naše *ne*!" Stvarno, šta ste vi onda iz svega toga izvukli kao neko iskustvo za upravljanje državom?! Ja mislim da se Evropa isuviše zamišlja, izvinite za moju vulgarnost, kao krava muzara. Ona će otvoriti svoje fondove, dati sredstva... Evropa sebe tako ne vidi. Čitala sam nedavno neke planove i projekcije, za desetak godina se predviđa da u Evropi 85% stanovništva ima srednje obrazovanje i tu se kaže da Evropa bez kulture, bez znanja, bez tih vrednosti, zasnovana samo na sili novca ili vojnoj sili, nije budućnost kontinenta.

0 istoriji

U knjizi “Planirana revolucija” kažete da je Vaše interesovanje za ruski jakobinizam i blankizam proizašlo iz proučavanja socijalističke misli u Srbiji u XIX veku, koja je bila ne samo pod njihovim uticajem već je imala i organizacione veze s njima. Istovremeno navodite da je ruska revolucionarna misao druge polovine XIX veka, bila gotovo nedostupna čitaocima na našem jezičkom području. Kako objašnjavate tu nezainteresovanost za prevođenje ruskih autora koji su imali toliki uticaj na društvenu misao u Srbiji?

Kako sam ja, uopšte, došla na ideju da to radim? Kao što znate, ta literatura, posebno o Svetozaru Markoviću, bila je enormna, to se kroz vreme od sto pedeset godina neprestano interpretiralo, i to je interpretirala svaka generacija. Kad sam počela to da istražujem za mene je bila važna činjenica da srpski socijalisti nisu imali snagu da formulišu svoju filozofiju, svoju ideologiju, ja sam, naravno, u tome nalazila mnogo eklekticizma, oni su čitali i zapadne i istočne savremene autore i ta generacija koja je bitno uticala na političku i društvenu istoriju Srbije, naročito od šezdesetih godina XIX veka, je formirana u tom idejnom horizontu. To jesu bile zapadne ideje pre-rađene na ruski način, to je, pre svega, bila ideja narodne države i narodne samouprave, ideja narodne partije i narodne inteligencije koja se u odnosu na masu postavlja kao misionar, kao vođa. Tu su oblikovane i ključne ideje

za XX vek i zato stanovište da je komunizam ovde došao kao nešto nametnuto – na istraživačkim rezultatima – ne stoji. Možda bi neko, prošavši isti istraživački put, došao do drugih rezultata, ali, ja sam to uvek govorila kada se ocenjivao rad Branka Petranovića, ja nemam ništa protiv da se da druga interpretacija, ali pod pretpostavkom da se prođe isti istraživački put. Mene je ruski blankizam i jakobinizam posebno zainteresovao zato što je od pedesetih godina XX veka, kad je već postala jasna razmera terora, logora, obračuna unutar same sovjetske partije, kad je počela da se javlja masa knjiga, postavljeno pitanje odakle to počinje. I oni su se vratili na istraživanja XIX veka, ja sam pratila tu literaturu, tada nigde nisam putovala, ali je savršeno funkcionisao sistem razmene knjiga i kad bi mi sad neko rekao da to ponovim i da sam mlađa, ne znam da li bih se usudila. Taj problem je u sovjetskoj istoriografiji imao različitu sudbinu, neposredno posle revolucije je dosta objavljivano jer je bilo još živih svedoka, ali je onda, negde posle 1923. godine, došlo do zaokreta u sovjetskoj istoriografiji i ona je zapravo prestala da se bavi XIX vekom. Možda je to učinjeno i zato što su istraživanja na Zapadu, u američkoj, nemačkoj, francuskoj istoriografiji, pokazivala da su koreni ideja u tom seljačkom društvu, u despotskom karakteru toga društva, u despotizmu koji obeležava porodični život, vojsku, državnu službu, da se ta pobuna javlja unutar vladajućeg plemstva, da svi oni odlaze u Evropu, da u Evropi doživljavaju različite sudbine, ali se, zapravo, u Evropi i začinju te ideologije, naročito ove koje su vezane za XIX vek, i blankizam i anarhizam i narodnjaštvo, taj populizam koji računa na pripremu naroda na revoluciju, sve imaju svoj početak u emigraciji. U XIX veku je bitna Švajcarska, pre svega Cirihi. Oni su iz više razloga tamo dolazili. Prvo, zato što su mogućnosti školovanja u Rusiji imale različita ograničenja, posebno za žene. Drugo, u Švajcarskoj se moglo upisati na univerzitet bez prijemnog ispita, a onda je to uticalo i na platu profesora, veći broj predavanja je uticao na njihova primanja. Rusi su tu bili jako kondenzovani, živeli su u svom zatvorenom svetu, to nije bitno uticalo niti ugrožavalo život Švajcarske, dakle, to se sve formuliše u emigraciji, a iz emigracije se vraća u Rusiju različitim kanalima. Kasnije, u XX veku težište se pomera, posle revolucije ruska emigracija je više vezana za Pariz i Berlin. Ali, XIX vek, to je svakako Švajcarska. E, sad, naravno, ja sam radila i anarhizam Bakunjinu, radila sam odlazak u narod Lavrova... To su sve stvari koje su srpski socijalisti čitali, oni su učestvovali u tim organizacijama i za mene je bilo neverovatno da to kod nas uopšte nije bilo poznato. Ni te ideje,

ni te organizacione veze, recimo, veze koje su srpski blankisti imali sa Nečajevom, njegov dolazak u Beograd, uticaj na njih, učešće Srba u slovenskoj sekciji, njihova povezanost sa Bakunjinom, njegov uticaj na njih... Tako da sam išla tragom tih veza i otkrivala i i izvorne ideje i njihovu repliku u Srbiji. A onda me je posebno zainteresovao blankizam zato što sam smatrala da, zapravo, boljševizam u idejnom, konceptijskom smislu, gotovo da ništa novo nije dao. To je pre svega koncepcija revolucionarne organizacije, uske organizacije koja osvaja političku vlast da bi mogla da izvrši socijalnu revoluciju, vrlo stroga hijerarhija unutar nje. Drugo, to je žurba da u Rusiji dođe do revolucije da bi se sprečio kapitalizam i to do revolucije manjine, onda, država koja proizlazi iz revolucije, to je diktatura manjine koja se uspostavlja da bi se izvršila socijalna revolucija. Tu ima strašno mnogo anticipatorskog u istorijskom smislu, ne kažem da su boljševici to prosto preuzeli, ali, oni su to čitali, tu je i kritika Marksa koja je u to vreme došla prema blankistima, pogotovo kao prorocima svetske revolucije. Ja sam došla na taj horizont, to je seljačko društvo, to je despotsko društvo, to je pravoslavna zemlja, to je centar slovenstva, to je nešto što reflektuje zapadne ideje, to jeste neka stranica zapadnoevropskog socijalizma, ali u toj interpretaciji prilagođena, i Srbi su, prosto, bili na tom tragu. Pitanje je koliko se u Srbiji koja kaže da je na nju toliko uticala Rusija, i stvarno je uticala u istoriji, koliko se poznaje njena istorija. Ako pogledate šta je ovde napisano, mislim da smo mi vrlo malo radili istoriju Rusije i da je malo poznajemo, možda su neka pomeranja nastala tek na kraju XX veka. Sa smenom režima je došla jedna jako uprošćena interpretacija revolucije koja će se nama svetiti u tom smislu što gubimo šifru za razumevanje ruske istorije, pošto se ona vraća. Ja sam to radila sa velikom strašću zato što su tu bile i direktne veze, recimo, veze Kropotkina, to je već druga generacija anarhista, sa njim su imali veze i mladobosanci i srpski socijalisti, ideja terora je vrlo mnogo uticala na mladobosance, svi oni su živeli u Cirihi, vrlo izolovano, bili su organizovani u svojim udruženjima, zadrugama, ali njihova prava komunikacija je bila sa tom ilegalnom, podzemnom Rusijom koja je spremala prevrat, i zato su za tu slovensku civilizaciju vezivali i perspektive malog srpskog naroda. U suštini, svaka od tih ideja i svako od tih mislilaca, bilo da je reč o Bakunjinu, Lavrovu, Hercenu, Kropotkinu, posle Nečajevu, apsolutno ima refleks u Srbiji i to ne samo na idejnom planu nego i kroz neposredne veze.

U istoj knjizi navodite da se sovjetska istoriografija ponovo okrenula proučavanju ruskog narodnjaštva posle Dvadesetog kongresa KPSS. Kako, po Vašem mišljenju, ideologija generalno utiče na istoriografiju i interes za određene teme?

To vraćanje posle Dvadesetog kongresa se desilo iz dva razloga: najpre, pod pritiskom te enormne literature koja je o ruskom XIX veku nastala na Zapadu, moglo bi se reći da je ruska emigracija, ali i nauka na Zapadu, na neki način sačuvala to nasleđe. Ona je objavila sabrana dela, ona je napravila velike i važne studije, prva, recimo, monografija o blankisti Tkačovu se pojavila na Zapadu, za mene je to bila velika škola. To je pisano sa velikim profesionalizmom i tu naučite kako je važno ličnosti i ideje posmatrati iz perspektive vremena u kome se oni odigravaju. Tu nema nikakve strasti, tu čak ima vrlo mnogo razumevanja za njih. A onda je došlo do izvesne liberalizacije u ruskoj istoriografiji i to je vrlo poučno zato što su imali ljude koji su stekli zvanja, titule, nagrade, na jednoj interpretaciji istorije, a onda dolazi do zaokreta i pokazuje se kako je, u stvari, veći protivnik zaokreta sama istoriografija i esnaf, nego što je to društvo koje ga favorizuje. Ja mislim da ideologija veoma utiče baš na istoriografiju, da je ona svuda u velikoj meri nacionalna disciplina koja obrazlaže ono što se dogodilo, i to je uticalo i na interpretaciju ruskog narodnjaštva. E, sad, postoje i izvesne mode u istoriografiji, to možete i kod nas da pratite, recimo, sa Svetozarom Markovićem. Ima perioda kada nema druge teme osim te, a onda prestaje interesovanje. U velikim istoriografijama postoji konstantno interesovanje za neke procese, za njihovo trajanje i zaprepastite se kada vidite da na nekom američkom univerzitetu neko radi doktorat o srpskoj socijaldemokratiji koja je sve vreme imala dva poslanika u Narodnoj skupštini. Znači, to su te velike istoriografije, to su i bogate zemlje koje investiraju u svoje poznavanje sveta i onda dolaze do tih, sa našeg stanovišta iz njihove perspektive, pojedinosti, za njih vrlo važnih koje pokušavaju da objasne i interpretiraju. Ja znam da ruska istoriografija danas mnogo objavljuje, da se jako mnogo trudi da uhvati korak i da preskoči to zakašnjenje, pratim šta se radi o XIX veku i mislim da oni, zapravo, nikad nisu prestali da se bave našom istorijom, i uopšte, istorijom Balkana, i u sovjetsko vreme i danas. To su te velike istoriografije koje imaju ljudski potencijal i mogu da ga oslobode. Ja jako cenim njihovu istoriografiju u zanatskom smislu, i u sovjetskom razdoblju, oni su platili ideološki obol

vremenu, ali možete biti vrlo sigurni u njihovu faktografiju, u istraživačku osnovu, to je kod njih uvek rađeno vrlo profesionalno. Kakva je sada tendencija države u odnosu na istoriografiju ne mogu pouzdano da kažem, nemam tako dobar uvid kao što sam imala ranije, mislim da je to promenljivo. Za njih ostaje pitanje sovjetskog razdoblja i revolucije i njene interpretacije, to sam dosta pratila u Jeljcinovo vreme, on je tada otvorio arhive, to je sigurno učinjeno sa tendencijom da se osvetle neke stvari, posle je došlo do izvesnih restrikcija, do zatvaranja.

Da li i kod njih postoji tendencija “brisanja” komunističkog perioda, kao kod nas?

Ne bih to mogla sa sigurnošću da kažem. Koliko sam u stanju da pratim, čini mi se, što se tiče države, da tu više postoji jedna poruka drugim istoriografijama da je to njihovo pitanje, da će oni dati interpretaciju svoje istorije, da niko ne može da se meša u to tumačenje, ali to je nešto što njih, zapravo, tek čeka. Oni su vrlo mnogo napredovali u metodološkom pogledu, oni sada dosta rade društvenu istoriju, rade istoriju Balkana, oni imaju uzus da onaj ko se bavi istorijom nekog naroda mora da poznaje jezik, oni su, u tradicionalnom smislu, odlični arhivski istraživači, ali mislim da vrlo lako prelaze i na nove metode, dosta putuju i imaju dobar uvid u ono šta se događa. Oni sada otvaraju arhive, to nije proces na čiju stalnost možete da računate, to se, verovatno, menja iz političkih razloga. Mislim da je neupitan njihov Drugi svetski rat, bave se XIX vekom, mada je to, možda, više pomeren na pitanja političke, državne istorije. Produkcija je ogromna, oni imaju sada privatizaciju izdavačke delatnosti, tako da je to jedna vrlo bogata istoriografija. E, sad, interpretativno, tu ne mogu sa pouzdanošću da kažem, prosto više nemam uvid kao nekad.

U knjizi “Srpski socijalisti XIX veka” kažete da je srpska istoriografija ideje socijalizma vezivala isključivo za pojedine ličnosti bez objašnjenja istorijskih pojava, što vidite kao manifestaciju patrijarhalnog mentaliteta. Možete li tu vezu detaljnije da objasnite?

Ja mislim da se kod nas suviše personalizuju istorijski procesi i istorijske pojave, recimo, srpski socijalizam se svodi na pojavu Svetozara

Markovića, a izgubio se iz vida ceo kontekst o kome govorimo, izgubila se iz vida istorijska faza koju on reflektuje u jednom patrijarhalnom društvu koje mora da se modernizuje, kako on vidi rešenje srpskog pitanja... mislim da se to, nekako, izgubilo u personalizacijama. Uzmite, recimo, kako smo mi radili Nikolu Pašića kao ličnost koja tako dugo traje u srpskoj istoriji, pedeset godina, i lider je stranke, i šef je vlada u srpskoj državi, u jugoslovenskoj državi, vodi ratove... Suviše je to svedeno na ličnost, i tu su se izgubili istorijski konteksti. Imate faze kad se uopšte javlja ideja socijalizma, to je i faza kada se izdaje mnogo listova, stvaraju organizacije. Ja sam to pratila, kod mene postoji taj lični, biografski deo kao okvir, ali moje težište je na onome šta su ti ljudi hteli, u kojim uslovima su to hteli, kako je to uticalo na srpsko društvo i, naročito, odakle su dobijali inspiraciju za svoje orijentacije. Ja sam otprilike tako radila srpske socijaliste XIX veka. U isto vreme, moja istraživanja ne potvrđuju stanovište da je komunizam "import", da je on došao iz Sovjetskog Saveza, da je došao na tenkovima, da je "tuđ biću srpskog naroda", kao što je i Solženjicin dokazivao da je komunizam "tuđ biću ruskog naroda". Mislim da je to daleko od, bar mog, razumevanja srpske istorije i mislim da – kako je Berđajev i cela ta škola govorila za ruski komunizam – on i svojim pozitivnim i negativnim karakteristikama ima duboko utemeljenje u ruskoj tradiciji i ruskoj istoriji, kao što mislim da to važi i ovde. Ako biste se danas vratili na socijalističke ideje počev od Svetozara Markovića, koji je, kako sam ja i napisala u knjizi o njemu, više slavljen nego proučavan, videli biste da je to, u stvari, jedan društveni odgovor na istorijski izazov u datoj situaciji. To je seljačko društvo bez ikakvih klasa, bez ikakvih slojeva, bez ikakve tradicije, to je narod koji je još pod stranim vladavinama, tu postoji ideja o ujedinjenju i tu se začinje ideologija koja je replika narodnjačke ideologije u Rusiji, ne samo zato što su srpski socijalisti čitali ruske ideologe i što su bili u organizacionim vezama, nego zato što su to seljačka društva koja neće ponavljanje zapadnoevropskog puta, neće kapitalizam za koji smatraju da je nehumano i nepravedno društvo, koja sebe u celini vide kao proleterske narode u odnosu prema razvijenom, industrijalizovanom Zapadu. To je ideja koja u Srbiji nastaje na margini vrlo kratkog liberalizma, koji jeste refleks evropskih liberalnih ideja u to vreme, ali je u isto vreme jako opterećen prošlošću, srednjevekovnom tradicijom. Vladimir Jovanović, koga smatramo ideologom srpskog liberalizma, govorio je da su Srbi bili najdemokratskiji narod u IX

veku, i kada ga je njegov sin, Slobodan Jovanović, pitao zbog čega su oni toliko glorifikovali prošlost i u stvari, izmišljali, imaginirali tradiciju, on je rekao: "Nije bilo ničeg drugog, od nečega se moralo poći!" Zato ja kažem kako je složena naša nauka. E, sad, reći da je to jedna efemerna pojava, da je Svetozar Marković jedan nedoučen mladić, da je on doneo ideju koja je takode bila nekakav "import" je nešto što protivreči stvarnim istorijskim procesima. To se javlja na levisi tankog, slabog liberalizma u seljačkom narodu, ali to apsolutno određuje društvenu istoriju Srbije. Jer, iz toga se posle razvija i radikalizam, naravno da su to nove istorijske faze, to se menja, i radikalizam sa ideologije socijalne jednakosti, narodne države, prelazi na nacionalnu ideologiju, na ujedinjenje srpskog naroda, do leveice, koja će se na početku XX veka manifestovati kao politička revolucija manjine da bi se izvršila socijalna revolucija pod pretpostavkom da se dogodi svetski rat i revolucija u jednoj od velikih država – to su bile neverovatne anticipacije kod pojedinaca... Za razumevanje svega toga bila su potrebna stvarno vrlo duboka poniranja u prošlost i nekako je to odredilo moja istraživanja. Ja nisam imala ništa zadato, ja sam prosto imala podršku, pre svega profesora Jovana Marjanovića da se time bavim, on je osećao da je to važno, a onda me je jedna stvar vodila u drugu, i ja sam se trudila da svaku monografiju pokrijem izvorima, trudila sam se da budem u svemu savestan i korektan interpretator. Bilo je stvari koje sam radila vrlo teško, koje su me, možda, koštale najvećeg intelektualnog i fizičkog napora, ali su i mene menjale. Tu ubrajam tri stvari: jedno je *Planirana revolucija*, ja sam to uradila u Beogradu, na stotine knjiga sam pročitala zahvaljujući razvijenom sistemu pozajmice Univerzitetske biblioteke. To je, u suštini, bilo otkrivanje XX veka u Rusiji i njegovog refleksa ovde, i to je bilo neko samooslobađanje, neko dešifrovanje onoga što ste sami preživeli, čiji ste učesnik, na neki način, bili. Druga stvar je bila *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, to smo radili zajedno profesor Đorđe Stanković, Dubravka (Stojanović) i ja. To je, zaista, bio posao za koji sam se pitala hoćemo li ga uopšte preživeti, jer smo prošli kroz desetina hiljada stranica stenografskih beležaka i za mene je srpska skupština bilo pravo otkrivanje istorije Srbije, istorije države, političkih partija, političke kulture, mentaliteta, to se nigde ne vidi tako dobro kao u tom izvoru. Vrlo se dobro vidi i odbijanje da se bilo šta institucionalizuje i uokviri, da sve ostane otvoreno. Imate Ustav od 1888. koji se slavi kao veliko delo ustavne demokratije, liberalan ustav po ugledu na belgijski ustav,

pri čemu ni jedan od naših istoričara, sem Olge Popović Obradović, ne kaže da su, u stvari, i drugi balkanski ustavi, i grčki i rumunski, u to vreme rađeni prema belgijskom ustavu, čak i evropski ustavi, jer se promenila teorija parlamentarizma u Velikoj Britaniji. Mislim da je rad srpske skupštine temeljan izvor za istoriju ideje države, ujedinjenja, prirode te države, dominantne ideologije radikalizma sa idejama socijalne jednakosti u siromaštvu, nacionalnog jedinstva i političkog jedinstva oličenog u jednoj partiji. Te stvari imaju kontinuitet, one nas jako određuju, a nisu interpretirane. Treća stvar koju sam s velikim naporom radila, to će Vam možda biti čudno jer sam radila knjigu o Nikeziću, i uradila sam je krajnje racionalno, da vidim šta je tu bilo, zašto stvari ne uspevaju, ali ja sam mnogo teže od te knjige radila zbornik o Zoranu Đinđiću. Ja sam dve i po godine čitala ono što je Zoran Đinđić napisao i za mene je to prilično jedinstvena intelektualna biografija u Srbiji, zato što Đinđić ostavlja pismeni trag, on ne laže ni sebe ni druge, da je bio radikalni levičar, da je simpatisao anarhiste, da je prošao kroz nacionalizam, da je teorijski liberal, ali da živi u zemlji gde dva miliona ljudi egzistira na socijalnoj margini, prema tome, ne može da bude ravnodušan prema njima. On je za mene vrlo važna pojava u srpskoj istoriji, možda je najjasnije osetio problem da država mora biti zasnovana na zakonu, da se politički protivnici ne mogu tretirati kao neprijatelji i fizički istrebljivati i da se u društvu može napredovati prema znanju i sposobnostima. Dakle, on je osećao da Srbija dvesta godina ima program koji ne uspeva da realizuje, da je ona zabavljena pitanjem države, da za tu državu ratuje nemajući jasan pojam o njoj, ali da joj izmiče ideja moderne države i ideja društva. To je razumeo Zoran Đinđić. Zato je hteo da promeni tu ideološku matricu. Bio je potreban veliki napor da se to uhvati zato što je on bio savremenik, zato što je njegova sudbina bila tragična, a Vama ću reći, ja sam osećala da mi, svi autori zbornika, to radimo u jednom neprijateljskom okruženju. Ja sam radeći uvod i uređujući zbornik osećala da društvena zajednica neće da prihvati tu istinu, da neće kritički da se odredi prema sebi zbog takvog ishoda. To su stvari koje sam vrlo teško radila. Sad me je naša koleginica Radmila Radić naterala da napravim svoju bibliografiju, ona nije potpuna ali tu su glavne stvari. Vidim da sam se mnogo bavila drugim istoričarima i meni samoj je neverovatno koliko sam predgovora i pogovora napisala. Smatrala sam da je to vrlo važno, da je predgovor ključ za čitaoca, za knjigu, a drugo, jako sam se mnogo bavila priređivanjem

svedočanstava o svom vremenu i o ljudima. Zato što, vraćam se na iskustvo 1945, neke ličnosti se gube, gube se nekakvi kontinuiteti, nekakve vertikale, i mislim da ono što savremenici ne urade, sa velikom iluzijom se očekuje da uradi istorija. Savremenici imaju iluziju o sebi, oni, naravno, pate u toj istoriji, ali misle da će ih jednog dana istorijska nauka "namiriti". To se ne događa često, istorijska instanca i postoji i ne postoji, ja nju ne zamišljam kao sud, već kao istraživanje svih dimenzija složene stvarnosti koja apsolutno uvek postoji, i 1945. i 1948. i 1968. i dalje. Tako da taj rad ne smatram izgubljenim vremenom, naprotiv, i ono snaga što mi preostaje, ići će na to da uradim još neke knjige o ljudima koji su ovde nešto značili i koji zapravo, pokazuju tu realnu pluralnost društva, različite dimenzije, različite tendencije, a pitanje je šta preovlađuje, zašto se nešto potiskuje, zašto se nešto konstantno marginalizuje. Sledeći tu logiku, ja mislim da je kod nas politička kultura, u kojoj nema mirnog savlađivanja konflikta, ni u društvu ni sa susedima, uprostila našu istoriju i svela je stalno na revanš pobednika nad poraženima. I to ide u suštini dva veka, i kad govorimo o nasilju, ono nije nikako tekovina XX veka, ili samo druge polovine XX veka, ono ima trajanje i konstantu. Tako se gubi iz vida objašnjenje suštine onoga što je u konfliktu i mogućnost da se ponude saznanja, da biste mogli da sazrevate kao zajednica, da izbegavate konflikte. Međutim, vi se opirete saznanju i tako se, navodim samo kao primer, može desiti da proučavate Svetozara Markovića četrdeset godina, da pročitate sve što je o njemu pre vas napisano, ali da ne pogodite nečiju predstavu o njemu i zato to neće imati nikakvu relevantnost, ni u nauci ni u društvenoj svesti.

Bili ste akter istorijskih zbivanja, danas ste pisac istorije. Da li je to prednost ili ograničenje?

Ja to osećam kao prednost, naročito u pogledu suđenja o procesima i o ljudima. Ako u nečemu učestvujete, ako to iznutra posmatrate, ako znate da su tu vrlo često teške dileme u pitanju, i kada se govori o istorijskim akterima, to svakako mislim da je prednost. Mislim da to pomaže složenijem razumevanju istorijskih procesa, ne vodi vas samo ka izricanju vrednosnih sudova. Za mene je to uvek važno i sa stanovišta ljudske dimenzije, ne smatram je odlučujućom, ali mislim da je vrlo bitna za istorijske procese i ja to osećam

kao prednost u smislu da sam vrlo oprezna kad izričem sudove znajući da to iznutra nije tako jednostavno kao kad to pratite u susretu sa papirom.

Koliko ste kao akter imali svest da će Vaše delanje biti jednog dana predmet analize istoričara?

Nisam nikada o tome mislila, iskreno da Vam kažem, nisam imala svest da ja tu nešto radim za istoriju, nisam sebe ni videla kao nekog ko odlučuje, nekog istorijskog aktera, na sceni je bila ta ratna generacija, mi smo ulazili u politiku, preuzimali dužnosti. Ja ne kažem da Nikezić spada u ljude koji su pisali za istoriju, iako su ga tako videli, naročito kritički raspoloženi ljudi prema njemu, ali on je na svakom svom tekstu užasno mnogo radio. Ja mislim da je to proisticalo iz njegove odgovornosti, iz njegove preciznosti. Ja sam težila i odgovornosti i preciznosti, ali nikad nisam imala u vidu da će to jednog dana neko čitati, koristiti, da je to važno za istoriju. Tu svest nisam imala.

Jeste li sačuvali Vašu prepisku sa Nikezićem?

Da.

Pa to je onda ipak svest...

Da li je to za istoriju ili prosto nisam htela da se lišim nečega što je nastalo u nekoj političkoj, intelektualnoj, ličnoj komunikaciji, deo sam sačuvala, a deo je nestao u raznim njuškanjima po papirima. Tu treba, možda, imati u vidu dva nivoa, jedan je onaj što kad radite, govorite, ne mislite da će to služiti za istoriju, a drugi je što sam ja najveći deo toga ipak sačuvala, odnosno, Nikezić mi je to predao, tako da je to sačuvano za one koji će suditi o tom vremenu. A da smo mi, da sam ja bar, govorila misleći da će to jednog dana neki istoričar koristiti, tu svest nisam imala!

Kako ocenjujete danas prisutnu interpretaciju komunističkog perioda?

Ja mislim da je legitimitet novih vlasti koje su došle posle promene poretka, zasnovan na potpunoj negaciji toga prethodnog perioda. Pitanje

je kako bi to izgledalo da to nije bilo deo globalnog istorijskog procesa. Ne mislim da je to u svim istočnoevropskim zemljama isto, recimo, imala sam uvida u ono šta rade Slovenci, kod njih je to, prosto, deo istorije. Oni održavaju skupove, rade Oslobođilnu frontu, rade istoriju KP Slovenije, istoriju prve i druge Jugoslavije, ja smatram da je to profesionalan, civilizovan, kulturni odnos prema svojoj istoriji, da se to, pre svega, proučava. To nije tabuizirano, nije neko istorijski izgubljeno vreme koje vas uopšte ne zanima, pa i ako je izgubljeno ono treba da se proučava. Mislim da mi tu zrelost nemamo. I to se ne odnosi samo na odnos prema komunističkom razdoblju, to se, uopšte, odnosi na odnos pobednika prema prethodnim vlastima, to proističe iz naših dinastičkih borbi, to proističe iz naših političkih borbi, i zato nema dobre istorije ni jedne od političkih stranaka u XIX veku, to proističe iz naših ideoloških sukoba kasnije. Kod mladih ljudi postoji jedna predrasuda o tome razdoblju koja je došla iz političkog odnosa prema njemu, a to nije profesionalan odnos. Mislim da to pitanje kao istraživačko polje nije ni dotaknuto. Međutim, to su bile jako značajne godine, to Vam govorim i zbog svog doživljaja jednog vremena iz jako udaljene perspektive i zbog našeg današnjeg objašnjenja tih prelomnih događaja koje uslovljava stalno počinjanje istorije iznova jer nikada nije objašnjena složenost 1945. godine. Ona je, kao i svaki događaj višeslojna, a naša historiografija nikad tu višeslojnost nije reflektovala. Za mene je vrlo zanimljivo, recimo, to iskustvo antikomunista uoči Drugog svetskog rata, antikomunista posle pobede 1945. i antikomunista posle sloma komunizma – to takođe nije isto. Mislim da je u naučnom, a i u moralno-političkom smislu, veliki greh naše historiografije što te složenosti nisu istražene niti predložene. Recimo, čitala sam Milana Jovanovića Stojimirovića, koji je bio vrlo poznat publicista, urednik *Samouprave*, bio je Stojadinovićev saradnik, pratio ga je na putu u Nemačku, bio je uhapšen posle 1945, njegova ostavština se nalazi u Matici srpskoj, to je vrlo dragocena ostavština, on je mnogo pisao o ljudima, objavljen je i njegov dnevnik. To je jedno neverovatno svedočanstvo, Branko Bešlin ga je priredio, ali ja nigde nisam videla rezonancu tog teksta. Stojimirović je bio antikomunista, on nije bio ni za kakav komunizam, ali u dnevniku 1939/1940. godine, on naslućuje dolazak levice, naslućuje pobjedu njenih ideja, vrlo kritički govori o srpskoj inteligenciji, o srpskom građanskom društvu, govori o njima kao o sloju koji je obuzet sobom, koji se zabavlja – baš tu reč upotrebljava – a on putuje po Srbiji uoči izbora, učestvuje u izbornim kampanjama i posmatra

narod za koji kaže da je siromašan, loše obučen, čak upotrebljava jednu reč, kaže: "On se degeneriše, a naša elita se time ne bavi." Znači, niste istražili nekoga ko je bio s druge strane, ali je nagoveštavao opasnosti. Ili, recimo, sada je Zavod za izdavanje udžbenika u osam tomova objavio knjige Branka Lazarevića, koji je takođe bio značajan intelektualac, bio je takođe hapšen posle 1945. godine, objavili su i njegov dnevnik koji govori o smeni vlasti. I on to oseća kao poraz svoje generacije, oseća kao tragediju, ali za mene je bila zanimljiva njegova kritičnost prema inteligenciji. Kaže: "Sada su svi levičari, sada svi jure za priznanjima..." A ljudi su ginuli, on podjednako oplakuje i leve i desne jer je ceo taj rat velika tragedija, govori da je nastupila velika moralna, intelektualna kriza u Evropi, koja se u jednoj maloj zemlji, gde se sukobljavaju interesi velikih, dramatično prelomila, gde su mnogi ljudi dočekali fizičku smrt, a mnogi političku, građansku smrt. To je viđenje društva s druge strane, što je vrlo važno. Onda, recimo, dnevnik Ksenije Atanasijević, koja je pacifistkinja, koja je feministkinja, koja je moderna žena, koja je žrtva intriga i čaršije, koja je u borbi sa čaršijom, sa njenim intrigantskim mentalitetom. U svom dnevniku ona kaže: "Ja sam protivnik komunista, ali ja ne mogu da idem sada protiv njih kad se oni bore protiv najveće evropske opasnosti, kada njih hapse, ubijaju, streljaju, ja ne mogu da budem protiv njih danas." Kada već počinje da se govori o oslobođenju, o dolasku komunista, Crvene armije, ona kaže: "Priča se da dolaze Rusi. Ja im se ne radujem!" Za nju je to jedan totalitarni sistem... Pričam Vam sve te stvari zato što je neverovatno kako mi te slojeve brišemo kao gumicom, i zato mi ne možemo ni da sazrimo, ne možemo da upoznamo sebe. Vrlo mnogo o tome razmišljam, možda preterujem, možda je to vezano za moje godine. U isto vreme, sećam se, recimo, Branka Petranovića, koga sam ja neobično mnogo cenila, mislila sam da ima veliku istraživačku strast, da ima instinkt da uhvati istorijsku protivrečnost. Pored ogromnog broja njegovih knjiga, naravno, sećam se i jednog njegovog predavanja o tim godinama koje je održao u Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije, rekao je: "Nema stvari koju 1945. i 1946. ne može da uradi Komunistička partija!" Ne samo zato što ima monopol, što uzima vlast, idu ljudi i uz vlast, ali idu i zato što je ona slomila taj otpor, što je na strani velike, svetske pobede, a ne samo nekakvog lokalnog rata. Te stvari se danas potpuno gube iz vida. Mislim da postoji jedan aprioran odnos prema tom vremenu kao o vrlo unisonom vremenu u ideološkom i političkom smislu, kao o vrlo represivnom vremenu, kao vrlo jednodimenzionalnom vremenu.

Ja, naprotiv, mislim da je to vreme jako složeno, da tu postoji neko društvo, da sve aspekte toga treba proučavati, kao što to mislim i za istoriju prve Jugoslavije. Ali, to je stvar kulture, to je stvar debate, recimo, sad smo imali godišnjice 1948. i 1968, hajde da pođemo od toga. Znači šta, 1948. se ceo svet tresao od tog događaja, a ko je uradio knjigu o tome? Kakav je bio odjek toga u međunarodnom radničkom pokretu, recimo...

Kod nas ne postoji “međunarodni radnički pokret” ni kao pojam...

– Tako je, ne postoji. Znači, vi ste čitave pojmove izbrisali, vi možete da kažete da je državni socijalizam izmislio radničku klasu, ali postoji neki sloj koji je radio u fabrikama, koji je došao iz sela u gradove, učestvovao u industrijalizaciji... Ovde se desilo više procesa istovremeno, sigurno ima antikomunizma u svim istočnoevropskim zemljama, to je legitimna stvar, i on ima svoju istoriju, ali ovde nije reč samo o tome, ovde je reč o nacionalizmu, ovde je reč o refašizaciji, ovde je reč o rehabilitaciji. Možete da pišete studiju o Milanu Nediću ali da kažete da je on žrtva komunističkog terora...?! Ili, recimo, ta interpretacija ravnogorskog pokreta, ako je ona i bila jednostrana, a sada niste postigli neku novu objektivnost, onda ste samo prešli na drugu stranu, tako da se postavlja pitanje šta je istorijska nauka. Možemo da prihvatimo da je ona spontano pod silnim uticajem vremena, politike, ideologije, da mora da računa na te mene ali da onda dođe trenutak kada se te stvari vrate u nauku. E, sad, pitanje je koliko vi stvarate atmosferu za slobodno istraživanje i za slobodno saopštavanje rezultata. Mislim da mi nemamo takvu atmosferu, ja je ne osećam. Opasno je projektovati lični doživljaj i viđenje na stvarnu istoriju društva. Zato pedeset godina komunizma ne treba da bude izgovor kao što je to bilo “petsto godina pod Turcima”.

0 predviđanjima i osporavanjima

Kažete da je politika predviđanje. Krajem šezdesetih kao političarka ste tvrdili da Srbiju nijedna politička snaga ne ugrožava više od nacionalizma, da on pokušava da je vrati unazad i da bi zaoštravajući odnose unutar Jugoslavije, izazvao sve druge nacionalizme. Tvrdili ste da bi velikosrpski nacionalizam kao konzervativni činilac u Srbiji prvo ugušio levicu, a da na takvim idejama stvorena država ne bi ništa značila u svetu. Pred početak oružanih sukoba 1991. pisali ste da na kraju, žrtvom destrukcije i represije postaju i oni koju su ih imali kao oruđe u borbi protiv drugih; 1992. ste tvrdili da Srbiji predstoji intenzivna militarizacija, dugo ratovanje i totalno ekonomsko propadanje; 1993. da međunarodna zajednica nikada neće dozvoliti ujedinjenje srpskih zemalja jer bi to značilo prelaženje “preko tuđih teritorija i leševa”; 1994. ste pisali da će san o ujedinjenju srpskih zemalja “završiti u dubokoj podeljenosti samog srpskog naroda”... Sva Vaša predviđanja pokazala su se kao tačna. Šta je Vama omogućilo da razumete logiku društvenog kretanja, a šta je sprečavalo nacionalne ideologe da predvide posledice svog delovanja? Da li je

problem u prirodi nacionalizma, u njihovom neznanju, u iracionalnim pretpostavkama...?

Ako politiku ne shvatite samo kao praktikovanje vlasti i kao ostvarenje fiksiranih ideoloških ciljeva, ona jeste na neki način i nauka. I možda nisu uvek potrebna pozitivna znanja za nju, ali su potrebni neki darovi, ne možete reći da Miloš Obrenović nije bio darovit i da nije razumevao da je u politici vrlo bitan fizički odnos snaga, da ne možete da ratujete protiv tri imperije u isto vreme, ili da Tito nije imao državnički instinkt da u blokovski podeljenom svetu morate da nađete neku poziciju da balansirate, da se ne vežete, a da se ipak polako događa neka evolucija. Predviđanje je jako vezano za poznavanje vremena i ja mislim da svaki provincijalizam, u šta spada i nacionalizam, zatvara perspektivu, onemogućava da razumete svet i da činite neke korake koji bi bili u saglasnosti sa vremenom. Mislim da je to jako važno za politiku i često citiram Milana Piroćanca koji je govorio da je opasno sukobiti se sa duhom vremena, to je najgore što može jednoj državi, jednom narodu da se desi. Pre svega, moderna država je opremljena da razume šta je najuspešnija strategija, ima i nauku, i institute, i spoljne poslove, i ako niste fiksirani za neki politički cilj, sve to morate da uzmete u obzir, morate da računate i sa činionicima koji vam ne idu u prilog. Istorijski proces ima svoju logiku, mislim da je moguće predviđati ako vodite racionalnu politiku. Možda sam ja imala sreću što sam radila sa ljudima koji su bili analitični, Nikezić je svakako bio takav čovek, morate razumeti vreme, morate znati druge. Ja, recimo, smatram da je velika mana savremene političke generacije što apsolutno ne predviđa šta će drugi da urade, a to je prilično arogantno, znate! Ja smatram da isključivanje drugoga otkriva sredstva na koja vi najviše polazete, znači, vi računate na silu, vi ćete to uvek savladati bez obzira šta ko radio. Drugo, morate računati i na slučajnosti u politici koje mogu jako bitno da utiču. To je moje shvatanje politike, ja je nikad nisam razumevala kao praktikovanje vlasti. U svojim memoarima Čkrebić sada kaže kako je svako naše izlaganje bilo studija. Mi smo stvarno na tome radili, ne samo iz odgovornosti nego zato što ste tu da predvidite korak koji će doneti najmanje štete ili najveću korist. Uostalom, to ne kažu samo ljudi te generacije, i Pašić je govorio da je politika predviđanje. Morate znati u kom pravcu idete i šta ćete dobiti. Sve zavisi od toga šta je vaša stajna tačka u politici, i ako je to jasno, lako možete da predvidite. Moja stajna tačka je bila da je Jugoslavija složena,

da su u pitanju različiti interesi, da niko neće hteti da svoj vitalni interes podredi nekoj imaginarnoj ideji, da silom možete samo da izazovete sukobe, da ćete primenjujući silu ugroziti i delove svog naroda koji živi sa drugima, da ćete dovesti do slabljenja i političkog i kulturnog jedinstva vlastitog naroda. Drugo, ja mislim da je vrlo važno u politici biti realističan, možete nešto da ignorišete i da smatrate da zato što vi to ne priznajete, to i ne postoji, ali to je u politici najopasnije. Možete da kažete – kakva nezavisnost, kakva republika, kakve su to države – one to jesu, u tome je problem, vi to ne možete da ignorišete! Dakle, mislim da politika svakako nije praktikovanje vlasti, nije ni tehnologija vlasti, ali ima vrlo mnogo srodnosti sa jednom delatnošću koja ne računa samo sa sposobnostima političara, što je, naravno, vrlo važno, već uključuje i mnoga znanja u sistem odlučivanja. Dalje, svet se vrlo brzo menja, svet je jako složen i morate da se naviknete da se u njemu snalazite i budete pragmatični. Mislim da od te stajne tačke vrlo mnogo zavisi predviđanje. Meni je bilo jasno i ja sam na početku rata govorila da će Srbi završiti u rasulu svoga nacionalnog korpusa kakav ne poznaje XX vek. Nije teško bilo zamisliti da ćete na kraju hladnog rata tu, u dvorištu Evrope, imati ratni sukob koji neće tolerisati velike zemlje. Ono što se gubi iz vida kada se omalovažavajuće govori na našu štetu kako će veliki o nama odlučivati – pa oni su uvek odlučivali, ne samo po osnovi sile, nego po osnovi svoga doprinosa razvoju čovečanstva, njegovoj civilizaciji. Tako sam razumevala politiku, mislim da nije bilo teško iz te logike videti šta nas sve čeka i gde možemo stići. Suprotna logika tome je bila ideja o jedinstvu, uverenje da će ono biti pokretačka sila, da Srbi imaju dovoljno snage da se nametnu svojim susedi-ma i drugim jugoslovenskim narodima. Ja sam uvek mislila da je vrlo opasno imati strogo fiksiran cilj ka kome idete kao muva prema žarulji, da vas ništa ne interesuje što se dešava okolo. Nama se to i desilo, ignorisali smo realnost, to i dalje radimo i to nam se sveti.

Kako onda Dobrica Ćosić i drugi nacionalni ideolozi nisu predvideli posledice nijednog svog čina?

Da Vam kažem, Dobrica Ćosić je imao jednu procenu koja takođe ima svoju logiku. Smatrao je – prestaje hladni rat, neće biti nikakve spoljne intervencije, on je to čak javno govorio, to je trenutak ili da se nametnete Jugoslaviji ili da zaokružite državu. Kod nas ima ljudi koji, pravo da Vam kažem, sami sebe smatraju političkim ljudima. Meni je pokojni Desimir Tošić, iako smo pripadali različitim generacijama, ali smo vrlo mnogo razgovarali,

jedanput rekao: "Ja mislim da na političkoj sceni ima dve trećine ljudi koji uopšte ne znaju šta je politika." I ja mislim da je to tačno! To je jedan volontarizam koji je vrlo opasan, to je jedna literarna fikcija, može da bude i naučna fikcija, da ćete u takvoj konstelaciji međunarodnih snaga postaviti to pitanje koje je permanentno, da nećete naići na otpor u Jugoslaviji, da imate veliku armiju, da u zaleđu možda imate i simpatije Rusije...

Šta je u korenu tog uverenja?

U korenu je pogrešna samopercepcija koja je izvan realnosti, samopercepcija u smislu mogućnosti kojima raspolazete. Za mene je, na primer, frapantna činjenica da se gubi iz vida da je ovo mala zemlja, to je 7-8 miliona ljudi, pa to je jedna četvrtina grada Moskve, da ne govorim o Njujorku. Vi ste ipak jedan mali narod, narod koji ima svoj srednji vek, ali taj srednji vek nije nepodeljeno vaš, ima dva veka moderne istorije, i što je govorio Nikola Krstić: "Kakvih je sve čuda bilo u osamdeset sedam godina novovekovne istorije!" Česti ratovi, dinastičke borbe, politička nasilja, narod koji se sporo razvijao, imaginiranje prošlosti... To je osnova za nesporazum sa svakim prosečno razumnim sagovornikom, on može iz pristojnosti da vas sluša, ali u jednom trenutku prestane da vas uzima za ozbiljno. Drugo, kod nas se mnogo računa na laž. Pa, Ćosić ima esej o ulozi laži u istoriji. To, međutim, ima ograničeno dejstvo i pre ili kasnije se pokaže da je na vašu štetu.

To liči na pijacu!

Da, pa mi i ličimo pomalo na to. Na neku trgovinu... U najnovijoj knjizi Ćosić kaže: "Nećemo birati sredstva da bismo opstali." Posle čitam istoričara koji kaže: "Po svaku cenu se moramo održati." Pa kakve su to devize? Sredstva nas određuju, što znači, mi ćemo lagati, ubijati, krasti, pljačkati... I? Šta onda? Onda dolazi racionalizacija da ste bili žrtva svojih sebičnih sedesa koji nisu razumeli da su u Jugoslaviji vrlo mnogo dobili. Pa jesu, to je bio okvir u kome su se konstituisali i u dobroj meri su se konstituisali braneći se od drugih. Drugo, mislim da se tu računalo na našu sposobnost da ubedimo druge, računalo se na silu. Sad se čuje pitanje: "Ko je ovo očekivao?" Pa, malo je neobično, znate, da uđete u takvu avanturu na kraju XX veka. Možda se još uvek računa na Rusiju, možda se još uvek računa na sukob velikih sila

na tom malom prostoru. Znae šta, svi ti prostori na kojima je hladni rat doveo do konfrontacije dva bloka su na neki naēin bolesni prostori. MoŹda se to i ovde događa, ali, da jedna mala zemlja toliko svoje energije potroši na...

I umeša se Rusija, i umešaju se velike sile, i šta onda? Hoēe li srpski narod bolje Źiveti?

Pa to nije njihov cilj!

A šta im je cilj? Je l' oni imaju cilj?

Postoji neki udaljeni cilj, neka imaginacija kojoj se mora iēi, neka drŹava, mistifikacija u stvari, kojoj treba sve da bude Źrtvovano. I neka stane razvoj, neka prestane disanje dok tu drŹavu ne ostvarite! To su ideologije koje su u sukobu i sa modernim svetom i sa nekom perspektivom, a ēini mi se da smo mi intelektualno ispod nivoa da te stvari i definišemo, i prouēimo, i da se kritiēki prema njima odredimo. Ja mislim da mi patimo i od nepreciznih pojmova, pravo da Vam kaŹem, to je veliki problem i za naē naēin miēljenja, to je pitanje politiēke zrelosti da moŹete da predvidite posledice onoga šta poduzimate, to je, brate, osnovna stvar u politici. A toga, na Źalost, nema!

U knjizi "Srpska krhka vertikala" kaŹete da je Nikeziē za sve jugoslovenske republike predstavljao partnera u Srbiji "od neponovljivog poverenja". S druge strane, u Srbiji, odnos prema njemu i liberalima uopēte "kretao se od osude, preko preēutkivanja do krivotvorenja". Navodite da "ako je na poēetku bilo vaŹno spreēiti alternativu, kasnije je postajalo sve vaŹnije dokazati da ona nije ni postojala". Posle dvadeset godina van politike (1972-1990) Vaēe ponovno pojavljivanje kao tumaēa aktuelnih zbivanja nailazilo je (i nailazi) u odreēenim krugovima na povremena osporavanja. Kao da Vaēe "lustriranje" 1972. nekima nije bilo dovoljno pa i danas pokuēavaju da Vam ospore pravo da govorite. Zaēto odreēenim grupama, pored svih novih aktera ratova, zloēina, nazadovanja..., baē Vi smetate? Sa ēime se oni preko Vas obraēunavaju? Da li danaēnja

osporavanja imaju veze sa tačnošću Vaših predviđanja? Zašto smatrate da ne zaslužuju Vaš odgovor?

Znate, Nikezić je stvarno uživao poverenje u tom smislu kako je definisao srpski interes. To znači, razvoj Srbije kao moderne države, razvoj Jugoslavije kao moderne države koja obezbeđuje i prava delova srpskog naroda koji živi van Srbije. On je svakako imao u vidu kulturnu komunikaciju naroda, bio je za sporazum, za pogađanje, za diplomatski dogovor, bio je svestan istorijskih faza koje su već iscurile, koje su istekle, to za njega nikad nije bio razlog da poništi potrebu prethodnog, on je to video kao jedan proces. To je ulivalo poverenje kod drugih ljudi, on se postavljao kao čovek koji je imao hijerarhijski i starosni odnos prema Titu, respektovao ga je, smatrao ga je uvek čovekom sa nekim ideološkim ograničenjima koja se i ne daju u svakom ljudskom životu prevazići, ali nije negirao njegov značaj za Jugoslaviju, za njeno mesto u svetu. Postavljao se kao ravnopravni partner, rekla sam Vam da je spadao u retke ljude, ja bar takve nisam srela, koji je najneprijatnije stvari mogao da kaže na krajnje miran, uljudan način koji nikoga ne iritira. On nije bio čovek konflikta, smatrao je da konflikt treba zaobići, da ga treba rešiti na miran način i mislim da je to kod drugih ljudi ulivalo poverenje. On je kao čovek bio opredeljen za jednu moguću Jugoslaviju, za Jugoslaviju u kojoj će se naći zajednički interesi, njemu se često negiralo njegovo srpsko opredeljenje, međutim, ja mislim da je on srpski interes vrlo dobro razumevao u ovom smislu u kome pokušavam da Vam ga opišem. Ja mislim da je to prećutkivanje i krivotvorenje proizašlo iz prirode politike koja je preovladala. Ja bih volela da se jednog dana istraže svi dosijeji. Slavko Ćuruvija koji je radio u Analitičkom odeljenju službe bezbednosti, objavio je jednu knjigu u Banjaluci koja se ovde baš nije mogla lako naći. Rekao je da će se mnogi pripadnici srpske inteligencije imati čega da zastide kad se otvore ti dosijeji. Interes je bio da se to otvori pa da se vidi čega čovek može da se stidi, a za šta je, eventualno, nepravedno optužen. Koliko ja znam, nama su najviše u greh pripisivali zabrane. Ja nikad nisam osećala potrebu da tu nešto demantujem, mi smo spadali u ljude koji su govorili da ne treba ništa zabranjivati, i to se da naći u preostalim papirima. Mi smo se zaista konstantno bunili protiv zabrana, a na kraju je to bila jedna od tačaka optužnice i zato je rečeno da je to "kvaziliberalizam". Pa, izvinite, a šta je pravi liberalizam u to vreme? Radite ono što možete, to je smisao politike. Zašto bi se neko ko se otvarao prema

svetu plašio novinara koji bi napisao neki kritički članak?! Ja se ne sećam da je Nikezić ikad intervenisao u tom smislu. Neverovatno je kako niko ne pokušava da rekonstruiše taj mehanizam jer politika zabrana nije bila ni u kakvoj nadležnosti CK, postojao je zakon, to je radio državni tužilac. Taj mehanizam, ta procedura zabrana je bila fiksirana, nikad CK o tome nije raspravljao, niti njegova uža rukovodstva. Bilo je ljudi koji su išli dva dana u zatvor, imali neka maltretiranja, zabranjenu knjigu, to su sigurno traume, ali to nije tako velika politika terora kako se pokušava da prikaže i ja bih volela da dođe vreme kad će se napraviti temeljna istraživanja u kojima će se pokazati da su često postojali naizgled neprirodni savezi da bi se kompromitovala jedna politika. Za sve to vreme, jedina rasprava koja se vodila u Izvršnom komitetu ili Sekretarijatu CK je bila o jednom članku Zorana Gluščevića povodom godišnjice ulaska trupa Varšavskog pakta u Prag – da li je oportuno to objaviti ili ne iz spoljnopolitičkih razloga. Ljudi gube iz vida da je ta štampa za koju kažu da je bila vrlo restriktivna, u zapadnoevropskim medijima, kako kaže italijanski publicist Đuzepe Bofa, bila vrlo važan izvor obaveštavanja, informacija, znači, i to je mnogo komplikovanije. Drugo, kažem Vam, procedura je bila takva da to nije bilo u nadležnosti bilo koje političke organizacije, to je bilo u nadležnosti policije i tužilaštva. Naravno da nije svejedno što se to dešava u vreme dok ste vi u CK, ali pripisati to onima koji su se suprotstavljali, a nikad ne pomenuti nikog od ljudi koji su to operativno radili, to ipak traži objašnjenje od onih koji to rade. Treće, ja to Vama kažem i to zasluži da bude provereno, mnoge zabrane su bile čista provokacija. Mi smo prikrivani za te zabrane i uvek smo se pitali ko zapravo, želi baš nas da prikaže kao žandarme, i onda mi je Nikezić ispričao kada je kao ministar inostranih poslova bio u Čehoslovačkoj, neposredno pred intervenciju Varšavskog pakta, tamo je bila strašna antisovjetska propaganda, užasna, provocirala je... I on je rekao čehoslovačkom ministru, svom kolegi: “Zašto ovu propagandu ne stišate?” A on mu je odgovorio: “To rade njihovi agenti! To je sve proizvodnja KGB strukture!” S jedne strane vas kritikuju da ste suviše liberalni, da sve puštate, da držite Kongres kulturne akcije, da idete u SKZ, to je glavna optužnica protiv vas, a s druge strane, vi ste taj koji zabranjuje?! Zabrane su, u stvari, danas važne kao psihološka granica kojom se povlači linija prema komunizmu, kako niko iz tog perioda ne bi mogao da računa na nekakav uticaj, ulogu. To se desilo samo u Srbiji, a desilo se jer taj neko, ko je morao da ostane ispod ove linije nije delio preovlađujuće gledište o položaju Srba

u Jugoslaviji i o samoj Jugoslaviji. Vi ste mi pomenuli to za Kongres kulturne akcije... Pazite, to je bio jedan vrlo važan skup, došli su ljudi iz svih republika, taj kongres je bio pod žestokim pritiskom birokratije, dogmatizma, u isto vreme, negde potpuno na margini, potpuno nezavisno od glavnog toka gde su bile vodeće ličnosti srpske kulture, bez znanja organizatora se desilo to paljenje šunda i stripova, mi smo za to naknadno saznali, kad se sve završilo. Imate jedan incident koji, u stvari, tu akciju kompromituje, a sutradan je ta akcija jedna od glavnih optužbi za to da treba da budete sklonjeni, da ste suviše liberalni jer ste otvoreni prema inteligenciji. I Tito je to okupljanje smatrao kao vrlo opasno. U mom referatu je bila jedna rečenica koja je glasila da "bogove ne treba menjati nego treba menjati uslove u kojima oni mogu da postoje". Kongres kulturne akcije je bio važan adut za naše sklanjanje jer se pokazao kao mogućnost okupljanja i dijaloga. Ono što je možda karakteristično za tu kasnu evoluciju, ja nikoga ne krivim, ali je činjenica da su postojali pokušaji u samoj partiji da se uspostavi dijalog sa tom inteligencijom, ali su s njihove strane potpuno odbijani. Ja se sećam da smo mi i ranije, pred studentske nemire 1968. bili vrlo često na Univerzitetu, razgovarali smo sa ljudima, bilo je mnogo sastanaka, predavanja, vladala je posebna atmosfera. Napravili smo neke teze o kulturnoj situaciji u Srbiji i došli na Filozofski fakultet. Sećam se da su tu bili Nikola Milošević, Ljuba Tadić... Nema razgovora, oni su nagoveštavali da će vlast koja dođe biti samo njihova vlast! Kasnije, kada sam išla u SKZ u dogovoru sa srpskim rukovodstvom, Kardelj mi je rekao: "Išla si im na noge", a ja sam odgovorila: "To Vam je neko od Srba rekao, to je tipično srpski izraz." Ko sam ja da ne idem na razgovor? Mi nikad nismo odbijali niti jedan razgovor. To nije bila garancija slobode, ali su bili pokušaji da se ona dosegne... Pomenuti Kongres kulturne akcije 1971. je bio jedan veliki napor i jedno veliko okupljanje koje smo napravili, ja sam išla svuda, napisala sam tada u pismu SKZ da želimo da razgovaramo i sa njima. Odgovorio mi je Čosić jednim ljubaznim pismom, da sam ja funkcionerka koja je uvek pokazivala spremnost za razgovor. Otišla sam ja, otišao je Milan Vukos, Aleksandar Bakočević, Žika Berisavljević, svi su ćutali "sa naše strane" – samo sam ja govorila. Mi smo tamo ostali skoro celu noć, neki iz uprave SKZ su bili veoma kritični, to je 1971. godina, oni su smatrali da Srbija treba da pokaže zube Hrvatskoj, da udari rukom o sto, da nema ko u njeno ime da govori... Bili su pozvani na Kongres kulturne akcije ali oni nisu došli.

Bili ste između dve vatre?

Tako je! Oni nisu to prihvatili. Nikezić i ja smo išli i u Akademiju nauka, to je bio sastanak kod predsednika Pavla Savića, posle je jako hvalio taj razgovor. Profesor Čubrilović je tada rekao: "Jedina politika prema Albanima to je to što vi radite, integracija u srpsko društvo." Bili smo između dve vatre, između konzervativaca u partiji i opozicije koja je bila bliža konzervativcima sa kojima se, u stvari, sukobljavala samo oko vlasti. Ja to nisam htela da napišem u knjizi o Nikeziću, ali sam to tako citirala da čitalac može da vidi. Nema razlike između Draže Markovića i Ćosića, u shvatanju, recimo, problema Kosova, i Draža kaže: "Nema srpske ruke koja bi potpisala Kosovo republika!" E, sad, činjenica je da opozicija nije imala mogućnost političkog organizovanja. Ako gledamo kritički na to vreme meni je jasno da je to bilo štetno sa stanovišta nauke, jer su oni nastavu, svoje naučne radove, koristili za politiku. Te stvari moraju da se razdvoje jer ako imate mogućnost da se politički organizujete, imate pravo da kažete da akademske slobode isključuju propagandu. To je bila protivrečna situacija. Činjenica je da oni nisu hteli dijalog, ali su svakako hteli da kažu da je sa druge strane jedinstven blok koji treba da ode sa istorijske scene. Pa i to je u redu, ali čitajmo stvari precizno.

Često se pominje slučaj profesora Đurića...

To je već početak ustavnih rasprava, na Pravnom fakultetu su bile rasprave o ustavnim amandmanima 1971. godine, on je istupio kritički, rekao je da je to revizija Ustava Jugoslavije. To jeste bila velikosrpska interpretacija Jugoslavije! Oni ga vrlo dugo nisu dirali, uhapšen je tek kada smo mi već otišli, a danas se to nama pripisuje, to je ostalo kao stigma...

Zašto su to vama pripisali?

Zato što "treba" pripisati! Kad je izašla knjiga *Sto najznamenitijih Srba*, Pavle Ivić je obrazložio da u njoj nema Koče Popovića jer je držao stražu mrtvom Titu, a Marka Nikezića nema jer je za njegovo vreme hapšen Mihajlo Đurić. Ja sam onda javno odgovorila u *Borbi*, navodeći hronološki događaje, datume... Rekla sam: "Profesore, Vi ste naučnik, redosled stvari je vrlo

bitan”, i pokazala da je Đurić uhapšen pošto smo mi bili uklonjeni. Ali trebalo je baš nas prikazati kao žandarme jer onda je sve unisono, onda tu više nema razlike. Ta stigma, da smo mi zabranjivali, da smo mi bili lažni liberali, da smo mi, zapravo, pravi staljinisti, dolazi otuda što mi nismo bili nacionalisti, što smo mi smatrali da Jugoslavija mora da živi na nekakvom konsenzusu i sporazumu. Naša koncepcija se tu apsolutno razlikovala, bez nje ne bi bilo amandmana 1971, to možda neko smatra našom istorijskom greškom za koju nas treba obesiti, ali ja Vam kažem da je to tako, to je stvarno omogućilo Ustav od 1974. godine. Milentije Popović je tada Nikeziću i meni rekao: “Da nije vas, ja mislim da bi bilo građanskog rata!” Mi smo to vodili tako da pokažemo da to nije, i nije ni bilo, protiv interesa Srbije, to je, na kraju, jedno novo shvatanje Jugoslavije. Kao što je Tito, i to u vreme kada je već počinjao napad na nas i kritike, rekao: “Ja zaista moram da priznam da sam bio iznenađen kako su oni održali ravnotežu u Srbiji u vreme hrvatskog pokreta.” Možda je to i bio razlog da nas sklone jer smo pokazali da možemo na jedan drugi način da komuniciramo. Možda smo baš zato bili opasni. Mi smo se do kraja protivili isključenju profesora sa fakulteta, ja, ma koliko se ne slagala sa njima, nikad ne bih bila za tako nešto, oni su isključeni sa Univerziteta kad smo mi već otišli, nas nije bilo na funkcijama, ali u svim tim pričama imate nešto što se stavlja nama na teret. Pravi razlog za te insinuacije i prikićvanje nas kao glavnih staljinista je, po mome mišljenju, to što mi stvarno nismo bili uski nacionalisti i šovinisti. Mislim da je to pravi razlog. Mi smo bili za sporazum, mi smo uživali poverenje drugih u zemlji, na toj osnovi su ljudi videli mogućnost opstanka te države, mi smo bili u izvesnom smislu subverzivni jer smo uvek, pomenula sam memoare Savke Dabčević, uvek smo smatrali prozapadnim ljudima, iako je Nikezić govorio: “Sebe nisam tako video, ja tu živim, morao sam da vodim računa i o jednim i o drugima.” Dakle, to je nešto potpuno u kontekstu antikomunizma, ne žele se nikakve nijanse. To se nije desilo ni u jednoj zemlji Istočne Evrope, i to govori o prirodi naše tranzicije. U svim tim zemljama to je bio nekakav most za miran prelaz, unutar tih pokreta su se desile nekakve promene. Na kraju, takav slučaj imate i u Jugoslaviji, šta su bili Slovenci sa svojom idejom “Evropa zdaj”, sa svim tim reformama i višepartijskim sistemom. Dakle, to je ipak jedna od posebnosti našeg slučaja koja, eto, neka bude analizirana. Zašto baš ja? Ja nisam bila ni Josip Broz Tito, čak ni Marko Nikezić, ali ja sam tu, još uvek živa! Drugo, ja sam bila u prilici da se odredim prema onome što je od osamdesetih godina

dolazilo i mi smo bili neupitno protivnici za taj režim. Mi smo bili jedini koje Milošević i taj režim nikad nije pokušao da rehabilituje, da kaže – vi ste žrtve titoizma. Mogli su, kao što sada ponekad rade u knjigama, da sve to stavljaju u isti front – sve su to Srbi protiv kojih su bili svi ostali u Jugoslaviji – a to ne odgovara istini! Ja mislim da je to pravi razlog. Što se tiče tih lustracija, iskreno da Vam kažem, ja se nikad nisam usuđivala da to javno kažem zato što neki ljudi traže moje lustriranje, pa sad da ne ispadne da ja tu nešto hoću da se zaštitim. Ne pada mi na pamet da se od toga štitim, ne osećam u tome nikakav problem, ja sam jednom bila lustrirana, imam vrlo dobro iskustvo, mogu da opstanem i sa tim, nemam nikakav problem da danas objavim i u Rusiji i na Zapadu, u bilo kojoj jugoslovenskoj republici, što neću moći da objavim u nekom od tih časopisa, to ja ni inače ne bih radila. Drugo, lustracija u našoj političkoj kulturi, koju obeležava osveta i revanšizam, je jedan nepresušni građanski rat. Ja mislim da to stvara atmosferu novih podanika, novih prevrtljivaca u svakom slučaju. Čitam, recimo, šta Adam Mihnjk piše šta je značila lustracija u jednoj zreloj Poljskoj, kakve su to mene u ljudima... Ja sam za to da se istražuje, da se vide modeli represije i te čuvene zabrane, ali za lustraciju nisam. Nikada nisam osećala potrebu da na napade odgovorim. Zašto? Prvo, to se mene nije duboko doticalo, nije me se duboko doticalo, iskreno Vam kažem. To je, nekako, klizilo niz mene, jer da me se doticalo ja valjda ne bih mogla da se koncentrišem, a šta je sve rečeno, ne znam ni da li bih sačuvala zdravu pamet. Drugo, ja sam uvek polazila od toga da ima napada na koje ne možete da odgovorite, a da, hteli ili ne, ne počnete da ličite na svog napadača. To nikako nisam htela. Taj nivo, to je sve vrlo lično, da ja ispravljam neke laži... I treće, ja nisam htela da trošim svoju energiju na to. Mislim, što bih ja sad pisala pismo umesto da sedim u biblioteci, da nešto čitam, da radim nešto što mene zanima. Ja ne kažem da je to pravilo, da tako treba ljudi da se ponašaju, ja potpuno razumem ljude koji neće da pretrpe te gnusne napade, uvrede, ali ja Vam, prosto, objašnjavam sebe. I još nešto sam s tim u vezi htela da Vam kažem. Ta atmosfera laži, podmetanja, mene nikad nije privlačila, ja sam nju mnogo istraživala, ja znam tu političku kulturu, njeni efekti su pogubni po moralno zdravlje javnosti, po neku zrelost, kriterije. Ovde je svako ko je pokušao nešto da uradi bio etiketiran. Mi smo bili “cenzori” kao što je Piroćanac bio “austrofil”, Pera Todorović “protiv-prirodni bludnik”, Tito “austrijski potporučnik”, Đilas tvorac “pasjih grobalja”, Đinđić “kriminalac”... Mogu savremenici da stigmatizuju protivnika,

ali ne može istorijska nauka da prihvati stigmatu kao istinu jer se onda ulazi u ciklus večitih revanša i osveta.

Je l' ih malo i prezirete?

Prezirem, da! Ali nemam nikakvo osećanje, nemam potrebu za revanšom, mržnju ne poznajem, stvarno, ali laki prezir imam, to je tačno! To što su oni rekli "ljubazna, ali na distanci", distancu imam, tačno! Aleksandar Tišma je govorio: "Ne podnosim tapšanje po ramenu." Tako da, mislim da će to dugo da traje, da to nije specifičnost ovog vremena, mada to ima visoku cenu. Ja Vam tumačim svoje ponašanje za koje ne kažem niti da je pravilo niti neki primer...

Da se niste angažovali 1990. mislite li da bi Vas ostavili na miru?

Da, ja mislim da je to možda bilo i presudno, da sam nastavila da se bavim XIX vekom, u redu, imate te knjige, ali da sam rekla – tačno je, naš položaj je uvek bio ponižavajući, Srbija je izgubila, mi smo žrtve nepravdi, svetski poredak – da sam se svrstala uz tekuću politiku, verovatno im ne bih davala povoda. I ja mislim da je to moj osnovni problem, da sam se ja pridružila horu, da sam rekla da je sve to bila jedna velika laž, Tito je bio diktator, bio je srbožder, Srbija je bila žrtva, sve je to jedna zavera protiv nje... možda bi drukčije bilo! Ali, ja to nisam nikada mogla da uradim, i sa njihovog stanovišta, sa stanovišta srpskih nacista i klerofašista, njihov odnos prema meni je objašnjiv, ja ga potpuno razumem, zato se od toga nikad ne branim. Mislim da smeta ta pozicija, ta orijentacija, ja sam ostala sticajem okolnosti tu, živa, nema više Nikezića: mrtvima se još i može priznati neka vrednost, nisu više opasni... Nikad nisam bila unitarista! Ja se deklarišem, naravno, kao Srpkinja, ja sam tu rođena, moji roditelji su bili Srbi, govorim srpski jezik, studirala sam srpski jezik i književnost, bavila sam se srpskom politikom, srpskom istorijom, nikad nisam smatrala da je moja zasluga što je moj deda bio solunac, što je imao Karađorđevu zvezdu iako sam u detinjstvu o tome slušala, ali ja moram da kažem da se moj identitet ne iscrpljuje u tome. To je deo mog identiteta i niko nema prava da mi to poriče, ali niko nema prava ni da traži od mene da ja budem samo to. I uvek sam se tako ponašala. Ovde smeta autonomno mišljenje, naročito ako još ima i neki odjek u sredinama

izvan Srbije, a koje traži veliku moralnu disciplinu. Ja sam to što jesam, ne mogu da budem ništa drugo, zato ništa čak ni ne očekujem, razumete?! Ja se ponašam u skladu sa svojim unutrašnjim osećanjem slobode i prema dugima i prema svojim uverenjima. Za autonomnost se svuda plaća neka cenu. Za mene je, za sve ovo vreme, ključno pitanje bilo pitanje časti, da li ćete znati šta je šta. Ja ne kažem da je to nešto što treba svako da čini, ja sam vrlo strogo gledala na događaje, možda i brutalno precizno, priznajem da je moja kritika bila okrenuta uvek prema nama, ja ne znam kako bi to drukčije inače moglo da se radi, nije mi nikad padalo na pamet da dokazujem da moja kritika nije protiv interesa srpskog naroda, da ona nije anacionalna, ja mislim da je ona bila u interesu nekog našeg sazrevanja i našeg uozbiljavanja. Ja nisam mogla da učestvujem u stvarima koje su meni bile dubiozne, moralno sumnjive, a pravo da Vam kažem, i sa stanovišta nekih pozitivnih znanja, vrlo sumnjive. Tako da, to me je nekako odredilo, i sa stanovišta ljudi koji su napravili druge izbore, njihov odnos je u redu, ja to tako primam, ali mi se razlikujemo, ja svakako neću da zagovaram istrebljenje jednih ili drugih, sa svakim mogu da razgovaram, ali ima jedna granica preko koje ne možete da učestvujete u stvarima, a da sebe lično ne promenite, da ne prestanete da budete to što jeste. To što jeste vi nije ništa ni savršeno, nije možda ni vaša najviša lična mera, ali jednostavno više od toga niste u stanju!

II

O LATINKI PEROVIĆ

LIČNO I PROFESIONALNO

Istraživač i erudita

Delatnost dr Latinke Perović u Institutu za noviju istoriju Srbije (1975 –1998)

Dr Latinka Perović je radila u Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije, kasnije Institutu za noviju istoriju Srbije od 1975. do 1998. godine. Njeno bavljenje istorijom društvenih ideja u Srbiji druge polovine XIX veka i rusko-srpskim vezama, tokom te 23 godine provedene u Institutu, rezultiralo je opusom od šest monografija (*Pera Todorović*, 1983, *Od centralizma do federalizma: KPJ o nacionalnom pitanju*, 1984, *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*, 1–3, 1985, 1995, *Planirana revolucija. Ruski blankizam i jakobinizam*, 1988, *Zatvaranje kruga. Ishod rascepa 1971–1972*, 1991, *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, 1994), kompletnim priređivanjem devet knjiga istorijskih izvora (pisma, članci, govori, dnevnici, uspomene, izabrani spisi: Pere Todorovića, Avrama Petrovića, Mite Cenića, Nikole Pašića), objavljivanjem više desetina studija, rasprava i članaka u zbornicima i naučnim časopisima u zemlji i inostranstvu, velikim brojem predgovora i pogovora u izdanjima istorijskih izvora za XIX i XX vek drugih autora kao i nizom prikaza istoriografskih dela. Dr Latinka Perović je održala takođe i veliki broj predavanja u zemlji i inostranstvu, učestvovala na međunarodnim i domaćim naučnim skupovima i bila promotor novih historiografskih izdanja. Svojom ukupnom delatnošću ona predstavlja jednog od najplodnijih saradnika Instituta u njegovoj pedesetogodišnjoj istoriji.¹ Nije robovala naučnom dogmatizmu

¹ *Spomenica Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije 1949–1989*, Beograd, 1989, str. 32, 35–36; *Spomenica Instituta za noviju istoriju Srbije 1965–1995*, Beograd, str. 62–65; *Enciklopedija srpske istoriografije*, pr. Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Beograd, 1997, str. 566.

i dosledno se borila svojim istraživačkim pristupom protiv uspostavljenih šema i modela u historiografiji, od traganja za novim izvorima i metodama do argumentovanog protivljenja glorifikaciji ili satanizaciji određenih ličnosti ili epoha. Njena doslednost i asketska posvećenost pozivu, neuobičajena za sredinu u kojoj je delovala, izazivali su češće podozrivost i kritike, nego priznanja i nagrade. Novinar Pera Todorović napisao je jednom prilikom da “čovjek koji u politiku zagazi, koji preagne da na tom polju posluži svojoj zemlji i narodu, takav čovek mora vrlo mnogo da trpi, mora na se da udara vrlo teške okove, ako hoće da ostane svestan i koristan radnik.” Dr Latinka Perović je komentarišući ovaj navod dodala (možda sa svešću da govori i o sebi) da je Pera Todorović “tražio način i kako da preživi i kako da bude koristan. Uz sva ograničenja koja mu je njegov izbor nametnuo, on, kroz čitavo svoje delo pokazuje unutrašnju ravnotežu i duboku veru da će taj izbor razumeti i objasniti tek oni koji će doći. I sebe i svoje savremenike video je kao objekte istorije, za čiji je neumitni sud potrebno nataloženo iskustvo”.²

Polovinom osamdesetih godina, sa dolaskom većeg broja mladih istraživača u Institut za radnički pokret Srbije, počele su postepeno da se šire programske i konceptijske osnove istraživanja i da se otvaraju novi pravci. To je postepeno prouzrokovalo promenu imena samog Instituta ali i otvaranje novih istraživačkih pitanja i projektnih zadataka. Dr Latinka Perović je uz tadašnju direktorku Instituta dr Desu Pešić i profesore sa Katedre za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, dr Branka Petranovića i dr Andreja Mitrovića, bila jedan od ključnih moderatora promena. Pored ostalog pokrenula je i bila glavni urednik edicije *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (I-II: 1994, 1998) i o tome u uvodnoj reči prvog zbornika dr L. Perović je napisala: “Pre više od godinu dana u Institutu za noviju istoriju Srbije ponikla je ideja o održavanju skupa “Srbija u modernizacijskim procesima XX veka”. Ova ideja rezultat je duže evolucije programske orijentacije Instituta... Međutim, ideja o pomenutom skupu nije bila motivisana samo namerom Instituta da naučnoj javnosti saopšti vlastite rezultate, već da zajedno sa drugim naučnicima pokuša da sagleda karakteristike modernizacije u Srbiji XX veka i izvede njen bilans, te tako društvu, zarobljenom mitom, predloži i generatore razvoja i činioce zastoja i dramatičnih padova. I u isto vreme, da pozove istorijsku nauku na suočavanje sa vlastitim konzervativiz-

² Pera Todorović, *Ogledalo zrake iz prošlosti*, pr. Latinka Perović, Beograd, 1997, str. 19–20.

mom i sa nedostatnošću sopstvene strategije.”³ Nekoliko godina kasnije dr Latinka Perović će o pokretanju projekta napisati: “Rad na projektu *Srbija u modernizacijskim promenama u 19. i 20. veku* započet u Institutu za noviju istoriju Srbije 1992. godine. U toku rata koji je uništavao ljude, razarao materijalna dobra i razbijao do juče zajedničku državu; inflacije koja je obesmišljavala sve i ponižavala svakoga; izolacije od sveta koja je ličila na povratak u ledeno doba – baviti se modernizacijskim procesima u zemlji koja je prolazila kroz sve te vidove katastrofe izgledalo je nadrealno. Ali, profesionalni instinkt je govorio da je čvorni problem Srbije u njenoj neostvorenoj modernizaciji.”⁴

Objavljivanje svakog od prva dva toma, bilo je praćeno vrlo uspešnim i zapaženim naučnim skupovima, čiji je dr Latinka Perović bila inicijator i glavni organizator. Njene najbliže saradnice u ovom poslu bile su dr Marija Obradović i dr Dubravka Stojanović. Prvi naučni skup održan je u Beogradu septembra 1994. godine. U govoru prilikom otvaranja ovog skupa, akademik dr Sima Ćirković je između ostalog rekao: “Pridružujući se pozdravima i željama za uspešan i plodan rad ovoga u mnogo čemu nesvakidašnjeg naučnog skupa, govorim kao pojedinac, jer nisam zatražio ovlašćenja da to učinim u ime naučnih ustanova u kojima radim ili naše još nepreporučene staleške organizacije. Verujem, ipak, da nisam sasvim usamljen, da bi mi se mnogi istoričari pridružili, tim pre što u ovom slučaju ne moramo čekati da čujemo šta su učesnici skupa korisno uradili, jer ima već nekoliko nedelja kako je pred nama ono što su pripremili u obliku knjige sa 37 priloga. Ono što obično dolazi mesecima, a nekad i godinama posle održanog skupa, ovde mu prethodi. Istraživanja autora su prezentovana i otvorena za prvi talas organizovane, koncentrisane i usmerene kritike, koja će, uz pretresanje i ocenjivanje svakog priloga, moći da proverava i procenjuje kako su svi oni međusobno usklađeni i povezani u celinu, a i da ceni odnos te celine ukupnog istraživanja prema velikoj i složenoj temi modernizacije, kojoj je skup posvećen.”⁵

³ „Reč redaktora“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, I, INIS, Beograd, 1994, str. 11.

⁴ „Napomena urednika“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 3. *Uloga elita*, Beograd, 2003.

⁵ Dr Sima M. Ćirković, Govor prilikom otvaranja skupa „Srbija u modernizacijskim procesima XX veka“, *Tokovi istorije*, 1-2/1993, str.11-16.

S obzirom da su zbornik radova i sam naučni skup privukli veliku pažnju domaće i inostrane javnosti, Institut za noviju istoriju Srbije je pripremio i organizovao septembra 1998. godine novi naučni skup koji je takođe usledio posle objavljivanja zbornika radova sa podnaslovom *Položaj žene kao merilo modernizacije Srbije u 19. i 20. veku*. U uvodnoj reči dr Latinka Perović je tim povodom napisala: "Drugi po redu u ciklusu zbornika o modernizacijskim procesima u Srbiji i prvi zbornik o položaju žene utemeljuje ne samo jednu orijentaciju saradnika Instituta za noviju istoriju već i jedan pravac istraživanja u istoriografiji i društvenim naukama. Oba zbornika nagoveštavaju nove poduhvate... Zbornik o emancipaciji žene kao važnom elementu modernizacije srpskog društva dolazi nakon raspada jugoslovenske države i u trenutku duboke društvene krize. Obe ove istorijske činjenice višestruko utiču na položaj žene. U tom smislu zbornik je poziv na naučnu proveru gde smo danas i šta je od tekovina minulo pola veka izdržalo probu vremena."⁶

Zbornici o modernizacijskim procesima u Srbiji spadaju u najcitiranija i najtraženija izdanja Instituta za noviju istoriju Srbije do čijih primeraka je danas teško doći. Posle odlaska u penziju dr Latinka Perović je uredila još dva toma iz iste edicije (2003. i 2006).

Dr Latinka Perović je bila i glavni i odgovorni urednik časopisa Instituta *Tokovi istorije* od 1993. do 1999. godine. Tih nekoliko godina ostale su u sećanjima tadašnjih saradnika kao možda najteže godina u istoriji Instituta, pre svega zbog opšte krize u društvu, ratova u okruženju i izuzetno loših materijalnih prilika u kojima se funkcionisalo. Njenim dolaskom za urednika, pre svega ličnim zalaganjem i naporima ali i uz pomoć članova redakcije, časopis je doživeo značajne promene koje će bitno uticati na njegov dalji razvoj. Glasilo Instituta koje je izlazilo pod nazivom *Tokovi*, menja ime u *Tokovi istorije*, a dinamika izlaženja od tada podrazumeva dva broja godišnje, a od 1997. časopis je publikovan u četiri sveske. Časopis je dobio novu formu, prepoznatljiv grafički dizajn i niz novih rubrika. Dr Latinka Perović je uredila ukupno osam svezaka (1-2/1993, 1-2/1994, 1-2/1995, 1-2/1996, 1-2/1997, 3-4/1997, 1-4/1998, 1-2/1999). U poslednjem broju časopisa koji je priredila ona piše: "...Ne birajući uslove u kojima je uređivala i izdavala časopis, redakcija je nastojala da ga učini otvorenim za sve pravce u našoj historiografiji i

⁶ „Napomene urednika“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, *Položaj žene kao merilo modernizacije*, INIS, Beograd, 1998., str. 9–10.

za sve generacije naših istoričara; da prati tokove savremene istoriografije u svetu i da doprinese uključivanju naše istoriografije u te tokove, Odjek časopisa u domaćoj i inostranoj javnosti pokazuje da to nastojanje nije bilo uzaludno.” *Tokovi istorije* su postali “ogledalo” Instituta za noviju istoriju ali i “njegov zaštitni znak”.⁷

Prva četiri broja časopisa koje je uredila dr Latinka Perović, pratila su između ostalog i rad na projektu “Srbija u modernizacijskim procesima XX veka”. Časopis je objavljivao priloge koji nisu bili uključeni u zbornik radova iz 1994. kao i autorizovanu raspravu vođenu na samom skupu. Naredni brojevi časopisa pokrenuli su niz novih tematskih oblasti (o ženskom pitanju u Srbiji, braku i porodici, položaju nacionalnih i verskih manjina, nastavi istorije, karakteru Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije, srpsko-ruskim vezama, jugoslovenstvu, korenima i tradiciji srpskog radikalizma, specifičnostima privrednog razvoja Srbije, nacionalnom pitanju, srpskoj istoriografiji, Srbima u Hrvatskoj, izbeglištvu, crkvi, odnosu istorije i sećanja, kulturno – prosvetnim prilikama i sl).⁸ Časopis je otvoren za široki krug istraživača iz drugih srodnih naučnih disciplina, kako iz zemlje tako i iz inostranstva čime je dobio multidisciplinarni karakter. Pored toga, dve sveske časopisa (1997. i 1998) bile su posvećene predstavljanju mladih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije, preko objavljivanja delova rukopisa odbranijenih doktorskih i magistarskih teza. Istorijsko – metodološki eseji i komparativni pregledi domaće i strane istoriografije davali su časopisu prepoznatljiv karakter.

Dr Latinka Perović je kao iskusan i cenjen istraživač i erudita, predstavljala veliku podršku generaciji mladih istraživača koji su stasavali u Institutu za noviju istoriju Srbije u periodu od druge polovine osamdesetih do kraja devedesetih godina XX veka. Uvek spremna da sasluša, pročita rad, pruži sugestiju i pomoć, za mnoge mlade saradnike bila je neka vrsta neformalnog mentora. Ti kontakti nastaviće se i godinama posle njenog odlaska u penziju. Koliki su značaj imali za nju lično, govorila je nedavno prilikom promocije knjige jedne od nekadašnjih saradnica Instituta za noviju istoriju Srbije.⁹

⁷ Latinka Perović, „Na kraju mandata“, *Tokovi istorije*, br. 1–4/1999, str. 448.

⁸ „Bibliografija 1993–2003“, *Tokovi istorije*, pr. mr Vladan Jovanović, Beograd, 2004, str. 1–4.

⁹ Promocija knjige dr Dubravke Stojanović, *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i europeizacija Beograda 1890–1914*, Kulturni centar Beograda, 10. maj 2008.

Tačka oslonca

“... i u najmračnijim vremenima mi imamo prava da očekujemo neko osvetljenje... ono može manje da potiče od teorija i ideja nego od nesigurne, treperave i često slabe svetlosti koju neki muškarci i žene u svojim životima i delima zrače pod bilo kakvim okolnostima i prosipaju u okvirima datog im vremena na ovom svetu...”

HANA ARENT

Neki istoričari bi ponekad, bar to nama laicima tako izgleda, radije pravili i proizvodili istoriju, nego se njome bavili. U takvim slučajevima istorija, umesto uzleta, beleži duboki pad. Srećom, postoje i oni drugi, čija odanost struci ne podleže sumnji, oni koji samo rade svoj posao. Upravo se u ovoj reči “samo” kriju velike razlike između ljudi koji se bave proučavanjem istorije. Nisam istoričar, nego laik, govorim više osećajem, nego kompetencijom, više naslućujem, nego što tvrdim – Latinka Perović spada u ovu drugu grupu.

Upoznao sam je 1993. godine. Do tada, ona je za mene bila samo istoričarka koja, u skladu sa uobičajenom predstavom, provodi dane u biblioteci, nadvijena nad prašnjavim knjigama i starim rukopisima. Kada bi je neko od mojih poznanika ili saradnika pomenuo, pomenuo bi je, to nije bilo moguće ne primetiti, sa poštovanjem. Uživala je ugled i važila kao autoritet i izvan uskog kruga ljudi iz struke.

Oduvek sam, priznajem, imao neku vrstu averzije i otpora prema autoritetima. Naše poznanstvo i zajednički naponi da unapredimo *Našu borbu* – Latinka je bila prvi predsednik Izdavačkog saveta lista – naterali su me da pitanju autoriteta pridem na diferenciraniji način nego do tada. Autoritet

može i da podstiče, a ne samo da sputava, može da jača našu autonomiju i slobodu izbora, a ne samo da je blokira i hibernira. U mom slučaju, potreba da se uočavaju nijanse i prave distinkcije upravo je posledica saradnje sa Latinkom Perović. Preko te saradnje stekao sam uvid u njenu zadivljujuću radnu energiju, na kojoj bi joj mogle pozavideti i daleko mlade kolege. Njena odanost profesiji i skrupuloznost, njena spremnost da razume prilike i o njima argumentovano govori, njena nedvosmislenost u osudi i nesebičnost u podršci, njena otvorenost i predusretljivost i, napose, njena sklonost da strožije sudi o sebi, nego o drugima, jednostavno su izazivali i izazivaju respekt.

Snažnog duha i velikog životnog iskustva, ona je znala da podstakne, ali i da iskaže sumnju, kad god je to smatrala oportunističkim. Na sastanke Izdavačkog saveta uvek je dolazila spremna. Svoj stav je saopštavala bez ustezanja, direktno, ali ne grubo i nikad uvredljivo. Bila je svesna značaja lista u čijem se Savetu nalazila, ali ništa manje i uticaja sredine u kojoj je list izlazio. Bila je spremna da se angažuje i nije žalila truda. Isto to je očekivala i od drugih.

Nema potrebe da posebno ističem koliko su za mene dragoceni, najpre saradnja, a potom i prijateljstvo sa Latinkom Perović. U najvažnijim stvarima, nas dvoje smo se veoma dobro razumeli. Ma koliko da su se razlikovali svetovi u kojima smo se do tada kretali, ona u svetu nauke a ja u svetu preduzetništva, vrlo brzo smo našli zajednički jezik. Razlike koje su među nama postojale njenom su voljom počele da blede i gube na značaju. Osobina da ljude sa kojima komunicira tretira kao ravnopravne sagovornike, veoma upečatljivo govori o karakteru Latinke Perović.

Mračna vremena znaju da zbliže ljude, da podstaknu međusobne afinitete i prodube osećanje prisnosti i privrženosti, pa se muke i nevolje takvih vremena lakše podnose. Kada je poznatom uredbom tadašnjeg ministra Aleksandra Vučića zaustavljena *Naša borba*, na mene su vršeni pritisci sa svih strana. Šta raditi? Kome verovati? U čiji se sud pouzdati? – samo su neka od pitanja na koja sam grozničavo tražio odgovore. Latinka je u potpunosti razumela situaciju u kojoj sam se tada nalazio. *Treba sačuvati ljude. Postoje periodi u životu kada morate sedeti između četiri zida i ćutati*. Ja sam tako proveo pet godina. Ona četvrt veka.

U više navrata sam do sada pomenuo Izdavački savet *Naše borbe*. Želeo bih da podsetim da su se u Savetu, pored Latinke Perović, nalazili i Jurij

Gustinčić, Mirjana Miočinović, Tibor Varadi, Vladimir Goati i Orhan Nemzeti. Odmah po svom osnivanju, Savet je ustanovio Nagradu za toleranciju i u naredne tri godine dodeljene su nagrade Aleksandru Tišmi (1996), Studentskom protestu 1996/97 (1997) i Uniji albanskih studenata (1998). Prve dve nagrade dodeljene su za vreme Latinkinog predsedavanja Savetom.

Ustanovljenje ove nagrade naišlo je na izuzetno povoljnu reakciju i podršku čitalaca, kako u zemlji, tako i van nje. Isto tako, ni zalaganje *Naše borbe* za mirno rešavanje sukoba i čitav onaj korpus vrednosti na kojima počiva moderno građansko društvo, nije prošlo nezapaženo. *Naša borba* nije samo dodeljivala, nego je i dobijala nagrade.

Primajući nagradu Zlatno pero slobode, bio sam slobodan da istaknem da, uprkos svim teškoćama, ljudi u *Našoj borbi* nisu podlegli pritiscima, da su voljni da nastave sa radom i pružanjem podrške svima koji kooperaciju pretpostavljaju konfrontaciji, a pristojan život svakoj vrsti (nacionalističke) mizerije. Smatrao sam, jednako tada kao i sada, da u zemlji bez dubljih demokratskih tradicija svako, na način na koji najbolje može i ume, treba da doprinese stvaranju društva u kome će vladati razum i tolerancija, u kome će se prava i slobode građana poštovati, a preuzete obaveze odgovorno izvršavati. Za *Našu borbu* nije bilo drugog i boljeg načina realizacije pomenutih ciljeva od savesnog bavljenja svojim poslom. Pre više od 2000 godina jedan grčki filozof je zapisao da dobar obučar ne pravi samo dobru obuču, nego i dobrog građanina. Za novinare i ljude u medijima važi to isto. Bez slobodne novine i istinite, pravovremene i objektivne informacije nema ni dobrog, odgovornog i slobodnog građanina, ali ni demokratskog polisa.

Latinka je veoma dobro razumevala narodnjačku ideologiju i mentalitet i umela je da ukaže na njihove, ne retko, mimikrirane pojave. Ljude u *Našoj borbi* ujedinjavali su nevolja i zlo rata, a ne zajednička ideologija i stranački program. Nisu svi koji su u njenom radu participirali na isti način razumevali uzroke rata, niti su se svi slagali oko načina na koji se ratu i nacionalizmu treba suprotstaviti. Latinka je često znala da postavi pitanje: *Može li Naša borba biti nešto drugo od male oaze u pustinji besmislenih, retrogradnih sukoba*. Na sednicama Saveta podsticala je redakciju da otvori pitanje odnosa prema Kosovu, kako nosilaca studentskog protesta, tako i političkih partija. Ponesena studentskim šarmom, redakcija kao da nije umela da iskoristi priliku i pomogne srbijanskom društvu da se suoči sa nizom važnih pitanja: nacionalizmom, zločinima, Haškim tribunalom...

I danas, deset godina nakon što je *Naša borba* prestala da izlazi (15 oktobar 1998. godine), ova pitanja su još uvek aktuelna. Kao preduzetniku, poznato mi je da je lakše uspostaviti privrednu kooperaciju između zaraćenih strana, nego se suočiti sa prošlošću i svim onim što je u prošlosti počinjeno u naše ime. Prošlost, kažu, nikada nije mrtva. Verujem da bi Latinka Perović mogla, u našem slučaju, brojnim primerima potvrditi ove reči.

Baveći se istorijom Srbije napisala je i priredila čitav niz knjiga. Neću preterati ako kažem da te knjige predstavljaju važnu tačku oslonca svima kojima je stalo do modernizacije i evropeizacije zemlje. Posvećenost sa kojom je pristupala zadatku istoričara obavezuje sve kojima je stalo do digniteta profesije. One, pak, koji su, poput mene, imali priliku da sa Latinkom Perović sarađuju i uspostave prisne odnose, njeno iskreno prijateljstvo nadahnjuje, snažno podstiče i duboko oplemenjuje.

Prolagomena za modernizaciju

(Nove knjige: Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije*, 2007)

Baš u trenutku kada se Srbija, po ko zna koji put, nalazi u političkim grčevima pred izazovima *novog veka*, pojavila se knjiga Latinke Perović, *Između anarhije i autokratije* (u izdanju Helsinškog odbora u Beogradu), da nam, kroz sinergiju tridesetak eseja, koji su nastajali tokom poslednjih 25 godina, ponudi jednu pomalo sumornu dijagnozu o suštastvenoj prirodi problema ove države, koji samo neupućenima izgledaju kao danas iskrslji, a u stvari su stari i traju upravo zbog toga što nikad nije bilo dovoljno snage i pameti da se tim problemima priđe racionalno i da se na najkrupnija razvojna pitanja daju produktivni odgovori.

Naime, i ovog trenutka u Srbiji se zapravo ponovo raspravlja o tome šta je to “dovršena Srbija” sa “nedovršenom državom”, ali se pri tome ne problematizuju stari odgovori na to veliko pitanje, a oni zaludno spajaju nepojivo – uzorni ideal države sa evropskom demokratijom, na jednoj, sa državom sa *zavetnim ciljem* ujedinjenja svih srpskih zemalja, na drugoj strani; ponovo se razglaba i o takozvanom nacionalnom interesu i, navodno zbog njega, zadržava jedna stara systemska koncepcija u kojoj je država apsorbovala (bolje bi bilo reći “pojela”) društvo; pokušava se i sa oživljavanjem pitanje: kuda – na Istok ili na Zapad, pošto bi vodeće snage istovremeno i na Zapad, sa epskim nacionalizmom i (korporativnim) kolektivizmom u staroj torbi, i na Istok, ali sa zapadnim novcem i ljudskim slobodama; ne prihvata se ni sam termin modernizacije Srbije (to jest, *moderne Srbije*), a nekmo-li da se taj proces napokon shvati kao osnovni egzistencijalni i građanski, ali i državni interes; politički život se odvija u senci i pod pretnjama *velikog nasilja*, jer, krvavi računi nikako da se svedu, a nove odmazde se otvoreno najavljuju, pa se politički konkurenti satanizuju kao *neprijatelji naroda*;

intelektualna, a zapravo politička elita se razvrstala po predsobljima raznovrsnih centara realne moći, a nezavisne ličnosti, gotovo kao neželjeni svedoci, guraju se u osamljenost i zbog toga, s vremena na vreme, podvrgavaju gromoglasnim kampanjama javnog prezira.

Celu tu srpsku istorijsku kontroverzu, Latinka Perović analizira preciznim pogledom i nerazmetljivim rečima – ali istovremeno slojevito i leporeko, pa zato i tačno, otvoreno i bez milosti. Ona uverljivo dokazuje da su davno ukorenjeni stereotipi, koje je izgradila, a i dalje pokušava da gradi, nekritička struja (recimo suviše blago) u našoj istorijskoj nauci, zidani na rđavim temeljima i da je zato ta iluzorna, pretenciozna građevina stalno i sklona padu. Jedna od osovina tog (*uzaludnog*) neimarstva, na primer, bilo je to što se u traganju za odgovorom na pitanje “kako se razvijati a ostati koreno “svoj”, pa ne izneveriti *zavetne ciljeve* o jedinstvu naroda”, odgovor nalazio “u preuzimanju zapadnoevropskih formi (političko udruživanje, liberalni zakoni, parlamentarizam), ali ne i puta kojim se do njih došlo”. To ističe sama autorka u predgovoru ove zbirke starih oglada, od kojih nijedan nije zadržao prvobitnu formu.

O osnovnim pravcima istorijskog razmišljanja i istraživanja Latinke Perović (o srpskom društvu na prelazima vekova, XIX–XXI, kako i glasi podnaslov knjige) govore već i sami naslovi osnovnih delova ove zbirke oglada: *Država i društvo, okvir i supstanca; Istok i zapad, kolektivizam i individualizam; Razvoj realne srpske države u funkciji zamišljene svesrpske države; Intelektualna elita: pod teretom ideja socijalne jednakosti i narodnog jedinstva i Nasilje kao konstanta: ideja o jakoj državi sa slabim društvom*. Autorka, to se odmah nameće kao utisak, sebi uvek postavlja teške, to jest, najdelikatnije srpske teme, ne libeći se da iznese i gorke ocene o istorijskim promašajima koji su Srbiju u političkom smislu stalno ljuļjali između *anarhije i autokratije*, a u razvojnog i materijalnog smislu, konzervirali u luđačko plehano bure bede i siromaštva.

Svaki čitalac ove knjige lako će uočiti da Latinku Perović posebno privlače one krupne ličnosti iz istorije Srbije koje su imale petlje i kuraži da se na glavnoj sceni odupru patrijarhalnoj inerciji, niz koju je silovito, “nizvodno”, plovila *narodnjačka struja* u srpskoj politici, a koja je svoje ideje uspešno nametala (a i dalje neupitno nameće) kao *vladajuće ideje Srbije*. Te ličnosti su, pre ili kasnije, upravo zbog svoje odvažne usamljenosti i jetkog otpora, bile izložene svirepoj *svenarodnoj osudi*, medijskoj ekskomunikaciji,

orkestriranom šikaniranju, a ponekad i najvulgarnijem javnom psovanju. U tom smislu upečatljivi su ogleđi o Peri Todoroviću, Milanu Piroćancu, Jovanu M. Žujoviću, Stojanu Novakoviću, Anici Savić Rebac, Kseniji Atanasijević, pa i o Slobodanu Jovanoviću.

Uz izvesne rezerve i objašnjenja (za koja ovde nemamo prostora), ovom spisku ličnosti koje Latinka Perović, na izvestan način, “brani” od površnih interpretacija i sebičnih instrumentalizacija, mogao bi se čak dodati i sam Svetozar Marković, koji je, upravo vođen potrebom modernizacije (sic) bio rodonačelnik ideje neponavljanja zapadnoevropskog puta i fatalne zavodljivosti koncepcije “narodne države”, to jest utemeljivač ne samo radikalizma nego i socijalizma u Srbiji. Iako je za Markovića, jednom drugom prilikom, Latinka Perović rekla da je jedina naša istorijska veličina, pored Vuka Karadžića, čiji se značaj kod nas ne dovodi u pitanje, ona se ne libi da konstatuje da ni on sam nije u dovoljnoj meri “iz legende preseljen u nauku”, makar koliko da je o njemu mnogo pisano. Ne dirajuću eksplicitno u tu legendu, Latinka Perović, međutim, veoma otvoreno objašnjava kako su, prvo, Adam Bogosavljević i drugovi, pa potom Nikola Pašić i radikali, upravo pod uticajem Svetozara Markovića, u Narodnoj skupštini krajem XIX veka širili i otpor svim pokušajima evropeizacije Srbije.

Vreme, 29. mart 2007.

NAJTEŽE TEME

Kada sam početkom prošle godine, nakon čitanja zbirke eseja Latinke Perović (koju je 2006. objavio Helsinški odbor) pod zajedničkim naslovom *Između anarhije i autokratije*, napisao jedan kratak novinski prikaz ove knjige, pomislio sam da se moram vratiti toj zbirci ponovo, na jedan ozbiljniji način. No, nije bilo vremena, znanja, a ni snage, a bojim se da ih i dalje nema. Ipak, usuđujem se da za ovu knjigu koju čitalac drži u ruci, opet u žurbi, bar naznačim šta je to zbog čega osećam da bi ove eseje Latinke Perović trebalo ponovo pomnije čitati i da pokušam da odgonetnem zašto se njeni ogle-di o istorijskom plutanju Srbije, naizgled od nemila do nedraga, pa i čitavo njeno delo, u današnjoj srpskoj javnosti i u njenim vodećim političkim, naučnim i kulturnim institucijama – upadljivo ignorišu, to jest zašto se to toliko značajno delo dočekuje sa neakvim strahom da će njeni pogledi satrti dugo godina uhodavani red stvari koji se zove “nacionalna politika”? Počecu ovu priču sa hipotezama o ovome drugom, ali predhodno osećam potrebu da navedem epizodu koja po mom mišljenju na neki način nudi utisak o značaju istorijskih tema koje je Latinka Perović proučavala.

Naime, ćaskajući pre nekoliko godina o knjigama Aleksandra Tišme, neposredno posle njegove smrti (pisca sa kojim je Latinka Perović, mogu lično da posvedočim, preko sada već pokojne Naše borbe, bila uspostavila odnos srdačnog prijateljstva i međusobnog uvažavanja) sa njegovim prezi-menjakom i mojim starom drugom Slobodanom Tišmom (književnikom i rokerom, legendom novosadske alternative) glasno sam se upitao šta je zapravo to što Šacine romane toliko izdvaja iz književne produkcije sa kraja XX veka? Kada sam njegov stil kazivanja nikada nije krasila ekskluzivnost i kada je njegova forma zapravo bila odavno isprobana? Tile mi je jednostavno odgovorio: “Njegove teme su teške, najteže moguće!”

Slučaj je hteo da smo Tile i ja taj razgovor zapravo vodili baš u vreme kada je novosadska alternativna umetnička grupa Kuda.orgbila organizovala

Trajni čas umetnosti u zapuštenom vojvođanskom Muzeju revolucije, povodom nekadašnjeg *Javnog časa umetnosti*, koji su na zgražanje Novog Sada grada heroja priredili Slobodan Tišma i drugovi još 1970. godine, u okviru nekadašnje Tribine mladih, a na kursu sopstvenog *akcionizma*. Elem, iz nekog vruga, Zoran Pantelić lider grupe *Kuda.org* organizovao je 35 godina kasnije, krajem 2005. godine, *novu kontekstualizaciju* radova novosadske alternative iz sedamdesetih godina XX veka i tom prilikom priredio razgovor na koji je pozvao Latinku Perović, Lazara Stojanovića i Balinta Sombatija, a medijator je bio Želimir Žilnik. Taj javni razgovor, što je veoma bitno, bio je nazvan *Izostavljena istorija*, pa je po nekoj mutnoj ideji upravo Latinka dobila zadatak da kaže zašto je (i) u Srbiji toliko toga izostavljeno iz zvaničnog sećanja.

Mnogi su se, ipak, pitali otkud Latinka u tom društvu, ali, iz nekog tajanstvenog razloga, to se nisu pitali ni mlade, ni stare pristalice alternative. Jer, ona je i tu nekako spadala, makar kao, takođe, žrtva tog istog sistema, mada je bila dospela pod sam njegov vrh. A stradala je, to već svi znamo, kao deo jednog sistema koji je pokušavao nemoguće – da taj sistem *liberalizuje i modernizuje*. I ono što je Latinka tada govorila pred “alternativnom publikom”, vrtelo se upravo oko razloga zbog kojih jedan sistem “socijalne sreće” nije imao receptore za temeljna intelektualna gibanja koja će ga podložiti i dovesti do istorijske katastrofe i zašto on nije imao šanse da ta gibanja bar funkcionalizuje. Uzgred, ta čudna izložba *rekonstitucije* (jedne stare radikalne pobune grupe novosadskih konceptualista, u neku novu intelektualnu pobunu), koja je u osvit XXI veka privukla toliko ljudi u Novom Sadu, a, naravno, ostala bez šireg odjeka u Srbiji, zabavljenoj odbranom teritorije, kasnije je obišla pola sveta i gostovala u Štutgartu, negde u Ilinoisu, Beču i tako redom.

Zapravo, kad bolje razmislim i tada je Latinka, u društvu starih bundžija sa filozofske i filmske levice, dobila najtežu temu, da odgovori zašto je pokret u koji je uložila svoju mladost i u kome se ispela do vrha hijerarhije, bio toliko ne samo intelektualno, nego i moralno tup prema mladalačkoj pobuni polovinom XX veka. Latinka je znala da izađe na kraj i sa tom teškom temom.

Zapravo, pada mi na um Tiletova rečenica o Tišminim “teškim, najteže mogućim temama”, kadgod sebi postavim gore već spomenuto pitanje: zašto je Latinka Perović već blizu četiri decenije posle pada sa vrha Saveza

komunista Srbije, stalno u nekoj “nemilosti” i zašto se i dan danas stalno pazi da joj se u našoj javnosti ne da suviše prostora – a njena navodna “siva moć” u današnjoj srpskoj politici (“najmoćnija žena u Srbiji” kaže feljtonista odavno unesrećenog NIN-a) i dalje je na stolu policijske i parapolijske analitike, pa je istaknuti doušnici te politike brišu i sa lista spoljnih članova “nacionalnih institucija” i udaljuju, valjda za svaki slučaj, i od najzvučnijih centara već etabliranog “nevladinog sektora”, onih koji su u međuvremenu dobili nekakav višak podobnosti.

Taj Latinkin spor sa dijalektičarima neraskidivosti “klanja i oranja” zapravo je nerazrešiv, jer bi nekakva javna polemika bila besmislena. Reč je o davno odvojenim jezicima i koordinatama. Zbog toga, valjda, etablirani državni istoričari ni ne kritikuju Latinkine radove, mada je ona toliko puta dirnula i u samu kičmenu moždinu vladajuće srpske “nacionalne strategije” tokom čitavih poslednjih dve stotine godina?

Latinka Perović je, hajde ovde da nabrojam gotovo kolokvijalno samo nekoliko najkrupnijih izazova koje je uputila našoj politici i našoj istoriografiji, ispisala na stotine stranica o rusko-srpskoj nizbrdnoj komunikaciji vodećih društvenih ideja, dokazujući uverljivo da smo i one najsmelije i najmodernije svetske misli i projekte preuzimali kroz prizmu jednog od nas drugačijeg “istočnog sveta” i crpeli iz hladnijeg “slovenskog mora”, hladniji od svih onih koja zapljuskuju naše *Poluostrvo*. Ona je više puta dirnula, a i dalje preispituje, pitanja gotovo “izbegličke drame” srpskog nacionalnog identiteta, identiteta jednog naroda koji nikako da se skraši tu gde jeste, malog i sirotinjskog, a rasutog po periferiji evropskog civilizacijskog prostora. Ona je više puta govorila i govori, a često je i pisala, o materijalnim i socijalnim razlozima mnogo puta opisanih sirovosti i surovosti naših političkih borbi i rasprava i o gotovo ravnomernim menama izneverenih ili tobožnjih prevrata (a iza gotovo svakog od njih Srbija je ostajala “posuta leševima”, da upotrebim jednu jezivu metaforičku sliku Slobodana Jovanovića). Ona je temeljno objasnila razloge zašto su ovde u borbi za “dušu naroda” uvek zapravo učestovali samo radikali ili komunisti, “jer u Srbiji i nema drugih, osim radikala i komunista” (kako mi je u šali jednom odvratila). Ona je odvažno i jasno govorilo o zločinima i uverljivo dokazivala da su i u borbi “za krst časni i slobodu zlatnu”, “za kralja i otadžbinu”, “za Tita i posle Tita”, i tako redom, napred i nazad, činjeni užasni zločini bez svrhe i smisla – jer zločini nikad i nemaju ljudske svrhe i smisla. Ona je pomno istraživala i istražuje po pravilu

tužne sudbine svih onih koji su ovde imali viziju uvek toliko nasušnih, suštinskih promena u porodici, u školi, u poslu, u raspodeli, u odlučivanju, u političkom sistemu, u nacionalnoj politici, u odnosu prema pojedincu i sve-tu – kako bi opisno i narodski trebalo objasniti viziju *modernizacije Srbije*. I znala je da objasni zašto su ti ljudi obično bili sami, i zašto su po pravilu bili poraženi, ali i zašto je ono što su zagovarali nastavilo da živi.

Pojednostavljeno, Latinka Perović se uvek hrabro prihvatala, a i dalje se hvata, onih tema koje su problematizovale naša odavno ukorenjena i kolektivno uzgajana, neproaktivna i zaludna stanovišta, ne oklevajući da se uvek izjasni za temeljne promene. I danas, uprkos odmaklim godinama, njen iskaz za promene ima zvonak glas, njena rečenica je jednostavna i jasna, njene političke ocene su nedvosmislene. Jer, Srbija nije od nekog vruga, već iz svoje male pameti, stalno na gubitku.

Ako se sada vratim na ono prvo pitanje koje sam postavio – zašto mi se čini da treba ponovo i pomnije da pročitam njene eseje ukoričene “Između anarhije i autokratije” dozvoliću sebi jednu malu ekskurziju u Miloševićevo vreme kada sam za jedan mesečnik, pod pseudonimom (ne bi li izbegao kakvu političku nepriliku izdavačima) pisao portrete srpskih ministara finansija XIX i prve polovine XX veka. Tada sam, pišući o Čedomilju Mijatoviću, kao novinar nedovoljno upućen u srbijansku istoriju, bio iznenađen do koje mere je glavni tok srpske istoriografije simplifikovao i negativno atributirao prvake Naprednjačke stranke – kao “austrofile” i antinarodne notabilitete, koji su navodno radili protiv srpske emancipacije i nezavisnosti (jer su prihvatili tajnu konvenciju koju je kralj Milan Obrenović uglavio kao državnu kapitulaciju u Beču). Tako je i nesrećni Mijatović, jedan od najobrazovanijih ljudi svoga vremena i čovek koji je smogao zajam za izgradnju prve pruge u Srbiji (Beograd–Vranje), u potonjim vremenima tretiran kao potpкупljeni dirigent afere Bontu, seksualno nezajažljivi anglofil i “zapadni špion”. Elem, taj Čedomilj je bio ministar u vladi kojoj je predsedavao Milan Piroćanac, a ja tada, kada sam pisao o Mijatoviću, nisam obratio pažnju na njegovu ličnost. U Latinkinoj knjizi, međutim, on postaje junak meni najzanimljivijeg ogle-da, koji je naslovljen “Milan Piroćanac–zapadnjak u Srbiji XIX veka”.

Nema ovde potrebe da čitaoce detaljnije podsećam na osnovni predmet ovog oglada Latinke Perović, ali ne mogu da odolim a da i ovde ne spomenem njegovu rečenicu (koju podvlači i Latinka) “*da sa duhom vremena ne vodi se šala*”, kao i još jednu tačnu opasku: “*Kod sve poezije za veličinom*

države srpske, narod srpski nije sposoban da pronade i usvoji svoje putove koji tome vode. Naša je cel i težnja da unesemo u naš narod onaj evropski duh koji je tolike jake države obrazovao i utvrdio”.

S tim u vezi dodaću ovde nešto iz oblasti o kojoj sam pišem evo već 40 godina – o ekonomiji. Posle svih “istorijskih televizijskih serija” koje su imale za cilja da našoj najširoj populaciji dokažu kako je “austrofilski režim” Obrenovića na prelazu iz XIX u XX vek bio i ekonomski katastrofalan za Srbiju (kasnile su oficirske plate u Nišu, sic), ja sam našao podatke i stručne ocene da je to, u stvari, bilo razdoblje velikog privrednog napretka Srbije, i da je zapravo to razdoblje dalo materijalnu osnovu kasnije izvikano uspešnoj radikalnoj finansijskog politici nakon Majskog prevrata 1903. godine. Naprednjaci su, dakle, osećali “duh evropskog vremena”, na prelazu iz XIX u XX vek, ali je istorija Srbije krenule drugim, težim putem, istina, zajedno sa Evropom. Valjda se to neće ponoviti.

Jedna od “najtežih tema” koja je, naravno, zapala Latinki Perović bila je knjiga o političkoj i intelektualnoj ostavštini Zorana Đinđića. Ta knjiga, opet, kao da je pala u olovno more naših današnjih trivijalnosti, pa nije mogla zatalasati ni najmanju društvenu pažnju. Idiotizam naših stranačkih podela i konkurencija sujeta, demonizacija izdavača i tugaljivi porodični zazori ugasili su publicitet i same njene promocije (na kojoj se, na primer, nije pojavio niko iz Demokratske stranke). Sve je to “na nogama” izdržala Latinka i sačinila zbornik koji će, bar, ostati budućim istraživačima “fenomena Đinđić”, kao pouzdani oslonac promišljanja Srbije u ponovo krvavom “prelazu veka”. Jer, ko je drugi i mogao srediti ostavštinu poslednjeg intelektualca u našoj politici, ako ne Latinka Perović.

Tragač za najtežim povijesnim odgovorima

Kako je sama gospođa Perović svojedobno ustvrdila da “i povjesničar ima pravo na emocije”, ja bih to pravo iskoristio i za sebe. Jer, za višegodišnje prijateljstvo i dragocjene trenutke u kojima mi je bila dragocjeni sugovornik, vežu me, prije svega, duboka ljudska osjećanja poštovanja i uvažavanja. Onog dana kad zatvorim knjigu svog diplomatskog boravka u Srbiji (a on je bio u dva navrata, u prijelomnim trenucima za odnose Zagreba i Beograda i, mjereno diplomatskim stažem, relativno dug) na njenim koricama dominirat će lik i riječi mudre Latinke Perović. Iz tog arsenala i nadalje ću graditi važne profesionalne i osobne putokaze.

Kojim redom krenuti kad se u ovom lijepom trenutku – 75-obljetnici njenog burnog i povijesti Srbije i regije posvećenog života – podsjećam naših razgovora i druženja? Možda, ponajprije od onog što je danas aktualno, a s njene strane stalno isticane i ponavljano: o potrebi Srbije za *integracijom u Europu*. Ta potreba po njoj nije samo povijesna težnja, već prije svega razumijevanje što to doista znači i koje sve napore treba uložiti do konačne europeizacije. Kadgod g–da Perović tako jednostavnim i istinitim riječima govori da “ne postoji potreba Europe da mi (Srbija) ličimo na nju, već je to naša unutarnja potreba da bismo opstali u svijetu koji se očigledno mijenja”, ja uvijek pomislim i na “svoju” Hrvatsku, znajući da ona govori o “svojoj” Srbiji. Elaborirajući kako to znači duboke promjene do kojih treba doći u svim područjima života: od ekonomije, preko socijalne strukture do vladavine prava i obrazovanja, istodobno upozorava da je riječ o suštinskim mijenama, a ne “imitaciji europeizacije, jer se prividne težnje i imitacije brzo raskrinkaju, što rezultira gubljenjem vremena i neoprostivim kašnjenjem”.

Uz Europu, tu je i neizostavna tema o demokraciji. Kad govori o demokraciji, ona je uvijek za Latinku (kako je svi njeni prijatelji zovu, pa se usudim i ja) sredstvo u dostizanju racionalnih ciljeva jednog društva. To, kako pojašnjava, znači “postojanje slobodne rasprave o svakom pitanju kao uvjeta bez kojeg se demokracija ne može realizirati”, znači “ugrađenu i svjesnu odgovornost za rješenja do kojih se dolazi kroz javno mnijenje i u institucijama sustava”. Kad se zna da ove riječi dolaze od osobe koja je davno evoluirala od totalitarne ideologije Komunističke partije u čijem je vrhu bila i još sedamdesetih godina krenula putem evropskog liberalizma, demokracije, protiv totalitarizma svake boje i oblika, te riječi dobivaju na težini. Nije, naravno, potrebno posebno podsjećati i da pripada maloj i hrabroj skupini srpskih intelektualaca koji su u olovnim godinama Miloševićevog nacional-socijalističkog režima, mukotrpno, sustavno i uporno gradili neku drugu Srbiju. I danas upravo to dosljedno i pregalački čini. Siguran sam kako upravo to drži svojim “prirodnim pripadanjem”.

Za Latinku Perović, vodeću intelektualku srpske liberalne scene i “odgovornu povjesničarku s onu stranu mitologije” ključno pitanje, pitanje svih pitanja, jeste *odgovornost Srbije za rat i zločine* počinjene u tom ratu. Nebrojeno je puta ponovila kako je “najvažnije pitanje za Srbiju suočavanje sa prošlošću, odnosno sa zločinima”. To drži glavnim mjerilom suštinskih, a ne prividnih promjena i u Srbiji i u njenim institucijama. Moralnim i važnim smatra da o srpskom zločinu trebaju govoriti, suočiti se s njim i osuditi ga – upravo Srbi. Više mi je puta izrekla oštru i beskompromisnu misao koju sam, radi autentičnosti, za ovu prigodu prepisao iz briljantnog intervjua koji je dala sarajevskim “Danima”: “Zločin se (ovdje, op. T.S.) ne smatra zločinom, nego instrumentom jedne politike koja je samo faktički poražena, ali nije mentalno”. A riječ je o politici “kojoj je cilj uvijek isti: stvaranje velike srpske države”. Fiksacija tog cilja i stvaranje “jedinstva naroda” – bilo stvaranog ili imaginarnog – oko njega odredili su sudbinu Srbije, ali i regije i u najnovijim ratovima, upozorava Latinka. Malobrojna intelektualna srpska elita kojoj ona pripada i daje joj ton, kritički je ukazivala i upozoravala što će to značiti za budućnost i razvoj Srbije i šire. Upozorenja su upućena na vrijeme, ali nije ih imao tko čuti.

Kao i u spomenutom intervjuu i meni je više puta dobronamjerno skrenula pozornost na Konstantinovićevu “Filosofiju palanke”. Upravo se u toj knjizi, kako je rekla nalazi “ključ za razumijevanje krvavog

kaosa devedesetih”. I doista na njenim stranicama piše o: “bescjenu života”, “zgušnjavanju nacije”, srpskoj “eksteritorijalnosti” unutar Evrope, “degenerizaciji kolektivismizma” sa, kako kaže Latinka, “karakteristikama koje zvuče kao dijagnoza” – i to sve za vrijeme prije “naših” devedesetih. Iz činjenice da je “srbijanski bolesnik” nekako rezistentan na terapiju, Latinka izvlači pesimističan zaključak da je taj bolesnik “neizlječiv”. Uvijek sam bio u dvojbi: da li se u tom trenutku kad moja sugovornica tako resko i ogoljeno iznese neki sud, kako reagirati. Komentirati, negirati ili pognuti glavu.

Ono što je meni u našim susretima sigurno bilo najdragocjenije to je razgovor na temu *hrvatsko-srpskih odnosa*. Za tu temu, usudim se reći, nije bilo boljeg i kompetentnijeg, iskrenijeg sugovornika sa srpske strane. Sretan sam što mogu podsjetiti kako je njena ruka za dijalogom s hrvatskom stranom pružena još tijekom ratnog sukoba i neposredno nakon njega, dok su rane još bile friške i bolne. To se ne zaboravlja.

Uvijek je isticala kako se ovoj temi mora i treba prilaziti i raspravljati iz različitih kutova, jer svaki od tih kutova “pretpostavlja specifična znanja i podrazumijeva različita iskustva”. Za te odnose, po njoj, bitne su sve relacije: diplomatske, gospodarske, položaj manjina i druge. Te su relacije, kako kaže, “mjerljive”, jer se mogu uspoređivati kretanja, uočavati tendencije, pratiti oscilacije, usponi i padovi. Ali, upozorava, postoji jedan “dubinski nivo” koji ne samo što utječe na ove pojedinačne odnose između Hrvata i Srba, nego i dugoročno određuje odnose u regiji. A to je “stanje duha” između naroda. A tome, (tom “stanju duha”) “zapravo je teško naći točku od koje počinje mjerenje”. Moja mi je sugovornica pojasnila kako se ono što ona drži “stanjem duha” u tim odnosima tiče, prije svega, kretanja u intelektualnoj eliti jednog i drugog naroda koja u velikoj mjeri utječe na ponašanje političke elite. “U društvima, kakvo su i hrvatsko i srpsko, intelektualna elita reproducira političku, tako da politička elita reflektira i ona dubinska kretanja između dva naroda” – najčešći je bio njezin zaključak i poruka. Za odgovornog veleposlanika Hrvatske u Srbiji u jednom burnom vremenu – dragocjeno.

Najmanje, gotovo nikad u našim razgovorima i susretima nije govorila o sebi. Uvijek je odavala dojam osobe na distanci spram predmeta svog proučavanja, čak kao osoba izravno nezainteresirana za stvarne rezultate svojeg istraživanja. To nije tako samo kad je riječ o “daljoj” prošlosti. Jer, ona je

strogi, ali istodobno i smireni, promatrač i aktualnih događanja kojima je ne samo svjedočila, već im bila i važan sudionik.

Njen pogled na suvremeni dio povijesti uvijek je iz nekih drugih, daleko važnijih i objektivnih vizura: socijalne, fenomenološke, analitičke – na-dasve kritičke, nepotkupljive, nikad – događajne, i kako rekoh – bez osob-nog pečata. Kroz ta, uvjetno rečeno, suvremena povijesna događanja, koja su bile naše glavne teme, najčešće ponavlja kako se u Srbiji stalno vrte, kao prijelomna, uvijek ista pitanja: teritorijalni koncept države, odnos države i crkve, oblik državnog uređenja, identitet, demokracija, tržište, vladavina prava... Stalna preokupacija ovim pitanjima u ravni njihovih općih mjesta, upozorava moja sugovornica, stvara “jednu sveobuhvatnu, neopisivu kon-fuziju”, karakterističnu za zapuštena društva i države.

I na kraju ove moje emotivne ispovijesti o slavljenici: ono što ću zauvi-jek nositi iz naših susreta to je izraz tuge na njenom licu, tuge intelektualca koji duboko proživljava temu o kojoj govori. Ne znam je li sama osjetila kako dio te tuge prelazi i na mene. Tako smo se nakon tih naših razgovora oboje rastajali tužni. Možda ponajprije što smo oboje bili svjesni kako povijest na ovim prostorima ni u najnovijim ratovima i sukobima, na žalost, nikome nije bila *magistra vitae*.

III

ZAČARANI KRUG
(ANTI)MODERNIZMA

KORENI
AUTORITARIZMA
U SRBIJI

Liberal, liberalno, liberalizam

“Liberali i naprednjaci su bili konzervativci.” Navedenim oksimoronom objašnjavana je na časovima istorije delatnost prvih političkih stranaka u Srbiji, nama koji smo stasavali sedamdesetih godina prošlog veka.¹⁰ Kao i brojni slogani koje smo učili napamet i ta jednostavna rečenica je formulirana kako bi nam simplifikovala obimnu istorijsku materiju i olakšala razumevanje vremena u kome su formirane moderne ideologije i nastajali novi kolektivni identiteti. Međutim, sintaksička analiza načina na koji je stavljen znak jednakosti između devetnaestovekovnih liberala i naprednjaka, ukazuje i na specifičnosti istorijske kulture unutar koje je pomenuti moto osmišljen. Manir prisutan u označavanju “drugog” koji je podrazumevao lakonsko izjednačavanje različitih političkih i ideoloških koncepcija bio je, naime, odraz označitelja mnogo više nego što je predstavljao precizno svedočanstvo o označenom. Sistem koji je brisao razlike među onima koje je prepoznavao kao “druge” i “drugačije”, zapravo je pokazivao nespremnost grupe koja ga je uspostavila da prizna sopstvenu pluralnost.

Navedena fraza bila je samo jedna u nizu jezgrovitih izreka i parola kojima je u javnosti sagledavana prošlost i uobličavana sadašnjost u vremenu

¹⁰ “Članovi Liberalne i Naprednjačke stranke bili su bogati trgovci, seljaci i državni činovnici. Obe stranke su pomagale lični režim kralja Milana i vodile reakcionarnu politiku.” Videti: Đorđe Grubač, *Istorija za VII razred osnovne škole*, šesto izdanje, Beograd 1972.

socijalističke Jugoslavije. Preciznim značenjem pojmova i direktnim asocijacijama koje su izazivali, kreiran je sistem vrednosti i ideološki okvir koji je označavao i razdvajao političke saveznike od neistomišljenika i protivnika. U tom smislu je i poistovećivanje devetnaestovekovnih liberala sa konzervativcima i reakcionarima snažilo antagonizam javnosti prema ideologiji liberalizma, ali i animozitet prema izvornim značenjima termina. U trenutcima političkih sukobljavanja, sinonimi za liberalizam su u konvencionalnom govoru postajali atributi slabosti i ispoljavanja nedovoljne ideološke principijelnosti.

I tada, kao i danas u rečnicima i leksikonima, “liberal” je označavao “slobodoumnog i naprednog”¹¹ čoveka lišenog “predrasuda, plemenitog, blagorodnog, blagog, dobroćudnog”.¹² Definisan je kao onaj koji je “tolerantan prema različitim mišljenjima, shvatanjima, postupcima, širokogrud, trpeljiv, popustljiv”,¹³ onaj “koji nije ograničen, sputan strogim propisima, pravilima”.¹⁴ Na samom početku šezdesetih godina i pojam “liberalizam” je predstavljan kao “slobodumniji politički pokret; koncepcija koja zastupa izvesne napredne reforme”. Liberalizmu kao ekonomskom učenju zasnovanom na promociji ideje slobodnog tržišta, pridodati su atributi socijalističke planske privrede i priznata reformska uloga unutar kapitalističkih društava, kroz konstataciju da “moderni liberalizam u SAD traži sada smeliji razvoj državnog kapitalizma”.¹⁵

Međutim, bespogovorno, gotovo kanonsko usvajanje marksističkih tumačenja menjalo je značenje liberalizma vezano za shvatanje slobode i tolerancije, promovišući ga prevashodno kao sinonim za “pokret i doktrinu buržoazije, kao mlade klase, nastao u njenoj borbi protiv feudalizma i feudalnog društva, njegovih ograničenja, stega i shvaćanja”.¹⁶ Sastvaljači enciklopedijskih odrednica su, ukazujući na ispoljavanja liberalnih ideja na

¹¹ Liberal u: Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, u redakciji D-r Svetomira Ristića i D-r Radomira Aleksića, Prosveta Beograd 1961.

¹² Liberalan u: *Isto*.

¹³ Liberalan u: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, knjiga XI, Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd 1981.

¹⁴ *Isto*

¹⁵ Liberalizam, u: Milan Vujalkija, *Leksikon...*

¹⁶ *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, knjiga 4, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1968.

religiozno–moralnom, društveno–političkom i društveno–ekonomskom području, svoje zaključke temeljili na Lenjinovoj konstataciji da je “vječna težnja liberalizma k ustupcima starom, k sporazumu s njim i k zaštiti mnogih institucija starog poretka” vodila “potpunoj nemoći (...) bojažljivosti, polovičnosti i vječnim kolebanjima”.¹⁷ Na toj osnovi sublimiran je i stav da je “postajući postepeno sve više konzervativna, liberalna buržoazija u toku XIX i XX st. iz klasnih razloga sve više napuštala načela svoje politike”.¹⁸ Nesumnjivo negativna konotacija koju je pojam dobio u javnom govoru, snažena je podsećanjem da liberalizam označava i “suvišnu popustljivost, raspojasanost”.¹⁹

Iako su bazirana na Marksovoj kritici liberlane ekonomije i privatne svojine, objašnjenja u jezičkim i enciklopedijskim priručnicima su u prvi plan isticala specifičnosti političke kulture liberala – njihovu sklonost ka popuštanju i kompromisu – i označavala ih kao konzervativizam i “socijalnu i političku reakciju, bez obzira na “liberalne” metode, kojima želi očuvati kapitalistički poredak”.²⁰

Navedene definicije su reflektovale vreme i društvene okolnosti koje su ih uobličavale, ali su posebno indikativna bila izbegavanja da se u rečničke i enciklopedijske odrednice pojma unesu značenja koja su korišćena u recentnoj političkoj praksi. To ćutanje je zapravo reflektovalo nemušte pokušaje da se postojanje različitih mišljenja o razvoju društvu negira tako što će se ona učiniti nevidljivim.²¹ Postojanje liberalizma unutar socijalističkog društva priznato je tek pošto je završen proces uklanjanja liberala sa političke scene, a njihova kritika iskorišćena kao osnov na kome je kreirano novo zajedništvo unutar socijalističke zajednice. Ispoljavanje liberalizma u političkoj praksi označeno je kao “prenaglašavanje značenja spontanosti za demokratski razvoj društva, povlađivanje stihijnim kretanjima u

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Liberalizam, u: *Rečnik srpskohrvatskog jezika*, knjiga III, Novi Sad, Zagreb, 1969.

²⁰ Liberalizam, u: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, 5, JLZ, Zagreb 1979.

²¹ U Vojnoj enciklopediji iz 1973. godine pojam liberalizam nije, naime, ni pomenut, dok su u nekim drugim enciklopedijskim izdanjima odrednice sadržale isključivo istoricistička objašnjenja devetnaestovekovnog liberalizma i političkog delovanja liberalnih stranaka. Videti: *Vojna enciklopedija*, Drugo izdanje, knjiga 5, Beograd 1973; *Nova enciklopedija u boji*, Vuk Karadžić, Larousse, knjiga II, Vuk Karadžić, Beograd 1978.

društvu i uzdržavanje od intervencije”.²² Pojave liberalizma su posle smrti Josipa Broza Tita dobile i blagonaklone komentare u kojima su protumačene “kao reakcija na pojačani etatizam i kruto planiranje privrede i ideološka i druga kulturna ograničenja”, ali su i tada diskreditovane uobičajenom konstatacijom da je liberalizam “obično praćen otporom i da ne uspeva da se razvije u potpuniji sistem”, jer “po pravilu izlaže društveno slabije slojeve jačoj eksploataciji, što izaziva njegova ograničenja”.²³

Na taj način, liberalizam nije više mogao da predstavlja samo sinonim za ideologiju buržoazije u vremenu najsnažnijeg uzleta kapitalizma. Sam termin dobio je niz odrednica koje je trebalo da kvalifikuju aktore u savremenom političkom kontekstu i u različitim sferama društvenog života – od ekonomije do morala. Tokom poslednje dve decenije Jugoslavije, liberalizam je u političkoj praksi postao etiketa kojom su diskreditovani neistomišljenici unutar socijalističkog pokreta. U tom smislu, posebno je indikativno bilo izmišljanje kovanice “liberalistička grupacija”, koja je označena kao nosilac “ugrožavajuće delatnosti kojom se podriva društveno–ekonomski i politički sistem SFRJ.” “Liberalistička grupacija” je optužena za zalaganje “za stihijno kretanje u društvu” i protivljenje “uticaju organizovanih subjektivnih snaga”. Šta više, ocenjeno je da je liberalizam “otvorio prostor da u društvu dođe do izraženijeg delovanja nacionalističkih, tehnomenadžerskih, antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga, i da dođu do izražaja razna proburžoaska i malograđanska shvatanja i ponašanja”.²⁴ Očigledna zamena teza, kojom su kao krivci za društvenu krizu optuženi oni koji su na uzroke krize prvi ukazivali, a ne oni koji su ih provocirali, svedočila je o vremenu u kome je svaki oblik usaglašavanja i prihvatanja prava na drugačije mišljenje i stav, percipiran kao direktna pretnja za egzistenciju.

*

* *

²² Liberalizam, u *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, knjiga XI, Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd 1981.

²³ Liberalizam, u: *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd 1982.

²⁴ Dr Obren Đorđević, *Leksikon bezbednosti, drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Privredapublik, Beograd 1989.

Idejni osnov za bezpogovornu kritiku liberala u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata, ležao je u Marksovoj i Lenjinovoj oceni liberalizma. U tumačenju klasika naučnog socijalizma prepoznat kao ideologija koja pokušava da reformiše, a ne i da ukine kapitalistički sistem, liberalizam je označen kao jedan od temelja klasnih podela i socijalne nejednakost, a delatnost liberalne buržoazije na izgradnji nacionalnih država, percipirana kao preduslov imeprijalnih težnji i garant jačanja autokratije i etatizma.

Iako teoretičari socijalizma nikada nisu odricali uticaj koji su na doktrinu klasne borbe i materijalistički koncept istorije, imali liberalni filozofi i istoričari, oni su liberalne političke stranake XIX veka karakterisali kao neprincipijelne i organizaciono neutemeljene, a njihove lidere kao elitu potpuno odvojenu od masa, nesvesnu društvenih procesa i problema.²⁵ Ideal slobode ugrađen je u osnove kako socijalističke, tako i liberalne filozofije, ali su putevi njegovog ostvarenja bili daleko udaljeni.²⁶

U jugoslovenskom društvu ovi stavovi su dodatno snaženi pozivanjem na dugu tradiciju osporavanja slabog i nedovoljno jasnog "liberalizma" u srbijanskoj sredini. Stasavanje političke elite, najpre u kneževini, a zatim i kraljevini Srbiji bilo je, naime, označeno kao proces sukobljavanja dva koncepta organizacije društva i države i dva koncepta slobode. Nasuprot liberalnim idejama ostvarenja ličnih sloboda kroz nacionalno oslobođenje, koje su nastajale ugledanjem na delatnost ideologa iz bližeg i daljeg okruženja, Svetozar Marković je uobličio specifičnu verziju socijalističkog učenja. Reforma države slabih, često i ne izgrađenih institucija, za Markovića je jedino

²⁵ Mala politička enciklopedija je 1966. godine istakla da su "liberalne stranke s razvojem društva zaostajale, jer je njihov program bio prevaziđen, pa su danas po pravilu na desnici" Videti: *Liberalne stranke*, u: *Mala politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd 1966.

Isticano je da se "Srpska liberalna stranka (...) na kraju pretvorila u oslonac onoga protiv čega se u početku borila – kraljevskog apsolutizma." Videti: *Liberalizam*, u: *Nova enciklopedija u boji*, Vuk Karadžić, Larousse II, Vuk Karadžić, Beograd 1978.

U Općoj enciklopediji JLZ iz 1979. godine je stajalo da je "Naprednost liberala bila ograničena na interese i mogućnosti kapitalističkog razvitka. U odnosu na radnički pokret i njegovu ideologiju, liberalizam se pretvorio u svoju suprotnost – konzervativizam." Videti: *Liberalizam*, u: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, 5, Zagreb 1979.

²⁶ Na Marksovu materijalističku koncepciju istorije kao klasne borbe posebno su uticala pisanja francuskih istoričara XIX veka, kao i britanska socijalna istorija. Videti: Ralph Raico, *Classical Liberal Roots of the Marxist Doctrine of Classes*, na internet adresi http://mises.org/story/2217#_ftn14, poslednji pristup 28. avgust, 2008, 11.45

bila ostvariva kroz afirmaciju autentične verzije srpskog narodnjaštva, koja je objedinila ideje nužnosti nacionalne emancipacije sa idealom socijalnog egalitarizma. Povezujući učenja Marksa i Engelsa sa proklamacijama ruskih narodnjaka, skicirao je okvir koji je afirmisao kao “autentičnu” političku kulturu i na taj način, gotovo paradoksalno, postao rodonačelnik srpskih socijalista, ali i srpskih radikala.²⁷ Definicija Srbije koju je ponudio postala je osnov političkog delovanja tokom čitavog XX veka: “’Srbija’ – to nije knez, nisu ministri, načelnici i kapetani, sudije i kmetovi, nadležateljstva i kancelarije, Srbija – to je narod srpski što živi u Srbiji, po čijoj volji ili bolje po čijem trpljenju postoji i knez i ministri i nadležateljstva i sav današnji državni poredak”.²⁸ Navedenom rečenicom Marković je etabliran kao promoter vrednosti “tradicionalne” istorijske kulture koje su se skladno uklopile u formalno suprotstavljena ideološka tumačenja. Izrazio je isti stav poput onog koji je učenicima ponuđen u udžbenicima istorije toga perioda u kome je istaknuto da je “narod starešina u zemlji”, onaj koji “treba da se pita i da onako bude kako on želi”.²⁹ Isticanje snage narodne pravde nasuprot pravnoj državi, predstavljalo je esenciju dominantne političke kulture koja se ogledala u konstataciji iznetoj u udžbeniku istorije sa kraja XIX veka i u Markovićevoj definiciji Srbije.

Nasuprot liberalnoj ideologiji, koja je prezentovana kao imput u srbijsko društvo, narodnjaštvu je pripisivano da je proisteklo iz strukture zajednice i utemeljeno u narodnoj volji. Predstavljajući se kao primordijalna ideologija, narodnjaštvo je u javnom diskursu dobilo epitete autohtonosti i autentičnosti. Stoga je isticanje zadruga kao osnove društvenog jedinstva tako lako uklopljeno kako u nacionalnu ideologiju radikala, tako i u ideje socijalne pravde socijalista i kasnije komunista. Izdvajanjem postojećih institucija i odnosa unutar Srbije – zadruga i sistemske narodne samouprave, nasuprot državnoj birokratiji i modernim državnim instiucijama – uobličen je način za suštinsku negaciju liberalne države i njenih principa i opstruirana potreba modernizacije i šire međunarodne afirmacije. Različita

²⁷ Videti: Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije, Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX – XXI)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2006, str. 79 – 183.

²⁸ Svetozar Marković, *Srbija na Istoku*, Ujedinjena omladina, Beograd 1888.

²⁹ “Kao što vidite, svetoandrejska skupština zbacila je Aleksandra i pokazala svima da je narod starešina u zemlji, da on treba da se pita i da onako bude kako on želi”. *Srpska istorija, udešena za današnju osnovnu školu*, udesio Mih. Jović učitelj, Beograd 188?

shvatanja Markovićevog učenja su obeležila procese kreiranja kolektivnih identiteta tokom čitavog XX veka. No, bez obzira na varijacije u tumačenjima, struktura istorijskih narativa je odražavala ideološku srodnost suprotstavljenih političkih koncepcija.³⁰ Šta više, upravo je to obeležje istorijske i političke kulture moguće pratiti kao *longue dureé* koji je karakterisao gotovo dva veka duge pokušaje izgradnje moderne države u Srbiji. Od pastoralne predstave seoske zadruge do antibirokratske revolucije na kraju XX veka, suštinska sličnost formalno različitih diskursa proizilazila je iz činjenice da su uobličavani unutar istog ideološkog okvira koji je počivao na negaciji institucija uspostavljenih od strane liberalne države.

*

* *

Promene tradicionalne političke kulture koje su usledile šezdesetih godina prošlog veka sa industrijalizacijom i modernizacijom, omogućile su otvaranje društva i povećanu socijalnu mobilnost. Tada je, kao što je već napomenuto, i pojam liberalizam oživeo u političkoj praksi, ali ovoga puta kao sinonim za delatnost reformski orijentisanih partijskih kadrova. Međutim, atribut reakcionara kojim su obeleženi devetnaestovekovni liberali, veoma brzo je iskorišćen u stigmatizovanju onih koji su težili menjanju dogmatiskog shvatanja socijalizma. Protivnici promena u njima su prepoznali predznake propasti i ugrožavanja kolektivnih identiteta, a ne put ka modernizaciji društva.³¹

³⁰ O kontinuitetu specifične političke kulture koja je predstavljala "atavizam starog patrijarhalnog društva" videti studiju: Olivera Milosavljević, „Otac – genije – ljubimac: Kult vladara – najtrajniiji obrazac vaspitavanja dece“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 4. Žene i deca*, Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2006, str. 188 – 292.

³¹ Stoga je u javnosti strogo kontrolisana upotreba pojma. "Jedan broj 'Somborskih novina' trajno je zabranjen zato što su liberalizam i tehnokratizam protumačeni po Vujaklijinom Leksikonu stranih reči. Sud je ocenio da je to tumačenje 'štetno po interese društveno-političkog sistema i utvrđene politike naše društvene i političke stvarnosti'. Istovremeno je u novosadskom 'Dnevniku' početkom januara 1973. godine osvanuo preko tri stupca naslov 'Liberalizam je čisti antikomunizam'. Videti: Mirko Čanadanović, Sukob zastarelog i novog, u: Mijat Lakićević (priredio), *Prelom '72, Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala oktobra 1972. godine*, e Press, Beograd 2003, str.83. i 121.

Pokušaji uspostavljanja dijaloga sa političkim i ideološkim neistomišljenicima jačali su strah konzervativnih snaga unutar partije. Popustljiv odnos prema pluralizaciji političkog života, u vreme provale decenijama potiskivanih istorijskih sećanja u javni prostor i kulturni život, i, sa druge strane, pojave novih tumačenja marksizma i socijalizma, protumačen je kao izraz nedovoljne principijelnosti i preduslov sloma sistema. Unutar pokreta, liberali nisu označeni kao kritičari i popravljajući sistema, već kao direktni opONENTI temeljnih ciljeva socijalizma.³² Istovremeno, oni su za deo političke i intelektualne elite snažne nacionalne orijentacije ostali direktni ideološki protivnici.

Nespremnost rukovodstva Saveza komunista Jugoslavije da u potpunosti prihvati reforme koje su započele u privrednom sistemu i državnoj reorganizaciji, ispoljena tokom političkih sukoba sa početka sedamdesetih godina prošlog veka, najjasnije je bila izražena u Titovoj konstataciji da je burna dešavanja uzrokovala “nebudnost i ležernost i gnjili liberalizam”³³. Šta više, pozivajući na kadrovske i programske promene u ime jedinstva partije i države, Josip Broz Tito je istakao da u “Savezu komunista ima mnogo ljudi koji su odavno trebali da budu van partije” i konstatovao da to “nije učinjeno zbog liberalizma...”.³⁴ Reakcije sublimirane u rečenici: “Stegnuti u ime očuvanja demokratije” i objašnjenja da preterana demokratija zapravo snaži konzervativne snage, trebalo je da ojačaju pozicije protivnika liberalizma i daju podršku uklanjanju reformista u svim republikama. U praksi su one, međutim, neminovno vodile ka diskreditaciji kako socijalizma, tako i ideje Jugoslavije kao kooperativne zajednice.

Sa konačnim raspadom Jugoslavije, komunistički liberali i njihova delatnost su, u zavisnosti od sredine i vremena, tumačeni na različite načine. Izjednačavani su sa nacionalistima, ali i optuživani kao nacionalni izdajnici, anatemisani, marginalizovani. No, bez obzira na različita vrednovanja u gotovo svim postsocijalističkim zemljama odigrali su značajnu ulogu u konsolidaciji tranzicionih društava.

³² Liberalizam je postao najprokaženija “jeres u međunarodnom komunističkom pokretu: njime su uvek označavane one struje koje su težile ne samo kritici deformacija i popravljanju sistema, već i postupnoj reviziji ciljeva.” Latinka Perović, *Zatvaranje kruga, Ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972.*, Svjetlost, Sarajevo 1991, str. 9

³³ Isto, str. 325.

³⁴ Isto, str. 326.

U Srbiji to, međutim, nije bio slučaj. Jednom pošto su uklonjeni, liberali su ostali neprimetni u javnom životu. Tu pojavu je svakako moguće tumačiti i kao posledicu njihove svesne odluke da se ne uključe na političku scenu u trenucima uvođenja formalnog pluralizma. Međutim, kako objasniti činjenicu da je i svaki apolitičan pokušaj njihovog pojavljivanja u javnosti prećutno opstruiran?³⁵ Čak i kada je otvarano pitanje njihovog “pada”, ono je ostalo bez konačnog odgovora, ili šire društvene diskusije.³⁶ “Tajanstvo, nerazumljivo ali upadljivo ćutanje kojim su ti događaji (...) bili prekriveni” posebno je indikativno, kada se ima u vidu stalna opsesija javnosti u Srbiji istorijski kontroverznim temama i fenomenima, ali i ocena po kojoj je “za Jugoslaviju kao celinu najznačajniji [bio] obračun sa srpskim ‘liberalizmom’”.³⁷

Trenutak u kome istorijski narativ nastaje je trenutak u kome se uspostavlja distanca prema događaju iz prošlosti. Završetak rasvetljava početak i definiše tok događaja. Činjenicu da je pitanje pada komunističkih liberala ignorisano u javnom životu Srbije – u kontekstu teorije naracije, po kojoj kraj kontekstualizuje priču – moguće je objasniti tvrdnjom da proces koji je započeo obračunom sa njima, u Srbiji još uvek nije završen. Politički diskurs koji je uslovio pad liberala 1972. godine, određivao značenje pojma liberalizam i vrednovao njihovu delatnost svih ovih decenija, ostao je snažno prisutan u javnosti. Šta više, on je kreirao atmosferu u kojoj su postali mogući i na kraju se i dogodili krvavi ratovi, genocid, državni teror i zločini. Tragičan raspad socijalističke Jugoslavije, svakako je bio posledica, između ostalog, i

³⁵ Posebno indikativno je u tom smislu bilo odbijanje Srpske akademije nauka i umetnosti da prihvati organizovanje posthumne izložbe skulptorskih radova Marka Nikezića. Videti: Prilog, Prepiska o organizovanju izložbe vajarских radova Marka Nikezića u Galeriji Srpske akademije nauka i umetnosti, u: Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003

³⁶ Povod su pružala objavljivanja publicističkih dela: Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam: od Đilasa do danas, 1 Pokušaj likvidacije Saveza komunista Jugoslavije i “nova levica”*, Sloboda, Beograd 1978; Dragan Marković, Savo Kržavac, *Zašto su smenjivani*, Partizanska knjiga – Narodna knjiga, Beograd 1985. Str. 399 – 419; Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala, Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd 1990. Bez odgovarajuće recepcije su ostle i knjige samih liberala Latinka Perović, *Zatvaranje kruga, Ishod političkog rasepa u SKJ 1971–1972*, Svjetlost, Sarajevo 1991. i Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003.

³⁷ Božo Repe, *Slovenija između istoka i zapada*, u: Mijat Lakićević (ur.), *Prelom '72...*, str.137.

udaljavanja iz političkog života onih koji su mogli da održe dijalog i tragaju za kompromisima i u najsloženijim političkim trenucima.

Uklanjanje hiljada ljudi koji su podržavali srbijasko rukovodstvo sedamdesetih godina sa rukovodećih položaja, devastiralo je političku elitu i marginalizovalo one intelektualce koji su stali uz reformiski diskurs. U političkom životu ostalo je dominantno dogmatsko shvatanje socijalizma i Jugoslavije, koje je uslovalo rigidnu političku kulturu i nemogućnost razgovora sa onima koji su drugačije mislili i delovali. Način na koji je predstavljan liberalizam u Srbiji sedamdesetih godina prošlog veka, dodatno je utvrđivao koncept razlike i suprotstavljanja kao preovlađujući model političke kulture. Tada utvrđene interpretacije liberala i liberalizma, diskreditovala su ne samo njihov politički angažman, već su i onemogućile da ideje koje su zastupali nađu rezonancu u vremenu kada su one formalno mogle da budu afirmisane. Stoga ne iznenađuje što je sa pluralizacijom partijskog sistema u Srbiji, vladajuća politička elita našla svoj odraz u gotovo istovetnoj opoziciji. Dijalog koji su vodile vlast i opozicija devedesetih godina prošlog veka reflektovao je nesposobnost srbijanskog društva da iskorači u savremene izazove i prihvati pravac razvoja modernih društava koji se vrtoglavo razvijao posle pada Berlinskog zida. Moglo bi se reći da je to još jedna od manifestacija strukture dugog trajanja unutar srpskog društva, o kojoj je već bilo reči.

U očima samih liberala, liberalizam je shvaćen kao otpor dogmatizmu i konzervativizmu i specifičnom vidu ispoljavanja istorijske svesti, koji je priznavanje sloboda video kao preduslov propasti, a uvažavanje prava na drugačije mišljenje kao znak slabosti i izvor nesigurnosti. Svesni nasleđa koje je pojam liberalizam imao u komunističkom pokretu, odbijali su da se izjednače sa onima koji su označavani kao kontrarevolucionari i reakcionari. U javnosti su, međutim, ostali liberali, sa ili bez predznaka komunistički, ali je konotacija koju je pojam imao bitno izmenjena.³⁸ Odbijajući da uzmu učešće u političkom životu devedesetih godina i dosledno se držeći

³⁸ U priručnicima koji su se pojavili poslednjih godina, definicije liberalizma su doživele vidljive transformacije. Liberalizam je označen kao "sistem političkih i ideoloških pogleda u kojem su lična prava pojedinca najveća vrednost, politička filozofija za koju je sloboda temeljni kriterijum vrednovanja". Videti: „Liberalizam“, u: Radomir Jovanović, *Veliki Leksikon stranih reči i izraza*, Alinari, Beograd 2006. Iako je konstatovano da je liberalizam "povlađivanje stihijnim kretanjima u društvu i uzdržavanje od intervencije", primarno je definisan kao "Političko učenje prema kome društvo treba slobodno da se razvija bez mešanja države u društvene odnose"

principa zbog kojih su uklonjeni sa političke scene, “srpski komunistički liberali” još jednom su proširili značenje pojma liberalizam i na početku XXI veka ga reetablirali u sinonim za ljude koji poštuju građansku ravnopravnost i stalno proširuju granice ljudskih sloboda.

.....

i “politički pokret za ostvarivanje slobode mišljenja” Videti: „Liberalizam“, u: Ivan Klajn, Milan Šipka, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Prometej, Novi Sad 2007.

Steeplechase.

Politička kultura kao prepreka modernizacije Srbije

APSTRAKT

U tekstu se analizira istorijska stagnacija političke kulture u Srbiji. Taj fenomen se analizira na tri nivoa: 1. nivo političke komunikacije; 2. nivo funkcionisanja institucija; 3. ideološki nivo. Posebno se ukazuje na elemente političke kulture koji su uticali na usporavanje procesa modernizacije i koji su, u dva poslednja veka moderne srpske istorije, uticali na to da njeno kretanje liči na zatvoreni krug.

Srbija je danas jedna od najkontroverznijih država evropskog kontinenta. Predsednički i parlamentarni izbori koji su održani u februaru i u maju 2008. godine pokazali su da je njeno društvo preteće podeljeno na dve gotovo jednake celine koje budući razvoj svoje države vide na dijametralno različite načine. Dok se oko polovine građana opredelilo za evropske integracije, druga polovina glasala je za izrazito antievropski orijentisane političke stranke. To je značilo i podelu na svim ključnim pitanjima daljeg razvoja. Bio je to izraz dubinskih neslaganja o suštinskim problemima kao što su tranzicija, privatizacija, strane investicije, evroatlantske integracije, pravna država, tržišna privreda... Drugim rečima, to je značilo da krucijalna pitanja daljeg razvoja Srbije ostaju otvorena i da društvo nije postiglo ni minimum konsenzusa oko strategije sopstvene budućnosti. Zbog toga se čini da je srpski slučaj jedinstven u današnjoj Evropi, što predstavlja izazov stručnjacima da proniknu u uzroke koji su srpsko društvo doveli do tako duboke krize.

Budući da se radi o državi s najvećim brojem stanovnika na Zapadnom Balkanu, izvesno je i da se njena kriza odražava na preostale države tog prostora koje još čekaju svoje približavanje Evropskoj uniji. Istovremeno, teško nasleđe rata za jugoslovensko nasleđe iz devedesetih godina stoji kao dodatno opterećenje s kojim srpsko društvo nije imalo snage da se suoči, pa samim tim, ni da u potpunosti napusti programsku platformu koja ga je uvela u te ratove. Ta činjenica donosi dodatnu nestabilnost inače rovitom regionu, još uvek opterećenom nacionalnim mržnjama koje dodatno kočće davno usporeni razvoj.

Uzroci te dubinske krize srpskog društva u velikoj meri su istorijski. Snažne unutrašnje napetosti u dinamičnom okviru XIX i XX veka proizvele su gotovo dramatično nabijenu modernu političku istoriju Srbije. U ta dva veka Srbija je ratovala deset puta. Sedam puta izvršene su, najčešće nasilne smene dinastija i celokupnih državnih elita. U vremenu od 1835. godine do 2006. promenjeno je 11 ustava. Deset puta izveden je, u najvećem broju slučajeva, drastičan zaokret u spoljnoj politici. Granice su menjane sedam puta: od ustaničke Srbije do Jugoslavije, i nazad. Državno-pravni okvir promenjen je, takođe sedam puta: od kneževine i Kraljevine Srbije do Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije, zatim do SFRJ, SRJ, SCG i, na kraju, Republike Srbije. Politički sistemi menjani su od orijentalne despotije, preko pokušaja prosvetčenog apsolutizma, parlamentarne monarhije, kraljeve diktature, komunističke diktature, mekog socijalizma, tvrdog nacionalizma, do pokušaja demokratije. Tri puta je bila okupirana, tri puta oslobođana, a Beograd je pet puta bio bombardovan³⁹.

Međutim, taj brzi ritam događaja ostao je samo na površini. Nije uspeo da podstakne suštinsku modernizaciju društva, nije promenio matricu premodernog sistema vrednosti koji je nastavio da dominira javnom sferom. Bez obzira na sve potrebe i prelome, diskontinuitete i preokrete, ta matrica je, kao dubinski uzrok, bojila samo naizgled dinamičnu stvarnost, čineći da ona danas, i posle svega, veoma podseća na primere koji se mogu naći prilikom istraživanja vremena starijeg od jednog veka. Činjenica da su neke današnje političke okolnosti, dileme ili problemi gotovo nepromenjeni u odnosu na one koji su mučili građane Srbije krajem XIX veka dolazi otuda što je način funkcionisanja sistema, od tog vremena, doživio sasvim

³⁹ Podaci preuzeti iz Miroslav Jovanović, „Srbija 1804–2004: razvoj opterećen diskontinuitetima (sedam teza)“, u: *Srbija 1804–2004*, s. 149–205.

neznatne izmene. On je opstao gotovo nedodirnut brzim promenama u sferi političke istorije, začauren u opni predmoderne političke kulture koja se pokazala čvršćom od izazova koji su se pred njom neprestano smenjivali. Ona je zadržala svoj kontinuitet koji se pokazao jačim od svih dramatičnih diskontinuiteta i time postala jedan od presudnih procesa dugog trajanja koji su uticali na noviju srpsku istoriju. Zbog toga istorijska istraživanja političke kulture mogu pomoći u razumevanju današnjeg vremena i u pokušajima da se objasne uzroci problema s kojima se suočava srpsko društvo.

U ovom radu politička kultura će biti analizirana na tri nivoa: 1. nivo političke komunikacije; 2. nivo funkcionisanja institucija; 3. ideološki nivo. Na prvom nivou, nivou političke komunikacije, može se, za ovu priliku, izdvojiti kratka analiza dubinskog antipluralizma koji je bojio političke odnose u Srbiji početkom XX veka⁴⁰. Za tu analizu potrebno je reći da je u Srbiji, posle nasilnog prevrata 1903. godine, uveden sistem parlamentarne monarhije koji je svoje utemeljenje našao u liberalnom ustavu, sačinjenom po ugledu na belgijski uzor iz 1831. godine. Na toj osnovi bila je predviđena jasna podela vlasti i uvođenje demokratskih procedura po ugledu na najrazvijenije evropske standarde tog vremena, praćene gotovo opštim pravom glasa za muškarce i usvojenim liberalnim zakonima o slobodi štampe, zbora, govora i udruživanja, čime su bili postavljeni temelji demokratskog i parlamentarnog sistema. To vreme je, zbog toga, ostalo zapamćeno kao "zlatno doba srpske demokratije" i time postao jedan od temeljnih istorijskih mitova.

Međutim, kada počne da se analizira način na koji je funkcionisao taj sistem, može se uočiti da institucije nisu funkcionisale po zamišljenom modelu, već da su se vremenom potpuno obojile dominantnim predmodernim shvatanjem politike koje je kočilo rad ustanova i dovodilo do obesmišljavanja inače dobro postavljenih temeljnih državnih zakona. U tom predmodernom političkom modelu politika ne predstavlja način za artikulaciju i rešavanje društvenih konflikata, već se razume kao sukob, kao rat u kome je, protiv političkih protivnika dozvoljeno upotrebiti sva sredstva, kako su govorili pripadnici opozicije. Time se neprestano stvara utisak da je čitav život sveden na politiku i da od nje sve zavisi. Nestranačka štampa s početka XX vek pisala je da su se među strankama rasplamtele strasti koje Srbiju dovode

⁴⁰ O tome opširnije u: Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Kraljevini Srbiji 1903–1914*, Beograd: Službeni list, 1997; Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903–1914. Istorijska studija „zlatnog doba srpske demokratije“*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2003.

u bolesno stanje u kome su “inati i osvete, mržnje i klevetanja, proganjanja i prokazivanja odlike kojima se obeležava doba gde partijske strasti ne umeju više da nađu sebi granice”⁴¹. Opisivan je duh netolerancije koji je vladao političkim životom⁴², u kome je sloboda svedena na “slobodu kavge”⁴³, a sve što je opšte podređeno “razdrobljenosti političkih stranaka, ličnoj mržnji i zavadi, pojedinačnim prohtevima, koterijskim računima, pretežnosti svake posebnosti”⁴⁴.

Jedna od osobina to “političkog fanatizma”⁴⁵ bila je ta da su se među zavađenim taborima rezmenjivale najoštrije optužbe na koje su svi ostajali indiferentni, što je stvaralo utisak da ne postoje granice u onom što se može reći⁴⁶. To stanje dobro su opisivali pripadnici opozicije, pa je tako, konzervativac i profesor Pravnog fakulteta Živojin Perić pisao da je u Srbiji teško naći političara koji može u svom političkom protivniku da poštuje čoveka⁴⁷, što je doводilo do toga da javni život bude u potpunosti blokiran ličnim uvredama koje su, s vremenom, same sebi postale smisao. Politički protivnici nisu bili razumevani kao saradnici na zajedničkom poslu ostvarenja opšteg dobra, već kao “krvni neprijatelji”⁴⁸, što je značilo da “politički drugi” nije legitiman, čime se otvarao prostor za surove političke obračune, uključujući i dugu istoriju političkih ubistava⁴⁹. Takav odnos prema drugom, a naročito prema svim vrstama manjina, formirao je poseban politički rečnik⁵⁰ koji je svojom žestinom ukidao normalnu političku komunikaciju. Ta “pena reči”, kako su govorili savremenici, stvarala je utisak velike slobode govora, ali je, u suštini, ona tu slobodu pretvarala u anarhiju. Reči više nisu imale težinu,

⁴¹ „Hajdučija“, u: *Politika*, 10. avgust 1907.

⁴² „Na novu godinu“, u: *Trgovinski glasnik*, 11. januar 1904.

⁴³ „Uvodnik“, u: *Trgovinski glasnik*, 11. jun 1906.

⁴⁴ „Uvodnik“, u: *Trgovinski glasnik*, 10. jul 1905.

⁴⁵ „Rešenje krize“, u: *Štampa*, 29. mart 1908.

⁴⁶ „Ljudi i moral u skupštini“, u: *Štampa*, 30. jun 1907.

⁴⁷ „Moral i politika“, u: *Nedeljni pregled*, 31. decembar 1910

⁴⁸ Govor Andre Đorđevića, u: *Stenografske beleške narodne skupštine*, 1905–I, 16. decembar 1903, s. 258.

⁴⁹ O tome više: Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova 19–21*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006.

⁵⁰ Opširnije u: Dubravka Stojanović, „Simboli i ključne reči u diskursu političkih stranaka u Srbiji početkom 20. veka“, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1–3 (2002), pp. 29–51.

pa samim tim ni izgrađene institucije nisu više imale smisao artikulacije i kanalisanja društvenih konflikata. Konflikti su ostajali izvan institucija, što je bio jedan od razloga koji su dovodili do povremenih vaninstitucionalnih, često i krvavih preokreta koji su imali značenje revolucionarnih smena vlasti. Taj nedostatak političke komunikacije doveo je do toga da su izgrađene institucije gubile smisao, o čemu veoma ilustrativno govori jedna opoziciona analiza iz 1907. godine: "To je sistem u kome građani formalno imaju sva prava, ali ne smeju ni jedno upotrebljavati. Jedan naročit, hibridan režim kakav je moguć samo u balkanskim zemljama. Formalno je taj režim vrlo slobodouman, stvarno on je negacija svake slobode"⁵¹.

Taj citat je gotovo dijagnoza političkih problema u Srbiji, zbog čega se ove analize gotovo neizmenjene mogu primeniti i u današnjoj Srbiji. Ta predmoderna, antipluralna politička kultura osnova je autoritarnog političkog ponašanja u kome burni sukobi maskiraju društvenu stagnaciju i dodatno koče svaki razvoj blokadom funkcionisanja sistema, o čemu će kasnije biti reči. To je jedna od trajnih odlika srpskog političkog sistema koja, dalje, proizvodi posledice. Zbog toga i za današnje srpsko društvo, kao i za ono 1905. godine, kao najpreciznija analiza važe reči jednog od najvećih zagovornika moderne, Jovana Skerlića: "Mesto iskrene i svesne političke stranke koja otvoreno i pošteno bije boj pod razvijenom zastavom ideja i načela, dolazi gomila koja se valja po prašini otimajući se za mesta i zarade. Dok se u celom svetu politička borba uređuje i tako reći kanalizuje, kod nas još uvek ostaje u haotičnom stanju, gde drugih pobuda nema do inata i apetita, gde se smatra da je sve dopušteno: politička licitiranja, prekononočne promene mišljenja, najneprirodniji savezi i prodaje savesti"⁵².

Drugi nivo problema koji će biti analiziran u ovom tekstu jeste način funkcionisanja institucija. Iako utemeljene u zakonima koji su bili usklađeni sa tadašnjim evropskim demokratskim standardima, institucije su, s protokom vremena, sve manje ličile na svoje evropske uzore. Zakonom uspostavljena jasna podela vlasti, često je bila narušavana, posebno preuzimanjem izvesnih zakonodavnih ingerencija od strane izvršne vlasti⁵³. Parlamentarni poredak ustrojen po francuskom modelu značio je da se srce

⁵¹ „Stambulovština“, u: *Pravda*, 28. januar 1907.

⁵² J. Skerlić, „Politička književnost“, u: *Sabrana dela*, Beograd: Prosveta, 1964, VII, s. 198. (pisano 1906. godine)

⁵³ Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji*, s. 317.

sistema nalazilo u skupštini, ali su, s gubljenjem moćne većine, vladajuće stranke centar vlasti prebacivale na vladu, zbog čega su narodni poslanici često protestovali govoreći da je parlament samo ukras koji nema nikakvu stvarnu moć⁵⁴. Politički uticaj vojnih činilaca, naročito grupe zaverenika koji su 1903. godine na vlast doveli dinastiju Karađorđević, dodatno su derogirali važnost institucija, jer se često dešavalo da su se ključne državne odluke donosile mimo javnosti i predviđenih procedura, na mestima koja nisu bila pod kontrolom demokratskih institucija⁵⁵, što je takode jedan od kontinuiteta u istoriji Srbije.

Sličan je bio slučaj i sa drugim institucijama koje su, postepeno od početka osamdesetih godina XIX veka, bile formirane u skladu s modernim demokratskim zakonodavstvom. Zakon o slobodi udruživanja omogućio je formiranje modernih demokratskih stranaka (1881. godine) samo nekoliko godina posle nastanka prvih takvih organizacija u Velikoj Britaniji. Srpske stranke uzele su svoje nazive i programe iz evropske baštine, vezujući se, na taj način, za ključne koncepte tog vremena: liberalizam, konzervativizam, radikalizam, socijal-demokratiju⁵⁶. Ipak, njihova organizacija, gotovo vojnička subordinacija unutar stranke, neprikosnovenost njihovih nesmenjivih vođa, zabrana frakcija i različitog mišljenja, kao i stalno drobljenje i cepanje stranaka kao posledica nedostatka unutrašnje demokratije, činili su da su te organizacije više ličile na zavađene porodice nego na temeljne institucije demokratskog poretka. Shvatanje stranke kao proširene porodice i svodenje unutrašnjih odnosa na lične afinitete dovodilo je do toga da je čitav javni prostor postajao zasićen ličnim odnosima, dok su politička načela zamenjivana strasnim odnosima ljubavi i mržnje koji su kočili rad državnih institucija, stavljajući lični iznad javnog interesa⁵⁷.

Slične deformacije mogu se uočiti u radu većine institucija nastalih na osnovu liberalnog zakonodavstva. Sloboda štampe uvedena je u Srbiji kad i

⁵⁴ „Vlada i skupština“, u: *Odjek*, 26. mart 1913.

⁵⁵ O delovanju vanustavnih činilaca vidi: Vasa Kazimirović, *Crna ruka. Ličnost i događaji u Srbiji od prevrata 1903. godine do Solunskog procesa 1917. godine*, Kragujevac: Iskra, 1997.

⁵⁶ Draoslav Janković, *Radanje parlamentarne demokratije. Političke stranke u Srbiji 19. veka*, Beograd: Plato, 1997.

⁵⁷ Detaljnije u: Dubravka Stojanović, „Party Elites in Serbia 1903–1914: Their Role, Style of Ruling, Way of Thinking“, in: *Eliten in Sudosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*, ed. W. Hopken, H. Sundhaussen, Munchen 1998, pp. 129–143.

u izvesnom broju liberalnih evropskih država tog vremena. I zakon koji je usvojen posle prevrata 1903. godine podrazumevao je da se novine mogu cenzurisati samo u slučaju uvrede sopstvenog ili stranog monarha. Bilo je slučajeva da je novine ujutro zaplenila policija, ali su u najvećem broju slučajeva one tokom dana bile oslobođane odlukom suda koji jeste poštovao zakon o slobodi štampe. Ipak, postojale su ekipe nepoznatih lica koji su drvenim palicama lomile privatne lake štamparske mašine i na taj način regulisali kontrolisano pisanje štampe. Te grupe niko nikada nije identifikovao.

Zakon o slobodi udruživanja takođe je bio liberalan, pa je, pored osnivanja stranaka, pokrenuo čitav talas građanskih udruženja⁵⁸. Bilo ih je nekoliko stotina, od društva esperntista, spiritista ili antialkoholičara, do onih za zaštitu dece ili životinja. Ipak, kada je napravljeno prvo pravo političko udruženje, "Društvo za legalno rešenje zavereničkog pitanja", 1904. godine, njegovi osnivači suočili su se s raznim vrstama vaninstitucionalnih pritiska. Radilo se o udruženju koje su osnovali mlađi oficiri predvođeni braćom Pavlom i Maksimom Novakovićem, koji su smatrali da se oficiri-zaverenici iz 1903. godine moraju udaljiti iz vojske zbog ubistva kralja i kraljice i da ih je potrebno krivično goniti. Pod pritiskom zaverenika, braća Novakovići su uhapšeni 1906. godine i, u prisustvu ministra policije i šefa policije grada Beograda, ubijeni u Beogradskoj policiji. Iako je kasnije i sudski utvrđena odgovornost ministra za smrt političkih protivnika, on nikada nije izašao pred sud krijući se iza poslaničkog imuniteta⁵⁹.

Jedan od uzroka koji su dovodili do hroničnog atrofiranja institucija bila je stalna dominacija koncepta partijske nad konceptom pravne države⁶⁰. Odluke i interesi klijentelističkih grupa u političkim strankama bili su važniji od procedura i zakona. Stranke na vlasti videle su sebe kao arbitra ukupnih odnosa, čije se mišljenje nalazi iznad zakona, što je jedan od najvažnijih ideologa Narodne radikalne stranke, Stojan Protić, otvoreno u skupštini govorio, naglašavajući da "Vlada ne samo da može nego ponekad i mora

⁵⁸ O tome: Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2008, s. 252–265.

⁵⁹ Detaljnije o slučaju braće Novakovića u: Olga Popović–Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji*, s. 385–390.

⁶⁰ Olga Popović–Obradović, „(Jedno)partijska država“, u: *Povelja*, br. 103–104, januar – februar 2007. Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije*, s. 119.

da uradi nešto mimo zakona”⁶¹. Ta moć političkih stranaka proizlazila je iz nemoći građanskog društva koje nije imalo dovoljno snage da ograniči vlast. S druge strane, biti u stranci i biti na vlasti bilo je jedan od najvažnijih faktora socijalne mobilnosti, jer je u siromašnom i usporenom društvu politika bila jedan od glavnih načina da se obezbedi sigurnija i bolja egzistencija⁶². U tome je ležao jedan od razloga zbog kojih se vlast branila svim sredstvima. Silazak s vlasti se identifikovao s krajem privilegija, s oduzimanjem imovine, a često i s životnom ugroženošću. To je bio još jedan od uzroka koji su činili da je borba za vlast više ličila na puzeći građanski rat nego na takmičenje različitih načela i koncepata. U takvoj situaciji, prva žrtva ponovo je bio javni interes.

Zbog nedostatka iskustva mirnih i regularnih smena vlasti razvijala se među strankama dodatna isključivost koja je pozicije većine i manjine dovela do krajnjih konsekvenci. Većina je manjini sporila da ima bilo kakva prava, cinično joj preporučujući da svoja prava ostvari kad jednom dođe na vlast: “Manjina ima u opšte *jedno* pravo samo: da sve svoje staranje upravi na to da i sama opet postane većina, i dok taj uspeh ne postigne mora se predati nemoći i isključenju”⁶³. S druge strane, zbog slabih šansi da na vlast dođe izborima, manjina je uvek bila u stanju “revolucionarne pripravnosti”, spremna, ako bude potrebno, da za svoj dolazak na vlast upotrebi i nasilna sredstva. Tako je vodeći opozicioni list početkom XX veka pisao: “Prema ovako jednoj strašnoj najezi koja krši zakone i ustav i zavodi neku vrstu građanskog rata, dopuštena su u odbrani ne samo sva legalna sredstva, nego i sama revolucija”⁶⁴.

Takvi odnosi vlasti i opozicije gotovo su potpuno ukidali pluralnost koja bi trebalo da bude osnova demokratskog poretka. Isključivost i netolerancija prema drugom i drukčijem bili su temelj na kome su se zasnivali politički odnosi. Konkurentsko mišljenje bilo je, zbog toga, nelegitimno, često i nelegano, a politički protivnik video se kao neprijatelj⁶⁵. U takvom shvaćanju politike, kompromis se video kao slabost a svaka nagodba bila je moralno sumnjiva. Razlike u mišljenju, zbog toga, nisu shvatane kao utakmi-

⁶¹ „Samostalci ruše parlamentarizam“, u: *Samouprava*, 29. maj 1907.

⁶² Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt*, s. 239–243.

⁶³ “Borba protiv većine”, u: *Samouprava*, 3. april 1908.

⁶⁴ „Načelo većine i pravo manjine“, u: *Odjek*, 28. februar 1908.

⁶⁵ Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije*, s. 387.

ca ideja koja pospešuje razvoj zahvaljujući bogatstvu ponuđenih rešenja, već nepremostiva prepreka za bilo kakvu saradnju⁶⁶.

Takvo stanje je u potpunosti blokiralo institucije, što je vodilo u dugotrajne paralize sistema. Istraživanja procesa urbanizacije Beograda krajem XIX i početkom XX veka pokazuju da je glavni grad, kao potencijalni motor Srbije, bio veoma usporen u svojoj modernizaciji i to upravo zbog skleroze sistema u kome se ni jedna odluka nije mogla doneti. Većina "velikih radova", ključnih gradskih infrastrukturnih poslova, pokrenuta je u vreme kada se to dešavalo u većini evropskih gradova, od kraja sedamdesetih godina XIX veka. Već u prvoj polovini osamdesetih godina jedna stručna komisija na čelu s predsednikom opštine posetila je veći broj evropskih gradova i, s prikupljenim informacijama, opštini predstavila detaljan plan na osnovu kojeg je trebalo uvesti moderan vodovod i kanalizaciju, postaviti javno osvetljenje, srediti ulice⁶⁷. Ipak, od tog trenutka, do vremena kada su radovi privedeni kraju, pred Prvi svetski rat, prošlo je tridesetak godina. Istoričari su obično tu usporenost modernizacije pripisivali nedostatku finansijskih mogućnosti, što nije sporno, ali novija istraživanja pokazuju da se u sukobima i diskusijama o izvođenju radova, do postavljanja pitanja novca najčešće nije ni stizalo⁶⁸.

Rasprave su vođene o svim mogućim pitanjima, odluke su teško donošene, pa su zatim brzo opovrgavane i retroaktivno poništavane. Komisije su neprekidno formirane da ispituju rad prethodnih komisija, što se najčešće završavalo odbacivanjem svih prethodnih eksperiza, čime se proces odlučivanja vraćao na početak, pa su konkursi stalno raspisivani ispočetka. Dešavalo se da između predloga da se donese odluka i donošenja odluke prođu meseci, pa u nekim slučajevima i godine. Ima primera da su komisije tri puta duže odlučivale o usvajanju nekog projekta nego što je bilo potrebno vremena da se sam projekat izradi⁶⁹. Nađeni su slučajevi da je prošlo godinu dana između definitivno donete odluke i potpisivanja ugovora. Svaki

⁶⁶ Detaljnije: Dubravka Stojanović, „Podele i sukobi kao deo političke kulture u Srbiji“, u: *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović-Pintar, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006, s. 59–64.

⁶⁷ Vladan Đorđević, *Beogradski opštinski poslovi. Izveštaj Predsedništvu Beograda*, Beograd 1884.

⁶⁸ Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt*, s.361.

⁶⁹ Isto, s. 161.

novi izbori značili su poništavanje odluka prethodne vlasti i otpuštanje gotovo celokupnog činovništva koje je radilo za prethodnu vlast, što je značilo i poništavanje modernizacijskih napora prethodnih uprava i novo vraćanje na početak. Nove komisije cepale su se tako da se odluke nisu mogle doneći. Gradska i državna vlast često su jedna na drugu prebacivale donošenje odluke, što je dodatno trošilo vreme i najčešće vraćalo projekte na početnu raspravu.

Ključna pitanja razvoja ostajala su otvorena i po više decenija. Vlasti su izgledale nemoćne da donesu odluke čak i o onim pitanjima oko kojih nije bilo spora (kao što je slučaj s beogradskom kanalizacijom), ali se, u suštini, radilo o vrlo specifičnom obrascu upravljanja. U tom obrascu problemi se ne rešavaju, već se, iz faze u fazu, samo dodatno komplikuju. Dileme se otvore u tolikoj meri da se pokretanjem svake sledeće odloži zatvaranje svih prethodno otvorenih, pa se u tom udrobljavanju potpuno izgube osnovni cilj i prvobitna namera. Sami sukobi zavađenih stana tako postanu važniji od opšteg dobra, javni interes se izgubi u zađevicama i prepirkama surevnjivih stručnjaka i partijskih funkcionera⁷⁰. U donošenju odluka najmanju vrednost su imali racionalni razlozi. Lični interesi, partijske surevnjivosti, stručne sujete, nespremnost na preuzimanje odgovornosti, potreba za osvetom, nipodaštavanje svega prethodno urađenog doveli su do toga da se u svemu tome gubila suština. Bio je to izraz nemoći elite da prevaziđe lične sukobe i da odgovori na izazove, nemoć da se prepoznaju prioriteti, da se u upravljanju postupa efikasno, uz gubitak minimuma energije.

Jedan od uzroka koji su doveli do toga jeste i nedostatak plana u radu. Mnogo je dokaza koji bi tu tezu poduprli. Uzmimo, na primer, činjenicu da je struja dovedena u Beograd gotovo 20 godina pre nego što je izgrađena kanalizacija, jer je to bila gotovo fiksna ideja profesora Beogradskog univerziteta Đoke Stanojevića koji je svojim ličnim entuzijazmom i upornošću uspeo da savlada sve prepreke i u Beograd uvede struju u vreme kada se to dešavalo i u drugim evropskim gradovima⁷¹. S druge strane, uvođenje kanalizacija, oko čije neophodnosti su se svi slagali, trajala je 35 godina. Ili, drugi primer: posle 22 godine izrade raznih projekata kanalizacije, opština je odlučila da se napravi detaljni skrining Beograda, njegovih reka i da se izvrši snimanje terena, što je značilo da su svi prethodni projekti rađeni bez

⁷⁰ Isto, s. 156.

⁷¹ Isto, s. 118-129.

“prethodnih radova”, bez neophodnih podataka o samom terenu⁷². Radovi su zbog toga bili haotični, što je dodatno usporavalo i poskupljivalo poslove, jer se često moralo rušiti nešto što je tek izgrađeno. Opozicioni list jadikovao je sledećim rečima, itekako prepoznatljivim današnjim građanima Srbije: “Nikakva plana, nikakva sistema u radovima. Sve sami počeci, počeci s brda, s dola”⁷³.

Takav “sistem” dovodio je stalno do “privremenih rešenja”, koja su, s vremenom, postajala trajna, ali nikad konačna. To je doprinosilo tome da sva pitanja ostaju stalno otvorena. Takva privremena rešenja odnosila su energiju, trošila vreme, stvarala utisak stalne zaposlenosti, i doprinosila tome da se sve stalno vrtelo u krug. Ta stalna “dovijanja” dovodila su do toga da su se inače skromna sredstva neracionalno trošila, da su se stručnjaci posle nekoliko neuspešnih pokušaja da promene “sistem” demotivisali i povlačili iz javnih radova i da su građani bili stalno na ivici strpljenja. Tako se stalno reprodukovao taj anarhični poredak, čime su se u svakoj novoj fazi rušila pravila koja su tek počela da se grade. Zbog toga je svaki pokušaj da se pravila nametnu bio doživljavan kao nasilje, nasilje koje stvara otpor koji se s vremenom učvrstio kao otpor prema promenama, prema modernizaciji⁷⁴. Tako su nastajali začarani krugovi modernizacije. Modernizacija se pojavljivala kao jedini izlaz iz nagomilanih problema, ali se iz mnogih razloga ulazak u te procese odlagao. Tako su problemi ostajali decenijama nerešeni, čime se cena modernizacije podizala, što je vodilo njenom daljem odlaganju. Snaga i novac trošili su se na parcijalne promene, koje su se poništavale, ostajući bez sistema koji bih ih objedinio.

Opisani problemi s političkom kulturom bili su u najdubljoj vezi s ideološkim konceptima koji su dominirali u srpskoj političkoj misli tokom XIX i XX veka, i to je treći nivo analize u ovom radu. Tu ideologiju prva je u srpskoj historiografiji rekonstruisala Latinka Perović, pokazujući u svojim brojnim radovima da se radi o čvrstom sistemu koji je, tokom vremena, menjao

⁷² Isto, s. 159.

⁷³ Napredak. Kalendar za prestupnu 1912. godinu, Beograd 1912, s. 115.

⁷⁴ O otporima modernizaciji vidi zbornike koje je uredila Latinka Perović: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 1, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije (INIS), 1994; *Srbija u modernizacijskim procesima. Položaj žene kao merilo modernizacije*, Beograd: INIS, 1996; *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 3. *Položaj elite*, Beograd: Izdanje autora, 2002; *Srbija u modernizacijskim procesima, Žene i deca*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006.

oblik, pa i mesto na političkoj sceni, ali čije su osnovne komponente ostale nepromenjene⁷⁵. Radi se, po Latinki Perović, o dubinskom, zatvorenom ideološkom sistemu koji se reciklira skoro vek ipo, menjajući forme od ranog srpskog socijalizma Svetozara Markovića, preko radikalizma, zatim raznih oblika ideologija bliskih fašizmu između dva svetska rata i tokom Drugog svetskog rata, preko komunizma do nacionalizma koji je nastupio polovinom osamdesetih godina XX veka. U ekonomskim reformama ta ideologija je videla razbijanje socijalnog jedinstva srpskog seljačkog naroda; u instituciji moderne i pravne države videla je negaciju narodne države u kojoj treba u ime naroda, ostvariti jedinstvo zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, što je temelj svakog autoritarnog poretka. Ta egalitarna i kolektivistička država izjednačena je sa etničkom državom, koja, po toj ideologiji, u svojim granicama mora zaokružiti teritoriju “na kojoj živi i poslednji Srbin”. Takav koncept zahteva stalne pokušaje teritorijalne ekspanzije, nemilosrdno trošenje svih, na prvom mestu ljudskih resursa, što je u svim vremenima bilo inkompatibilno s dubinskim razvojem srpske države i društva. Kako kaže Latinka Perović, “okviru je žrtvovana supstanca, a zamišljeni okvir (velika srpska država – prim. D.S) vodio je stalnom sukobu s realnošću”⁷⁶. Tako je egalitarna, kolektivistička ideologija spojena s nacionalizmom postala osnova i za levi i za desni totalitarizam koji se naizmenično smenjuju u istoriji moderne Srbije.

Osnovne komponente te ideologije koja je, kako je pokazala Latinka Perović, ideološko dete ruskog narodnjaštva, bile su logičan proizvod socijalno neizdifenciranog, seljačkog siromašnog društva, i u tome srpsko društvo nije bilo jedinstveno. Ono što srpski slučaj čini posebnim jeste činjenica da je, kao što je to pokazala Mari-Žanin Čalić, elita sistematski donosila zakone koji su onemogućavali razvoj društva, čime je pokušavala da u predmodernom stanju zadrži i poljoprivredu i zanatstvo i trgovinu, tada jedine privredne grane⁷⁷. Ta činjenica da je elita kočila razvoj najjači je dokaz postojanja systemske ideologije. Njen egalitarizam nije dozvoljavao snažniju socijalnu stratifikaciju. Njen kolektivism sprečavao je individualizaci-

⁷⁵ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, I–III, Beograd: Službeni list, 1985–1995; Latinka Perović, *Srpsko–ruske revolucionarne veze*, Beograd: Službeni list, 1993; L. Perović, *Između anarhije i autokratije*.

⁷⁶ Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije*, s. 29.

⁷⁷ Mari-Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*, Beograd: Clio, 2004.

ju društva. Njen antimodernizam dokazivao se u velikom broju prilika kada su se donosile strateške odluke razvoja. Njeno antievropejstvo dokazivalo se u istorijskim prilikama kada se elita odlučivala za samoizolaciju. Njen antitintelektualizam dokazivao se kada su donošeni zakoni koji su skraćivali obavezno obrazovanje. Njena antiurbana komponenta pokazivala se u mnogim prilikama u kojima je sprečavan razvoj Beograda⁷⁸. U konceptu jednaki u siromaštvu videla se odbrana od mogućih promena, promena koje su se, pre svega, razumele kao gubitak nacionalnog identiteta. Promena društvene matrice, odvela bi, po ideolozima, do promene identitetske matrice, čime bi oslabio “nacionalni duh” potreban za stalno očekivano ratovanje koje bi dovelo do “oslobođenja i ujedinjenja”. Patrijarhalizam i socijalni egalitarizam su se otvoreno, u skupštini, branili nacionalnim argumentima. Zalažući se protiv mogućnosti da se žene u svojim radnim pravima malo približe svojim muškim kolegama, jedan poslanik je izjavio: “ne bi bilo pametno, a najmanje za nas Srbe, davati ženskinji pravo na ukaz (...) Ne rušite porodicu našu koja je Srbima potrebnija više nego drugim narodima, jer još Srbin nije ujedinjen”⁷⁹.

Zbog toga se kao ključna kočnica modernizacije u Srbiji pojavljuje specifična dihotomija između stepena razvoja društva i nacionalnog programa. Socijalna i ekonomska osnova nisu bile dovoljno jake da podrže neprestane pokušaje “oslobođenja i ujedinjenja”, ali je, snagom ideologije, nacionalni koncept stalno stavljan ispred koncepta razvoja, kao prioritet. Time je stvoren jedan od mnogih začaranih krugova u srpskoj istoriji: nerazvijenost se pokušavala prevazići uvećanjem državne teritorije, što je, zbog mnogih ratova vođenih radi postizanja tog cilja, proizvodilo sve veće siromaštvo i sve dublji jaz nerazvijenosti. Modernizacija je odlagana, čime je njena cena bila sve veća, a cilj sve manje dostižan, što je produbljivalo nacionalne frustracije i snažilo verovanja da bi se one ipak mogle izlečiti uvećanjem nacionalne teritorije, čime se zatvarao krug.

⁷⁸ Detalje vidi u: Dubravka Stojanović, „Rural against urban. Anti-Urban Discourse and Ideology in Early Twentieth Century Serbia“, in: *Ethnologia Balkanica*, 9 (Sofia-New York) 2005, pp. 65–81.

⁷⁹ A. Žujović, Govor u Narodnoj skupštini, u: *Stenografske beleške Narodne skupštine*, 12. januar 1905, s. 1156.. Opširnije u: Dubravka Stojanović, „Žene u smislu razumevanja našeg naroda“. Slučaj žena stručnjaka u Srbiji 1903–1912“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, ur. Latinka Perović, s. 239–252.

Sve to kočilo je ukupan razvoj, pa i razvoj političkog mišljenja i političke kulture. Državni okviri su se menjali, institucije smenjivale, ali su i jedni i drugi punjeni istom matricom političkog mišljenja i ideologije, kao preprekom razvoja. Ta trka na “duge staze”, pokazala se u srpskom istorijskom iskustvu kao *steeplechase*, trka s preponama: i u onim istorijskim situacijama kada su prepone s uspehom preskakane, odmah iza njih nalazila se vodena prepreka koja se, najčešće, pokazivala kao neprolazna.

Kritički istoričar i društvo

istorijski osvrt na dominantnu recepciju dela
Ilariona Ruvarca u srpskom društvu⁸⁰

APSTRAKT

U ovom prilogu učinjen je pokušaj da se predstavi veza istoriografskog rada Ilariona Ruvarca i društvenog konteksta u kojem se Ruvarac sa svojim radom javlja. Članak nastoji da rekonstruiše reakciju srpske šire javnosti na Ruvarčev istoriografski rad. Budući i kraći osvrt na srpsku historiografiju, članak ukazuje na problem odnosa prema Ruvarčevom delu u srpskoj historiografiji u proteklih 150 godina.

⁸⁰ Rad predstavlja sažetak obimnije studije o životu i istoriografskom radu Ilariona Ruvarca, sukobu u srpskoj historiografiji i recepciji Ruvarčevog dela u naučnoj sredini i srpskoj javnosti druge polovine XIX i početka XX veka.

Neka slepi guslari pevaju uz gusle i prosti kazivači neka pričaju bez gusala o večeri kneževoj i neka u pričama i pesmama pominju i Juga i Jugoviće i Milana i Ivana i Banovića Strahinju; i neka učeni pesmotvorci i stihotvorci Mušicki i Sterije i Živković i nadalje oplakuju ‘mater bede večeru kneževu’ i u kantatama jasno i glasno spominju te iste, no budući srpski istorik, kojega je zadatak sasvim drugi, nego što je guslara, pevača, pesnika i opevača i narikača, neka se ustegne i ne da srcu na volju, i pišući povest o boju na Kosovu neka ne sluša ni na te pesme i priče, ni na one po tim pesmama i pričama udešene povesti, već neka pita i ispita, šta se u prvim i najstarijim te najboljim izvorima i povesnim spomenicima o tome kaže i kako se to, što se u raznim izvorima kaže, među sobom slaže.

ILARION RUVARAC

Uvod

Srpska istoriografija⁸¹ nema razvijenu tradiciju izučavanja sopstvenog razvoja, toliko neophodne introspekcije koja se u razvijenijim istoriografijama neprestano vrši, kako prigodno, tako još i više radi utvrđivanja unutrašnje evolucije nauke, radi neophodnog svođenja bilansa naučnih znanja, njihove interpretacije, metodoloških orijentacija, naučnih dometa uopšte. Izostanak te tradicije čini da srpska istoriografija povremeno gubi orijentire, lutajući “Braunovom putanjom”, završavajući ponekad i u tami mitova i zabluda, od kojih, nažalost, nije uvek ni sasvim pošteđena ni naučna istoriografija, a da ne pominjemo publicistiku.

Takvo stanje je delimično i uzrok ali i posledica činjenice da osnivaču kritičkog pravca u srpskoj istoriografiji, Ilarionu Ruvarcu, i uopšte

⁸¹ U ovom radu pojam istoriografija koristim u širokom značenju, podrazumevajući pod njim pisanu produkciju koja se odnosi na prošlost, a pretenduje da bude istinita. Kada sam smatrao da je potrebno preciznije određenje koristio sam pojam kritička ili naučna istoriografija.

izučavanju razvoja kritičke škole srpske istoriografije, ni do današnjeg dana nije posvećena dovoljna pažnja. Nije napisana naučna istoriografska monografija koja bi bila rezultat koncentrisanog napora da se ova tema sistematski istraži, da se rekonstruišu njeni glavni tokovi i da se ona kontekstualizuje u društveni okvir u kojem se odvijala i od kojeg je, u suštini, neodvojiva. Istoriografija u Srbiji uskraćena je i za kritičko izdanje sabranih dela Ilariona Ruvarca, a na nešto potpuniju bibliografiju radova od sumarne i nepotpune bibliografije, koju je sastavio Dimitrije Ruvarac nakon smrti svoga brata, istoriografija je čekala pola veka. Reč je o bibliografiji Ruvarčevih radova koju je sastavio Nikola Radojčić. Konačno, Borivoje Marinković sastavio je potpunu bibliografiju Ruvarčevih radova, koja je objavljena 1973. godine povodom 140-godišnjice rođenja Ilariona Ruvarca.⁸²

To sve, razume se, ne znači da nikakvih napora u pravcu istraživanja početaka srpske kritičke istoriografije nije bilo, kao ni to da su ti napori zanemarljivi, da se ličnost i delo Ruvarčevi nisu proučavali.⁸³ Međutim, sasvim je izvesno da se na izučavanju istorije srpske istoriografije nije radilo organizovano, strateški, kako bi ova tema zahtevala. Napori u tom pravcu ipak nisu

⁸² Za bibliografiju Ruvarčevih radova i za istorijat njenog nastanka vidi:

B. Marinković, „Ilarion Ruvarac i njegovo delo povodom 140-godišnjice rođenja (1832–1905)“, *Istraživanja* 2 (1973) 453–505.

⁸³ Ovde treba pomenuti najznačajnije dosadašnje priloge izučavanju dela Ilariona Ruvarca. Vredni su, pre svega, nekoliko radova Nikole Radojčića posvećeni Ilarionu Ruvarcu: N. Radojčić, „O istoriskome metodu Ilariona Ruvarca“, *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* 5 (1932) 163–219. (Ponovo štampano: Isti, „O istoriskome metodu Ilariona Ruvarca“, *Spomenica Ilarionu Ruvarcu*, Novi Sad 1955, 44–103); Isti, „O dvadesetpetogodišnjici smrti Ilariona Ruvarca“, *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu* 3 (1930) 352; Isti, „O mislima i naporima oko izdavanja radova Ilariona Ruvarca“, *Zbornik Ilariona Ruvarca*, 1, Beograd 1934, I–XXX; Isti, „Kritika radova Ilariona Ruvarca“, *Spomenica Ilarionu Ruvarcu*, Novi Sad 1955, 104–122; Isti, „Spisak radova Ilariona Ruvarca“, *Spomenica Ilarionu Ruvarcu*, Novi Sad 1955, 148–161. Veći broj radova posvećen Ilarionu Ruvarcu izašao je u: *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* 5 (1932). Pored već pomenute *Spomenice*, treba pomenuti još i zbornik radova *Braća Ruvarac u srpskoj istoriografiji i kulturi*, ur: Č. Popov, Novi Sad, Sremska Mitrovica 1997; U više pregleda prikazani su sumarno ličnost i istoriografski rad Ilariona Ruvarca: R. Samardžić, *Pisci srpske istorije*, 4, Beograd 1994, 241–247. Ruvarac je uvršten i u publikaciju *100 najznamenitijih Srba*, Beograd 1993, a kraća biografija sa osnovnim podacima o životu i radu može se naći u: *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd 1997; U knjizi S. Ćirković, *O istoriografiji i metodologiji*, Beograd 2007, može se pronaći veći broj priloga koji su posvećeni razvoju kritičkog pravca u srpskoj istoriografiji, pa i delu Ilariona Ruvarca; Monografija B. Suvajdžić, *Ilarion Ruvarac i narodna književnost*, Beograd 2007, tematski je nešto šira nego što sam naslov kaže i korisna je i za istoričare.

vršeni “u širim relacijama i izvan usamljeničkih napora pojedinaca”.⁸⁴ Po- red toga, tačno je i to da se nekoliko decenija nije ozbiljnije odmaklo u istra- živanju začetaka srpske kritičke historiografije. To je tema kojoj istorijska na- uka u Srbiji i dalje duguje svestrano istraživanja koje bi objasnilo, kako poja- vu Ilariona Ruvarca i kritičke orijentacije u tumačenju srpske prošlosti, tako i povezanost društvenog konteksta sa tom pojavom, a naročito kada je reč o reakcijama i stručne i šire javnosti na prve rezultate kritičkih studija srpske istorije.

Odgovor na pitanje zašto srpska kritička historiografija nedovoljno go- vori o svom osnivaču i utemeljitelju, a naročito zašto nedovoljno objašnjava važnost i dubinu useka koji je Ruvarac izazvao svojim radom, treba potraži- ti u odgovorima na dva druga pitanja: šta je Ruvarčev historiografski učinak i kako je taj učinak bio prihvaćen u srpskom društvu? Iako se odgovorima na ova pitanja ne iscrpljuju i odgovori na osnovno pitanje, ipak se pruža temelj- ni razlog koji u sebi sadrži veliki deo odgovora.

Može se, naravno, na samom početku reći da je, bez sumnje, rasutost Ruvarčevih radova⁸⁵ ne malo ograničenje, koje obeshrabrujuće deluje na svakoga ko bi pokušao da se posveti prikupljanju njegove pisane ostavšti- ne. Ali nije ni nesavladiva prepreka, naročito ako se ima u vidu neophodnost da se taj zadatak savesno ispuni u interesu srpske naučne historiografije, ali i kulture uopšte.

Ruvarčevim delom najtemeljnije se bavio Nikola Radojčić, ali je na- kon njegove smrti nestalo i većeg interesovanja za Ruvarčev rad. Više od jednog veka nakon smrti Ilariona Ruvarca, on i dalje čeka svog kritičkog istoriografa.

⁸⁴ B. Marinković, n. d., 475.

⁸⁵ N. Radojčić, „O mislima i naporima oko izdavanja radova Ilariona Ruvarca“, *Zbornik Ilariona Ruvarca*, 1, Beograd 1934, V; Isti, „O dvadesetpetogodišnjici smrti Ilariona Ruvarca“, *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu* 3 (1930) 352.

Ilarion Ruvarac (1832–1905)

Jovan (Ilarion) Ruvarac rođen je u Sremskoj Mitrovici 1832. godine,⁸⁶ u svešteničkoj porodici. Školovao se u Starim Banovcima, a potom i u Karlovačkoj gimnaziji. Veoma rano pokazao je oštar i kritički karakter, koji će ga pratiti do kraja života, a o kojem uverljivo svedoči i pismo koje je 1848. godine uputio bratu Lazi: “Pitaš: kakav je to metod u Kar. Gimnazijumu? Kakav!? Nika-kav skoro, upodobi ga kakoj smesi (chaos). Jedan izađe, drugi uđe. Niti ćemo Latinski, nit Nemački, nit Srbski, nit Grubotatarski (Mađarski, Jezik naše braće) naučiti. Da! i srbska se Gramatika predaje, al pitanje je kakva je!”⁸⁷

Nakon dovršene gimnazije u Beču, Ruvarac je upisao Pravni fakultet, ali se naročito interesovao za studije istorije. Neumorno je čitao Jegera, Šlōsera, Rankea. Tako se mladi Ruvarac upoznao sa najsavremenijim dostignućima istoriografije svoga doba, čije će principe uvesti u istraživanje srpske istorije. Istina je da sam Ruvarac nikada nije napisao neki metodološki ogleđ, ali se kroz celokupno njegovo delo prepoznaju, a ponekada i ekspliciraju metodološki nazori kojih se držao i koji su bili u najboljim tradicijama kritičke istoriografske škole.

Po povratku iz Beča, Ruvarac je stupio u bogosloviju, koju je svršio 1859. godine, postavši potom profesor u Karlovačkoj gimnaziji. Godine 1861. primio je monaški čin, ali uzroci ovakvog njegovog postupka ostali su nepoznati. Nekakvo objašnjenje pruža sam Ruvarac kada kaže: “Ja sam ušao u red monaški, misleći da ću u redu tom moći produžiti započeti u Beču rad, da ću moći nastaviti rad starih naših pisaca... koji su svi monaškom redu pripadali, i da ću produžujući u sasvim drugim prilikama njihov rad, moći najbolje poslužiti rodu svome...”⁸⁸

Vrhunski obrazovan, Ruvarac je obavljao razne dužnosti pri crkvenim institucijama i u nastavi. Konačno, 1874. godine postavljen je za arhimandrita manastira Grgetega, u kojem će stalno boraviti tek od 1882. godine, kada ga je patrijarh German Anđelić, sa kojim je bio u dugogodišnjem

⁸⁶ Osnovni biografski podaci preuzeti su iz: „Autobiografija arhimandrita Ilariona Ruvarca“, *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu* 5 (1932) 161–162. Autobiografija je najpre štampana u: *Godišnjak SKA* 2 (1889) 261–265.

⁸⁷ Nav. prema: J. Radonić, “O Ilarionu Ruvarcu”, *Spomenica Ilarionu Ruvarcu*, Novi Sad 1955, 15.

⁸⁸ I. Ruvarac, *Dve studentske rasprave*, Novi Sad 1884, IV

sukobu sve do patrijarhove smrti 1888. godine, lišio dužnosti rektora Karlovačke bogoslovije i poslao u manastir. U međuvremenu, Ruvarac je krajem 1886. godine odbio da primi vršačko vladicanstvo, uloživši ozbiljan napor da se te dužnosti oslobodi. O tome je, kao sa neakvim olakšanjem, pisao Konstantinu Jirečku: "hvala milostivom Bogu – stvar se svršila i ja nisam postao episkop..."⁸⁹

Život u manastiru Grgetegu, u kojem je ostao sve do smrti 1905. godine, Ruvarac je proveo u neumornom radu na rekonstruisanju prošlosti srpskog naroda, uočavajući sve jasnije da je sintetski rad na toj povesti nemoguć bez prethodnog rasplitanja ogromnog broja nejasnoća, dodatno opterećenih hrpom zabluda i pogrešnih znanja, svesnih zloupotreba i falsifikovanja. Mukotrpnom zadatku rasplitanja tih nedoumica, ali i svesnog mitotvorenja posvetio se sa velikom strašću, koja je vremenom samo jačala. To je bio put koji će Ruvarca dovesti u neposredan i žestok okršaj sa predstavnicima romantičarsko-patriotske škole srpske historiografije, čija je perjanica bio Pantelija Srećković, a najraskošnija figura svakako Miloš S. Milojević.

Polemika Ilariona Ruvarca sa Pantelijom Srećkovićem

U drugoj polovini XIX veka u srpskoj historiografiji se razbuktao spor oko nekih najvažnijih pitanja istorijske nauke. Spor je vođen između takozvanih romantičarskih i kritičkih istoričara. Čitava polemika dobila je satirični karakter, pre svega zahvaljujući duhovitosti, ali i oštini arhimandrita Ruvarca, osobinama koje je koristio kako bi pokazao koliko je Srećkovićev istoriografski učinak iz temelja neozbiljan. Većim brojem citata, i Ruvarčevih i Srećkovićevih, pokušao sam da što vernije predstavim polemiku, koja je značajem ipak nadaleko prevazilazila ton u kojem je vođena.

O romantičarskoj školi srpske historiografije najpre treba reći da je bila sve drugo pre nego naučna. Za razliku od nemačke i evropske romantičarske škole uopšte, ona je uveliko zaostajala za metodološkim inovacijama, ostajući nekritički interpretator istorijskih izvora koje nije samo proizvoljno

⁸⁹ Vidi: B. Suvajdžić, „Prepiska Ilariona Ruvarca i Konstantina Jirečka“, *Godišnjak Katedre za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima* 2 (2006) 184.

tumačila, već neretko i falsifikovala, prilagođavajući ih narodnom stvaralaštvu, u koje je gotovo bezrezervno verovala. I dok su metodološke orijentacije koje je usvojio Ilarion Ruvarac spadale u red kritičkog pravca razvijenog u evropskim historiografijama, kod romantičara se, kako ističe profesor Sima Ćirković, “eventualna metodološka načela ne mogu ni odgonetnuti, osim možda jednog, a to je da u srpskom slučaju oruđa istorijske kritike ne treba primenjivati, *jer se time ruše narodne svetinje i slabi nacija* (podv. S. M). I povodi i motivacija bili su vanteorijski”.⁹⁰

Delo Ilariona Ruvarca, a naročito njegova šira recepcija, ne može se razumeti izvan poznavanja stanja tadašnje srpske historiografije i njenog, po snazi i važnosti položaja – najuticajnijeg predstavnika, Pantelije Srećkovića, kao ni bez poznavanja šireg društvenog konteksta u okviru kojeg su se pojavljivali Ruvarčevi radovi.

Pantelija Srećković (1834–1903), pripadao je istoj generaciji kao Ilarion Ruvarac, ali su njihovi putevi bili dijametralno suprotstavljeni. Poreklom iz seljačke porodice iz sela Krčmara, Srećković je uspeo da završi visoke škole, zahvaljujući zavidnim sposobnostima i velikoj ambiciji. Vremenom je došao do visokih pozicija: bio je dugogodišnji profesor Opšte i Nacionalne istorije i rektor Velike škole u Beogradu, kao i član Srpskog učenog društva (potom i Srpske Kraljevske Akademije). Bio je čovek velikog ličnog i profesionalnog autoriteta, ali ne bez nadmenosti i sujete. Iako je imao formalno istoričarsko obrazovanje, koje je stekao na istorijsko-filološkom fakultetu u Kijevu, osim te formalne spremne, zatim “srećnog” sticaja okolnosti da su istraživanja srpske istorije bila u pvoju, kao i uticajne pozicije profesora na Velikoj školi, Srećkoviću je za bavljenje naukom nedostajalo sve ostalo. Ovakav složaj okolnosti (školovan, a nesposoban “naučar”, pri tome i zaposlen na “najvišem učeovnom zavodu”, član elitnih naučnih ustanova, a potom i neizmerne beline u dotadašnjim znanjima o nacionalnoj prošlosti) pokazao se kao fatalan za srpsku historiografiju, kojoj je pod Srećkovićevim uticajem pretila opasnost da se pretvori u puko reprodukovanje narodnog stvaralaštva ili konstrukciju nacionalne prošlosti citiranjem folklornih obrazaca – u epsku pesmu prerađenu u dosta konfuznu i teško čitljivu prozu, koja je svoje “potvrde” pronalazila u proizvoljno izabranom i još proizvoljnije tumačenom, a nekada i sasvim falsifikovanom pisanom izvornom materijalu. Sve do svoje smrti 1903. godine, Srećković je imao snažan uticaj na tokove

⁹⁰ S. Ćirković, *O historiografiji i metodologiji*, Beograd 2007, 100.

srpske historiografije, premda je on značajno oslabio nakon Srećkovićevog penzionisanja 1894. godine.

Veliki deo svojih najvažnijih radova Ilarion Ruvarac je napisao upravo tokom višegodišnje polemike sa Srećkovićevim historiografskim proizvoljnostima. Ovom prilikom nije moguće upuštati se u detaljan prikaz rada dvojice istraživača nacionalne istorije, ali se treba zadržati na nekim načelnim primedbama, dajući nekoliko ilustrativnih primera, koji sažimaju suštinu sukoba koji je buknuo 1884. godine, pojavom Srećkovićeve *Istorije srpskog naroda*, ali koji je tinjao još ranije.⁹¹

Naime, još 1856. Ilarion Ruvarac je u novosadskoj *Sedmici* objavio svoju prvu raspravu, *Pregled domaćih izvora stare srbske povesnice*, a potom, naredne 1857. godine i raspravu *Prilog k ispitivanju srbskih junačkih pesama*, u kojoj je osporio relevantnost narodnog stvaralaštva kao istorijskog izvora.⁹² Ostajući na tom tragu nastavio je svoj rad, neposredno se sudarivši sa Pantelijom Srećkovićem 1868. godine, kada je u *Vili* kritički pisao o jednom Srećkovićevom radu posvećenom Stefanu Dečanskom. U tom radu Srećković se za detalje o životu Stefana Dečanskog pozvao na žitije koje je napisao Grigorije Camblak. Poznavao srednjovekovne istorije znaju da je Camblakovo žitije Stefana Dečanskog daleko nepouzdaniji izvor za rekonstrukciju života ovog srpskog vladara od žitija za koje se dugo verovalo da ga je napisao arhiepiskop Danilo, ali čiji je autor jedan Danilov nastavljajući. Bilo kako bilo, Srećković se ipak opredelio za Camblaka. Ruvarac je, pokazujući svoju metodološku utemeljenost kao istoričara, komentarisao da je Srećković načinio takav izbor zato “što nije pre nego što je počeo pisati istoriju Stefana Dečanskog, kritički ispitao, kako stoji biografija Grigorijeva prema životu tog kralja od arhiepiskopa Danila.”⁹³ Neću ni ja to pitanje ovde pretresati, no samo ću u opšte reći, da rečena biografija Grigorijeva prema životu Danilovom tako stoji, da bi istorija Stefana Dečanskog i bez prve biti i napisati se mogla”.⁹⁴ Tom prilikom Ruvarac je, ne bez diskretne ironije, ali ni iz daleka tako oštro kao što će kasnije činiti, kritikovao Srećkovića što ne koristi rezultate pisaca koji su pre njega o mnogim stvarima pisali, pa u tom

⁹¹ Vidi: I. Ruvarac, “Primetbe na članak ‘Kralj Dečanski’”, *Vila* (1868) 465–469.

⁹² Obe rasprave štampane su u: I. Ruvarac, *Dve studentske rasprave*, Novi Sad 1884.

⁹³ Ruvarac ovde greši, jer je život kralja Stefana Dečanskog napisao jedan od Danilovih nastavljajući. Iako je autorstvo pogrešno, tačan je sud o vrednosti izvora.

⁹⁴ *Isto*, 466.

smislu Ruvarac kaže: “Ako ćemo mi ignorirati rezultate trudnih ispitivanja prethodnika i suradina naših na istom polju, onda je zanimanje sa istorijom srpskom najneblagorodniji posao”.⁹⁵

Pre pojave Srećkovićeve *Istorije srpskog naroda*, ova polemika se nastavila i u vezi sa Ruvarčevim radom o hronološkim pitanjima u vezi sa bitkom na Marici, smrću cara Uroša i kralja Vukašina.⁹⁶ Sledeći narodno predanje, Srećković je sve do kraja života, uprkos jasnim dokazima da su njegove tvrdnje neosnovane, odnosno zasnovane jedino na narodnom predanju, istrajavao u tvrdnji da je kralj Vukašin ubica cara Uroša.

Međutim, najglasniji deo polemike nastupio je nakon izlaska iz štampe prve knjige Srećkovićeve *Istorije srpskog naroda*. Pomalo paradoksalno, polemika oko te knjige počela je, u stvari, čak i pre njenog pojavljivanja u javnosti, a pokrenuo ju je ponovo Ruvarac ironičnom primedbom da, imajući u vidu prethodni, vrlo nestručan i neutemeljen rad Pantelije Srećkovića na izučavanju srpske istorije, “neće biti šteta, ako njegova ‘Srpska istorija’ i ne ugleda sveta”.⁹⁷

Pošto je ta *Istorija* “beogradskog profesora” i “rektora Velike škole”, ipak “ugledala sveta” i pošto je “za vrednost njenu stalo... dobro ‘Srpsko učeno društvo’, koje je knjigu o svom trošku izdalo”, onda, pisao je Ruvarac, “svakako treba da se ta knjiga kao plod višegodišnjeg truda profesora srpske istorije na Velikoj školi u Beogradu..., podvrgne podrobnijem razboru i kritičkom pretresu”.⁹⁸

Treba najpre nešto ukratko reći o Srećkovićevoj *Istoriji srpskog naroda*, čiji se prvi tom pojavio 1884, a drugi 1887. godine. Osim kapitalnih metodoloških promašaja i mnogobrojnih faktografskih grešaka, koje se sreću bezmalo na svakoj stranici Srećkovićeve *Istorije*, u Srećkovićevoj knjizi prisutna je i tendencija o kojoj je otvoreno i sa jasnom kritičkom distancom vaļlja jedino govorio Ruvarac u svojoj kritici te knjige. Reč je o neskrivenoj velikodržavnoj ideologiji koju je Srećković svojim “naučnim” delom praktično kodifikovao.

⁹⁵ Isto, 469.

⁹⁶ I. Ruvarac, „Hronološka pitanja o vremenu bitke na Marici, smrti kralja Vukašina i smrti cara Uroša“, *Godišnjica Nikole Čupića* 3 (1879) 214–226. Štampano i u *Zbornik Ilariona Ruvarca*, 1, Beograd 1934, 68–78. (U daljem tekstu *Zbornik Ilariona Ruvarca*...).

⁹⁷ I. Ruvarac, *Dve studentske rasprave*, Novi Sad 1884, 111.

⁹⁸ *Zbornik Ilariona Ruvarca*..., 91, 92.

Naime, u ovom voluminoznom dvotomnom delu, koje je bilo predviđeno da se koristi kao udžbenik na Velikoj školi, Srećković je izneo niz potpuno neistinitih, proizvoljno tumačenih, čak i falsifikovanih činjenica, uči-nivši svoje životno delo školskim primerom kako se istorija nipošto ne bi smela pisati. Srećković je, na primer, pisao da su “divlji Arnautaši” u stvari poturčeni Srbi; da su i Dubrovnik i Split, pa i Zagreb stari srpski gradovi, kao i uostalom i Skadar i današnja Sofija; da su Hrvati srpsko pleme, koje je izgubilo karakter slovenskog naroda pod uplivom sa Zapada; da Hrvati “besvesno” slušaju missu; da je Ljudevit Posavski (vođa ustanka na prostoru Hrvatske iz IX veka – Prim. S. M.), u stvari bio “veliki patriota srpskih posavskih plemena”, da je skupljao “srpsku snagu rasturenu po sitnim plemenskim državicama”; da je Hrvate prokleo jedan njihov kralj u trenutku kada je na njega izvršen atentat, rekavši: “i da bi veće nigdar neimali gospodina od svojega jezika, nego vazda tuđu jeziku podložni bili”; da vekovi koji su prethodili slomu hrvatske države na Gvozdu 1102. godine “nesu ostavili ništa drugo u narodu, osim hrišćanstva na tuđem nerazumljivom jeziku, sa zabranom ratovati izvan Hrvatske, pa zato hrišćanstvo nije bilo kadro da razvije svest u narodu kao jednom organizmu”; da “Blgari” nemaju nikakvih istorijskih tradicija i da reč Bugarin dolazi od latinske reči *vulgus*, što znači “svetina, podjarmljeni, izmećari, raja” i tome slično.

Ideja da se “jedino preko narodnosti dolazi do uljudnosti”, kako bi Srećković sažeto rekao, verovatno varirajući nemački koncept nacije, opterećivala ga je do mere da nije bio u stanju da zauzme distancu prema temama koje je nastojao da proučava. Ta nacionalna osećanja bila su pojačana činjenicom da je Srećković rođen i živio u vreme kada je Srbija još uvek vojevala za nezavisnost, pa je kao dečak “na časove svoje rođene (podv. S. M.) istorije”, kako je sam isticao, morao da ide pored turskih straža.

Ispunjen od malena nacionalnim zanosom, nakon teritorijalnih proširenja Srbije 1878. godine i njenog sticanja nezavisnosti, Srećković projektuje dalje zadatke, uveren da se ne sme dozvoliti nacionalna demobilizacija. U svojoj *Istoriji*, uz opis grada Niša neposredno posle oslobođenja 1878. godine, Srećković odmah upozorava da mu na pamet pada “mudra izreka jednog patriote:

*I ako se srpski steg posred Niša vije,
Opet za to Kosovo osvećeno nije.*⁹⁹

⁹⁹ P. Srećković, *Istorija srpskog naroda, knjiga prva, Županijsko vreme (600–1159)*, napisao Pantelija Slavkov Srećković na svet izdalo Srpsko učeno društvo u Beogradu,

Time se najavljivala sledeća faza akcije, koju je “istorik” nastojao da podstakne.

Prvi tom *Istorije srpskog naroda*, ove svojevrzne nacionalne pedagogije, Pantelija Srećković završava rečima o slavi, koja je hristijanizovani zaostatak paganskih porodičnih kultova, “izuzetno narodni srpski običaj”: Boga molili, “slavu slavili i službu služili dugo i za mnogo! Doklen je bude-mo slavili, dotlen će se slaviti i srpsko junaštvo i ljubav prema svakom bratu Srbinu i prema opštoj srpskoj zemlji”.¹⁰⁰

Sve ovo podstaklo je Ruvarca da zaoštri polemiku koja nije jenjavala praktično do biološkog nestanka dvojice ljutih suparnika. Ruvarac je na pojavu Srećkovićeve *Istorije*, u kojoj je sve vrilo od netačnosti, konstrukcije i tendencioznosti, reagovao burno i oštro. Kritikovao je Srećkovićev metod, razobličavao njegovu tendenciju, podsmevao se njegovom neznanju. A sve-mu ovome bilo je manje ili više mesta: Srećkovićev metod je bio potpun pro-mašaj, njegova tendencija nametljivo očigledna, a njegova samouverenost, uprkos kolosalnom neznanju – izazivačka. Pokazujući koliko je duboko ra-zumevao suštinu historiografske kritike, pri kraju *Prethodnog prikaza* Srećkovićeve knjige, Ruvarac kaže da će još razmisliti da li uopšte vredi uzima-ti “pod nož ozbiljne i detaljne kritike” takva dela kao što je Srećkovićevo, kako bi se postavila pitanja: “koje je izvore i kako je izvore te upotrebio g. pi-sac ‘Srpske istorije’, – kako se g. pisac odnosi prema ranijim i suvremenim njemu piscima, koji su pisali o plemenima na ‘slovenskom jugu’, kakva mu je etnografija, i kakva podela srpske istorije? itd.”¹⁰¹

Ipak, Ruvarac nije odoleo da se na Srećkovićeve konstrukcije i proi-zvoljnosti obruši najtežim, ali u osnovi tačnim primedbama, koje su into-nacijom često zaista prelazile meru. Tako je Ruvarac, u jeku polemike, pisao o predgovoru Srećkovićeve knjige, koji je bio koncentrat njegovog nezna-nja i tendencije da “takvog smešnog, da ne kažemo ludog predgovora, ne napisa od kad se piše i štampa do danas još niko u kom narodu ni na kom jeziku”.¹⁰² Replicirajući na Srećkovićevo pravdanje da bi, usled obima ma-terije, bilo “najveće čudo” da u njegovoj *Istoriji* nema i nekih pogrešaka, Ru-varac je, ne bez svojstvenog mu preterivanja, upravo samu *Istoriju* ocenio

Beograd 1884, VII. (U daljem tekstu: P. Srećković, *Istorija srpskog naroda...*)

¹⁰⁰ Isto, 468.

¹⁰¹ Zbornik Ilariona Ruvarca..., 119–120

¹⁰² Isto, 205–6

kao “najveće čudo devete desetine devetnajstoga veka amo na slovenskom jugu i u celom ’rišćanskom’ svetu”.¹⁰³

Inače, neki od Ruvarčevih glavnih razloga za podvrgavanje kritičkoj analizi dela koje takvu analizu suštinski ne zaslužuje, budući “ispod svake kritike”, bile su okolnosti da je Srećković bio profesor na Velikoj školi i član SUD. To su biografski detalji na kojima je Ruvarac posebno insistirao. Ruvarac je često isticao da je Srećkovićeva knjiga štampana o trošku SUD, koje se pojavljuje kao izdavač te knjige. Čak i u naslovu svog *Prethodnog prikaza Srećkovićeve knjige* Ruvarac to ističe.¹⁰⁴ Ne bez reske ironije, on podvlači da je činjenicom da je tu knjigu “o svom trošku izdalo”, SUD “sebi trajni – večiti spomenik podiglo”. Jednom drugom prilikom Ruvarac je, podvrgavajući kritici jedan sasvim rđav rad Miloša S. Milojevića napisao da ne bi “o g. Milojeviću ni rečce proslovio, da nije pomenuto učeno društvo (Srpsko učeno društvo – prim. S. M.) neke pismene spomenike, koje je on našao i za štampu priredio, u svoj organ primilo. Samo poslednja okolnost mogla me je pokrenuti da obratim pažnju čitalačkog sveta na g. Milojevića i njegov rad”. Ovim je Ruvarac pokazivao izrazito visoku svest o značaju naučnih institucija, koje se ne bi smele kompromitovati podrškom pseudonaučnim konstrukcijama.

Tendencija Srećkovićevog dela, po Ruvarcu, sasvim je očigledna: protegnuti što je moguće dalje istorijske granice srpstva,¹⁰⁵ kako bi se u sadašnjosti istakle pretenzije za njihovo ponovno uspostavljanje. Ocrtavši te srednjovekovne srpske etničke granice, koje, istini za volju, nikada nisu bile identične sa državnim granicama, Srećković se pita: “Pa zar mi, novi Srbi, da ne vaspostavimo Staru Srbiju?”¹⁰⁶ Ta ideja svesrpskog ujedinjenja, uz veoma smelo prostorno određenje samog *Srpstva* izvor je i utoka Srećkovićevog rada, kao uostalom i rada većine njegovih sledbenika i podržavalaca. Toj “misiji” Srećković je žrtvovao naučnu akribiju i poziv istoričara. “Istorik” je, u stvari, interpretirao narodno stvaralaštvo i tako prerađeno vraćao ga na-

¹⁰³ Isto, 141.

¹⁰⁴ I. Ruvarac, „Prethodni prikaz knjige: Istorija srpskog naroda, knjiga prva, Županijsko vreme (600–1159), napisao Pantelija Slavkov Srećković, na svet izdalo Srpsko učeno društvo u Beogradu 1884. od Ilariona Ruvarca“, u: *Zbornik Ilariona Ruvarca...*, 89–122.

¹⁰⁵ *Zbornik Ilariona Ruvarca...*, 98.

¹⁰⁶ P. Srećković, *Istorija srpskog naroda...*, VI.

zad u narod, dajući na taj način narodnom stvaralaštvu izvesnost naučnog znanja.

Ruvarac je na sve Srećkovićeve konstrukcije imao samo opore reči kritike i jetke ironije. On je, pozivom na najrelevantnije istorijske izvore, sa svim dekonstruisao Srećkovićeva domišljanja i konstruisanja, a o Srećkovićvoj *Istoriji srpskog naroda* pisao je sledeće: “Ja sam u jednom listu obzna- nio tu Pantinu Istoriju i rekao da ta Istorija, kao od čoveka, – koji ni latinsko- ga jezika ne razume te se s toga pravim izvorima služiti ne može; dalje od čoveka koji o istorijskoj kritici ni pojma nema, no se prema raznovrsnim izvo- rima odnosi onako bezazleno kao i svako dete i prosti narod; i na posletku od čoveka Srbina, preteranog patrijote, u koga je jače čuvstvo i želja od uma i razuma – napisana istorija ne vredi mnogo i upravo da ništa ne vredi, i da je za Srbiju i Srpstvo velika sramota što je takva istorija puštena u svet.”¹⁰⁷

Ispravno ceneći kuda Srećković cilja, arhimandrit Ilarion Ruvarac da- lje je ironizirao na Srećkovićev račun, citirajući gdešto Srećkovićeve “bise- re”: “Sretna Srbija sa svoga Ratimira i Višeslava i Radoslava i Prosigoja,¹⁰⁸ kojima imamo zahvaliti što govorimo srpski, a nesretna ‘Hrvatija’ sa svoga Borne i Trpimira i Tomislava i Krešimira, koji prinesoše ‘na žrtvu latinšti- ni hrvatsku narodnu dušu’ te morade ‘poginuti’ hrvatska narodnost, ‘da se održi rimska ideja’”.¹⁰⁹ Ruvarac povodom Srećkovićevog pisanja poručuje “viđenim” patriotima: “sakrijte se u mišju rupu, jer vas g. Panta Srećković nadmaši i palmu vam ote! A ti Srbijanče, ti tužan Srbije, šta čutiš, šta mi- sliš, šta si skrstio ruke, što ne podižeš granitne, tučne spomenike Ratimi- ru, Višeslavu, Rodoslovu, Prosigoju i Vlastimiru, tim najvećim pobornici- ma ‘slovenske narodnosti’, i proglasiteljima srpske nezavisnosti, i tvorcima srpske narodne države, jednom reči, najvećim patriotama srpskim... – spo- menike ukrašene sa ispupčenim slikama Davora i Peruna, Svaroga i Sveto- vida – i vila i kućnih bogića – i sa slikom skromnoga otkritelja, Pante Slav- kova Srećkovića!...”¹¹⁰

¹⁰⁷ Zbornik Ilariona Ruvarca..., 158.

¹⁰⁸ Navodni prvi srpski imenom poznati vladari, koji su se opirali hristijanizaciji i time, po Srećkoviću, branili srpsku narodnost od tuđinskih uticaja.

¹⁰⁹ Zbornik Ilariona Ruvarca..., 112, 113.

¹¹⁰ Isto.

Veoma uverljivo Ruvarac je dokazivao da Srećković ne zna latinski jezik “ni onoliko, koliko jedan gimnazijalac u IV. razredu treba da zna”¹¹¹, a bez čijeg poznavanja je bilo nemoguće koristiti neke od najrelevantnijih istorijskih izvora. Zato je Ruvarac Srećkovića pozivao i na svojevrsni historiografski i metodološki dvoboj: neka Srećković dokaže da zna latinski jezik, pa će onda Ruvarac prestati da kritikuje romantičare, “pa ma g. Panta sa svojim prijanom Milojevićem Srbe tražio i nalazio i po samoj ‘žarkoj Afriki’”.¹¹²

Jasno dokazavši da Srećković ne zna latinski jezik, da skraćuje izvore, falsifikuje ih, prećutkuje što mu u njima ne odgovara, odnosno što nije u interesu velikodržavne ideje, Ruvarac je nesumnjivo pokazivao svoju metodološku superiornost. On je smatrao da je patriotska predanost svakako legitimna, “al’ ovde se pita, šta to znači, i kakvu veru zaslužuje pisac, koji tako s izvori postupa?”¹¹³ Srećković je, nastavlja Ruvarac, požurio da njegova *Istorija* “što pre ugleda sveta... i unapredi delo ujedinjenja srpskih plemena od drevne Atike do Babjih Gora”¹¹⁴, ne vodeći računa o naučnim znanjima i istorijskim izvorima. Umesto da vrši kritičku analizu istorijskih izvora, Srećković, prema Ruvarcu, koristi izvore koji ne mogu da izdrže ni najelegantarniju kritiku, odnosno razne “sleparije, na koje se samo ‘zavrzan’ pozivati može”.¹¹⁵

Sa druge strane, čitava Ruvarčeva kritika je niz argumentovanih, na najrelevantnijim izvorima zasnovanih pobijanja Srećkovićevih netačnosti, nepreciznosti, razobličavanje njegove tendencije. Ruvarac, na primer, uspešno dokazuje da je u hronološkom lociranju nekog događaja Srećković pomerio sam događaj za sto godina, a da je opet na drugom mestu pogrešno ubicirao neka mesta, pa stoga podsmešljivo zaključuje, uveren da su Srećkovićeve pogreške namerne i tendenciozne: “Pasija mu je dakle godine za sto godina pomaknuti gore, kao što mu je sa druge strane u duši mesta i polja

¹¹¹ Isto, 95.

¹¹² Isto, 130. Inače, Ruvarčeva formulacija nije slučajna jer je Miloš S. Milojević zaista tvrdio da je Srba bilo i u Africi. Vidi: M. Milojević, *Odlomci istorije Srba i srpskih – jugoslavenskih – zemalja u Turskoj i Austriji*, Beograd 1872. U Milojevićevoj knjizi nalazi se poglavlje naslovljeno: „Tragovi življenja srpskog u Africi“.

¹¹³ *Zbornik Ilariona Ruvarca...*, 100.

¹¹⁴ Isto, 191.

¹¹⁵ Isto, 109.

kao 'Ras' i 'Toplica' odmaknuti dalje na istok i jug a time razmaknuti granice srpske države".¹¹⁶

Da je u ovoj kritici svakako bilo istine svedoči i jedno Srećkovićevo obrazloženje zašto izvesni udžbenik ne može da se koristi u srpskim školama: Srećković je kritikovao autora da je suzio granice srpskog etničkog prostora, time što je istakao da su Srbi bili jedno od slovenskih plemena koja su se doselila na Balkan. Srećković je, pak tvrdio da nije postojalo jedno pleme Srbi, već su postojala srpska plemena, u koja spadaju više-manje sva slovenska plemena na Balkanu. Tvrdnje autora udžbenika da je postojalo samo jedno pleme pod imenom Srbi i autorovo postavljanje granica unutar kojih je to pleme u početku živelo predstavljaju, prema Srećkoviću, "izmišljotine i pogrešne i štetne za naš narod i njegov opstanak, jer po ovim granicama nema Srba dalje od r. Morave, a ovo se uči i u školama preko Morave... Dovoljne su ove pogrešno obeležene granice, te da se ova knjiga zabrani u školama." Oспорavajući način izlaganja sadržaja udžbenika, Srećković nastavlja sa kritikom, insistirajući da udžbenik za osnovnu školu treba napisati "u biografijama" jer takav pristup pogoduje "a) istinskom toku istorijskih događaja, b) postaće najveća snaga vaspitanja i gajenja patriotizma v) videće se jasno celj kojoj težimo", a to je ujedinjenje Srpstva. Naime, udžbenik istorije treba da zraču "težnjom za konačno ujedinjenje, pa će se svaki osećati i saznavati članom te ogromne zadruge koja se zove 'srpski narod'... Eto šta treba da je narodna istorija u narodnim osnovnim školama, – u školama onih ljudi koji pevaju o prekrasnoj Mačedoniji, koji pevaju Nemanju, Sv. Savu, Dušana i cara Lazara; koji pevaju Visokog Stevana i Đurđa Smederevca, koji pevaju 'Prokletu Jerinu' i senjske hajduke, koji pevaju 'sinje' i 'belo' more, tiho Dunavo, Vardar i Maricu, koji pevaju Durmitor i Pirlitor, Velebit, Frušku i sv. Goru, Šaru planinu i Maleševsku planinu, koji se mole sv. Vilin-daru, Dečanima i patrijaršiji i t. d."¹¹⁷ Na isti način pisao je Srećković i o jednoj geografskoj karti Srbije, koju je sačinio Vladimir Karić: "Kad neće g. Karić da obeleži pojas od Loma na Berkovicu ka Sofiji i Samokovu kao čisto srpsku pokrajinu, to da ju je obeležio bar naročitom bojom, da se vidi da na taj pojas imaju prava koliko Bugari, toliko i Srbi".¹¹⁸ Ni Nikola Krstić nije bio bolje sreće. Pored brojnih zamerki koje je Srećković stavio na njegov udž-

¹¹⁶ Isto, 98.

¹¹⁷ *Prosvetni glasnik* 1-25 (1882) 276-277.

¹¹⁸ Isto, 774.

benik istorije, od kojih su mnoge bile opravdane, u ovom kontekstu izdvaja se kritika Krstićevog izostavljanja da među srpskim ranosrednjovekovnim arhontijama pomene i Hrvatsku.¹¹⁹

Polemika koju su vodili kritički istoričari i romantičari, kao i ostali učesnici ove važne rasprave u srpskoj historiografiji, obilovala je ličnim uvredama i izvesnim neakademske tonom, a naročito u obračunu Ruvarca i Srećkovića. Međutim, dok je Ruvarčeva oštrina bila praćena snažnim argumentima kojima je pobijao Srećkovićeve navode, Srećković je ostajao samo na nivou ličnih uvreda, nevesto braneći svoje neodbranljive stavove. U većini su, ipak, bili oni koji su, poput Stojana Novakovića, ne ostajući sasvim po strani polemike, ipak zadržavali distancu i akademski ton.

Osim u stručnim raspravama i časopisima polemika je vođena i u štampi i periodici, a njene refleksije nalazimo, razume se, i u ličnoj prepisci. Tako su se mogli naći u štampi i brojni napisi, koji obiluju uvredama. Srećković je, na primer, pisao da, shvativši da ima posla “ne s naučarom, nego s ludakom i nezalicom”, nema nameru da se upušta “u razgovor s ludakom i najvećim srpskim dušmaninom” Ruvarcem.¹²⁰ Ponavljajući neprestano optužbe protiv “rušitelja narodnih ideala”, Srećković je svoje neistomišljenike, kritičke istoričare, nazivao i “prokrijumčarenim kritičarima”, tvrdeći da su obični “naučni došaptači”, koji sačinjavaju “kliku za uzajamno hvaljenje”.

Mnogo učestalije uvrede prosipao je Ruvarac. Za Ruvarca, Srećković je “običan krpa”, “fušer”, “drljavi Panta”, “šenuti Panta”, “antipatični beogradski Panta”, “sujemudreni Panta”, “šarlatan”, “kraljevsko-srpski istoriograf”, “beogradski kočoper”, “Pan-Srb” i sl. Razume se, sa ironijom ga je nazivao “prvim predstavnikom svekolikog Srpstva”, “najvećim Srbinom među Srbima”, “najvećim Srbinom na jugu slovenskom”. Srećkovićevi napadi su, prema Ruvarcu, “zvekanski”, pa zato ne treba obraćati pažnju na njegova “ćaskanja”; Panta Srećković, prema Ruvarčevim uverljivim i tačnim dokazivanjima, “krpari”, “poslužuje (se) ruskim piscima... kako ume i kako može gdešto izostavljajući, gdešto od svoga dodajući”.¹²¹ Tako je, u stvari, nastala ta Srećkovićeva *Istorija* od koje će biti “i štete i sramote i za Veliku školu i za društvo ono (Srpsko učeno društvo – prim. S. M.), koje je moglo takvu nakaradu i paškvilu na istoriju o svom trošku izdati a neće služiti na

¹¹⁹ *Prosvetni glasnik* 1-25 (1882) 280.

¹²⁰ *Naše doba*, br. 36, 5. maj 1885.

¹²¹ *Zbornik Ilariona Ruvarca...*, 133.

čast ni samoj vladi koja daje prilike i koja uzima u zaštitu čoveka nespretna i nesposobna za pisanje srpske istorije.”¹²² Srećković piše “knjige i rasprave na sramotu naroda, u kojega književnost takve knjige i takve rasprave spadaju”¹²³ i treba da se zapita “zašto piše srpsku istoriju, kad zna, kad on pozitivno zna, da nije za taj posao, i da mu za taj posao, osim jedine puste volje i svraba, sve drugo, što je preko nužno, nedostaje”.¹²⁴

Ništa manje opor nije Ruvarac ni u privatnoj prepisci. Franju Račkom je, na primer, pisao da je “zanet knjigom Pante Srećkovića, njegovom tobože istorijom srpskom... (N)e vredí da se čovek tom satirom na istoriju toliko zanima, jer knjiga je ispod svake kritike; al’ treba statuirati primer i izneti na videlo tu mudrost smetenjaka beogradskog. Takvog neznačicu borniranog i pakosnog piskarača nema ni jedna slovenska literatura. Samo se s vašim Antom¹²⁵ u pakosti i izopačavanju podataka sravniti može... I takav puka neznačica, koji piše da je **noviter** = obnovio; *singulis annis* = za vreme; *sane vir* = razuman čovek; koji na više mesta piše: *Slavinia in Macedoniam*, koji dakle latinski ne zna ni koliko jedan petoškolac, takav čovek citira Pertza, *Codex dipl.* i t. d., i takav je čovek profesor na Velikoj školi, dapače i rektor i član Učenog društva i predsednik istorijskog oteka! Šta mislite, kakva je ta vlada beogradska, koja takvog neznačicu trpi na profesorskoj katedri i uzima ga u zaštitu protiv tobožnjih uvreda... I u toj je vladi moj prijatelj, lukavi Stojan Novaković”.¹²⁶ I još jednom piše Ruvarac Račkom u martu 1885. godine: “Počeo sam beogradskog profesora zbog istorije one češljati u novosadskom listu ‘Naše doba’...”¹²⁷. Inače, kako bi do krajnosti poništili protivnika, i Ruvarac i Srećković pisali su imena jedan drugog malim početnim slovom.

Ruvarčev ton, kao što se moglo videti, nije bio ništa više otrovan i žestok nego što je bio ton Srećkovićev. Razlika je bila u tome što je Ruvarac bio daleko aktivniji i što se češće oglašavao. I sam je bio svestan da je čitava polemika

¹²² Isto, 177.

¹²³ Isto, 119.

¹²⁴ Isto, 179.

¹²⁵ Misli na Antu Starčevića (1823–1896).

¹²⁶ I. Ruvarac – F. Račkom, 8. 12. 1884. Pismo je objavljeno u: *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* 5 (1932) 273–274.

¹²⁷ I. Ruvarac – F. Račkom, 19. 3. 1885. Pismo je objavljeno u: *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* 5 (1932) 275.

u mnogome nedostojna. O tome opet svedoči njegova lična prepiska. Konstantinu Jirečeku je pisao: "Čitate l' 'Kolo' ... U poslednjem broju opet se svađam s Pantom. No vi ste odveć ozbiljan i ne marite za te naše ludorije (Podv. S. M.). Zbog te vaše prevelike češke ozbiljnosti ja vas ne marim i ne volim, ali vas bar ja jako poštujem..."¹²⁸ I u pismu bratu Dimitriju, februara 1886. godine, gde Ruvarac veli da je nakon objavljivanja rasprave Konstantina Jirečka *Srpski car Uroš, kralj Vukašin i Dubrovčani* "sasvim jasno i 'nesumljivo' da drljavi Panta i još drljavija tradicija naša nemaju pravo, kad povjedaju i dokazuju da je Uroša Vukašin baš ubio" istovremeno dodaje: "Meni je ta stvar već mrska!"¹²⁹ Ipak, njegov temperament mu nije dozvoljavao da piše drugačije, što je, opet, sam Ruvarac objašnjavao gotovo šeretski: "Ne mogu napisati o Pantinoj Istoriji, tom neiscrpivom izvoru ili bolje neispraznjivom magazinu svakojakih čuda i pokora, mudrolija i ludorija i ne mogu da pišem o smeštenim u Istoriji toj čudnovatostima ozbiljno... i kad pišem o toj i takvoj Pantinoj Srpskoj istoriji neda mi se, da pišem ozbiljno, već onako, kako je i sama ta istorija napisana to jest čudnovato, smešno i smeteno".¹³⁰ I ponovo: "A što o čušnutom Panti pišem u onom tonu, za to imam ja dobrih uzroka, i ako taj ton ne će pomoći da taj škrabalo, koji nije kadar i nije do danas ni jedan fakt utvrdio ili šta objasnio u srpskoj povesti, prestane piskaranjem svojim štetu praviti, ozbiljno pobijanje vaistinu neće".

Najveći deo polemike posvećen je prvom tomu Srećkovićeve *Istorije*. U jednom otvorenom pismu, Srećković je sa prezirom objasnio da će, pošto izda drugi tom svoje istorije, imati vremena da Ruvarcu pokaže "šta je u istini". Na to je Ruvarac replicirao u svom prepoznatljivom maniru: "gospodin Panta veselim srcem javlja... da će uskoro ući u štampu i druga knjiga *Istorije Srpskog Naroda*... Kao da me je ljuta guja ošinula svojim repom, tako me je ta nenadana vest zbunila i porazila... A ja sam tako bio prost i najivan, da sam mislio, da će kritika moja imati bar u toliko efekta, da druga knjiga Pan-

¹²⁸ I. Ruvarac – K. Jirečeku, 17. maj 1889. Pismo je objavljeno u: B. Suvajdžić, „Prepiska Ilariona Ruvarca i Konstantina Jirečka“, *Godišnjak Katedre za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima* 2 (2006) 179–220.

¹²⁹ I. Ruvarac – D. Ruvarcu, 27. februar 1889, (Arhivska zbirka Fonda retkosti Univerzitetske biblioteke "Svetozar Marković", lbr. 319)

¹³⁰ *Zbornik Ilariona Ruvarca...*, 163.

tine Istorije neće skoro ugledati sveta. Sad se još samo nadaždom tešim, da druga knjiga ta neće pomoću Srpskog učenog društva izaći na svet”.¹³¹

Ta se nada Ruvarčeva ipak nije ostvarila. Knjiga je izašla 1887. godine, ponovo sa odobrenjem SUD. Ruvarac tu drugu knjigu nije opširno kritikovao. napisao je samo jedan tekst u kojem je istakao: “Ogromna knjiga! Nije šala – manje trideset i nekoliko strana ima hiljadu strana knjiga ta, pa ipak je niska cena određena ogromnoj knjizi toj... (I)zdavači knjige, o kojoj je ovde reč, kao da su slutili, da će mnogome između čitalaca – ako mnogi pročitaju, jer mnogi će pokušavati ali će malo njih pročitati knjigu tu od korice do korice – žao biti za ona tri dinara te da će mnogi reći: žali Bog tolike artije! Duša valja i priznati se mora, da nije sve loše, što se piše i kaže u ogromnoj knjizi toj: i u njoj tamo amo i što je dobro. No žalost je to, što je toga malo, a što ne valja i što je loše, toga ima opet suviše...”¹³²

Širi kontekst polemikâ

I kao pojedinac i kao začetnik jedne nove orijentacije u srpskoj historiografiji, Ilarion Ruvarac je sasvim osobena pojava. Naročito osetljiv na nacionalne zablude i mitove, u kojima je prepoznavao manipulaciju koja šteti ispravnom shvatanju nacionalnih ciljeva i interesa, koje nije prenebregavao, Ruvarac se čitavog života borio za istorijsku istinu, ili, preciznije govoreći, za naučno znanje o srpskoj prošlosti. U činjenici da se to naučno znanje nije poklapalo sa snovima o obnovi Dušanovog carstva kao ni sa etničkim pretenzijama velikog dela ondašnje srpske elite, pre svega treba tražiti razloge, svakako ne unisone, ali nesumnjivo većinske osude Ruvarčevog dela. “Nu, kako je borba za istinu uvek teška, a pok. Ruvarac beše stavio sebi u zadatak da ispituje i iznosi istinitu prošlost svoga naroda, to ni njegov rad nije mogao da ne naiđe na smetnje i da ne ostane bez protivnika. I ovih je bilo mnogo”.¹³³

Polemika između Ruvarca i Srećkovića odvijala se u konkretnom društvenom i političkom kontekstu koji nije bio bez uticaja na tok, karakter i re-

¹³¹ Isto, 127–128.

¹³² Stražilovo, 4 (1888) 399.

¹³³ Jovan Tomić, „Arhimandrit Ilarion Ruvarac“, *Godišnjak SKA* 19 (1905) 360.

zultate polemike. Nacionalizam je bio norma vremena i njegovi nosioci bili su i mnogi predstavnici kritičke historiografije, ali Srećkovićeve preterivanja, njegovo insistiranje na istinitosti narodnog predanja, čak i za kriterijume tog vremena, predstavljali su uveliko prevaziđenu pojavu.

Sa druge strane, Ruvarčevi radovi, u kojima je kritikovao narodno predanje, pojavljivali su se često u vezi sa nekim istorijskim jubilejom, pa se stvorio utisak da Ruvarac namerno i provokatorski ruši narodne ideale¹³⁴ u vreme kada svi treba da budu poneti nacionalnim zanosom. Tako je Ruvarac pisao, na primer, u vreme proslave 500-godišnjice Kosovske bitke da Lazar nije bio car nego knez, kao i da Vuk Branković nije bio izdajnik,¹³⁵ što je izazivalo opštu sablazan. U vreme proslave 200-godišnjice dinastije Petrović, u delu *Montenegrina*¹³⁶ dokazivao je da Crna Gora nije očuvala vekovnu nezavisnost. O privilegijama Srba u Ugarskoj takođe se izjašnjavao sa velikom kritičnošću, ističući da su Srbi u Ugarskoj u stvari “nezvani gosti”,¹³⁷ u čemu je već, istini za volju, dobrim delom grešio.¹³⁸

Zbog ovih radova, kao što je već rečeno, Ruvarac je optuživan kao cinik i provokator. Jaša Tomić, jedan od najoštrijih kritičara Ruvarčevog rada, pisao je da je Ruvarac “voleo da ide na ‘narodne svečanosti’, ali ne kao onaj koji donosi jabuku, nego kao onaj, koji se na svakoj slavi redovno pobije i izazove silnu galamu... Šteta”, nastavlja Tomić, “što za života arhimandrita Ruvarca nije bilo više ‘narodnih svetkovina’, jer bi to podstreklo našeg fanatičnog istoričara da obori još koju ‘narodnu zabludu’, pa imao stvarnih dokaza za to ili ne imao.”¹³⁹

Ruvarac je bio svestan ograničenog dometa svoga rada. To je ograničenje bilo dvostruko. Najpre, reč je o nemogućnosti širokih sinteza srpske istorije, to jest o potrebi rešavanja veoma sitnih historiografskih problema,

¹³⁴ Vidi: B. Suvajdžić, *Ilarion Ruvarac i narodna književnost*, Beograd 2007, 230.

¹³⁵ I. Ruvarac, *O knezu Lazaru*, Novi Sad 1888.

¹³⁶ I. Ruvarac, *Montenegrina. Prilošci istoriji Crne Gore*, Sremski Karlovci 1898..

¹³⁷ I. Ruvarac, *Odlomci o grofu Đorđu Brankoviću i Arseniju Crnojeviću patrijarhu, s tri izleta o takozvanoj velikoj seobi srpskog naroda*, Beograd 1896.

¹³⁸ S. Gavrilović, „Ilarion Ruvarac i Velika seoba 1690“, *Zbornik radova naučnog skupa Braća Ruvarac u srpskoj historiografiji i kulturi*, ur. Č. Popov, Novi Sad, Sremska Mitrovica 1997, 43–52.

¹³⁹ J. Tomić, *Boj na Kosovu – Seoba Srba – Crna Gora. Kritika Ruvarčeve škole*, Novi Sad 1908, 19. (U daljem tekstu: J. Tomić, *Boj na Kosovu...*).

čijim ispravnim rešavanjem je jedino moguće stvoriti temelj za uspešnu sintezu srpske istorije. Druga dimenzija tog ograničenja je bilo stanje masovne "istorijske svesti", u onom značenju u kojem je taj pojam koristio Ivan Đurić. U vezi sa prvim ograničenjem treba istaći da česte primedbe da Ruvarac nije imao smisla za šire sinteze nisu opravdane. Ruvarac je smatrao da je najpre potrebno rešiti sitna pitanja, pa zbog toga dominantno mesto u njegovom opusu zauzimaju rasprave o pojedinačnim problemima, nastojanja da se razreše naizgled sitne nejasnoće i nepoznanice bitne za buduću sintezu.

Što se tiče drugog ograničenja, Ruvarac je shvatao da je njegovo mišljenje i njegovo razumevanje, koje je išlo uz maticu živog i delatnog narodnog predanja, manjinsko i morao je da se suoči sa činjenicom da je ono i označeno kao subverzivno. Pomenimo ovde tek toliko da je na jedno Ruvarčevo dokazivanje da je narodna tradicija nepouzdana kao istorijski izvor Miloš S. Milojević reagovao tako što je nazvao Ruvarca "izdajnikom srpske narodnosti, za šta bi ga trebalo pod gromilu".¹⁴⁰ Bilo je i poziva da bude bačen na lomaču. Te pretnje i osude izricane su "u ime naroda", od strane onih koji su monopolisali pravo da tumače *narod* i njegove interese, njegovu "dušu". Jedan od takvih bio je i Jaša Tomić, koji je pokazivao impresivno neznanje ili pak puku malicioznost kada je pisao da je "narodna pesma i narodno predanje... jasno, razgovetno", prihvatajući ih za gotovu istinu. Jer, narod ne bi mogao "ogrešiti dušu i ocrniti nevina čoveka i udariti tešku kletvu na njega. Ne", kategoričan je dalje Tomić, "to narod ne radi... Narod nikad ne gradi od junaka kukavicu, niti od kukavice junaka".¹⁴¹ Zato, a i zbog mnogih drugih napada koje je trpeo, poglavito zbog svog dokazivanja da je narodna tradicija gotovo sasvim lišena istinosnih slojeva, mogao je Ruvarac sa puno prava da napiše u jednom pismu iz novembra 1887. godine, upućenog profesoru Grčiću, izdavaču koji je štampao Ruvarčevo delo *O knezu Lazaru*: "Opasno je (podv. S. M.) boriti se protiv ukorenjenih predrasuda i narodnog predanja".¹⁴²

Nije reč, razume se, samo o eksplicitnim napadima kojima su se na Ruvarca obrušavali njegovi neistomišljenici, potežući optužbe sa najtežom snagom u narodu koji se bori za oslobođenje i ujedinjenje: optužbe za izdajstvo nacionalnih interesa. Reč je i o manje ili više diskretnom bojkotu Ruvarčevih

¹⁴⁰ Uvodni tekst u: I. Ruvarac, *Dve studentske rasprave*, Novi Sad 1884.

¹⁴¹ J. Tomić, *Boj na Kosovu...*, 36.

¹⁴² Cit. prema: *Spomenica*, str. 28.

radova. Napadi na Ruvarca zbog suda izrečenog u Pogovoru knjige *Dve studentske rasprave* da neće biti šteta ako Srećkovićeva *Istorija* i ne ugleda sveta, a potom i zabrana da se ta knjiga uveze u Srbiju, “van ako se ‘Predgovor’ pa i ‘Pogovor’ iz te knjižice iščupaju”¹⁴³, jasno svedoče o atmosferi koja je u društvu vladala. Na to je Ruvarac reagovao još oštrije, ističući u svom *Pret-hodnom prikazu* Srećkovićeve *Istorije* da u pomenutom sudu nema nikakve uvrede za Srećkovića i da uvrede ne bi bilo čak ni da je “pozitivno” napisao: “da će *Istorija* njegova biti više od štete nego od koristi i po nauku i za mlad naraštaj naš, koji bi iz nje učio poznavati prošlost svoga naroda”.¹⁴⁴

Još daleke 1905. godine Ljuba Jovanović je pisao u *Delu* da je dobro poznato “koliko je u tadašnjeg (polovina XIX veka – S. M) školovanog naraštaja srpskog silna bila nacionalna samoobmana, i koliko se smatralo dopušteno, opravdano i pohvalno govoriti, pisati i verovati mnogo štošta što je često imalo vrlo malo stvarne podloge, a ponekad i nikakve, samo ako je to godilo istinskim ili izmišljenim interesima savremenoga srpskoga života. Narodne su se pesme samovoljno doterivale, neke sasvim nove pisale; lažne su se starine proturale; spomenici prepravljani objavljivali; slavni se vladaoci i dinastije izmišljali. Sve je to trebalo da umnoži slavu i uveća prava Srbina. Tome su pravcu podlegli srpski pisci, s retkim izuzecima, a ponajizrazitiji mu predstavnici behu, svaki na svoj način Milojević i Srećković”.¹⁴⁵

Osim toga, postoji i ne mali broj svedočanstava o atmosferi u srpskom društvu druge polovine XIX veka, i to u njegovim dubljim slojevima. Dragoceni putopisi, osobito ruskih putopisaca,¹⁴⁶ značajni su kao deskripcija te atmosfere iz pozicije stranih posmatrača. Sa druge strane, i sam Pante-lija Srećković je opisao u autobiografskom spisu *Detinjstvo*, verovatno veoma autentično, atmosferu na srpskom selu polovinom XIX veka. Ma koliko razumljiva, imajući u vidu da se radi o seoskoj sredini, o neukim ljudima, ova atmosfera je objektivno predstavljala plodno tlo za negovanje vrlo agresivnih nacionalnih osećanja, koja su održavala osećaj paranoje i stalne ugroženosti usled večite kosovske žrtve koja se vekovima ponavlja. Iz Srećkoviog autobiografskog spisa *Detinjstvo* vidi se kako mit živi u narodu, kako

¹⁴³ I. Ruvarac – F. Račkom, 8. 12. 1884. (Pismo je štampano u: *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* 5 (1932) 273–274.

¹⁴⁴ *Zbornik Ilariona Ruvarca...*, 91.

¹⁴⁵ Lj. Jovanović, „Arhimandrit Ilarion Ruvarac“, *Delo* 36 (1905) 227.

¹⁴⁶ *Russkie o Serbii i Serbah*, ur: A. L. Šemjakin, Sankt-Peterburg 2006.

prožima ljudsku svest. Opisujući atmosferu u patrijarhalnoj srpskoj porodici, Srećković donosi i sledeće opise: "Toma je pevao (uz put): 'Jarko sunce, ogrej mi ruke, da poteram po Kosovu Turke'. To mi se najbolje dopadalo, da porastem, pa i ja da teram po Kosovu Turke".¹⁴⁷ Jednom je u kuću Srećkovićevih svratio neki Crni Ranko koji je pevao pesme uz gusle. Kad je otpjevao pesmu *Oranje Marka Kraljevića*, u kojoj Marko "pobi Turke janjičare", mali Pantelija je pitao:

– Šta su mu krivi Turci, čiko?

– Oteli – veli on: Turci srpsko carstvo, pa ih Kraljević Marko bije, da povрати našu carevinu i kraljevinu". Nakon što je Ranko otpjevao i jednu pesmu kosovskog ciklusa, čuje se komentar da ne bi Lazara "ubili Turci" da nije bilo Vuka Brankovića. "Proklet bio!" vele oni, a ja velim: 'Proklet!'¹⁴⁸

Podsećanje na kosovsku tragediju bilo je i jezgreni deo nastave u školama. Nakon završnog ispita u osnovnoj školi Srećković opisuje kako je bio zadužen da pred đacima i njihovim roditeljima izgovori jednu besedu, koju je napisao učitelj. "U toj besedi bio je spomenut i 'Takovski ustanak', i boj na Kosovu i junaštvo Miloša, i izdaja Brankovićeva. Kad sam rekao, da ne bi Lazar propao na Kosovu, da Vuk nije izdao, ljudi i žene rekoše: 'Bog ga ubio! Izdalo ga svako dobro!'"¹⁴⁹ Ovakvi i slični opisi izvanredno svedoče o tome u kolikoj meri je mit bio živ, koliko je bio deo stvarnosti i kako je artikulisao "kolektivnu svest".

Proizvod te "istorijske svesti" su brojna "rodoljubiva preduzeća" inspirisanih pojedinaca. Naročito su bile učestale pesmarice raznih "narodnih pesnika", koje su bile namenjene školskoj populaciji. One su ocenjivane od strane prosvetnih vlasti, o čemu su sačuvani detaljni izveštaji. Tako se, na primer, u jednoj od pesmarica, čiji je autor izvesni M. Jović, seoski učitelj, mogu se pronaći i sledeći stihovi:

"Ne znaju se umoriti mladi,
Dok se turskih ne naseku glava!"¹⁵⁰

¹⁴⁷ P. Srećković, *Detinjstvo*, Beograd 1900, 7.

¹⁴⁸ *Isto*, 8.

¹⁴⁹ *Isto*, 118.

¹⁵⁰ *Prosvetni glasnik* 1–12 (1892) 852.

Odrubljene turske glave bile su omiljeni motiv pesnika, pa se pominju i u nekoliko drugih stihova:

*“Kako srpske sablje sijevaju,
Tako turske glave zijevju!”*

Ili

*“Koliko je u godini dana,
Toliko si osekao glava...”*

Ova Jovićeova pesmarica nije prihvaćena kao knjiga koju treba distribuirati po školama, ali iz razloga stilske prirode, neuspelog deseterca, kao i zbog toga što su “pojedini srpski junaci prikazani nedovoljno junački”¹⁵¹: Vojvodu Milenka u jednoj pesmi hvata strah od turske vojske, a hajduk-Veljka u drugoj savetuje žena, što je smatrano za nezamislivo.

U jednom delu, inače uskog naučnog kruga, Ruvarčev rad bio je priman sa odobravanjem. Najugledniji tadašnji istoričari, među kojima Stojan Novaković, Ljuba Kovačević, Ljuba Jovanović i drugi, stali su na Ruvarčevu stranu, neki otvoreno, a neki stidljivo. Međutim, recepcija Ruvarčevog dela je u velikom delu stručne javnosti, kao i u širim krugovima društva, koje je u dubokim slojevima pulsiralo u ritmu deseterca, bila izrazito nepovoljna, a rezultati kritičke historiografske škole teško su prodirali čak i u nastavu istorije u srpskim školama. Koristeći se znatnim uticajem, Srećković je sprečavao da se u nastavu uvrste nova saznanja, iako nije mogao to sasvim i dugo-ročno da spreči. Ipak, nalazeći se decenijama na visokim dužnostima u prosvetnim organizacijama, Srećković je pogubno uticao na generacije mladih ljudi. Njegovi izveštaji o predloženim udžbenicima istorije kipeli su od nacionalne pedagogije, pred kojom je ustupao svaki stručni obzir.

U takvoj atmosferi nije iznenađujuće što se na Ilariona Ruvarca zbog njegovog rada obušila čitava lavina javnih prozivki i anatemisanja. Mnogi pojedinci osetili su potrebu da sa Ruvarcem polemišu na najrazličitije načine. Karakterističan je slučaj pukovnika Aleksandra Protića koji se žestoko okomio na Ruvarca i njegove istomišljenike. Prema mišljenju pukovnika Aleksandra Protića, kritički istoričari su “u tolikoj meri skeptičari, sve u

¹⁵¹ Isto.

težnji da služe istini, da to već prelazi svaku meru i počinje biti štetno za interese srpskog naroda. To mi se učinilo još pre mnogo godina... – a najviše kad sam čitao neke istoriske radove g. arhimandrita I. Ruvarca”. Navodeći imena Ljube Kovečevića, Č. Mijatovića, Ilariona Ruvarca, Protić nastavlja: “Svi su se ovi pisci naši trudili, da pronadu istorijsku istinu, najčistiju istinu. A razume se, kome istina lebdi pred očima, tome ne ostaje vremena da misli i o tako sporednim obzirima, kao što su interesi i koristi... Ili je možda ono istina, što je u svojoj knjizi *Montenegrina* prečasní g. I. Ruvarac rekao za Crnogorce: da ni oni nisu čisti Srbi...? A zna li prečasní g. I. Ruvarac, jadi ga ne znali, za onu narodnu pesmu...itd.” Ruvarčevi spisi, upozorava Protić, budući da sasvim ruše stereotipe i legende, “narodne svetinje”, “ne mogu biti istorijski izvor iz koga bi mladi Srbi mogli zaititi i napiti se patriotskim naitkom. Na protiv, oni su kadri da ubiju sve ideale...” Protić konačno dolazi do poente: “Kad sumiramo trudove naših nekih modernih istoričara i etnografa, rezultat ispada nekako uvek rdavo za srpsko pleme. Neki su se etnografi zaustavili (u ocrtavanju granica srpstva – S. M) na Moravi, Vl. Jakšić na Drini, a g. I. Ruvarac briše iz narodnog teftera Crnogorce!

Svaki nešto, ne ostade ništa!

Strašilo se slušat' šta se radi...

Mi smo uvek na našu rođenu štetu prema protivnicima kavaljeri do bezumlja... U g(ospodinu). I(larionu). Ruvorcu (sic!) i pokojnom Đuri Daničiću, imamo za to dva jasna tipa”.¹⁵²

¹⁵² A. Protić, *Naši moderni istoričari*, 1901, 14–16. Interesantno je još jedno „umovanje“ pukovnika Protića: Pišući o jednom predavanju Ljube Kovačevića na kojem je Kovačević dokazivao da srpski vladari nisu kovali zlatan novac, te da su postojeći primerci nekakvih zlatnika srpskih kraljeva u stvari falsifikati, Protić veli: „I kad sam sve dobro saslušao i sve dobro razgledao, ja sam se tek onda uverio, da su naši stari kraljevi zaista kovali zlatan novac. Neka čitaoc moj stavi sebi ovako prosto pitanje: može li se imitovati novac koji nikad nije postojao? Da se nešto može imitirati, treba da postoji original... Zašto nikad niko nije pravio i prodavao imitacije hrvatskog (podv. S. M.) zlatnog novca? Iz prostog razloga što takav novac nikada nije ni postojao... Nek je prosto i blagosloveno dokazivanje g. Ljube Kovačevića da kralj Vukašin nije ubio cara Uroša i da Vuk Branković nije izdao na Kosovu. Hvala svakome ko dokaže da je u srpskom narodu bilo jednoga careubice i jednoga izdajnika manje. Ali sa pitanjem o zlatnom novcu, stvar stoji malo drukče. Zlatan srpski novac, to je zlatan istorijski dokaz da je stara srpska država bila dobro organizovana i kulturna zemlja... Takvi dragoceni spomenici naše nekadašnje državne nezavisnosti, legaliziraju naše aspiracije na obnovu te države u njenim istorijskim i stenografskim granicama. Je li, pitam, razumno slabiti te aspiracije negiranjem onih dokaza koji te aspiracije potkrepljuju?“

U svojim napadima na Ilariona Ruvarca najžešći je, ipak, bio Jaša Tomić. Njegova kritika “Ruvarčeve škole” prelazila je na momente u hysteriju. O Ruvarcu je pisao sa mešavinom kritike, prezira, pozerskog sažaljenja, kvazipoštovanja, zloradosti, pa na kraju i otvorene mržnje.

Tomić je, najpre u nizu napisa u *Zastavi* pod naslovom “Nerodoljubiva istorija”, a potom preštampanih i u posebnoj knjizi,¹⁵³ osetio potrebu da o Ruvarčevim radovima kaže ono što mu je “već davno na srcu”: “da pobijem njegove glavne navode”, kako sam kaže. Ovo Tomićevo *immo* pectore razlaganje o Ruvarcu, njegovom delu i kritičkim istoričarima uopšte, jedna je od najopakije pisanih knjiga u srpskoj literaturi. Odgovarajući na paralelu koju je između Dositeja Obradovića i Vuka Karadžića sa jedne, i Ruvarca, sa druge strane, povukao Jovan Radonić, Jaša Tomić ističe da su svi oni zaista “udarili novim pravcem”, ali i da su “njihovi... putevi veoma razni”. Jer, nastavljao je Tomić, “put Dositeja i Vuka je put istine, on vodi narodu, životu njegovu, potrebama njegovim. Put, kojim je išao Ruvarac, nije put istine, nego put zastranjenosti, on ne vodi narodu i potrebama njegovim”.¹⁵⁴

Tomić je dalje obrazlagao da su Srbi počeli da pišu istoriju u vreme kada se vodila borba za oslobođenje “od turskog jarma”, pa je “u službu velike misli oslobođenja stupila... i istorija. Ondašnja ‘omladina’ je pevala. Pevala istoriju, pevala politiku, pevala ekonomiju, i da je mogla da peva hemiju, ona bi je pevala.

Vrlo prirodno! Niti je onda bilo vreme da se bogatimo, niti da istražujemo koga je baš dana umro car Uroš, niti smo žudeli da pronademo nov metal... I istorik je pevao. No ko je još sa kuknjavom vodio narod u borbu?! Miloš i Marko morali su da postanu još veći i silniji, pa da se izazove oduševljenje među živima... Onaj rodoljubivi pravac u onom vremenu – prirodan je.”¹⁵⁵ U ovom svom obrazlaganju Tomić je pokazao vrhunsko neznanje, ne razlikujući nauku od predrasuda masa. Naročito je interesantno njegovo shvatanje da je, kako proizilazi, zadatak “istorika” da “vodi narod u borbu”, kao i njegovo razumevanje kritičke historiografije kao “kuknjave”.

Sa druge strane, Tomić smatra da je Ruvarac hteo da dokaže “kako naš narod nije ništa i nema ništa”, da je “poslednji”. Prema Tomićevom pisanju izlazi da je Ruvarčeva “žalosna” zasluga to “što se kod nas ne samo u

¹⁵³ J. Tomić, *Boj na Kosovu – Seoba Srba – Crna Gora. Kritika Ruvarčeve škole*, Novi Sad 1908.

¹⁵⁴ *Isto*, 5–6.

¹⁵⁵ *Isto*, 7.

istorijskoj nauci nego i u javnom životu mnogo žalosnije i strašljivije gleda na život i prilike”,¹⁵⁶ što je “malaksalo rodoljublje”. Tomić optužuje Ruvarca da narodu otima prošlost i ujedno žali što srpska historiografija nije našla ljude koji će “bez ikakva milosrđa da počupaju otrovne rasadnike Ruvarčeve škole”, već je, naprotiv, našla “fanatične učenike i pristaše toga bolesnog kaludera” koji, “da je bio skupim novcem plaćen, ne bi mogao da piše zlobnije, pakosnije”.¹⁵⁷

Ruvarac je “trudoljubiv”, “načitan” ali “zaslepljen”, “bolestan”, “razdražen”, “sitničar”, “fanatičan”. On želi da bude nepristrasan i naučan “pa ma svi Srbi od reda popucali od jeda”.¹⁵⁸ Njega “nad satrvenim narodnim idealima” obuzima “tupa, blesasta radost...”¹⁵⁹ odvođeci ga u zastranjenost u kojoj on piše o Srbima kao o “poslednjima”, dokazuje im da su pred kritičkom historiografijom oni – “ništa” i sve to čini tako “kao da su mu Srbi oči kopali”.¹⁶⁰

Ruvarčeve sledbenike Tomić opisuje kao ljude koji uživaju u rušenju narodnih ideala, koji “hoće da pokažu svoju veliku naučnost u prvom redu tim, što imaju bajagi i oni kuraži, da u interesu nauke ‘dokažu’ neku istinu, od koje puca srce i njima i narodu. Ko nije tako što dokazao”, ironizira Tomić, “to nije kritički istoričar...”¹⁶¹ Ruvarčevi sledbenici, nadalje, “uživaju u tome, kad svoj narod mogu da omalovaže”, a sve to rade “samo zato, što pate od bolesti, da se pokažu ‘po svaku cenu’ realiste”.¹⁶² Pri kraju svog razmatranja o Ruvarcu i njegovim sledbenicima Tomić priznaje: “Ne znam kako kome, meni su odvratni!”¹⁶³

Borba protiv zloupotrebe autoriteta nauke u bilo koje svrhe bila je jedna od ključnih koje je Ruvarac vodio. Naročito se suprotstavljao nacionalnim mitovima i na njima zasnovanim interpretacijama prošlosti. U tom smislu, karakteristično je da se u izvesnim krugovima danas javlja svojevrсна reha-

¹⁵⁶ Isto, 10.

¹⁵⁷ Isto, 9.

¹⁵⁸ Isto, 14.

¹⁵⁹ Isto, 88.

¹⁶⁰ Isto, 16.

¹⁶¹ Isto, 17.

¹⁶² Isto, 47.

¹⁶³ Isto, 125.

bilitacija samog Srećkovića,¹⁶⁴ koji je, iako promašen kao istoričar, navodno, ipak stekao velike zasluge za širenje “srpske nacionalne misli”, što je, opet navodno, priznavao i sam Ruvarac, iako je ovaj više puta ironizirao na račun Srećkovićevih zasluga za “širenje misli o srpskom ujedinjenju”.¹⁶⁵ Kakva je ta nacionalna misao koja se temelji na neistinama i konstrukcijama, Ruvarac je pisao još 1885. godine, žaleći se da “danas ne bi smeo putovati u društvu sa gospodinom Pantom Srećkovićem u Slavoniju, in Macedoniam, a što ne smem, kriv je šovinista Panta i njegov *’rad oko širenja misli o srpskom ujedinjenju’*..., pa ne smem s Pantom vrat lomiti po lošem zanatu oko širenja pomenute misli (kurziv S. M.)”.¹⁶⁶

Napadi kojima je Ruvarac bio izložen trajali su sve vreme njegovog života, a nastavili su se i posle arhimandritove smrti. Tu atmosferu, vrlo ubedljivo i precizno, registrovao je Jovan Skerlić: Ruvarac je počeo sa svojim dekonstruisanjem nacionalnih mitova “u jednom pokolenju koje je u te ideje (nacionalno-romantičarske – S. M.) verovalo kao u dogme, onda kada se iz narodnih pesama htelo da izvlači etika, estetika, pa čak i praktična politika, kada su se nosile *’dušanke’* i ozbiljno pevalo:

*I nebo samo srbske je boje,
U njemu gore Srbin je Bog!*

Trebalo je biti vrlo hrabar i vrlo jak čovek, te udariti na sve idole i legende, objaviti da nauka ima samo jedan cilj: i to je istina... i da jedan narod ne može da osniva svoj život na lažima...

Tih ideja Ruvarac se sa iskrenom strašću, čak sa borbenom nasrtljivošću, držao celog svog života. I ništa nije bilo prirodnije no da glupost, neznanje, duhovna lenjost i laž skoče na ovog jeretika i naučnog prevratnika. *’Izdajnik Srpstva’*, *’neprijatelj zavetne misli’*, *’razoritelj narodnih svetinja’*, tako su ga pozdravljali mikrokefali koji su poplavili našu dobru zemlju...”¹⁶⁷

U takvoj atmosferi, Ruvarac je i sam bio rezigniran i zbog stanja u ondašnjoj srpskoj naučnoj eliti. Javljaajući svom saradniku i prijatelju Konstantinu Jirečeku da mu je Stojan Novaković čestitao na izboru u Srpski kraljevsku akademiju, Ruvarac piše da se dvoumi kako da reaguje na ovo Novakovićevo čestitanje: “Kakvo lice da napravim na to Stojanovo čestitanje: da li slat-

¹⁶⁴ Vidi publikaciju: *Mitološki zbornik* 14 (2005).

¹⁶⁵ *Zbornik Ilariona Ruvarca...*, 172–174.

¹⁶⁶ Isto, 166.

¹⁶⁷ J. Skerlić, *Pisci i knjige*, 7, 1922, 68–69.

ko ili nakiselo ili mračno?”¹⁶⁸ Ovakva rezigniranost proizilazila je svakako iz činjenice da je za “pravog člana” Akademije biran i Panta Srećković, čime se u najmanju ruku legitimisala Srećkovićeva konstrukcija srpske prošlosti.

Epilog ili posledice

Poplava istorioidnih konstrukcija koju su iskusili srpsko društvo i srpska historiografija u poslednje dve decenije čini upitnim ishod i rezultate sukoba koji je u drugoj polovini XIX veka izbio između takozvanih romantičara i kritičara i koji treba da se završio pobedom kritičkog pravca. To se, pre svega, odnosi na stanje masovne istorijske svesti.

Ni kritička historiografija nije ipak pokazala blagonaklonost prema svo-
me utemeljivaču. Ruvarčev rad kao da je nerado priman, kao da se na nje-
ga ukazivalo nevoljno, onda kada se nikako nije mogao izostaviti. Tako je, u
izvesnom smislu, ostalo i do sada. Čak bi se moglo reći da u današnjem vre-
menu dominira ignorisanje dela Ilariona Ruvarca.¹⁶⁹

Kada je još 1879. godine Vatroslav Jagić pozivao na objavljivanje Ru-
varčevih radova, nijedno učeno društvo nije se pozivu odazvalo. Ruvarac je
odista sam nastojao da, najčešće o sopstvenom trošku, publikuje svoje rado-
ve, preštampa ih iz novina i časopisa sa kojima je sarađivao, ali sve to danas
nije dovoljno da nadomesti odsustvo kritičkog izdanja Ruvarčevih sabranih
dela.

Kada je “istorik” 1905. godine umro, Jovan Radonić je pokrenuo pita-
nje izdavanja odabranih spisa Ilariona Ruvarca, ali od ideje se nije dalje od-
maklo, iako je “nažalost, često najpogodnije vreme za izdavanje skupljenih
dela jednog pisca njegova smrt”, kako je zaključivao Nikola Radojčić. I na-
rednih decenija nešto se u tom pravcu pokušavalo, ali je slabo šta učinjeno.
Osim nekoliko pokušaja objavljivanja odabranih Ruvarčevih radova, kritič-
ko izdanje sabranih dela rodonačelnika kritičke historiografije u Srba još uvek
ne postoji. Akademija nauka je posle Prvog svetskog rata postala vlasnik

¹⁶⁸ I. Ruvarac – K. Jirečku, 16. 4. 1888. Pismo je objavljeno u: B. Suvajdžić,
„Prepiska Ilariona Ruvarca i Konstantina Jirečeka“, *Godišnjak Katedre za
srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima* 2 (2006) 188.

¹⁶⁹ Vidi: B. Suvajdžić, *Ilarion Ruvarac i narodna književnost...*, 36–37.

Rugarčevih hartija, koje se danas čuvaju u njenom arhivu, tako da budući priređivač Rugarčevih radova treba svoj rad da počne odatle.

Povodom stote godišnjice rođenja Ilariona Rugarca Istorijско društvo u Novom Sadu posvetilo mu je jedan broj svog Glasnika.¹⁷⁰ Potom je dve godine kasnije objavljen *Zbornik Ilariona Rugarca*, u zbirci "Posebna izdanja" SKA, u kojem su sakupljeni neki važniji Rugarčevi tekstovi. Međutim, ova prigodna izdanja nisu ni iz daleka ispunila prazninu koja se oseća zbog odsustva kritičkog izdanja Rugarčevih sabranih dela i detaljne studije o njegovom životu i radu, odnosno o počecima kritičke srpske historiografije. Štaviše, planirani drugi tom Akademijinog *Zbornika* nikada nije ni objavljen.¹⁷¹

Ne tako davne 1955. godine, obeležavana je 50-godišnjica smrti Ilariona Rugarca. Tom prilikom Filozofski fakultet u Novom Sadu izdao je prigodnu publikaciju, *Spomenicu Ilarionu Rugarcu*, u kojoj je istaknuto da se "preko ovoga datuma ne može i ne sme preći ćutke", uz naglasak na zadovoljstvu što novosadski Filozofski fakultet započinje izdavanje svojih publikacija knjigom "vezanom za tako značajnu ličnost naše nacionalne kulture". Osim toga, kako ime i delo Rugarčevo ne bi ostali "nezapaženi ni za ostalu našu obrazovanu javnost", organizovan je i naučni skup posvećen velikanu istorijske nauke u čiju organizaciju i izvođenje su se uključile najznačajnije kulturne institucije u Srbiji.¹⁷² Ipak, publikovani zbornik radova, *Spomenica Ilarionu Rugarcu* nije otišao mnogo dalje u znanjima od onoga što je o Rugarcu do tada bilo poznato, ali je ostao i kao svedočanstvo o vremenu u kojem je nastao i vrednostima koje su u njemu ipak poštovane.

Pedeset godina kasnije, 2005. godine beleži se jedan novi jubilej – 100-godišnjica smrti Ilariona Rugarca, ali bez prigodne publikacije, bez naučnog skupa i, treba li pomenuti, bez Rugarčevih sabranih dela. Izostalo je i prigodno podsećanje na delo rodonačelnika srpske kritičke historiografije, i to u vremenu kada je upravo i nauci i javnosti podsećanje na Rugarca bilo potrebno, a moglo bi se reći, i neophodno. Tu najpre treba imati u vidu talas mitova i legendi koji je zapljusnuo tokom devedesetih godina XX veka obale naučne historiografije i koji je rezultirao njenim ne toliko brojnim reakcijama,

¹⁷⁰ *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* 5 (1932).

¹⁷¹ Vidi: D. Dinić-Knežević, „Ilarion Rugarac o Srbima u srednjovekovnoj Ugarskoj“, *Zbornik radova naučnog skupa Braća Rugarac u srpskoj historiografiji i kulturi*, Novi Sad, Sremska Mitrovica 1997, 61.

¹⁷² *Spomenica Ilarionu Rugarcu*, Novi Sad 1955

za koje je, istinu govoreći, još uvek upitno u kojoj su meri zaista bile efikasne kao odgovor na ovaj izazov, naročito zbog upadljive nezainteresovanosti većeg dela akademske sredine. Među te odgovore, pre svega, ubraja se dragocena, znalački pisana i duhovito sročena knjiga profesora Radivoja Radića, *Srbi pre Adama i posle njega*¹⁷³, koja ni iz daleka nije dobila onaj publicitet kakav su dobili radovi autora o kojima profesor Radić piše u svojoj knjizi.

Naime, tokom devedesetih godina XX veka raskošne etnogeneze, proizvoljne genealogije, nove i osobene hronologije, urnebesne etimologije, diletantske revizije pouzdano utvrđenih i višestruko proverenih istorijskih činjenica, uputile su, bahato i besprizorno izazov kritičkoj historiografiji optužujući je da je kominternovska, vatikanska, judeo-masonska, u svakom slučaju antisrpska i nepatriotska, plod bečko-berlinske i razume se, komunističke antisrpske propagande. Ovakva tvrđenja neretko su imala i službenu podršku. Pretvorivši polje historiografskih istraživanja u "igralište bujne mašte", novoromantičari, kako su kasnije nazvani, širili su, a i danas nastavljaju da šire nebrojene zablude o celokupnoj istoriji srpskog naroda. Taj pad u novo "istoriografsko varavarstvo" sublimira dobro poznata fraza: "Srbi – narod najstariji", sa svim konsekvencama koje iz toga proizilaze. A upravo je protiv tih i takvih ideja, u raznim njihovim manifestacijama, vojevao celog svog života arhimandrit Ilarion Ruvarac. Podsećanje na njega je izostalo.

Sa druge strane, došlo je do rehabilitovanja, istini za volju izvannaučnog, ali ipak rehabilitovanja Miloša Milojevića, Pante Srećkovića, Sime Lukina Lazića i drugih maštovitih konstruktora najstarije srpske istorije. Osim što je dokaz za to koliko je duboka društvena intelektualna regresija, ova rehabilitacija je pokazala i odsustvo snage i volje u srpskoj istorijskoj nauci da sa tim problemom izađe na kraj. Kao ruganje nauci deluje pojava pomenu-tog zbornika koji praktično rehabilituje konstrukcije Pante Srećkovića i to baš na stogodišnjicu smrti Ilariona Ruvarca, koju historiografija u Srbiji nije ni registrovala ni obeležila prigodnim naučnim skupom, kao da je o Ilarionu Ruvarcu već sve rečeno. I delo Jaše Tomića u kome on kritikuje "Ruvarčevu školu" ponovo je štampano 2001. godine, u izdanju kuće otužno-patetičnog naziva "Društvo srpsko-srpskog prijateljstva", sa godinom izdanja 7509.¹⁷⁴ Nekoliko godina ranije, 1997. godine, a potom i 2001. godine, radovi Miloša S. Milojevića takođe su doživeli rehabilitaciju ponovnim izdanjem knjige

¹⁷³ R. Radić, *Srbi pre Adama i posle njega*, Beograd 2005.

¹⁷⁴ U pitanju je računanje vremena po starom, vizantijskom kalendaru, od postanka sveta.

Odlomci istorije Srba i srpskih – jugoslovenskih zemalja u Turskoj i Austriji, koja je prvi put štampana 1872. godine. O poplavi izdanja novijeg datuma i savremenijih pisaca (Olge Luković Pjanović, Jovana Deretića i ostalih) da i ne govorimo.

Većinski deo stručne javnosti jednostavno je ignorisao ovu izrazito malignu pojavu sa posledicama težim nego što se isprva moglo pretpostaviti, ponajpre iz osećanja indignacije i razumljivog neshvatanja u kojim se relacijama sa militantnom grupom mitotvoraca i sanjara može voditi bilo kakav naučni dijalog. Međutim, zilotska gorljivost novih posednika i promotera velikih “istina” o “pravoj” istoriji srpskog naroda, oslobođenost od svake profesionalne odgovornosti, razvijena izdavačka delatnost, posejana na tle prethodno pripremljeno za prihvatanje ovih opasnih mitomanskih konstrukcija, osvojila je javni prostor i, nimalo slučajno, dobila zapaženo mesto u javnosti, u kojoj su se njihove ideje, kao što sa zabludama obično i biva, vrlo lako širile.

Jedna od glavnih meta napada notornih ili prikrivenih novoromantičara bio je Ilarion Ruvarac. Obnovljen je dobro poznati arsenal za napad: austrijski plaćenik, rušitelj narodnih ideala, neprijatelj srpstva. Jedan od učenika skupa posvećenog Panteliji Srećkoviću, nakon kojeg je objavljen pomenuti zbornik radova, koji u suštini predstavlja rehabilitaciju Pante Srećkovića, “otkrio” je i neke zanimljive detalje o Ruvarčevom uticaju u srpskoj historiografiji, ali i šire. Ruvarac je, navodno, predstavljao “strah i trepet za sve naučnike svog doba, jer oštini njegovog oka ništa nije moglo da promakne a bistrini i konsekvantnosti njegovog uma niko nije mogao da izbegne”. Zbog ovih Ruvarčevih osobina je “ovim delom Balkana i srednje Evrope vladao strah od Ilarionovog suda i namera”.¹⁷⁵ To je za posledicu imalo dogmatsku pobedu “(ne)istina radikalno-romantičarskog kriticisma naše historiografije zasnovane na jugoslovenskoj dogovornoj historiografiji, od Ruvarca, Franje Račkog, Jirečeka i do poslednjih njihovih učenika najnovijih vremena koji su od srpskog naroda stvorili ‘slepu publiku’”.¹⁷⁶

¹⁷⁵ R. Petrović, „Za Pantu ili protiv njega“, *Mitološki zbornik* 14 (2005) 84.

¹⁷⁶ Ž. Andrejić, „Pantelija Crečković i Ilarion Ruvarac – sukob liberalno-romantičarske kritičnosti i radikalno-pozitivističkog kriticisma; urušavanje indoktriniranog sistema sa pojavom novoromantičara – slika slabosti srpskih nacionalnih institucija i potreba stvaranja nove srpske istorijske škole“, *Mitološki zbornik* 14 (2005) 216–217.

Obeležene ratovima i nasiljem, devedesete godine prošlog veka usekle su dubok jaz između naroda bivše Jugoslavije. A upravo je Ruvarac, kritikujući šovenske ispade Pante Srečkovića, na srpskoj i Ante Starčevića na hrvatskoj strani, još 1884. godine pisao da su šoveni među Južnim Slovenima, posebno među Srbima i Hrvatima, “čeda i emanacije istog duha”, da “rade isti posao i traže ‘bilja od omraze’ i seju isto seme: seme razdora među srodnom i najbližom braćom, među slovenskim plemenima na jugu – koja su upućena jedno na drugo”.¹⁷⁷ Koliko je to moralo da zaboli u časovima kada je Jugoslavija postala simbol svega onoga od čega se želi pobeći iz prošlosti sopstvenog naroda?

Kako pre sto i više godina, tako se i u najnovije vreme “pokazalo... da nova znanja o istoriji, napredak nauke i tomovi knjiga naučne historiografije ništa ne menjaju u odnosu prema istoriji samo ako su političke i društvene okolnosti takve da je iracionalna ‘mitska’ svest poželjna”.¹⁷⁸ Te okolnosti duboko uznemiruju, ali njihovo registrovanje je ujedno i objašnjenje zašto Ilarion Ruvarac ne spada u red ličnosti kojima se odaje dužno poštovanje kao značajnim kulturnim poslenicima, odnosno zašto se ta značajna ličnost srpske historiografije i kulture zanemaruje i ignoriše. Savremena srpska naučna, kritička historiografija ostavlja zbog toga utisak ravnodušnosti ili, još gore, kao da se stidi svojih temelja, koji su, sa druge strane, žestoko napadnuti iz krugova izvannaučne historiografije.

Kao pre više od jednog stoleća, kada je delo Ilariona Ruvarca bilo napadano i osporavano, a publikovanje njegovih dela, osim u stručnim časopisima, koji inače nisu dopirali do širih slojeva, otežavano, pa i onemogućavano, tako su i danas njegovi protivnici (a još ih ima) daleko glasniji pa i agresivniji u osporavanju i napadanju njegovog značaja nego što su istoričari od zanata uopšte zainteresovani da Ruvarcu bude dodeljeno zasluženno mesto u istoriji srpske historiografije i kulture uopšte. Internet stranice pune su optužbi na račun “stranog plaćenika” Ruvarca, kojeg na raznim forumima osporavaju pojedinci čije se iskustvo u radu sa istorijskim izvorima ne može porediti sa Ruvarčevim, pri čemu je i sama ideja takvog poređenja groteskna.

Pogrešna je i autoru ovog teksta sasvim strana svaka pomisao da bi naučna historiografija trebalo da se “forumiški” obračunava sa proizvoljnostima

¹⁷⁷ Zbornik Ilariona Ruvarca..., 201.

¹⁷⁸ O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma. Stereotipi srpskih intelektualaca u XX veku o „nama” i „drugima”*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002, 17.

raznih ljubitelja nacionalne prošlosti i nacionalnih dušebrižnika, ali je pažnje ipak vredna činjenica da se do današnjeg dana nije temeljno i celovito obradila važna tema srpske naučne istoriografije: njeno vlastito utemeljenje. Otuda, kao da se obistinjuju maliciozne reči Jaše Tomića, koji je replicirao na paralelu koju je Jovan Radonić svojevremeno uspostavio između Vuka Karadžića i Dositeja Obradovića, sa jedne strane, i Ilariona Ruvarca sa druge, a u replici predvideo da će “Dositej i Vuk večito živeti, a Ilarijon Ruvarac, koji je isto tako umro, ali još živi, umreće i po drugi put”.¹⁷⁹

*
* *

Pišući o svom iskustvu kritičkog istoričara, koji je uprkos nedvosmislenoj logičnosti, neospornoj utemeljenosti i naučnoj proverljivosti stavova bio izložen osporavanjima i napadima ignorantske sredine, Ruvarac je morao da zaključi: “(...) jednom reči gospodin Panta je pozicija, a ja sam negacija te pozicije. Blago li si Panti što je tako pozitivan, a teško li si meni, što sam na protiv položenosti strani, što sam negativan!”¹⁸⁰

U tom smislu interesantna je i jedna Ruvarčeva duhovita, ali uistinu gorka i potresna slika, koja u stvari odaje jasnu Ruvarčevu svest da je kritika njegovog stila samo izokolni udar totalitarne društvene svesti na suštinu. Navodno, jedan “dobri Genije” Ruvarcu je savetovao: “...ja se neću s tobom sada o tom prepirati – već ti opet kažem: ne piši ti ni ovako ni onako; ne piši nikako! ...Nećeš ti ozbiljnom kritikom nikog ni ubediti ni ublažiti, već ćeš ih još većma razjariti protiv sebe, i što ti budeš hladniji i objektivniji, to će oni postajati sve ljući i vrući, sve žešći i subjektivniji. Nije Panta sam i inokosan kao ti! S Pantom i uz Pantu i iza Pante stoji čitava četa, čitav oblak pantelij-skih natura i egzistencija, i na ovoj i na onoj strani. I te sve Pante i Pantelije kad se razjare, pa se razjareni slože na tebe, kukavče? Ta razneće te!...

...Budi pametan i ne pleći se u svetske poslove i istorije... Ta zar ne uviđaš, more, da je to najpametnije, najprobitičnije, najdostojanstvenije... Niko se nije kajao što nije pisao, al’ mnogi se pokajao, što je pisao i piskarao, i mnogome je preselo pisanje i piskaranje...”¹⁸¹ Braneći, međutim,

¹⁷⁹ J. Tomić, *Boj na Kosovu...*, 6.

¹⁸⁰ *Zbornik Ilariona Ruvarca...*, 164.

¹⁸¹ *Isto*, 231–232.

dostojanstvo nauke, a mora se reći i razuma, arhimandrit Ilarion Ruvarac je istrajavao, odupirući se valjda na jedini mogući način – neumornim radom, ali svakako ne bez svadalačkog prkosa i inata: “i dokle god gospodin Panta uspiše takve istorije, donde ću i ja, ako Bog da zdravlje, pisati o tim i takim *Istorijama* Pantinim i Pantinih drugova”.¹⁸²

Granice ipak postoje. Kada se pojavila Srećkovićeva druga knjiga *Istoriје*, Ruvarac je odustao. U pomenutom kratkom prikazu čitamo i ovaj deo: “ono malo dobra, što ga ima u knjizi toj, tuđe [je] pa usvojeno ili upravo ukradeno, jer nije kazano, otkud je uzeto, a ono što nije to, što je svoje i samosvojno, to ne valja, tako i u toj meri ne valja, da se ne može ni kritikovati, i svaki bi onaj lud bio, koji bi u pretres i na ocenu uzeo takvu vašarsku rabotu, kakva je knjiga ta...”¹⁸³

Svojim radom i rezultatima, Ruvarac je pomalo nametljivo, ali nedvosmisleno i kategorično ostavio obavezujuće zaveštanje svojim nastavljačima na polju kritičke historiografije da i oni koliko im je dato razuma i hrabrosti, govore, pišu i misle, nastojeći da odbrane naučno znanje od mitotvoraca i “metafizičara u struci”¹⁸⁴, ali i van nje.

Zbog toga Ruvarac i spada u red ličnosti o kojima se najistinitije govori kada se zbace steg opreza i na trenutak odloži na stranu naučna uzdržanost. Istoričaru je, ipak, lakše da takve misli izgovori tuđim rečima. Zato i ovaj rad svesno završavam jednom pohvalom, koju Ruvarac zaista i zaslužuje, a koja potiče iz sredine kojoj je Ruvarac i sam pripadao: “Govorio je (Ruvarac – prim. S. M): ‘jedan narod mora poznati svoju prošlost kritički, jer nekritička povjest nevredi ništa’. Zbog toga su ga napadali, (naročito nadri-istoričari) grdili, pretili mu, nazivali ga narodnim izdajnikom. Išlo se toliko daleko da se tražilo da se on baci na lomaču. Ali on je sve to stoički podneo, čvrsto ubeđen da je na ispravnom putu. I bio je, i hvala mu na ‘junaštvu’. Da nije bio takav mi ne bismo njegovo bogato delo mogli koristiti, i danas se od njega učiti. Učiti naučno, istorijski i pošteno. (kurziv S. M).”¹⁸⁵

¹⁸² *Isto*, 164.

¹⁸³ *Stražilovo*, 4 (1888) 399.

¹⁸⁴ Pojam je preuzet od prof. Branka Petranovića.

¹⁸⁵ Protojerej-stavrofor D. N. Petrović, „U spomen arhimandrita Ilariona Ruvarca nastojatelja grgeteškog“, u: *Pisma arhim. Ilariona Ruvarca igumanu Savi Orloviću*, prir. episkop gornjokarlovački Ilarion, S. Karlovci 2005.

IV

TRI ESEJA O IDENTITETU

(RELIGIJA, TOLERANCIJA,

NACIJA)

Sumnje u kraj sekularizma

Pojmovi sekularizma i teokratija. Hantington i Habermas o tome. Smisao pojmova i politička mitologija kao vid “nadgradnje”. Sekularizacija i aktuelne nevolje sa “desekularizacijom”. Crkva – posebno SPC – i mogući ili nemogući verski mir u državi i društvu.

Sa ozbiljnim pojmovima kakvi su sekularizam i teokratija ima mnogo više problema nego što bi se moglo učiniti na prvi pogled. Naime, u striktno semantičkoj ravni nema mnogo nejasnog, kao što ga nema u istorijskoj pojavnosti onoga što pojmovi sadrže – malo je kome nejasno šta pojmovi znače i šta su značili u istoriji. U ovom delu rasprave biće reči o aktuelnim političkim konotacijama i svim nesporazumima koji se jednako otvaraju. Iz bogate dokumentacije ovde ćemo navesti tek neke primere. “Bezbožnici ne treba da budu u Skupštini Srbije”, kaže jedan prvak koalicije DSS–NS. “Ministri treba da se zakunu u Crkvu, a ne samo u imovinu”, kaže gradonačelnik Jagodine i to se čak ritualno ponavlja. Istakli smo i pomalo neobičan slučaj iz zahteva Žičke eparhije SPC upućenog Ministarstvu vera Srbije u kome se zahteva “desekularizacija”. Ne događa se to samo u Srbiji već na čitavom prostoru pravoslavnog “postkomunističkog” Istoka – svuda se opaža “povratak svetog”. Bezmalobesno prima tvrđenje da smo pred “krajem” sekularizma koji se poistovećuje sa oblikom militantnog ateizma kakav smo imali u sovjetskoj Rusiji decenijama. Sekularizam međutim, nema dublje veze sa tim vidom ateizacije koja je uistinu doživela svoj kraj s krajem modela “ruskog komunizma”. Izvorni Marksov i marksistički ateizam nemaju mnogo veze sa tim vidom ideološkog rabljenja pojma sekularizam – primera radi, sam Marks govori o religiji kao “opijumu”, ali je nikako ne uzima kao otrov. Ovo poslednje je problem, jer opijum je u određenim dozama nužan, a otrov je smrtonosan. Ove poznate istine i ne bi trebalo u ovoj raspravi ni pominjati, ali zabune oko sekularizma su tolike da je i to nužno. Neke napomene stoga

postaju nužne, posebno u prilikama kakve su naše ovde i sada. Ateizam i teizam su **lina** ljudska – a i na istorijskom planu je tako – uverenja, a sekularizam je civilizacijska tekovina modernog društva posebno u Evropi. Nikada se čovekov svet ne može potpuno racionalizovati da ne ostane mesta za neku vrstu vere i verovanja. Druga je teza još važnija – upravo na istorijskom planu je postalo jasno da Crkve i verske zajednice uopšte, ne mogu obezbediti “verski mir”, jer se po principu pune istine za sebe isključuju. Tako dolazimo do druge teze za koju neki kažu da je tipični paradoks, a zapravo tu nikakvog paradoksa nema – jedino sekularna društvena moć može da obezbedi pominjani verski mir. I ne samo to, već jedino moderna demokratska država obezbeđuje punu slobodu vere i verovanja jer Crkve to ne mogu. Osim za sebe i za svoju *Istinu* koju sve prisvajaju jer se recimo to, većina hrišćanskih crkava dogmatski definiše kao “jedinospasavajuća”. Videli smo da se stoga i govori o “kraju sekularizma” i rasprave o tome u Evropi su zaista ozbiljne, ali malo ko može sporiti – barem se nama tako čini – da je sekularizam najbolji “okvir” i za slobodu čoveka i građanina i za pravog vernika, jer – to se smeće s uma – u Crkvi nema ni u zametku nekog pluralizma; svaki se pokušaj drugog i drugačijeg u crkvama označava kao “jeres”. Postoji još jedan razlog zbog čega bi se ovi problemi morali šire otvoriti – Srbija je stara država ali moderno srpsko društvo se formiralo u situaciji bez nekog značajnijeg sekularnog iskustva.

U društvima kakvo je srpsko, religija i Crkva nisu nikada bili dovoljno “odmaknuti” od države i uopšte od struktura moći. U tom smislu, povratak religije i Crkve u politiku nije neko veliko iznenađenje kod nas u Srbiji. S vremena na vreme proces se manifestovao različito – u XIX veku imamo, recimo, sukob kralja Milana i SPC koji je tekao dramatično – dok u novije vreme proces doseže razmere klasične klerikalizacije i države i društva. Stoga je ovde upravo nužno poći i šire i dublje u tumačenju problema, tim pre što u našim prilikama ozbiljnije rasprave nije ni bilo. Da nevolja bude veća, kod nas je problem prebacivan u ravan nekog i nekakvog kraja ideologije. Stoga ćemo pomenuti najpre S: Hantingtona i njegovu glasovitu sintagmu *clash of civilization*, koja je – kao tipični politički mit – problem pojednostavila. Istorija kultura i civilizacija pokazuje da nije bilo samo “sudara”, već i susreta civilizacija u evropskom prostoru. Mediteranska kultura upravo to i dokazuje, o čemu kod Hantingtona nema ni reči; on u svojoj katastrofičnoj viziji ima samo sudar sa zanim ishodom. Još češće se smetne s uma da

pomenuti mislilac ne pravi razliku između *islama* i *islamizma*, recimo. Jer, ne postoji samo islamski fundamentalizam, već i hrišćanski, kao i mnogi drugi. Za Hantingtona, recimo, “priča” o Turskoj je “obična podvala”. Tako je iskustvo sekularizma uzeto suženo i to se ponavlja. U svim raspravama o evropskom identitetu – kakvih kod nas inače nema – barata se ovom ideologijom “sudara” kultura i civilizacija, pri čemu se sekularizam uglavnom otpisuje kao vrednost ili mu se ostavlja najuže značenje. Sa takvom zame-nom lako je moguće dokazivati da je klerikalizacija jedino rešenje i da je ne-kakva “desekularizacija” nužna modernom društvu. Da to nije tako, poka-zuju brojni primeri, a mi ćemo se osvrnuti naravno samo na neke – poseb-no na one koji korespondiraju sa onim što se kod nas događa u vezi sa ovim čime smo i započeli ovaj deo rasprave. Odmah se može reći da je “kraj seku-larizma” sumnjiv u svakom pogledu i da dokaza za to nema. Jedna knjiga o evropskom identitetu je sabrala kao u žiži sve probleme koji se tiču odnosa kultura – ona je otvorila veliku buru.¹⁸⁶

Uz ove napomene nužno je dodati još neke, kako bismo naglasili da te-okratije u tradicionalnom smislu odavno nema – ona se na svoj način “za-menjuje” klerikalizacijom – kao što nema ni sekularizma “u čistom stanju”. J. Habermas, koji razložno govori o tome, veoma oprezno koristi sopstve-nu sintagmu o “ustavnom patriotizmu”, jer i to nije puno i moderno reše-nje ovog probolema u krilu modernog demokratskog društva. Stoga nam se

¹⁸⁶ Reč je o knjizi Sylvaina Gouguenheima *Aristote au mont Saint-Michel* – Seuil Paris 2008 – u kojoj se dokazuje da su arapski naučnici u XII veku u Toledu preveli i tumačili Aristotela, ali još nešto – da je Žak od Venecije, hrišćanin preveo Aristotela direktno s grčkog i to u celini istovremeno. Tu se podigla bura oko toga ko je zaslužan za racionalističko aristotelovsko nasleđe u Evropi koja je potom izgradila bogatu sekularnu tradiciju. Problem je, zapravo, ako se pažljivo čita, u nečem drugom. Ako su to učinili Arapi, zbog čega su islamska društva na islamskom Istoku sve do danas ostala teokratska ili poluteokratska. Zbog čega na islamskom Istoku razvoj nije krenuo u tom smeru – to je pravo pitanje a ne ko je prvi preveo, i to s grčkog, Aristotela. Uostalom, arapski naučnici su prevodili ali to su bili i Arapi i to hrišćani. Opet se mora reći da je Evropa gradila racionalističku i sekularnu tradiciju vekovima, dok na arapskom Istoku i sada Koran ostaje jedina norma čak i sa svim normama šerijatskog prava. Da bi se, dakle, razumela suština pojma sekularizam, valja se vratiti pravim korenima kultura i civilizacija koje se nisu samo sudarale, već se uzajamno prožimale. U tom smislu je sekularizam ne samo neka etapa već civilizacijski rezultat vekova razvoja društva i ljudskih zajednica. Zamah moderne demokratije je bio moguć samo u tako široko shvaćenim okvirima sekularnosti, kakva je poznata iz istorije Evrope. Društva koja su se uklonila razvojnih procesa podložnija su klerikalizaciji u već naznačenom smislu reći.

čini da kod Džozefa Vilera možemo naći dobar odgovor.¹⁸⁷ Dž. Viler, istina, ističe da se država promenila i da se “i crkva promenila”, pri čemu ovo drugo treba uzimati s oprezom, jer sve zavisi od zemlje do zemlje. Jedan drugi njegov zaključak je, međutim, nesporan i ima vrednost pomenutog dobrog odgovora – “Pravi pluralizam postoji”, kaže Dž. Viler, “u državama koje na jednoj strani mogu efikasno da garantuju religioznu slobodu i slobodu od religije, a da na drugoj strani bez straha mogu priznati – čak i u svojim ustavima – živu veru mnogih svojih građana. Samo taj model ima šanse da ubedi društva koja na demokratiju još gledaju sa sumnjom i neprijateljstvom”. Ovaj odgovor je reafirmacija pune vrednosti sekularizma kao dobrog “okvira” za rešavanje odnosa države i crkve, uz napomenu da praksa u zemljama Istoka još ne pruža dovoljno mesta za primenu nekog takvog odgovora. U Srbiji smo daleko od neke ravnoteže u tom smislu, jer se *Invocatio Dei* nameće kao imperativ u krugu forsirane klerikalizacije koja nanosi štetu ne samo društvu nego i Crkvi – ovoga su u SPC malo svesni. Uostalom, kod nas sekularizam i prosvetćenost nisu dovoljno “življeni”, jer se odražava monistički klerikalni kulturni obrazac sve do novijeg doba, koji se u dnevnoj politici oseća kao predominantan. Stoga je moguće – a to se i čini – govoriti o “desekularizaciji”, što je u modernoj Evropi bezmalo nezamislivo. Iz tog razloga nećemo zaobići ni u ovoj prilici ideje Ralfa Darendorfa koji je s razlogom doveo u pitanje i sam famozni “kraj sekularizma”.¹⁸⁸ Darendorf polazi od sintagmi o kraju ideologije koje su uveli Danijel Bel i S. Hantington koji su, uz ostalo, govorili da i religija nestaje iz javne sfere pri čemu od sličnih ideja nije bio daleko ni jedan R. Aron. Kada se religijsko – sa crkvom ili bez nje – vratilo na scenu, nastalo je vreme da se na problem i drugačije pogleda. Tog se posla prihvatio upravo R. Darendorf. “Šerijat – islamski zakon – stupa u politički život” ali fundamentalizama nisu pošteđene ni druge religije. Pokazalo se – to je Darendorfov naglasak – da nije ugrožena ni crkva ni vera, ali da je ozbiljno ugrožen sekularizam. Drugim rečima, sve se više govori o kraju sekularizma i Darendorf izvodi jedan važan zaključak – “Današnja moda protiv Prosvetćenosti se lako može otrgnuti kontroli. Oni kojima

¹⁸⁷ Džozef Viler: *Bog i evropski ustav*, prema verziji objavljenoj u dnevniku *Danas*, 12. decembra 2003, Beograd.

¹⁸⁸ Ralf Darendorf: *Kraj sekularizma?* Prema dnevniku *Danas*, 25-26. novembar 2006, Beograd.

je stalo do slobode moraju naučiti da je cene i brane sada, inače će jednoga dana morati da se bore da je vrate”.

Fundamentalizam nije istinska vera već ideologija na kojoj se temelji represija, a sekularizam je kulturna i civilizacijska norma. Prvo šteti i Crkvi i ljudskoj veri, a drugo je dovoljan “okvir”. Reč “okvir” ima najšire značenje; inače se pojmovi mogu pomešati, a to je kod nas svakodnevna pojava.

(Fragmenti iz šire rasprave koja je tek delom objavljena)

Tolerancija – ruža u križu sadašnjice

I.

Tolerancija je postala sastavni deo javnog govora u Srbiji. O njoj govore zagovornici civilnog društva, intelektualci, mediji, vlast i opozicija, predstavnici međunarodne i lokalne zajednice. Stiče se utisak da je tolerancija univerzalno prihvaćen fenomen, vrednost oko koje postoji najširi društveni konsenzus. Treba li ovo sveopšte uzdizanje tolerancije da nas raduje, ili bi, možda, trebalo da nas zabrine? Nije li ova promocija već sama po sebi simptomatična? Ne kriju li se, iza pohvala i lepih reči o toleranciji, brojni primeri netolerancije i nasilja?

2.

Stvarnosti Srbije ne manjka takvih primera. U izveštaju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji zabeležen je, na primer, bizaran slučaj devojke koja je dobila šamar samo zato što je, u jednom novosadskom autobusu, govorila na maternjem, mađarskom jeziku. Sredina koja se tako ponosi multikulturalizmom i etničkom kohabitacijom sadrži u svom iskustvu i drastičnije primere nasilja od navedenog. Antihrvatska histerija i protežiranje Hrvata nije, svojevremeno, naišlo na osudu pripadnika etničke većine. Kao što, uostalom, ni nasilje kome su bili izloženi Bošnjaci, odnosno Albanci, nije nateralo *malog srpskog čoveka* da izađe iz *tople privatnosti*, tog najjačeg uporišta svake diktature, i u zaštiti žrtve prepozna vlastite vitalne interese. Umesto političke solidarnosti sa žrtvama nasilja, beogradski demonstranti su, u danima kada je ‘Beograd bio svet’, poručili policiji – “Idite na Kosovo”! Svojim otporom Miloševiću, ulične demokrate su postale

predmetom globalne medijske pozornosti, nadahnutih uvodnika, reportaža i interesantnih opservacija. Oni su demonstrirali protiv Miloševića, ali protiv kog Miloševića? Onog koji je završio u Hagu, ali ne i onog koji, kao način političkog mišljenja i ponašanja, i dalje živi u Srbiji. Taj je Slobodan Milošević neobično žilav i duboko ukorenjen u autoritarnoj srpskoj političkoj tradiciji, a ondašnji haški zatvorenik nije bio ništa drugo do njezin zakoniti sin. Nade da će njegovim uklanjanjem nestati i prepreke na putu Srbije ka Evropi, demokratiji, vladavini prava, civilnom društvu, slobodi i, dakako, toleranciji, pokazale su se kao iluzija.

3.

Suočeno sa ogromnim deficitom, Savezno ministarstvo za manjine je, nakon oktobarskog prevrata, započelo sa promovisanjem tolerancije. Cilj kampanje naznačen je kao širenje svesti o međuetničkoj toleranciji i u tu je svrhu snimljeno nekoliko veoma interesantnih spotova. Priređeni su i promovisani zbornici na zadatu temu, napravljeni su bilbordi, majice i ostali markentiški proizvodi. Javnost, čije je predrasude raniji režim mobilizirao i na koje se, u realizaciji svojih partikularnih interesa, oslanjao, reagovala je naivnom recepcijom. Gurala se, na primer, kod štanda na kome su deljeni proizvodi različitih etničkih kuhinja, ali je oportunistički nastavila misliti i delovati po starom. Pohvalne izjave nekih predstavnika međunarodnih organizacija nisu uspele prikriti neugodnu činjenicu da je kampanja doživela neuspeh. Neuspeh, već time što se potrošačima medija ni više, ni manje, nego – dopala. Već ta naivna recepcija, kojom je problem tolerancije apsolviran na nivou estetike i gastronomije, govori o neuspehu.

Kao praktično-politička vrlina, tolerancija nije proizvod reklamnih, medijskih kampanja, nego je rezultat, pre svega, političke borbe. Biti tolerantan to znači biti trpeljiv prema onima sa čijim se, recimo, mišljenjima i ubeđenjima ne slažemo. No, to ne znači da o tim mišljenjima i ubeđenjima ne trebamo zauzeti i izneti vlastiti stav ili, pak, da odustajemo od toga da takva mišljenja osporimo. Ono od čega odustajemo to nisu argumenti, nego mišljenju strani argumenati. Odustajemo, dakle, od represivno motivirane prakse i zabrana. Doduše, ne uvek. Tako nešto kao potpuna, apsolutna tolerancija je iluzija. Ne tolerišemo onoga ko u 'pravedničkom' besu čini nasilje nad onima koji su (etnički, politički, jezički, seksualno, itd.) različiti. U tom slučaju nismo tolerantni, nego – saučesnici u pogromu, nasilju i zločinu.

Mediji, naravno, mogu odigrati određenu ulogu u promociji tolerancije, ali njihov značaj ne bi trebalo preuveličavati. Produciranje spotova i svakodnevno prisustvo slogana o toleranciji na stranicama novina nije doprinelo porastu tolerancije u društvu, niti je prisustvo kravice na ekranu, ma koliko nam bila simpatična, promenila svest onih koji toleranciju smatraju izrazom neodlučnosti, političkog mekušta i licemernog povijanja pod pritiskom Zapada. Medijskim kampanjama se ne mogu odraditi stvari koje spadaju u opis posla političkih aktera. Tolerancija je odveć laka, komotna i sverešavajuća sve dok se priželjkuje i opstoji kao sredstvo retoričkog nadmudrivanja. No, kada je treba učiniti živim i delotvornim konceptom ona je, odjednom, teška, naporna, zahtevna. Ona, možda, i jest “ruža u križu sadašnjice”, ali taj križ, onda, treba svaki dan uzeti na vlastita leđa.

4.

Slučaj devojke koja je usred famozne srpske Atine dobila šamar nije naveden slučajno, on je značajan kao odgovor na pitanje – ko u ovome društvu treba da bude tolerantan. U jednom istraživanju Helsinškog odbora za beležen je bizaran odgovor – tolerantne treba da budu manjine!?

No, da li su baš manjine te koje su obavezne na toleranciju? Uostalom, šta to treba da tolerišu oni koji su u manjini, oni koji su slabiji, koji su manje moćni ili nemoćni? Šamar u ovom, a pendrek po leđima, ili, možda, nešto još ubedljivije i ubojitije, u drugom slučaju. Obaveza na toleranciju nije obaveza manjine, nego većine, bilo da je reč o većini u globalnom ili u lokalnom društvu. Zahtev da se bude tolerantan upućuje se samo onima koji (zbog toga što su u većini) imaju moć, onima koji mogu, samo kada bi to hteli, nešto zabraniti, sprečiti i uskratiti, a ne onima koji trpe represiju i čija se prava ograničavaju ili negiraju.

Nisu samo etničke zajednice, Romi, na primer, jedine spram kojih je uočljiv deficit tolerancije. Sa nasiljem su suočeni i pripadnici i pripadnice drugih zajednica. Pre nekoliko godina napadima su bili izloženi građani i građanke koje, u odnosu na suprotni, više preferiraju pripadnike vlastitog pola. Osim njih, čestim objektom nasilja su i male verske zajednice koje se, na razne načine, diskvalifikuju kao, po društvo i njegov sistem vrednosti, opasne i erozivne, destruktivne sekte.

U dugom istorijskom razdoblju tolerancija je bila vezana uz verska pitanja. Tu činjenicu treba imati u vidu, jer je vera na ovim prostorima jedan

od elemenata pomoću koga se konstruira etnički identitet, a potom i stoga što smo suočeni sa pojavom pravoslavnog fundamentalizma i što se od strane pojedinih ljudi, vezanih uz crkvu, sekularizacija proglašava jednim od uzroka tragedije Srba.

5.

Klerikalizacijom javnog života, licemernim i patetičnim dodvoravanjem crkvi kao najvišem nacionalnom autoritetu, naglašavanjem sabornosti – ne samo od strane crkve, nego i od političko–civilne malograđanštine – kao efikasne brane stranačkom partikularizmu i atomističkom individualizmu, otpisuje se ono što je u svakom društvu najvrednije – individualizam, racionalizam i konstitucionalizam. A sa njima, naravno, i tolerancija.

Uostalom, kakav model tolerancije mogu ponuditi oni koji nam kao kulturni uzor nude dokazanog antisemitu, oni koji Albance vide kao inferiornu masu, a sebe kao poslednje Evropejce, oni koji u dekadenciji i regresu otkrivaju nešto veliko i autentično, oni koji u individualizmu prepoznaju smrtni greh ljudskih prava, oni koji krvnike uzdižu u nacionalne ikone, oni koji pripovedaju o suverenitetu nesposobni da ga demonstriraju u zaštiti slabijih, nemoćnih i drugačijih, oni koji naciju poimaju kao jedinstveni organizam koji će se jednoga dana, samo kada nestane spoljnog pritiska, sam od sebe transformisati u poredak socijalne harmonije, pravde i slobode?

Šta je tolerancija u njihovom slučaju? Ništa drugo do ideološka himera koja priziva narodnu propast, otvara vrata svakoj vrsti socijalne patologije i moralne dezintegracije. Zarad opstanka naroda, njegovog zdravlja i morala moguće je proliti reke krvi, ostaviti iza sebe užasne tragove zločina, sprženu zemlju, srušene gradove, prognane ljude i uništene živote. U ime naroda moguće je nekažnjeno silovati, paliti, pljačkati i ubijati, ali, tolerisati, na primer, pravo žene da raspolaže svojim telom i upravlja svojim reproduktivnim moćima, e, to je nedopustivo. To je čin kojim se udara na svetost života, čin kojim se dovodi u pitanje ne samo pravo nacije na opstanak, nego i pravo mantije da bdije nad njegovom realizacijom. No, na to *Ne! abortusu*, tako odlučno izgovorenom sa oltara, istog se trena zaboravilo kada je, na primer, trebalo pušku uzeti na rame i stati ispred tenka. Na fotografiji naoružanog pravoslavnog crkvenog velikodostojnika nema ničega što bi izazivalo ma i najmanju pomisao na svetost života. Iza te slike jedinstva oltara i

mača, jedinstva svetovne i duhovne vlasti, ostao je samo plač. Ne onaj deteta u majčinom naručju, nego onaj nad mrakom otvorene rake.

6

Govor o toleranciji i njezinoj važnosti uobličen je na Zapadu i predstavlja odliku građanskog, liberalnog poredka, onog poretka, dakle, u kome pojedinac važi kao vrednost. Tamo gde je pojedinac pretvoren u taoca kolektiva, ili u njegov “apstraktni privezak” – nema tolerancije. Tolerancija indicira da zajednica nije homogena, da u njoj postoje različiti, često veoma oprečni sistemi vrednosti, mišljenja, ponašanja i orijentacija. Još više, tolerancija je *modus* koji omogućuje pojedincima, koji usvajaju i različite vrednosti prakticiraju, da opstanu i izbegnu opasnost od međusobnog uništenja. U Srbiji je više nego očigledno, pogledajmo samo ponašanje poslanika u Republičkoj skupštini nakon napada neonacista na učesnike antifašističkog protesta u Novom Sadu, da razni oblici radikalizma (nacionalizam, antisemitizam i fašizam) uživaju podršku pojedinih frakcija srbijanske elite. U odnosu na nabrojane radikalizme, odgovor liberalne javnosti, građanskog društva i prosvetčenog dela političke elite može i mora biti ne tolerancija, nego – netolerancija, stigmatizacija i kriminalizacija!

7.

Srbijanski problem sa tolerancijom jest u tome što prosečan građanin Srbije toleranciju nikada nije shvatao i kao vlastiti problem. Tolerancija se uvek zahtevala od *Drugih*. Nesposoban da problematizuje vlastito ponašanje prosečan građanin Srbije je produžavao život onom najgorem u sebi – vlastitom primitivizmu, isključivosti, ograničenosti, regresiji. U školama Helsinškog odbora neprestano se ponavljaju reči pastora Martina Numele-*ra: Kada su nacisti došli po komuniste, ja sam ćutao, jer nisam bio komunist. Kada su došli po Jevreje, ja sam ćutao, jer nisam bio Jevrejin. Kada su došli po mene, više nije bilo nikoga ko bi se tome usprotivio.* I doista, nema efikasnijeg načina da odbranimo vlastitu slobodu od toga da ustanemo u zaštitu ugroženih prava i sloboda drugih ljudi. Jer, u suprotnom, u društvu više neće biti nikoga ko bi nam, kada se sami nađemo na udaru, mogao priskočiti u pomoć!

8.

No, vratimo se Hegelu. Šta nam to poručuje Hegel svojom metaforom “ruže u križu sadašnjosti”. Poruka je jednostavna: da bi se do ruže došlo potrebno je uzeti križ na sebe, a križ na vlastitim leđima je muka i napor. Lako je govoriti o toleranciji, ali ne i biti tolerantan. Tolerancija se, kao i sve drugo u životu, mora izboriti, do nje se dolazi kroz muku, otpore i sukobe. Otpor ne dolazi samo od strane drugih, onih u čijem ponašanju prepoznamo retrogradna, fanatizovana uverenja, nacionalističku zaslepljenost i šovinstičku isključivost, onih koji nemaju građanske odvažnosti i koji se oportunistički vuku ili povlače pred (etničkom, političkom, seksualnom ili bilo kojom drugom) većinom. Tačke otpora često se nalaze i u nama samima, našim slabostima, ograničenostima, našim predrasudama, zabudama, vlastitom dogmatskom dremežu koji nas čini i slepim, i gluvim za druge.

Nema tog princa čiji bi nas poljubac mogao prenuti iz sna i učiniti tolerantnijima nego što smo bili. Tek, oni koji se trude da prevaziđu vlastite slabosti i ograničenja, tek oni zaslužuju ružu. Štaviše, postaju ružom u križu sadašnjosti.

Nevolje s nacionalnim identitetom

“Volim te, ali te ne razumem”

Ove reči uputio mi je jedan beogradski pisac kad je čuo moje mišljenje o nacionalizmu u Srbiji. To je bilo u leto 1991. godine, kriza u bivšoj Jugoslaviji postajala je sve dublja i prvi oružani sukobi u Hrvatskoj između tamošnjih Srba i hrvatske policije već su bili na naslovnim stranama novina. Pisac koga ovde pominjem bio je, u godinama koje prethode ovom našem razgovoru, jedan od najžešćih protivnika Titovog režima, zbog čega je jos kao mlad човек proveo dve godine u zatvoru. Sa njim sam se upoznao početkom osamdesetih godina prošlog veka, kad smo objica bili članovi Odbora za zaštitu umetničkih sloboda, koji je u to vreme bio osnovan pri Udruženju književnika Srbije. Bila je za mene velika čast što sam se našao u društvu sa piscem knjiga koje sam visoko cenio i sa čovekom potvrđene hrabrosti. Međutim, kad je Milošević došao na vlast u Srbiji, ovaj pisac je, zajedno sa mnogim drugim, stao na njegovu stranu i počeo da izlazi u javnost sa radikalno nacionalističkim izjavama.

Posle našeg susreta 1991. godine, prestao sam da se sa njim viđam i razgovaram. Ali, često su mi se vraćale u sećanje njegove tada izgovorene reči : da me voli, ali da me ne razume. Jer on je bio samo jedan od mojih nekadašnjih kolega i prijatelja koje sam prestao da viđam, koje sam izgubio zbog mog lošeg mišljenja o srpskom nacionalizmu i mog javnog angažovanja protiv njega ili, može se i tako reći, zbog njihovog pozitivnog mišljenja o srpskom nacionalizmu i stavljanja u njegovu službu. I to nije bio jedini gubitak koji nisam očekivao, zbog koga sam žalio i koji je tražio objašnjenje. U stvari, nisam uspevao da shvatim zašto neki ljudi – koji su u prošlosti, u vreme komunizma, pokazali visoku meru hrabrosti i političke inteligencije,

tako da su drugima služili kao uzor borbe za građanske slobode i ljudska prava – ne prepoznaju u nacionalizmu novu pretnju tim slobodama i tim pravima?

To je bio moj lični motiv da se početkom devedesetih godina XX veka okrenem istraživanju nacionalizma, pri čemu sam se najviše oslanjao na metode i tehniku analize svojstvene društvenim naukama, posebno etnologiji i političkoj antropologiji. Uverio sam se da je nacionalizam zlo, da je glavni uzrok katastrofe u kojoj se u to vreme našla moja zemlja, bivša Jugoslavija, ali sam hteo da saznam i nešto više o prirodi tog zla. Tako sam počeo da otkrivam da je nacionalizam, u stvari, jedna vrsta sekularne religije, jedan politička religija, da ima svoje kultove, titule, verovanja, svoje svete priče i sveta mesta, kao i svoje sveštenike, mučenike, mesije i bogove.

Takvo gledanje na nacionalizam nije bilo novo, nije to bilo neko moje otkriće. Naprotiv, analiza religijskih aspekata nacionalizma, u vreme kad sam se ja za ovu temu zainteresovao, već je bila uvedena u društvene nauke i političku filozofiju. Na primer, još krajem sedamdesetih godina sociolog Robert Bela je svojim radovima o američkoj “građanskoj religiji” pobudio veliko interesovanje naučne i političke javnosti u SAD. Meni je pristup nacionalizmu kao nekoj vrsti religije pomogao da razumem šta se događa sa mnom, oko mene, sa mojim prijateljima, u trenutku kad u Srbiji i drugim republikama bivše Jugoslavije na vlast dolaze nacionalisti, kad počinju ritualna klanjanja i zaklinjanja jednom starom a sada obnovljenom idolu – Naciji, i kad mnogi intelektualci u mojoj zemlji, među njima i neki moji dojučerašnji prijatelji, zaslepljeni iznova oživljenom nacionalističkom verom, počinju da pokazuju novo, verskim žarom i mržnjom izobličeno lice. Shvatio sam da nacionalisti, svoju naciju doživljavaju kao zajednicu vernika, zatvorenu u sebe, zadojenu istim duhom, utemljenu na samorazumevajućim “istinama”, koja se drži na okupu zahvaljujući ritualima autokomunikacije, nalik na religijske obrede u užem smislu te reči.

Kad osoba koju smatraju pripadnikom “naše” nacije, takozvanog nacionalnog korpusa, izrazi sumnju u “naše” idole, i pokaže sklonost da misli svojom glavom, njeno ponašanje se tada u nacionalnoj zajednici osuđuje kao svetogđe, kao nešto neoprostivo. Ali, takode, takvo iskakanje iz nacionalnog kolektiva doživljava se i kao nešto što “ne može biti”, nešto neshvatljivo, u stvari ludo. Zato se sveštenici kulta nacije – a među njima najviše ima književnika – trude da taj nonsens ipak nekako objasne. Objasnenje do koga

oni dolaze sasvim je jednostavno i svodi se na sledeće: osoba koja misli, koja sumnja, pa samim tim i smeta, ne čini to na svoju ruku i za svoj groš, nego u interesu naših neprijatelja, tako da to nikad nije neki ludak, nego uvek jedno te isto: prodana duša, izdajnik, u najboljem slučaju, konvertit.

Sofisticirana varijanta ovog objašnjenja svojeglavog ponašanja nekih “naših ljudi” sastoji se u tome da se otkrije i obznani da osoba koja neće da učestvuje u našim kolektivnim ritualima, pozivajući se na pravo da slobodno misli, u stvari i ne pripada našem kolektivu, nego nekom drugom, najčešće nekoj za nas neprijateljskoj naciji. Na taj način, čuvari nacionalne svetinje – kao da raspolazu nekom vrstom *spell chekera* napravljenim za njihove potrebe – mogu svako pobunjeno, jeretičko *Ja* da pretvore i neprijateljsko *Mi*. Moj bivši prijatelj, pisac, rekao mi je – danas malo bolje razumem smisao njegovih reči – da mu ne ide u glavu da neko ko po njegovom mišljenju pripada srpskoj naciji, te je kao takav dostojan njegove bratske ljubavi, govori stvari koje jedan Srbin ne bi mogao samostalno da smisli.

“Neću te manje voleti i ako budeš sa svojimima.”

Još jedna izjava ljubavi koja mi je bila upućena, a gde je ljubav prema “mojoj malenkosti”, kako bi rekao Igor Mandić, povezana sa mojom – tačnije meni pripisanom – nacionalnom pripadnošću. “Neću te manje voleti i ako budeš sa svojimima”, rekla mi je jedna moja koleginica, etnološkinja iz Hrvatske, prilikom našeg poslednjeg susreta, u Zagrebu, početkom novembra 1994. godine. Bio sam u grupi ljudi iz Srbije i Crne Gore, koju su činili novinari, članovi nekih nevladinih organizacija i druge javne ličnosti, koja je autobusom putovala iz Beograda u Tuzlu – onako kako je u to vreme bilo jedino moguće: preko Subotice, Baje, Zagreba, Splita i Mostara – da bi u tom gradu učestovala u jednoj manifestaciji protiv rata u Bosni i Hrvatskoj. Zadržali smo se nekoliko sati u Zagrebu i ja sam iskoristio taj predah od dugog puta da se javim nekim prijateljima i kolegama, među njima i koleginici etnološkinji. Sa njom me je povezivalo zajedničko interesovanje za takozvanu urbanu etnologiju, oboje smo učestvovali u nekoliko istraživačkih projekata. Dve godine pre početka ratnih sukoba u našoj zemlji, ta moja koleginica bila je pokrenula inicijativu da ja s poslom pređem u Hrvatsku, da istražujem semilogiju tradicionalne kulture otoka Cresa. Međutim, čim sam je tog

novembarskog popodneva ugledao i čim sam čuo njene prve reči, znao sam da moja draga koleginica više za mene ne mari. Njeno “neću te manje voleti i ako budeš sa svojim”, u stvari je značilo da je već prestala da me voli. Zašto? Pa prosto zato što ja u tom trenutku nisam bio na mestu gde bi, po njenom mišljenju, imao biti, to jest u Beogradu, uz Miloševića i društvo, a ne ovde u Zagrebu, pored nje, Srbin uz Hrvaticu, potpuno deplasiran i suvišan, kao ćirilično slovo u latinici. Čak se na mene naljutila kad sam joj odgovorio: “Ali, draga moja, ja se u tvom društvu osećam kao svoj sa svojim”. Ni ona nije mogla da razume – ili, u svakom slučaju, nije to želela – da u trenutku kad su Srbija i Hrvatska u ratu, jedan Srbin i jedna Hrvatica mogu da urade i nešto drugo osim da daju takozvanu patriotsku podršku “svojima”. Otuda paradoksalni predlog koji mi je tog davnog novemabarskog popodneva uputila moja nekadašnja koleginica i prijateljica: prihvati da budeš moj neprijatelj da bih i dalje mogla da te volim!

“Gospodine, vi koji ste Srbin”

Ovim rečima započeo je razgovor sa mnom jedan voditelj Dnevnika Drugog kanala Francuske televizije. Bilo je to krajem 1992. godine i zemlja u kojoj sam živio još uvek se zvala Jugoslavija. Međutim, ovaj francuski novinar već je bio čuo – jer su francuski mediji u to vreme opširno izveštavali o Jugoslaviji i oružanim sukobima koji su se u njoj rasplamsavali – da ime zemlje iz koje dolazi njegov gost, u stvari, o njemu ne govori bog zna šta, te da tv gledaoci neće ništa važno saznati o tom gospodinu ako ga predstavi kao Jugoslovena. Čuo je moj tv-domaćin da u toj Jugoslaviji – zemlji komplikovanoj do zla boga – i ne žive takozvani Jugosloveni, da je to bilo nametnuto, a sada odbačeno ime tu živućih i stvarno postojećih naroda, koji se zapravo zovu Srbi, Hrvati, Slovenci, Muslimani, Makedonci i ko bi još znao kako. On je hteo da gledaoci tv emisije koju je vodio čuju šta o sukobima između tih naroda misli čovek koji pripada jednom od njih, jedan Srbin, i to Srbin koji je protiv rata, dakle od one vrste koju francuska tv publika u to vreme nije imala prilike često da vidi i čuje.

Istinu govoreći, pretpostavka ovog tv-voditelja o mom (etno)nacionalnom identitetu nije bila sasvim pogrešna. Ja zaista imam srpski identitet, ali uz njega i jugoslovenski. Međutim i jednom i drugom pridajem mali

značaj. Na primer, moja politička uverenja nisu utemeljena na tim identitetima i, štaviše, polazna pozicija “moje politike”, ako tako nešto uopšte postoji, predstavlja odbijanje da nacionalni identitet prihvatim kao prirodni, sudbinski, nepromenljivi osnov svake politike. Jedna od stvari za koje sam se u to vreme borio u Srbiji – i kako su govorili francuski studenti 1968. godine: *la lutte continue* – upravo je bila demistifikacija naizgled oslobađajućeg diskursa u ime nacije i njenog, u komunizmu tobože zatamljenog identiteta. Trudio sam se da pokažem da je cena ideje nacije na političkom tržištu preterano visoka i da identifikujem odgovorne za to preterivanje, za taj “nacionalni egoizam”, o kome je – kao što nas je podsetila Latinka Perović u tekstu “Beg od modernizacije” (u zborniku *Srpska strana rata*) svojevremeno govorio Slobodan Jovanović.

Ali ono što mi je najviše smetalo u “vi, koji ste Srbin” bila je lakoća s kojom je ovaj tv-novinar odredio moj nacionalni identitet, lakoća inače svojstvena srpskim nacionalistima, koji uvek pretenduju na to da bolje od vas znaju ko ste. Kad sam na ovu lakoću nacionalnog klasifikovanja naišao i kod jednog francuskog novinara, pomislio sam da svođenje društvene i političke stvarnosti na unapred datu i neupitnu (etno)nacionalnu pripadnost možda nije “rezervisano” samo za nacionaliste s kojima imam posla u Srbiji, nego da je ta redukcija, nažalost, široko prihvaćena kao neutralan, takoreći objektivan pristup sukobima na Balkanu, a bogme i drugim “etničkim” ratovima i krizama širom sveta.

“Jedan ‘filozof’ iz Beograda”

I ovde je reč o meni, ja sam taj filozof, filozof pod znacima navoda. Na taj način mi se podsmehnuo jedan slavni španski književnik, u članku koji je posvetio ratu u Bosni i objavio u jesen 1993. godine. Čime sam zaslužio ovu diskvalifikaciju? Pa, time što sam i ja objavio jedan članak o istoj temi, pod naslovom “Etničko čišćenje. Uputstvo za upotrebu”. Španski književnik je pročitao francuski prevod tog mog članka i došao do zaključka da u njemu nudim filozofsko opravdanje etničkog čišćenja, da sam ja njegov “filozof”.

Zahvaljujući eseju Cvetana Todorova “Vek Žermene Tijon” (“Le siècle de Germaine Tillion”), koji je objavljen u njegovoj knjizi *Sećanje na zlo, iskušanje dobra* (*Mémoire du mal, tentation du bien*), znam da je ova etnološkinja

i članica pokreta otpora u Francuskoj za vreme Drugog svetskog rata, tokom zatočeništva u logoru Ravensbrik napisala jednu satiričnu operetu. To je, kaže Todorov, “veoma obradovalo druge logoraše”, i dodaje: “Ona im je tako dala priliku da se malo nasmeju i istovremeno im je ponudila lucidnu analizu prilika u logoru”. Ne treba ni reći da prilike u kojima sam ja živeo u Beogradu tokom rata u bivšoj Jugoslaviji nimalo nisu bile slične životu u nekom nacističkom logoru – mada su na manje od 200 kilometara od Beograda postojali logori slični nacističkim. Međutim i ja sam, slično Žermeni Tignon, ponekad pribegavao satiri, parodiji, pastišu, da bih se narugao novim srpskim rasistima i da bih malo popravio raspoloženje mojih prijatelja.

Toj vrsti mojih tekstova pripada i satirični članak “Etničko čišćenje. Uputstvo za upotrebu”. Napisao sam ga da bih ismejao obnovu rasističkog diskursa u Srbiji početkom devedesetih godina prošlog veka. Pročitao sam ga maja 1992. godine na jednoj sesiji Beogradskog kruga, koji je osnovan početkom te godine. Članak je napisan u formi oglasa kojim se najavljuje objavljivanje knjige pod naslovom *Čista Srbija. Novi eugenetički praktikum*. Njegov čitalac brzo će shvatiti da taj oglas, kao i sama knjiga o kojoj on govori, zapravo ne postoje i da sam ih ja izmislio. Na primer, izdavaču te tobožnje knjige dao sam ime “Vojni etnohigijesni zavod”, a njene autore predstavio sam kao “naše istaknute etnogenetičare, etnopatologe, kranologe, antropogeografe, migracioniste, minere, avijatičare i artiljerce”. Naveo sam i naslove poglavlja te navodne knjige, među njima i ove: “Problemi etničke identifikacije u praksi: kako se međusobno prepoznati u etnički nečistoj sredini”; “Srpski fizikum: stas, korak, pogled, miris”; “Prepoznavanje stranca, etničkog tuđinca, mešanca i inovernika na ulici, na radnom mestu i u domu”; “Nova eugenetička tehnologija; elektronski ksenodetektor i ručni etnomer”; “Etnogenitalni test za izbor seksualnog partnera”; “Ljubav sa strancem, varka prirode ili ideološka zabluda?”. Pa ko bi pametan mogao da poveruje da je ovako nešto zaista objavljeno?

Moj kritičar, čuveni španski pisac, ipak je nekako došao do zaključka da jedna ovakva knjiga zaista postoji – što me je začudilo, jer bi jedan pisac, po prirodi svog posla trebalo da je pošteđen ovako teškog previda. Međutim, on je uspeo da učini jedan još teži previd, skoro neshvatljiv, jer je zaključio ne samo da knjiga *Čista Srbija* postoji nego i to da sam, u stvari, ja njen autor. Autor, dakako, koji zaslužuje samo prezir, jer – navodim kako me je čuveni španski pisac ocrnio – “on se nudi kao kum čiste Srbije, zasnovane na

eugenizmu, na toj nauci rasne i etničke higijene”. I da ne bi ostavio ikakvu sumnju u pogledu pravog izvora nadahnuća autora ove jezive knjige, moj kritičar dodaje: “Svaka sličnost sa Hitlerovom knjigom *Main Kampf*, shvatili smo, sasvim je slučajna”.

Čime se može objasniti jedan ovakav privid, jedan ovakav nesporazum? Verujem da je za njega odgovorna predrasuda prema kojoj je nacionalni identitet ključ kojim se “otvara” neka osoba, koji dozvoljava da se pro-
nikne u prave motive nekog političkog stava, pa i za to da se na pravi način pročita neki tekst. Španski pisac je čitao moj tekst kao nešto što je početkom devedesetih godina prošlog veka napisao jedan Srbin, “filozof iz Beograda”, pa je u njemu našao tačno ono što je od jednog takvog i očekivao. Daleko je od njega bila pomisao da bi neki Srbin u Beogradu 1992. godine, dakle, u trenutku kad se njegova zemlja bori za teritorije koje joj navodno pripadaju po “etničkom pravu”, mogao da na satiričan način piše i o tom ratu i o tom pravu, da napiše libreto satirične operete slične onoj kojom je Žermina Tignon pokušala da malo zabavi logoraše u Ravensbriku.

Znam, rekli su mi neki prijatelji, da je slavni španski pisac kasnije shvatio da me je na pravdi boga ocrnio? Šta mislite, da li je požurio da mi se izvini ili da u nekom drugom članku svoju grešku prizna i ispravi? Da jeste, možda u ovim zapisima o mojim nevoljama zbog nacionalnog identiteta ne bi bilo ove “španske” epizode ili bi ona imala lepši kraj. Na primer, izvinjenje velikog pisca možda bi me navelo da poverujem da su moje nevolje zbog identiteta i u drugim slučajevima samo stvar zabune, nesporazuma, nepažnje, dakle nešto što se lako može otkloniti i, ako je već učinjeno, popraviti. Ovako, nemam druge nego da mislim da su nevolje s identitetom o kojima ovde pišem, u stvari nepopravljive. Jer, pisac koji me je stavio uz Hitlera verovatno misli da sam ipak ja sam za to kriv, jer sam napisao stvar koja se ne očekuje od jednog Srbina, što nisam stao uz “svoje”. Možda bi me i on takvog, uz “svoje” svrstanog, ako ne više voleo, ono svakako lakše razumeo.

(Prva verzija ovog teksta objavljena je na francuskom pod naslovom “Cinq façons de ne pas comprendre une pensée critique. Témoignages d’un ethnologue engagé contre le nationalisme dans son pays”, L’ARA, 1er semestre 2006, Lyon)

V

JEDNO ISTORIJSKO
PODSEĆANJE

Glavni tokovi reformnog pokreta u Hrvatskoj

Hrvatski reformni pokret, koji se na tragu poslijekaradžordevskih pokušaja kruga oko londonske *Nove Hrvatske* najčešće nazivlje Hrvatsko proljeće, najvažnija je indigena politička, društvena i kulturna činjenica komunističkog razdoblja hrvatske povijesti – činjenica na kojoj se lome glavni problemi hrvatske povijesti XX stoljeća, ali i naša postjugoslavenska zbilja. Suvišno je dokazivati da je riječ o izuzetno slojevitoj pojavi, koja je konstruirana često na vrlo različit način od raznih idejnih grupacija u hrvatskom društvu.

Vrlo je važno uočiti tri aspekta reformnog pokreta. Prvo, ovaj je pokret potekao iz potrebe dijela *hrvatske* političke elite da relegitimira svoju vlast u novim društvenim okolnostima, štoviše u kriznom razdoblju, kada je stari sistemski model gubio uvjerljivost, a izazovno mu je oponirala radikalna nova ljevica, sa svim pretpostavkama nove ideologizacije. Drugo, upravo zbog toga što je inicijativa bila u rukama dijela političke elite, ovaj je pokret bio *reformski*, što će reći da je nužno djelovao unutar zadanog političkog i državnog sustava, te iz njega crpio razne ideologeme u funkciji njegove temeljite promjene. Treće, oblik što je ovaj pokret poprimio bio je *masovan*, što će reći da je hrvatske mase zatalasao na način koji nije viđen od uspona

hrvatskoga seljačkog pokreta dvadesetih godina XX stoljeća, te da su njegovi protivnici bili i ostali manjina u hrvatskom društvu. Nažalost, on nije bio nacionalno pluralan (što je Miko Tripalo jasno potvrdio), a njegov idejni pluralitet bio je izniman i usredotočen na dio elitne inteligencije i studentski pokret.

Želio bih se, na početku, osvrnuti na aspekte sistemske krize koja je u temeljima hrvatskog reformnog pokreta. Jugoslavenski komunistički model redovito se predstavljao kao bitno različit od sovjetskog protomodela. Unatoč tome, on nije uspio izbjeći sve one izazove što su potresali lagerske zemlje poslije Staljinove smrti. Dio razloga je u tome što problem nije bio samo u modelu nego možda prevenstveno u ideologiji. Ideologizirano društvo spremno je na često natprirodna odricanja, žrtve, pa čak i zlodjela, ukoliko cilj nije doveden u pitanje. Zato staljinska represija, prezentirana kao mjera za stabiliziranjem sovjetskog društva, nije uvijek bila nepopularna. No, detronizirani cilj – cilj koji je upitan, čak uvjerljivo nedostižan, pa i kontraproduktivan – nikad ne može opravdati sredstva. Zato su “otkrića” o “kultu ličnosti”, a u Jugoslaviji o društvenim “anomalijama” iz Titova splitskog govora (1962) ili o zlorabama tajne policije poslije pada Rankovića (1966), djelovala destabilizirajuće i otvarala nova pitanja – u prvom redu političkog legitimiteta – na koja su službena ideologija i partijska država morale naći odgovora.

U ovom kontekstu hrvatski je slučaj poseban. Primjerice, unatoč činjenici što je Poljska bila međunarodno priznata saveznička država, ona je postala zemlja “narodne demokracije” pod okolnostima u kojima poljska politika nije imala ni udjela ni utjecaja. Sovjetska vojna okupacija i međusaveznički dogovori odredili su sudbinu Poljske na način koji je sasvim sigurno bio protivan želji većine Poljaka. Isto se ne bi moglo reći za Jugoslaviju, a posebno za federalnu Hrvatsku. Saveznička je jugoslavenska vlada u inozemstvu, pod pritiskom britanske politike i uz sudioništvo Šubašićeve skupine u egzilskom HSS, legalno prenijela vlast na strukture partizanskog pokreta pod komunističkim vodstvom, koje je imalo nedvojbenu podršku jednog dijela Hrvata i gotovo svih hrvatskih Srba. To se dogodilo u uvjetima žestokog sukobljavanja s kolaborantskim snagama u hrvatskom narodu, koje su, prvi put u povijesti hrvatskih nacionalnih ideologija, bile u mogućnosti preuzeti totalnu vlast u ime kakvog-takvog hrvatskog nacionalizma i to u okol-

nostima brutalne represije nad neistomišljenicima i čitavim nacionalnim skupinama.

Učinci ovako postavljenog “kontinuiteta” bili su u svakom pogledu dvojaki. Hrvatska je iz rata izašla kao duboko podijeljeno društvo, eonski udaljena od predratne (i prividne) mačekovske idile, naoko federalna, ali s manjim ovlastima od onih postignutih Sporazumom iz 1939. Unatoč žestokoj represiji, koju često pojednostavljujemo toponimom Bleiburg, hrvatsko je društvo tražilo javni red i etabliranje novog poretka. Ono je također prošlo kroz dekristijanizaciju i socijalnu revoluciju, koja je u Jugoslaviji općenito u početku bila radikalnija nego u susjednim zemljama “narodne demokracije”. Društvo se rapidno mijenjalo unutrašnjim migracijama, urbanizacijom, industrijalizacijom, razvojem školstva i kulture. No, unatoč društvenom razvoju i nominalnoj ravnopravnosti, službena je ideologija delegitimirala čitave segmente hrvatske povijesti i postavila strogo ograničene okvire hrvatskom identitetu i državnosti. Ona je onemogućavala sve oblike pluralizma, suzbijala zapadne utjecaje u društvenoj misli i progonila svaki oblik opozicijskog djelovanja. Zato je u Hrvatskoj pitanje slobode i pluralizma bilo nedjeljivo od nacionalnog pitanja.

Vodstvo SKH, u kojemu su Miko Tripalo i Savka Dabčević-Kučar, uz hijerarhijski već eksponiranog Vladimira Bakarića, počeli obnašati rukovođenje dužnosti, brzo je nakon Brijunskog plenuma otvorilo raspravu unutar partijskih foruma o čitavom nizu dotad tabuiziranih tema – od bilance federacije do međunacionalnih odnosa u Hrvatskoj. Unatoč kasnijim sporenjima, ono je posredno odobrilo i *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* (1967.), te je i na taj način unosilo nove tonove u rasprave o nacionalnom pitanju. Njegovo odbijanje uporabe “administrativnih mjera” protiv disonantnih tendencija zaštitilo je čitav niz disidentskih pojava – od Tuđmanovih kritika *Pregleda historije SKJ* do djelatnosti skupine T.I.N. i *Hrvatskog književnog lista*. No, pravi zamah reformnog pokreta počinje s Desetom sjednicom CK SKH (siječanj 1970) kad je u sukobu s Milošem Žankom hrvatska partijska organizacija osudila jugoslavenski unitarizam kao ništa manje opasnog za stabilnost sustava od hrvatskog nacionalizma. Ta naoko usputna formulacija zapravo je predstavljala pravu političku revoluciju u hrvatskom javnom životu. Poslije Desete sjednice bilo je moguće osporavati protuhrvatsko unitarističko jugoslavenstvo, a time afirmirati i neovisan hrvatski kurs. Hrvatska je redefinirana kao posebna i uvjetna politička

zajednica, što će se još više produbiti u raspravi o ustavnim amandmanima 1971. godine, posebno u pravnim definicijama Nerkeza Smailagića.

Budući da nemam namjeru ponuditi redoslijed i analizu glavnih događanja tijekom gotovo dvogodišnjeg reformnog razdoblja od Desete sjednice do Karadorđeva, ovdje bih želio ukazati na učinke reforme s vrha. Reformno se razdoblje poklapa s otvaranjem niza konzervativnih ustanova (koncilska reforma u Katoličkoj crkvi, sveučilišna reforma i počeci studentskog i drugih socijalnih pokreta unutar zapadnih liberalnih demokracija), štoviše u uvjetima svjetske kulturne demokratizacije i prvih najava informatičke revolucije. Ono je u Hrvatskoj inauguriralo veliki zamah kreativnosti. Moguće je empirijski dokazati da je (u drugoj polovini XX stoljeća) razdoblje od polovice šezdesetih do početka sedamdesetih bilo vrijeme najvažnijih dostignuća u hrvatskoj znanosti, književnosti i gotovo svim granama umjetnosti. To je razdoblje najvažnijih programskih listova i časopisa (*Hrvatski tjednik*, *HGG*, *Kritika*, *Praxis*, *Telegram*) i velike slobode u svim medijima. To je također razdoblje mnogo ozbiljnije shvaćene privredne reforme, koja nemiновno otvara pitanja slobodnog tržišta i kontrole nad realiziranim profitom – sintagme što se u ono vrijeme dakako nije koristila.

Reformno razdoblje karakteriziraju veliki idejni sukobi u SKJ/SKH u kojemu će se jasno lučiti dvije struje. Mislim da za njih nije korisno rabiti termine vezane uz povijest ruske revolucije i sovjetsku praksu. Ono što je duboko razlikovalo reformne komuniste od njihovih protivnika bio je stav prema samomu sistemu. Za reformiste je sistem bio elastičan, premda ne i otvoren, te se mogao nadograđivati i iznova tumačiti. Taj “desnorevizionistički” stav implicirao je ograničeni koncepcijski pluralizam, koji je išao u pravcu pluraliziranja cijelog društva. U Hrvatskoj se to najbolje osjećalo u medijima i to ne samo u Matičinu *Hrvatskom tjedniku* nego i listovima službenih nakladnika. Protivnici ove struje, kojoj se priklonio i Vladimir Bakarić, premda receptivniji stanovitim sistemskim promjenama od svojih lagerskih ekvivalenata, nisu dopuštali nekvalificirane rasprave o sistemu. Drugim riječima, problem nije bio u inventivnosti jugoslavenskog sistema nego u sakredotalnom poslanju partijskog vrha. Zato su protivnici reformne struje i iznjedrili sintagmu “maspok”. U njemu se, naime, zrcalio njihov konzervativan otpor prema pluralnoj demokraciji. Upravo zato što nisu dopuštali širenje kruga političkog odlučivanja, vidjeli su (možda s pravom) počet-

ke alternativnog stranačkog okupljanja u masovnom organiziranju novih ogranaka Matice hrvatske.

Hrvatske posebnosti bile su posebno izražene u fetišizaciji međuo-
dno-
sa klasnog i nacionalnog. Odnos prema nacionalnom, zbog posebnih ruskih
prilika, tradicionalna je sovjetska tema (“nacionalno u obliku, socijalistič-
ko u suštini”). No, delegitimiranje hrvatskog identiteta i njegovih obiljež-
ja, mogao se osporiti samo uz unošenje nacionalnog kao legitimne katego-
rije unutar kruga službene ideologije. Pri tom se tek iznimno, primjerice u
Šegedinovoj zbirci *Svi smo odgovorni?* ulazilo u višedimenzionalne analize
jugoslavenstva kao nacionalne ideologije. Dakako, samo pitanje Jugoslavije
nije dovedeno – niti je moglo biti dovedeno – do kraja. Moglo bi se tvrditi da
je reformna publicistika kroatizirala povijest lijevog pokreta i NOB, pa čak i
Jugoslavije, unoseći upitno nacionalna tumačenja u razdoblja u kojima na-
cionalni motivi nisu igrali primarnu ulogu. Na toj su platformi brisani traj-
ni učinci nacionalnih podjela iz ratnih vremena. Ona je prihvaćena i u dijelu
emigrantskog novinstva. Premda se nije govorilo o nacionalnom pomirenju,
reformno razdoblje smiruje pitanje emigracije preko Holjevčevih pokušaja i
čitavog niza drugih naoko neznatnih postupaka.

Iz svih ovih razloga razvidno je da je hrvatski reformni pokret poljuljao
strukture integralistički koncipirane Jugoslavije, koja je povrh toga u svo-
joj biti bila partijska država. Iluzije o Titovu pokroviteljstvu nad reformnom
Hrvatskom govore u prilog nevinosti pokreta, koji se u centrima moći doživ-
ljavao kao opasan protivnik. Inozemni prigovori, ne samo sa sovjetske stra-
ne, bitno su odredili strategiju slamanja pokreta, iako on ni u jednom tre-
nutku nije mogao promijeniti vrlo kruti hladnoratovski poredak ili mjesto
Jugoslavije u blokovskom rascjepu. No, izgledi za dugoročni uspjeh refor-
mnog pokreta nikad nisu bili veliki. Isto kao što “2000 riječi” Ludvíka Vacu-
líka nisu otežale položaj Dubčekova vodstva, bez obzira na ondašnje reakci-
je Černíka i drugih, tako ni Čičkov studentski štrajk nije promijenio izgled
hrvatskog reformnog vodstva, koje je već izgubilo Titov mandat. Treba do-
dati da su upravo posve neovisni potezi dijela studentskih lidera – nekon-
trolirani u najboljem smislu – bili zalag za razvoj onog što danas nazivamo
civilno društvo.

Represija koja je Hrvatsku zahvatila poslije Karađorđeva imala je više-
struke učinke. Bez obzira koliko nosioci represije danas tvrde da su kirur-
ški zahvati bili neznatni, oni su stvorili tako traumatiziranu situaciju da se

može tvrditi kako Karađorđevo predstavlja Waterloo hrvatskog jugoslavenstva i komunističke faze naše povijesti. Poslije Karađorđeva, unatoč stano-
vitim koncesijama koje režim šutnje nije mogao uvjerljivo koristiti, bilo je
jasno da će u nekim novim demokratskim uvjetima svako hrvatsko vodstvo
optirati za razlaz i nezavisnost. Reforme više nisu mogle biti dovoljne. To
je logična posljedica povrijeđenosti hrvatskog društva nakon Karađorđeva.
Današnje apologije pokušavaju izbrisati retoriku čistke, koja je 1972. godine
poprimila razmjere staljinističke hajke.

Za hrvatsku je politiku posebno važno kakve su poduke činioci refor-
mnog pokreta iznijeli iz prosinačkog poraza. Nema dvojbe da je nakon Ka-
rađorđeva nastupilo razdoblje latentne radikalizacije, koje se može iščitati
u emigrantskom tisku, posebno onom bušićevske inspiracije. Za realnaci-
onaliste poput Tuđmana počelo je razdoblje traganja za beogradskim par-
tnerima. No, najznačajnije ličnosti reformnog pokreta okrenule su se po-
pperovskim analizama, bez obzira jesu li njihove nove političke opcije išle u
pravcu socijaldemokracije (Tripalo) ili liberalizma (Gotovac). Ipak, u zraku
je ostalo pitanje reformnog razdoblja – za neke propuštena prilika, za druge
posljednja šansa, za treće ispit savjesti. Usudio bih se reći da su to ipak di-
leme intelektualaca. Za većinu Hrvata, posebno današnje srednje generacije,
sedamdesetiprva je zlatno razdoblje – razdoblje slobode i radosti. Razdoblje
naše nevinosti. Naš mit. Ili, kako je Gotovac napisao u zadnjem uvodniku
Hrvatskog tjednika, “mi znamo da smo tražili novo, da smo zastupali nje-
gove razloge; razloge koje smo neprestano smatrali i razlozima za druge: u
našoj zajednici i u svijetu”. Jer, “Bez Hrvatske i nije bilo nesporazuma!”

VI

BALKAN I NOVI **GLOBALNI POREDAK** **(RUSIJA I KINA)**

Rusija i njen uticaj na Balkanu

Rusija je kroz istoriju uvek imala strateški interes na Balkanu. On se izražavao kroz njenu imperijalnu drzavnu politiku u kojoj je Balkan tretiran kao region od značaja za bezbednost i stabilnost njenih južnih i jugozapadnih granica. Osim toga, njena stalna težnja za prisustvom na Balkanu motivirana je ambicijom da izađe na toplu moru. Za ostvarenje svojih težnji, Rusija je koristila religiju koja je zajednička za nekoliko zemalja na Balkanu (Rumunija, Bugarska, Srbija, Makedonija, Grčka) i kulturno-istorijske veze. U XIX veku, u tom je smislu bila značajna pojava panslavizma koji je bio prijemčiv za većinu slovenskih naroda, koji u to vreme nemaju svoje nacionalne države. Zvanični politički kurs koji je carski režim sledio na Balkanu bio je usmeren na oslobodilačke borbe slovenskih, prevashodno, hrišćanskih naroda, nailazio je na podršku širih krugova ruskog društva. Međutim, bez obzira na očiglednu panslovensku bliskost, strateški interesi Rusije, rukovodeni željom za kontrolom Dardanela, bili su i ostali pokretačka snaga ruske politike do danas.

Strateški interesi Sovjetskog Saveza nisu se bitno razlikovali od ruskih u XIX veku, osim što je izmenjena ideološka osnova, čiji je osnovni instrument “proleterski internacionalizam”. U čitavom posleratnom periodu SSSR nastoji uspostaviti što veću kontrolu na Balkanu. Napuštanjem komunističkog bloka 1948. godine, Jugoslavija je postala glavna prepreka njegovoj ekspanziji prema Mediteranu i Africi. Tada se pojačalo sovjetsko prisustvo u

susednim zemljama pripadnicama bloka (Mađarska, Rumunija, Bugarska i Albanija). Preko Bugarske je konstantno održavana tenzija u odnosima sa Jugoslavijom zbog Makedonije.

Staljin nikad nije oprostio Titovu nelojalnost, on tada potpuno izoluje Jugoslaviju, nadajući se da će doći do njenog sloma. Desilo se suprotno, jer je Jugoslavija krenula svojim putem i uvek je bila izazov liberalnim krugovima istočnog bloka. Hruščov je u svojim memoarima zapisao: "Apsolutno sam siguran da bi Staljin da je Sovjetski Savez imao zajedničku granicu sa Jugoslavijom vojno intervenisao. Ovako morao bi ići preko Bugarske, a Staljin je znao da nismo bili dovoljno jaki za to. Bojao se da bi američki imperijalisti podržali Jugoslovene – ne zbog simpatije za jugoslovenski socijalizam, već da podeli i demoralise socijalistički kamp".¹⁸⁹ Odlaskom Jugoslavije, SSSR je nastavio da kontroliše istočni Balkan, dok je zapadni blok kontrolisao Tursku i Grčku. Jugoslavija je svojim opredeljenjem za nesvrstanu politiku dobila izvestan manevarski prostor u odnosu na oba bloka.

Odlazak Jugoslavije bio je ozbiljan udarac sovjestkoj poziciji u starteški sve značajnijem regionu. Zato SSSR nikada nije odustajao od namere da Jugoslaviju čvršće veze za sebe. SSSR su bile potrebne jugoslovenske luke na Jadranskom moru. Odnos prema Balkanu i Jugoslaviji nije se promenio ni nakon nestanka blokovske podele i raspada Jugoslavije. On i dalje ostaje značajna tačka ruskog nacionalnog interesa.

Nakon Informbiroa 1948. godine, odnosi sa SSSR su veoma zategnuti, gotovo neprijateljski, što traje sve do Staljinove smrti 1953. SSSR tada nastoji da povрати svoj uticaj na Jugoslaviju, pokušava normalizirati svoje odnose, posebno nakon što je Jugoslavija rešenja regionalne bezbednosti tražila u paktiranju sa zemljama iz regiona koje su bile članice NATO. 1952. godine potpisan je Sporazum o prijateljstvu i saradnji sa Grčkom i Turskom.

Hruščov je želio ojačati i vlastiti položaj uspostavljanjem odnosa sa Jugoslavijom. Od tada su odnosi sa Jugoslavijom stalno u uzlaznoj liniji. Potpisivanjem Deklaracije 1955. godine otvoren je put normalizaciji odnosa i pregovorima o sovjestkoj ekonomskoj i vojnoj pomoći Jugoslaviji. Medjutim, nakon sovjetske intervencije u Mađarskoj odnosi sa Jugoslavijom su zahladili do te mere da nije bilo posete na visokom nivou punih sedam godina, od 1956. do 1961. godine, da bi se nakon toga do 1968. godine kretali manje-

¹⁸⁹ Citirano prema *Yugoslavia's security Dilemmas*, Berg Publishers Ltd.1988, edited by Marko Milovojevic, John B. Allock and Pierre Maurer, str. 195.

više uzlaznom linijom. Čak i bez obzira na to što je povremeno dolazilo do ideoloških razlika, zbog, u to vreme, sve većeg okretanja Jugoslavije konceptu samoupravljanja.

Odnosi sa SSSR su ponovo zahladneli nakon intervencije u ČSSR (1968), zbog podrške koju je Jugoslavija dala toj zemlji. Josip Broz je tu podršku pojačao i svojom posetom Pragu, što je dodatno iritiralo SSSR, ali ujedno pokazalo i delikatnu situaciju same Jugoslavije. Kroz podršku ČSSR, Jugoslavija stalno, osećajući opasnost od moguće sovjetske agresije, brani vlastiti suverenitet. Odmah nakon sovjetske intervencije održan je sastanak najvišeg rukovodstva na kome je konstatirano da ta intervencija nije samo zaustavljanje češke reforme i češkog slobodnog razvoja nego da se ona u krajnjoj liniji tiče i jugoslavenskog bezbednosnog položaja.

Sovjetska okupacija Čehoslovačke i zbivanja koja su tome prethodila potvrdila su da nacionalno pitanje u složenim državama ne može da se rešava kroz centralistički koncept. Nakon XX Kongresa KPSS, čehoslovačko rukovodstvo pokušalo je da reši neke svoje probleme kroz "izgradnju novog, duboko demokratskog modela socijalističkog društva, koji odgovara čehoslovačkim uslovima". Međutim, pokušaj ČSSR da se izборi za sopstveni put nije uspeo, jer je SSSR izvršio okupaciju u skladu sa čuvenom Brežnjevlevom doktrinom o "ograničenom suverenitetu".

Istovremeno, stalna težnja SSSR da sa evroazijskog kopna izađe na otvorena, topla mora i postane globalna velesila, stavljala je Jugoslaviju (i Albaniju) u posebnu situaciju zbog njihovog stalnog pritiska za izlazak na Jadransko, odnosno Sredozemno more. Ovakvi ciljevi SSSR stalno su opterećivali JNA s obzirom na starteški položaj Jugoslavije. Događaji u ČSSR postavljaju pitanje neadekvatne zaštite severoistočne granice. Tada u vojsci dolazi do unutrašnje diferencijacije na liberale i pobornike čvrste ruke.¹⁹⁰ Došlo je do sukoba između Koče Popovića, koji je u to vreme bio potpredsednik Republike (SFRJ), i bivšeg ministra odbrane Ivana Gošnjaka (tada je još uvek imao rukovodeće prinadležnosti u vezi sa vojskom). Koča Popović je postavio pitanje gde se nalaze jugoslavenske trupe i konstatiralo se da one nisu razmeštene adekvatno opasnostima koje dolaze sa Istoka nego da su još

¹⁹⁰ Ibid. str. "Tito je sprečio pobjedu liberala u Armiji: dugo vremena se vodila bitka između dva moćna centra Gošnjaka, Hamovića, Nenezića i većine generala na komandnim dužnostima u armijama kao pobornika čvrste ruke i generala Ivana Rukavine, Bogdana Oreščanina, Ivana Dolničara, Veljka Kovačevića, kao predstavnika liberalnog kursa."

uvek velikom delom okrenute prema Zapadu. Gošnjak je tada veoma kritikovan i optužen zbog pogrešne vojne doktrine JNA u odnosu prema Rusima i istočnom bloku i nekritičnog oslanjanja na Sovjetski Savez. To je ujedno bio kraj njegove karijere, a na njegovo je mesto imenovan, u suprotnosti sa prvobitnim dogovorima i očekivanjima republika, Nikola Ljubičić, koji nije spadao u reformatore u armiji i pripadao je krugu Gošnjakovih ljudi.

Invazija na ČSSR ponovo je otvorila mogućnost agresije i na Jugoslaviju. To je podstaklo jugoslovenski vrh da uvede novu vojnu doktrinu koja postulara opasnost od iznenadne masivne invazije. 1969. godine donet je novi nacionalni zakon o odbrani, koji počiva na povećanju i modernizaciji JNA. JNA tada broji 260.000, a Teritorijalna odbrana oko milion ljudi. Civilne organizacije za odbranu brojale su 300.000 ljudi. Da bi ojačala svoju regionalnu bezbednost Jugoslavija pokušava da ostvari bolje odnose sa susedima. To je uspelo sa Rumunijom, dok je sa Bugarskom i Albanijom to išlo mnogo teže. Međutim, pokazalo se da se Jugoslavija u najvećoj meri za nabavku oružja oslanjala na SSSR, jer nikada nije došlo do značajnije isporuke oružja iz SAD, posebno ne onog sofisticiranijeg.

SSSR, svestan kompleksnih nacionalnih odnosa u Jugoslaviji, zauzima sve agresivniji stav. Posebno je zabrinut zbog sve većih zahteva za decentralizacijom u zemlji, ali i zbog liberalizacije partijskog sistema, do čega dolazi krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog veka. U sovjetskom vrhu postojao je strah od jugoslovenskog modela, koji je još 1948. godine doveo u pitanje monolitnost sovjetske partije i njenu neprikosnovenu vodeću ulogu u svetskom socijalističkom pokretu. Gomilanje ruskih trupa u blizini jugoslovenske granice, kao i vojni manevri u susednim zemljama ukazivali su na to da Rusi imaju ozbiljne planove. Brežnjev je izričito zahtevao smenu rukovodstva u Hrvatskoj, kako tvrdi Savka Dapčević Kučar¹⁹¹ a Titu je navodno rekao: "Ako vi to nećete uraditi, uradiće SSSR. Mi smo za *status quo* prema Jalti". SAD na to nisu reagovala. Savka Dapčević Kučar takođe navodi da joj je Josip Broz Tito izričito saopštio da je "oko Zagreba spremna vojska", odnosno da je podignuta operativna gotovost Armije.¹⁹² Naduvavala se opasnost od hrvatskog separatizma i ustaštva, kako bi se pokazalo da su snage u Hrvatskoj nedovoljne za obračun, i da je intervencija

¹⁹¹ Intervju sa Savkom Dapčević Kučar na HTV, 7. maja 2001.

¹⁹² Savka Dapčević Kučar, *Ljudi iz 1971– Prekinuta šutnja*, Biblioteka VRIJEME, 1990.

saveznih organa neophodna. To je bio povod za obnavljanje uloge saveznog centra i sve veće oslanjanje konzervativaca na Tita, policiju i vojsku.

Spoljna intervencija u Jugoslaviji bila je moguća samo ukoliko bi unutrašnji događaji krenuli ususret vanjskoj intervenciji, što znači, sovjetskoj. Tako je demokratizacija Jugoslavije stalno bila pod teretom "strahovanja čas od vojne diktature u zemlji, čas od sovjetskog uticaja, snage socijalističke demokratije postepeno su uzmicale, i na taj način otvarale prostor i za jedno i za drugo"¹⁹³. Ubrzo posle hrvatskog rukovodstva smenjeno je i srpsko, čime je ostvarena pobjeda staljinista i unitarista. Naime, veoma dinamična politička scena u Jugoslaviji u to vreme ukazivala je na istrošenost jednopartijskog sistema, odnosno iscrpljenost modela socijalizma, modela jugoslovenske zajednice, kao i ekonomskog modela. To je ujedno bio i osnovni razlog za strahovanja i pretnje SSSR.

Na unutrašnjem planu Jugoslavija tada prolazi kroz veoma dinamičnu fazu u kojoj se traži sve veća decentralizacija i depolitizacija privrede. Naime, intenzivni razvoj Jugoslavije do šezdesetih godina naglo je zapao u krizu zbog političkih ograničenja. Socijalistički model gubi legitimnost, pre svega na ekonomskom, a kasnije i na nacionalnom planu. SSSR je uvek sa strepnjom pratio sve promene u političkom sistemu Jugoslavije i pribojavao se efekta na sovjetsku političku elitu. SSSR svoje angažovanje tada koncentriše na razbijanje liberalne partijske linije koja je u Jugoslaviji postala dominantna nakon "praških događanja". Delovanje je išlo posredstvom aktiviranja "tvrde linije" u Zagrebu, što je dovelo do likvidacije hrvatskog masopuka. S druge strane, u Beogradu su "doprineli" stvranju slike da su ljudi poput Koče Popovića, Marka Nikezića, Mirka Tepavca (posebno su bili ljuti na njega oko sastavljanja deklaracije prilikom posete Brežnjeva Beogradu 1971), ali i političara sličnih opredeljenja u Ljubljani, Titogradu i Skoplju, "anti-sovjetski elementi". Ovakvim ponašanjem Moskva je olakšala dogmatskim strujama, naročito u JNA, da se eliminišu svi reformski orjentirani političari, a procesi liberalizacije zaustavi.

Odnosi Jugoslavije sa SSSR su ipak u stalnom usponu. Poseta Brežnjeva Jugoslaviji 1971. godine, do koje dolazi u vreme novonastalih odnosa, kako u zemlji, tako i u međunarodnom okruženju, simboliše taj uspon. Veljko Mićunović, ambasador Jugoslavije u Moskvi sedamdesetih godina, u internom razgovoru sa jugoslovenskim novinarima povodom pripreme posete

¹⁹³ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, Svijetlost, Sarajevo 1990, str. 104.

Brežnjeva Beogradu, izneo je sledeću ocenu o tadašnjem ruskom stavu prema Jugoslaviji: “Međunacionalni kompleks u Jugoslaviji prošle zime i tokom godine doveo je kod njih do zaključka da Jugoslavija sve manje može biti ravnopravan partner Sovjetskom Savezu (...) Sebi su dozvolili neke direktne korake mešanja u jugoslovenske unutrašnje prilike. Jugoslavija je pružila otpor u aprilu i u maju i kasnije odbila zahtev za prelet vojnih aviona, a time i uključivanje našeg prostora u ruski vojno-operativni prostor”.¹⁹⁴

Koristeći se unutrašnjim okolnostima, SSSR u to vreme obnavlja svoje punktove u JNA.¹⁹⁵ Slabljenjem unutrašnje kohezije Jugoslavije, Balkan, kao najmanje bezbedan region u Evropi, na kojem se ukrštaju razni interesi, dodatno postaje zona intenziviranih pritisaka i akcija oba bloka. Brežnjev je, očigledno polazeći od procene da je Jugoslavija sve slabija, prilikom te posete (1970) bio arogantan i želeo je da ostavi utisak da ovog puta kod njih “nema šale”. Došli su sa ocenom da je pravi čas da oslabljena Jugoslavija prekine “vrdanje” između Istoka (socijalizma), Zapada i nesvrstanih. Mirko Tepavac, član delegacije u razgovorima, u svojim sećanjima beleži; “Kao da nisu došli da razgovaraju, nego da kažu”.¹⁹⁶

Ubrzo nakon “normalizacije” odnosa došlo je do izmene zakona o obalnom moru. Cilj izmene zakona je bio da se omogući ruskoj floti da vrši remont svojih brodova u Tivtu i da, radi odmora i popune, dobije više termina za posete ratnih brodova jugoslovenskim lukama. Ova odluka je opravdana

¹⁹⁴ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, Narodna knjiga, Beograd, 1989.

¹⁹⁵ Mnogi vojni akteri upućuju na to da je general Nikola Ljubičić saradivao sa Rusima, o čemu postoji i pismena prepiska između Dušana Pekića i predesdnika Predsedništva SFRJ Sergeja Krajgera. Branko Mamula navodi da je general Ljubičić izvan svake sumnje bio dobro tretiran u Rusiji, što je bio uočljivo prilikom jedne posete Moskvi sedamdesetih, kada ga je Brežnjev, mada je ležao bolestan u bolnici, primio izvan protokola. Isto tako navodi njegovo snishodljivo ponašanje prema generalu Grečku prilikom posete Beogradu 1972. godine. Na Grečkove primedbe da je SFRJ nasela propagandi Zapada i “mobilizirala Armiju protiv SSSR”, Ljubičić je ostao ukopan i bez teksta. Problem Ljubičićeve saradnje sa Rusima otvorio je još Veljko Mićunović, tada ambasador u Moskvi, što je sedamdesetih preneo Titu, Tepavcu i Mitji Ribičiću. Mamula, isto tako, navodi da su još neki generali bili optuženi za saradnju, na primer, Rade Hamović. U to vreme povećana je aktivnost ibeovske emigracije u SSSR i u nekim drugim socijalističkim zemljama, a posebno je zapažena njihova veća aktivnost u Belgiji; međutim, Brežnjev je negirao da o tome nešto zna. Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, CID, 1999, Beograd.

¹⁹⁶ Mirko Tepavac: Sećanja i komentari, 1998, Radio B92.

time da se morala održati ravnoteža prema američkoj floti na Mediteranu, pa su i Rusima dati isti uslovi. Branko Mamula kaže da su Amerikanci to mogli raditi u bilo kojoj mediteranskoj luci, dok “Rusi to nisu imali, brodovi su plutali na otvorenom moru. Ravnoteža blokovskih pomorskih snaga na Mediteranu bila je značajan faktor stabilnosti u regionu i bio sam uvjeren da Rusima treba omogućiti olakašice”.¹⁹⁷

Pokušaji SSSR da ostvari dodatne povlastice u jugolovenskim lukama nisu uspjeli. Zahtevi Sovjeta prilikom razgovora Tito–Brežnjev u Beogradu 1976. godine bili su odbijeni, kao što je bio slučaj i nakon Titove smrti. Mogućnost promene balansa snaga na Mediteranu zavisio je u mnogome od promene politike Jugoslavije, tako da je odnos SSSR prema Jugoslaviji bio deo šire sovjetske strategije na Mediteranu.

Odnosi SSSR i SFRJ nakon Titove smrti

Odnosi između Jugoslavije i SSSR ušli su u mnogo neizvesniju fazu nakon Titove smrti. Jugoslavija je na sovjetsku intervenciju u Avganistanu reagovala podizanjem vojne gotovosti i otvoreno je osudila intevenciju u Generalnoj skupštini UN 1980. godine. A na specijalnoj konferenciji nesvrstanih u Nju Delhiju (1981), usvojena je rezolucija kojom se tražilo političko rešenje i povlačenje sovjetskih trupa iz Avganistana. S druge strane, održavani su stabilni odnosi između SSSR i Jugoslavije, što se reflektovalo i u kominikeu nakon poste Gromika Jugoslaviji 1982. godine u kome nije pomenut Avganistan.

Osamdesetih godina Jugoslavija je suočena sa pogoršanom ekonomskom situacijom, visokom stopom inflacije (16 odsto) i 20 milijardi duga. Jugoslovenska zavisnost od SSSR bila je u stalnom porastu, više od polovine izvoza odlazilo je u zemlje COMECON, od toga trećina u SSSR. Tek 1983–1984. ovaj trend se zaustavlja nakon višednevne sednice Predsedništva SFRJ na kojoj je bilo razmatrano pitanje sve većeg ekonomskog i političkog vezivanja za SSSR i ostale zemlje istocnog bloka. Međutim, i pored povećane ekonomske zavisnosti, Jugoslavija je održavala svoju vojnu i političku neza-

¹⁹⁷ Branko Mamula: Slučaj Jugoslavija, CID, 1999, Bgd. Str. 310

visnost. Vojno gledano, Jugoslavija je još uvek bila ključni faktor bilo kakvog savezništva na Balkanu.

Unutrašnji procesi u SSSR osamdesetih godina slični su onima u Jugoslaviji. Uobličile su se dve koncepcije izlaska iz krize: konzervativna i hegemonistička nasuprot demokratskoj i reformskoj. I sovjetska armija i JNA prošle su kroz slične krize. Sovjetska se respala na nacionalne armije, a JNA se transformiše u srpsku vojsku. Obe armije, po definiciji, na sve promene gledaju sa podozrenjem.

Dolazak Mihaila Gorbačova

Dolazak Gorbačova beleži novi napor SSSR u pokušaju da reformiše socijalizam. Jugoslavija u to vreme pravi pokušaje u istom pravcu. Uoči posete Gorbačova, na Jugoslaviju se već gleda kao na zemlju koju potresa duboka kriza. U zemljama Varšavskog pakta je dominirala ocena da je situacija u Jugoslaviji teška, te da je sistem decentralizacije i samoupravljanja poražen. Isto tako, vladalo je mišljenje da u zemlji teče proces diferencijacije zbog ekonomskih teškoća, te da će "zdrave snage" pokušati da spasavaju socijalizam. Institut društvenih nauka SSSR je po narudžbi sovjetskog rukovodstva napravio analizu u kojoj krajnje negativno ocenjuje situaciju u Jugoslaviji.¹⁹⁸ Shodno tome očekivalo se da će zaduženost na Zapadu gurati Jugoslaviju prema istočnom lageru i SSSR, te da vreme radi u korist uticaja i interesa SSSR. I NATO je u isto vreme (Grupa za strateške procene) ocenio da je Jugoslavija ušla u akutnu krizu "koja svakog trenutka može eksplodirati, pretvarajući se u 'libanizaciju', ili 'superbalkanizaciju'".¹⁹⁹

Gorbačovljeva poseta SFRJ 1988. godine dolazi u trenutku kada se u svetu na Jugoslaviju već gleda kao na potencijalno krizno područje, zbog čega se ta poseta u Jugoslaviji, a i u svetu, doživljava kao izuzetno značajan događaj. U periodu koji je prethodio poseti, SSSR nije vršio direktne pritiske na jugoslovenske valsti, očito suviše zaokupljen vlastitim problemima.

¹⁹⁸ Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, Sarajevo 1999, str. 12. i 167. (ova analiza je stampana u 300 primeraka do koje je došla obaveštajna služba Jugoslavije).

¹⁹⁹ Ibid.

Međutim, bila je prisutna procena da će jugoslovenske teškoće smanjivati razlike između dve zemlje.²⁰⁰ Slovenija tada kritikuje ekonomsku orijentaciju Jugoslavije prema Istoku. Ljubljanski dnevnik "Delo" optužuje organe federacije za "veleizdaju" i "klizanje prema Istoku". Taj stav su ponavljali i slovenački predstavnici u federaciji. (Štefan Korošec, član saveznog partijskog Predsedništva, na primer, je 1989. godine dao izjavu da Jugoslavija treba da uđe u asocijaciju sa EU, što je izazvalo priličnu buru u Federaciji. Franče Popit je takođe isticao potrebu okretanja Jugoslavije Evropi, jer "uticaj i ugled zemlje u pokretu nesvrstanih zavise od našeg ugleda i uticaja u Evropi", što je kasnije ponovio i Milan Kučan, koji je tvrdio da "bez Evrope ne možemo imati uticaj u svetu nesvrstanih").

Poseta Mihaila Gorbačova došla je u trenutku kada i on traži alternativu staljinističkom modelu i u tom smislu još uvek doživljava Jugoslaviju kao zemlju "daleko ispred SSSR", odnosno kao "uzor i pravac" kojim SSSR tek treba da krene. Njegovoj poseti prethodile su opsežne pripreme (gotovo dve godine) koje su pokrenule sva otvorena pitanja između dve zemlje, između ostalog, i pitanje trgovinskog suficita. U razgovorima Raifa Dizdarevića, tada ministra inostranih poslova, i Eduarda Ševardnadzea, ministra spoljnih poslova SSSR, prilikom posete Jugoslaviji 1987. godine pitanje suficita dominira. Dizdarević je izneo da pitanje suficita dominira u širim krugovima u Jugoslaviji i to "ne samo kao ekonomsko i finansijsko pitanje", kao i da jugoslovenska preduzeća postavljaju pitanje, da li se može sa "sigurnošću gledati na budućnost ekonomske saradnje sa SSSR i sigurno ulaziti u poslove".²⁰¹

SSSR u to vreme vodi dinamičniju unutrašnju i ofanzivniju spoljnu politiku, ali još uvek u kontekstu reformisanog socijalizma. Politički pluralizam Gorbačov je i dalje smatrao neprimerenim za multinacionalne države. Na višepartijski sistem ga je nagovarao i Fransoa Miteran, predsednik Francuske, makar to značilo samo partije leve orijentacije. Gorbačov uzvraća da je socijalizam "izbio" na nove istorijske granice, te da se obnavljaju "i praksa i teorija". On je smatrao da će odricanjem od "dogmatskog, birokratskog i voluntarističkog nasleđa" socijalizam dobiti novu šansu. On tada govori o sovjetskoj odlučnosti da nastavi sa "revolucionarnom rekonstrukcijom u svim oblastima života". Gorbačov i Ševardnadze izdvajaju se

²⁰⁰ Ibid. str. 168

²⁰¹ Ibid. str. 173.

kao izrazito reformski orjentirani i ljudi koji veruju o opstanak socijalizma, ali reformisanog.

Poseta Gorbačova Jugoslaviji počela je (14. marta 1988) sa pripremljenim tekstom Deklaracije i predlogom Ugovora o dugoročnoj ekonomskoj saradnji do 2000. godine i trajala je pet dana – njegova najduža poseta stranoj zemlji. Poseta je imala ogroman svetski publicitet zbog višedecenijskih sukobljenih stavova i shvatanja prakse socijalizma između Moskve i Beograda. Suština razgovora svodila se na usvojenu sovjetsko-jugoslovensku deklaraciju, koja je odražavala novi međunarodni kontekst, odnosno “osavremenjen pogled”, koji “poštuje posebnosti puteva i oblika socijalističkog razvoja i različit međunarodni položaj”. Takođe se ističe da “niko nema monopol na istinu”, te da nema pretenzija da se bilo kome “nameću shvatanja o društvenom razvoju”. Važno mesto je dobila i formulacija da je “demokratizacija međunarodnih odnosa preduslov i neodvojiv deo procesa građenja pravednih odnosa u svetu i podrazumeva pravo svih država da ravnopravno učestvuju u razmatranju i rešavanju svih međunarodnih problema, posebno onih koji zadiru u njihove posebne interese”. Deklaracija je uvažila i pokret nesvrstanih, doduše kao “prirodnog saveznika”,²⁰² na čemu je SSSR stalno insistirao očekujući da na taj način Pokret nesvrstanih što više veže za sebe. Jedna od glavnih prepreka u tome je bila Jugoslavija.

U govoru u Skupštini SFRJ Gorbačov je govorio o bezbednosti Mediterana i u tom kontekstu Balkana. Istakao je da “Mi (SSSR) podržavamo inicijative Bugarske, Rumunije, Jugoslavije i Grčke usmerene na smanjenje vojne aktivnosti – zalažemo sa za povlačenje s poluotoka svih stranih trupa i vojnih baza, a pružićemo i sve neophodne garancije, ako bude odlučeno da se na Balkanu stvori zona bez nuklearnog i hemijskog oružja”. Gorbačov je iz Skupštine SFRJ uputio poziv SAD za zamrzavanje američkih i sovjetskih pomorskih snaga u Mediteranu. Gorbačov je podvukao da je Sredozemlje jedno od najeksplozivnijih područja na svetu, da se na njemu susreće “zamršen čvor protivrečnih interesa, prepun arsenala oružja koja i dalje rastu”.²⁰³ U suštini, tekst deklaracije, zajedno sa Gorbačovljevim govorom u Skupštini SFRJ, bio je nova poruka svetu o sovjetskim gledanjima na savremeni svet i međunarodne odnose.

²⁰² SSSR je pokušao dobiti Pokret nesvrstanih na svoju stranu, tvrdeći da je to prirodno savezništvo. Ključnu ulogu u sprečavanju tog savezništvu imala je Jugoslavija.

²⁰³ Vjesnik, 17. ožujka, 1988.

Poseta Gorabačova ne može se oceniti bez međunarodnog konteksta tog vremena. Zapad još uvek nije svestan da je komunizam, pa time i SSSR, pred kolapsom. Zbog toga nije neobično što je Gorabačov izabrao baš Jugoslaviju da pošalje poruke svetu. Mediteran je svakako glavna pozornica na kojoj je SFRJ u to vreme imala važno strateško mesto. Gorabačov, ali i reformatori u Jugoslaviji, još uvek veruju u očuvanje socijalizma. Poseta je protekla u znaku razmene iskustva o "demokartizaciji", posebno oslanjajući se na jugoslovensko iskustvo, ali i na međunacionalne odnose, koji očito zabrinjavaju oba rukovodstva.

Njegovi susreti sa republičkim rukovodstvima Srbije, Hrvatske i Slovenije takođe su bili u funkciji sagledavanja reformskih poduhvata u Jugoslaviji. Najviše ga je impresionirala Slovenija koja u to vreme ima 5000 dolara bruto dohotka po glavi stanovnika, on je vidi kao primer koji "treba pratiti". Njegov susret sa rukovodiocima Srbije imao je poseban odjek u srpskoj javnosti, a Slobodan Milošević je u svojoj zdravici na ručku u čast Gorabačova rekao: "Mi u Jugoslaviji gradimo samoupravni socijalizam kao naš put izgradnje socijalizma". Ukazao je i na probleme, ali i na potrebu da se "društvo mobiliše upravo na teškoćama". On je istakao da se Srbija oslobađa "blokade u ekonomskim odnosima, nekih negativnih ustavnih rešenja, a naročito posledica kontrarevolucije na Kosovu". Gorabačov je u uzvratnoj zdravici rekao da "u srcu svakog Rusa i Srbina postoji genetska predodređenost za blagonaklonost i težnja prijateljstvu". Zatim je istakao potrebu za razvijanjem odnosa i drugim kanalima, a ne samo na nivou federacije. Istakao je da su "posebno napredovali u tom smislu Ruska Federacija i SR Srbija", te da "njihove mogućnosti još nisu iscrpljenje". Srbija je i ekonomski najviše vezana za sovjetsko tržište. Od ukupnog jugoslovenskog izvoza u SSSR, 41 odsto otpada na Srbiju (33 odsto na Hrvatsku, 11 odsto na Sloveniju)²⁰⁴.

Pozicija Gorabačova u SSSR je bila pod jakim pritiskom konzervativnog bloka, koji je još uvek bio jak, ako ne i dominirajući. Odnosi sa vojskom su bili nejasni, a proreformaska struja nije bila još dovoljno jaka (Jakovljević, Ševardnadze). Pokušaj puča 1991. godine najbolje je ilustrovao tu situaciju, jer je, s obzirom da ga nisu optuživali, bio u funkciji pomeranja Gorabačova na polustanje prethodnog razdoblja, s njegovom umanjenom ulogom. Puč je, u

²⁰⁴ Politika, 17. mart 1988.

SFRJ podržan jedino u Srbiji, jer JNA i srpsko rukovodstvo komuniciraju sa konzervativnim blokom.

Pojava M. Gorbačova na sovjestkoj političkoj sceni, u Srbiji je na početku doživljena kao “svetlost koja dolazi sa Istoka”, dok crkvena štampa u to vreme piše o tome kako njegova majka prodaje sveće ispred crkve. Dosta se piše i o položaju crkve u SSSR. Za njegov dolazak u Jugoslaviju 1988. godine Milić od Macve, slikar, naslikao ga je kao arhandela Mihajla, samo sa šajkom i opancima. Ona je objavljena na naslovnoj strani jednog crkvenog glasila, pored Kremanskog proročanstva u kojem se predskazuje silazak ovog sveca na zemlju. Episkop Danilo Krstić piše da “Mi Srbi cenimo sve narode, ali najviše volimo Grke i Ruse...”²⁰⁵

Značaj Mihajla Gorbačova, istorijski gledano, je ogroman jer je obezbedio miran raspad istočnog bloka. Zaslužan je i za realistično prihvatanje neizbežnosti rušenja komunističkih režima u tim zemljama. On nije očekivao raspad SSSR, ali ga je svakako nesvesno ubrzao. U to vreme SSSR još nije u stanju da sprovodi vlastitu strategiju s obzirom da je zatečen raspadom zemlje. Tek dolaskom Jevgenija Primakova za premijera, formuliše se ruska strategija koja napušta politiku poslušnosti Zapadu. Primakov artikulise strategiju koja se bazira na savezništvu “Rusija–Kina–Indija”. Rusija opredeljuje svoje prioritete u zonama gde Zapad još nije prisutan, ili ima problema. To se odnosi na Irak, Iran i Balkan. Balkan je posebno definisan kao prostor gde se Zapad nepredviđeno “uvalio” kao u živo blato. Međutim, Primakov nije uspeo da vrati Rusiju na taj kurs tako brzo. Tek izborom Vladimira Putina (2000) pobeđuje ta struja. Smena Borisa Jeljcina izvršena je tihim pučem (unutar starih struktura, pre svega KGB, u čemu je odlučujuću ulogu imao Primakov), tako što mu je Putin garantovao bezbednost. Putinova retorika prema Balkanu se menja, mada su njegove pozicije u odnosu na Zapad jos uvek slabe.

Pojava Gorbačova unela je novi sadržaj u međublokovske odnose, u njihovim pregovorima dominirali su vojni odnosi i smanjenje oružanih snaga. Gubljenje položaja ravnopravne svetske sile i napuštanje istošnoevropske zajednice, te ograničavanje na kopnenu silu na evroazijskom kontinentu, dovelo je do frustracije vladajuće političke elite u Rusiji, a posebno u armiji.

U početnom periodu nakon raspada sovjetske države učinjen je ogroman napor da se Rusija što brže uključi u evropske integracione takove. Tako

²⁰⁵ Radmila Radić, *Srpska strana rata*, „Republika“, Beograd 1996, str 277.

brzo postaje član Saveta Evrope i ostalih političkih i ekonomskih institucija Severatlantskog saveza i Evropske unije, a programom *Partnerstvo za mir* krajem 1997. godine i potpisivanjem Osnovnog ugovora Rusija – NATO *de facto* se uključila i u sistem evropske bezbednosti. Radikalni zahvati u ekonomskoj reformi stvorili su određene frustracije i na unutrašnjem i na spoljnom planu, jer Rusija nije mogla da se nosi sa tako velikim zahtevima.

Bez obzira na ogromnu pomoć Zapada, Rusija nije uspela da sprovede ekonomske reforme na način kako se to očekivalo. Pokušaj da se uspostavi tržište nije uspeo, jer nisu uspostavljene fleksibilne i profesionalno opremljene institucije na kojima počivaju razvijena tržišta danas, a nije stabilizirana ni privatna svojina. Ipak, osnovni razlog za neuspeh leži u ogromnom prirodnom bogatstvu Rusije koje je uslovalo patološki razvoj postkomunističke ruske privrede. To je više štetilo Rusiji, nego što je to učinio neoliberalni model nametnut od Zapada. Težnja ruske elite za nezajažljivim bogatstvom bez obazira na širi društveni interes upropastila je državu i uvukla razne delove dezintegrirajućeg političkog sistema u mahinacije suparničkih klanova. To je dovelo “do nestajanja ruske civilizacije. Na neki način zemlja ne pripada više modernom svetu izuzev Moskve koja je svojevrсно Potemkinovo selo”.²⁰⁶

Dolazak Slobodana Miloševića

SSSR, kasnije Rusija, je imao/la značajno mesto u razmišljanjima srbijanskog rukovodstva u planiranju rata, odnosno u transformaciji Jugoslavije. Polazna tačka bila je pokušaj da se Jugoslavija vrati na centralistički model kakav je postojao do 1966. godine, kada je smenjen Aleksandar Ranković, koji je za Srbe bio simbol unitarne Jugoslavije. Srpsko rukovodstvo, i posebno Slobodan Milošević, je očekivalo da SSSR, odnosno Rusija podrži njihovu orijentaciju za uspostavljanje takve Jugoslavije, kako iz ideoloških, tako i starteških razloga. Zato je u svim kalkulacijama SSSR/Rusija imala značajno mesto u očekivanju da će se ona založiti za srpsku stvar, ako treba i vojno.

²⁰⁶ Stephen Holmes u prikazu knjige *Failed Crusade: America and the Tragedy of Post-Communist Russia*, by Stephen Cohen.

Ovakva očekivanja od SSSR/Rusije oslanjala su se na istorijske veze Srbije sa Rusijom, na pravoslavlje i strateške interese koje je Rusija tradicionalno imala na Balkanu. Ruski interesi na Balkanu su tokom desetgodišnje jugoslovenske krize prošli kroz transformaciju, što je posledica nove međunarodne konstelacije u kojoj je, kako se pokazalo, Rusija pratila vlastiti državni interes u kome Srbija nije imala prioritarno mesto.

Srpska elita, zbog raznih istorijskih okolnosti, u suštini veoma malo zna o Rusiji. Ta ignorancija je bila posebno uočljiva posle pobede Oktobarske revolucije i dolaska boljševika na vlast. Romantičarska iluzija o Rusiji koja je izgrađena još u XIX veku najvećim delom preuzeta je bez uvida u novu realnost. Sam Nikola Pašić, koji je najviše radio na uspostavljanju veza između Srbije i Rusije, doživeo je Oktobarsku revoluciju kao "kraj svete Rusije i kao najveću ličnu tragediju". Ta iluzija iskazivala se u uverenju da su srpski i ruski narod prirodno duboko povezani. Od revolucije, do 1939. godine SSSR nije imao čak ni zvanične odnose sa prvom Jugoslavijom, sem sa Komunističkom partijom Jugoslavije. To odsustvo komunikacije stvorilo je ogromne praznine koje nije mogla da pokrije ni mnogobrojna ruska emigracija, koja je bila sasvim odsečena od SSSR. Ona je dala veći doprinos razvoju kulture u Srbiji nego upoznavanju Rusije. Posle Drugog svetskog rata odnosi između Jugoslavije i SSSR odvijali su se samo na zvaničnom nivou, preko KPJ, Jugoslovenske narodne armije (mnogi oficiri bili su tamo na školovanju) i SPC. Zbog te predstave o povezanosti sa Rusijom, pravoslavljem i panslavizmom, srpska elita je živela u ubeđenju da je najvažniji partner Rusije na Balkanu. To je, međutim, sprečilo Srbe da sagledaju ruski istorijski interes na Balkanu i u tom smislu, njihov interes i za druge narode (države) na Balkanu, kao što su Bugarska, Hrvatska, Albanija.

Međutim, srpska iluzija da će Rusija podržati Srbiju hranila se podrškom u konzervativnim krugovima, pre svega u armiji i partiji, ali i u određenim krugovima intelektualne elite. Podrška vojnih krugova i Komunističke partije bila je konkretna, dok je intelektualna elita preko podrške Srbiji odražavala i vekovnu borbu "zapadnjaka" i "evropejaca" koja je ovog puta bila opterećena kompleksom poraza u globalnom hladnom ratu sa Zapadom. Trauma poraza u hladnom ratu i gubitak statusa supersile produbili su kompleks u kolektivnoj podsvesti ruske političke klase. Ona je istovremeno bila i antiamerička, posebno nakon dolaska Putina na vlast, jer su tada iščilela sva očekivanja o brznoj tranziciji i ostvarenju "američkog sna". SAD

su postale fantomski protivnik u suprotstavljanju, u šta su ugrađeni svi mitovi ruske spoljne politike. U toj psihološkoj matrici Srbija je imala posebnu ulogu.

Nakon raspada sovjetske imperije, a zatim i raspada Jugoslavije, došlo je do neobičnih proplamsaja slovenofilske ideologije koja je slovensku kulturu suprotstavljala zapadnoj – apsolutno i isključivo i koja je brzo načinila i korak ka evroazijatstvu kao ideologiji koja potpuno negira svaku vrednost zapadne kulture i civilizacije i Rusiju usmerava ka azijskim fizičkim i duhovnim prostorima.²⁰⁷

U novim međunarodnim okolnostima stvoreno je novo rusko–srpsko bratstvo, sa verom u novu moć u čemu je naročito prednjačio ruski pesnik Eduard Limonov (koji je čak lično pucao na Sarajevo). Ovakva nova svest, može se reći, bila je prisutna u nekim delovima ruske elite, a mnogo više u delovima srpske, posebno na početku samog rata. Slobodan Milošević je, dakle, svoj nacionalistički koncept temeljio na preživelim šemama, na legendama o Rusiji koja je bila i biće večita zaštitnica “srpske stvari”. Polazeći od takvog viđenja ruske uloge nije čudno što se Milošević osetio izdanim “od istorije i Rusije”. Međutim, Srbi su uvek nalazili opravdanje za Ruse i njihovo zapostavljanje “srpske stvari”, tako što su pokazivali razumevanje za njihov trenutačno nepovoljan položaj. Uvek su tvrdili da “mi znamo da veliki ruski narod ne može da se poistovećuje sa današnjom njegovom vlašću i diplomatijom...”

Dolazak Slobodana Miloševića na vlast dobio je i podršku konzervativnih krugova u SSSR. Osmu sednica CK SKS je bila svojevrsni puč u kome je vojska imala ključnu ulogu. General Nikola Ljubičić je, prema mnogim akterima tog vremena, imao odlučujuću ulogu u ustoličavanju Miloševića.²⁰⁸ Činjenica da su pučisti pobedili tesno, sa 10:9 prilikom glasanja na Predsedništvu CK SKS, svedoči u prilog tome da se u tom momentu mogao desiti i drugačiji obrt. Slobodan Milošević tada nije zagovarao nacionalizam, ali kako je počinjao da gubi i trpi poraze, pribegavao je amputaciji, da bi na kraju i sam došao na poziciju srpskih nacionalista.²⁰⁹

Odnos SSSR prema SFRJ u vreme previranja i kolapsa socijalizma može se podeliti na dve faze: prva je, odnos između SSSR i SFRJ i, druga,

²⁰⁷ Pavle Rak, *Nacionalistička internacionala*, str. 9, iz predgovora Mirka Đorđevića.

²⁰⁸ Ivan Stambolić, *Put u bespuće*, Beograd, 1995.

²⁰⁹ Ibid. str. 233.

raspad SSSR i SFRJ i rat u ex-Jugoslaviji. Što se tiče Srbije, komunikacije sa Rusijom se odvijaju preko JNA i SPC, koja obnavlja vezu sa Ruskom pravoslavnom crkvom, baziranu na pravoslavlju, slovenofilstvu i antizapadnjaštvu. Prva je neposredno nakon pada Berlinskog zida, kada su i jedna i druga strana sa velikim entuzijazmom prišle izgradnji novih odnosa, očekujući da će sve bivše zemlje istočnog bloka, takoreći, preko noći ovladati demokracijom. Zapad je prvih godina uložio ogromna sredstva u Rusiju i tretirao je kao ravnopravnog partnera, posebno u jugoslovenskoj krizi, bez obzira na to što Rusija objektivno, zbog svoje unutrašnje situacije, nije mogla da pruži značajniji doprinos.

Na spoljnopolitičkom planu, Balkan je jedina pozornica na kojoj je Rusija uspjela da sebi obezbedi ulogu sile, makar i marginalne. Mada njeno prisustvo nije odlučujuće, ona ipak učestvuje u kreiranju stava prema jugoslovenskoj krizi, posebno unutar Kontakt-grupe. Rusija se od samog početka zalagala za očuvanje celovitosti SFRJ i za rešavanje sporova mirnim putem, jer u to vreme još postoji SSSR.

Kasnije, Srbija više nije videla Gorbačova kao čoveka koji bi stao iza Srbije, jer je bio suviše okrenut Zapadu. Promenjeni odnos srpskog rukovodstva prema Gorbačovu najbolje se video u vreme pokušaja vojnog puča 1991. godine protiv Gorbačova, koji je Srbija podržala. Njegova reformska orijentacija koja je podstakla raspad istočnog bloka, a kasnije i SSSR, bila je u suprotnosti sa načelima i vrednostima antibirokratske revolucije 1989. godine. Savezno ministarstvo za inostrane poslove zbog takvog stava Srbije nije izašlo sa adekvatnim saopštenjem koje bi ukazalo na stav SFRJ prema reformskoj politici Gorbačova. Jeljcin nikada nije oprostio Slobodanu Miloševiću podršku pučistima 1991. godine i za sve vreme svoje vladavine nije pokazivao naročite simpatije prema njemu. Jeljcinovu vladavinu karakteriše rasep između ruske istorijsko-kulturne tradicije i savremenosti. Prozapadna orijentacija u ruskom rukovodstvu je do tada preovladavala, uprkos činjenici da je i ona suodgovorna za razvoj događaja i za zločine u Čečeniji. To je, na neki način, ustupak ruskoj tradicionalnoj struji koja ima jaka uporišta u Dumi, armiji, policiji. Pokazalo se, međutim, da je ruski interes važniji od njenog odnosa sa Srbijom, te da je Srbija na kraju poslužila kao "čip" u svim ruskim nadmetanjim sa Zapadom.

Antibirokratska revolucija u Srbiji je iskristalisala staljinističku orijentaciju u srbijanskoj politici koja vuče korene još od 1948. godine, posebno u

delovima JNA. Milorad Ekmečić, istoričar i akademik, tvrdi da se “Jugoslavija raspala još 1948. godine”²¹⁰. Misli se očigledno da je razlaz sa Rusijom u to vreme bio poguban za Jugoslaviju. Poseta generala Veljka Kadijevića Moskvi 13. marta 1991. godine prva je indikacija da se Beograd ozbiljno oslanjao, ne samo na njeno mišljenje, već i na podršku. U trenutku ključne rasprave u Jugoslaviji o ulozi JNA u političkom životu, V. Kadijević odlazi u Moskvu o čemu se konsultovao samo sa tadašnjim predsednikom Predsedništva SFRJ Borislavom Jovićem, ali ne i sa predsednikom vlade Antom Markovićem. U svojoj knjizi Borislav Jović je zabeležio da je Kadijević zatražio saglasnost za konsultacije sa Jazovim kako bi osigurao njihovu zaštitu u slučaju eventualne intervencije Zapada, ukoliko se bude išlo na upotrebu vojske za sprovođenje naredbi Predsedništva. Prema istom izvoru, po povratku iz Moskve, Kadijević je rekao da “nema varijante u kojoj Zapad računa na vojnu intervenciju, a o sovjetskoj eventualnoj pomoći izbeglu su da govore”.²¹¹ Ta dvojnost ruske politike prema Srbiji ostala je do današnjeg dana.

Rusi su se umešali u jugoslovensku krizu kada je trebalo ojačati “vlastiti ugled i utjecaj u svijetu”, ali i zbog “osiguranja dugoročnog ruskog interesa na Balkanu u uspostavljanju novih odnosa”. Njihovo uplitanje je išlo “veoma oprezno ne vezujući se ni u kojem slučaju samo za jednu novonastalu državu na tlu Jugoslavije, a još manje za jednu vladajuću ganituru ili političku opciju”.²¹²

Rusija je devedesetih godina svoje stavove “prilagođavala zapadnoevropskim partnerima”. Ona je priznala samostalnost Slovenije, Hrvatske, Makedonije i Bosne i Hercegovine. Srbija je, s druge strane, očekivala veću podršku od svog “vekovnog saveznika”, ona insistira na potrebi ujedinjenja slovenskih naroda, a ulogu Srbije vidi kao poslednji odbrambeni zid pohoda Zapada na Rusiju. Ove srpske ideje nailazile su na odjek u ruskim konzervativnim krugovima u vojsci, KGB i tradicionalistički nastrojenim intelektualnim krugovima. U srpskoj mitologiji Rusija je nezamenljiv zaštitnik srpskog interesa, bez obzira na različita istorijska iskustva.

Posle Haške (1991) i Londonske (1992) konferencije, Srbija insistira na prebacivanju pregovora o Jugoslaviji iz EU u UN, kako bi se uključila Rusija i Kina na koje je Srbija veoma računala. Učešće Rusije u Kontakt grupi

²¹⁰ Intervju u Nedeljnom telegrafu, 1997.

²¹¹ Borislav Jović, Raspad SFRJ.

²¹² Branko Mamula, Slučaj Jugoslavija, str. 33.

doprinelo je ublažavanju nekih stavova koji su se ticali Srbije, kao i odugovlačenju svih odluka, što je uvek davalo vremensku prednost Srbiji. Posebno su odluke o eventualnoj intervenciji protiv bosanskih Srba bile odbijane. Ulaskom ruskih trupa u sastav IFOR (kasnije i u KFOR) Rusija je obezbedila, makar i marginalno, vojno prisustvo na Balkanu.

Srbija je svojim “navlačenjem” Rusije da deluje u njeno ime, veoma često dovodila Rusiju u nezgodnu situaciju, posebno aktuelnu vlast. Srpski predstavnici su koristili svaku priliku da izraze svoje žaljenje zbog toga što Rusija nije u stanju da kategorično odbaci mešanje Zapada na Balkanu. Tako je Petar Gračanin, ministar unutrašnjih poslova Jugoslavije, prilikom jedne posete Rusiji, pozivajući se na herojsku borbu srpskog i ruskog naroda u Drugom svetskom ratu, rekao “da je srpski narod uvučen u rat za biološki opstanak, na dobrom delu bivše Jugoslavije, da je ugrožen od istih neprijatelja protiv kojih se masovno digao 1941. godine na ustanak ‘uz nemačke, italijanske, mađarske i bugarske okupacione jedinice–ovde–uglavnom ustaše’». To je bio uvod koji je poslužio da Ruse podseti na sadašnju situaciju: “Braćo Rusi, mi vas ne pozivamo da sa nama delite našu nesreću, već da kao velika svetska sila artikulišete svoje trajne strateške interese na Balkanu”.²¹³

I u akademskim krugovima takođe, prevlađuje mišljenje da je uloga Rusije nezamenljiva u “projektovanju evropskog ujedinjenja”, jer samo sa Rusijom nude se rešenja demokratizovanja sveta i sa jedne i sa druge strane. “Strateški savez islamizma i američkih interesa da vode globalno selo”, po mnogima u Srbiji, razorio je jugoslovensku državu.²¹⁴ Dobrica Ćosić je, na primer, u jeku bosanskog rata smatrao da Srbija ima razloga da “očekuje povratak Rusije na Balkan i prisustvo tog tradicionalno snažnog faktora na balkanskom prostoru, koji će sigurno promeniti sadašnje izbalansirane i savezničke odnose Nemačke i Amerike na Balkanu i njihove igre preko Evropske unije i islamskih zemalja Bliskog i Srednjeg istoka”.²¹⁵

²¹³ Vojska, 6. april 1993, Poseta Gračanina Rusiji 24. i 25. marta 1993; na skupu veterana Drugog svetskog rata u Staljingradu.

²¹⁴ Milorad Ekmečić, Ogledi iz istorije, Službeni list SRJ, Beograd, 1999.

²¹⁵ NADA, juli 1994.

Rusija i kosovska kriza

Ruska solidarnost sa Srbijom u vezi sa Kosovom bila je ključna u srpskoj percepciji moguće NATO intervencije, jer, oslanjajući se na eventualnu rusku podršku, Srbija je smatrala da ima prednost. Pri tome, očekivala je da će se Rusija i vojno angažovati ukoliko dođe do međunarodne intervencije. U tome je očigledno imala podršku u vojnim krugovima. Rusija se, zajedno sa Kinom, zalagala za donošenje rezolucije kojom bi se zaustavila eskalacija ratnih dejstava, ali nije dobila podršku u Savetu bezbednosti.

Rusija je reagovala na kosovsku krizu i zbog svojih unutrašnjih razloga, pre svega, zbog situacije u Čečeniji i drugih separatističkih pokreta u Ruskoj Federaciji. Uvođenje termina „humanitarna intervencija“, stvorilo je strah kod Rusa da to može postati model za slične akcije na teritoriji Rusije, ili u onim susednim zemljama koje su od posebnog interesa za Rusiju, kao što su Gruzija i Azerbejdžan, Jermenija i Moldavija koje su, inače, dobile veliku podršku na samitu NATO povodom 50-godišnjice ovog saveza. U vreme NATO intervencije Rusija je povukla svog ambasadora iz Brisela koji je bio akreditovan pri NATO, a Duma je 25. marta 1999. godine odbila da ratifikuje Ugovor START 2, koji ima veću važnost za Rusiju nego za SAD. Međutim, pokazalo se da su to sve bili taktički potezi, jer je ovaj sporazum potpisan samo godinu dana kasnije. Kosovska kriza je pomogla Rusiji da se vrati na Balkan i da učestvuje u rešavanju regionalne krize.

Kosovska kriza je ubrzala formulisanje nove koncepcije nacionalne bezbednosti i nove vojne doktrine, kao odgovora na nove međunarodne okolnosti. Nova ruska doktrina, polazeći od ekonomske situacije, bazira na odbrambenoj strategiji očuvanja stabilnosti zemlje, kako u okviru unutrašnje teritorije, tako i spoljnih granica i uticaja u neposrednom susedstvu. U celini, Rusija je kroz kosovsku krizu pokazala da Balkan i dalje predstavlja deo njene evropske politike i deo strategije odnosa prema regionu Sredozemlja. Rusija je pokazala da želi da bude trajno prisutna i u novim okolnostima. Njena strategija ne odnosi se samo na (tada) SRJ, već na sve zemlje regiona. Međutim, preko SRJ ona je najlakše ostvarivala svoje prisustvo, jer je dešperatni režim u Beogradu igrao samo na tu kartu.

Tokom deset godina Rusija je sebi obezbedila ulogu međunarodnog faktora u balkanskoj krizi kroz UN, odnosno Savet bezbednosti. Uprkos svim proceduralnim odlaganjima i koristeći sve proceduralne mehanizme,

Rusija je u suštini uvek udovoljavala zapadnim zahtevima, ali je, istovremeno, ostavljala utisak (kod Srba) da štiti njihov interes. To je posebno došlo do izražaja u Bosni. Klintonova administracija je uvek vodila računa o Jeljcinovom režimu, te je zbog toga bila nespremna da preduzme bilo kakve ozbiljne akcije u Bosni sve do leta 1995. godine. Posle Dejtonskog sporazuma SAD su pozvale Ruse da uzmu učešća u međunarodnim trupama. Duboka ekonomska kriza, teškoće u tranziciji, zahtevali su finansijsku podršku MMF i Svetske banke što je bilo od odlučujućeg značaja za ponašanje Rusije u Save-tu bezbednosti.

Zbog svog dvojnog odnosa prema Zapadu, inferiornosti s jedne strane, i imperijalnih težnji s druge, Balkan je Rusiji poslužio kao prostor za manipuliranje, kako međunarodne zajednice, tako i Srbije. To se najbolje videlo prilikom NATO intervencije. Prilikom pregovora u Rambujeu i Parizu, Rusija nije iskoristila svoj uticaj da izvrši pritisak na Srbiju da prihvati ponuđeni sporazum. Prihvatanjem Sporazuma, Srbija je mogla da stvori sebi prostor za odloženo pregovaranje o vojnom aneksu. Rusija je, naprotiv, polazeći od svojih procena da NATO neće imati podršku zemalja članica, podržala Srbiju u njenom odbijanju i u suštini "navlačila" NATO intervenciju. Istovremeno, i Zapad je procenjivao da intervencija neće trajati duže od nedelju dana, jer je Miloševiću bombardovanje bilo potrebno kao izgovor za povlačenje sa Kosova. Milošević je, takođe, kalkulisao da će bombardovanje trajati dva dana i da toliko može da izdrži. Istovremeno, Milošević je uspeo da pridobije gotovo čitavu naciju za svoj poduhvat na Kosovu. Početak bombardovanja je bio tretiran kao karneval. Malo ko je pokazivao simpatije za Albance, čak je postojala šira podrška za izbacivanje Albanaca, kao načina za definitivno rešavanje pitanja Kosova. Prvih nedelja organizovani su koncerti na trgovima Beograda, uz očiglednu svest da oni neće biti meta NATO. Tek prvi ozbiljni NATO napadi, kao što su nestašica struje ili vode, otreznili su jedan deo građana koji je počeo da shvata cenu Miloševićeve samoubilačke avanture.

Međutim, nakon što je rat počeo, NATO i Zapad su morali izaći kao pobednici posle svih poniženja koje su doživeli od Slobodana Miloševića tokom

deset godina. Intervencija je sprečila totalnu katastrofu, proterivanje gotovo svih Albanaca, destabilizaciju Makedonije i Albanije.²¹⁶

U intervjuu za ruski *Radio 1* jugoslovenski ambasador u Moskvi, Bora Milošević je rekao da “glavni cilj insistiranja SAD na vojnom aspektu sporazuma jeste dolazak NATO na Kosmet. SRJ to nikada neće prihvatiti i mi u tome očekujemo potpuno razumevanje ali i podršku Rusije, posebno predsednika Rusije Borisa Jeljcina, parlamenta, patrijarha Aleksija II i celokupnog ruskog naroda”.²¹⁷ Režim i mediji su se potrudili da u periodu pre intervencije što više istaknu vojnu nadmoć Rusije, ali i raskorak EU i SAD oko Kosova. Tako u *Svedoku* od 2. marta 1999. godine u tekstu Konstantina Erskova se kaže da je u Rusiji u toku “državno ispitivanje moćnog raketno-vazdušnog kompleksa S-400 najsavremenijeg naoružanja kakvo nemaju ni Evropa ni SAD. Američki nevidljivi bespilotni avion “Stelti” u odnosu na ovaj sistem su obična meta, baš kao i teški bombarderi “B-52” i lovci “F-16” i zloglasne rakete “tomahawk”. *Politika* od 12. marta 1999.g ističe da “Evropa i Srbija po pitanju Kosova imaju zajedničku bitku za svoju budućnost”, jer je politika SAD po pitanju Kosova antievropska”.

U tom periodu ključne opozicione partije su takođe bile protiv sporazuma iz Rambujea. Vuk Drašković u intervjuu *Glasu Amerike*²¹⁸ kaže da “nema nikoga u Srbiji ko može staviti potpis ispod političkog dokumenta kojim se Kosovo odvaja od Srbije ili se rasparčava Srbija”. Zoran Đindić je takođe istakao da “ako se prihvati tekst iz Rambujea o Kosovu, Kosovo će imati veću nezavisnost od Srbije i Crne Gore u odnosu na saveznu državu. Nažalost uvereni smo da će Milošević pristati ako mu Holbruk obeća opstanak na vlasti”.²¹⁹ Dragan Nedeljković, akademik, je istakao da “moramo pružiti moralni otpor, ako već nemamo mogućnosti i snage za oružani otpor. Mi

²¹⁶ Na pretnje intervencijom Vojislav Šešelj je na mitingu u Zemunu odgovorio “ako dođe do bombardovanja Srbi će prilično stradati, ali Albanaca na Kosovu i Metohiji više neće biti”. Šešelj je tom prilikom pretio i susednim zemljama: “država koja dozvoli korišćenje njene teritorije u napadu na našu zemlju naći će se u ratu sa srpskim narodom. Posebno upozoravamo vladu Makedonije ako ijedna američka puška zapuca na Srbiju sa teritorije Makedonije garantujemo da od makedonske države ništa neće ostati”. *Glas*, 1. mart 1999.

²¹⁷ Borba, 1. mart 1999.

²¹⁸ *Politika*, 4. mart 1999.

²¹⁹ *Blic*, 5. mart 1999.

smo sada žrtva i sve su oči uprte u Srbiju, kao da je ona prestonica sveta. Ona to zapravo i jeste, jer je prestonica patnje”.²²⁰

Atmosfera u Beogradu uoči samog bombardovanja bila je u znaku očekivanja punog angažmana Rusije, čak i do ulaska u treći svetski rat. Po autobusima, školama i kafanama, moglo se čuti mišljenje da će NATO pokleknuti pred Rusima i da će Srbi i Rusi izaći kao moralni pobednici iz toga rata ukoliko do njega dođe. Ograničeni i veoma selektivni prvi napadi na Srbiju dočekani su kao svojevrsni vatromet, a organizovani koncerti po gradovima davali su utisak totalne histerije. Prvo ozbiljno ugrožavanje građana Srbije, zatim nestanak struje i vode, doveli su do potpunog obrta u do tada histeričnom raspoloženju iz koga nije bilo lako naći izlaz, s obzirom da su sve pretpostavke o pobedi nad nadmoćnim protivnikom pale u vodu.

Ruska ambasada je tokom intervencije ostala u punom sastavu u Beogradu i opsluživala je brojne delegacije koje su dolazile iz Rusije kao mirovni posrednici. Tako je u Beograd 30. marta stigao i predsednik vlade Rusije Jevgenij Primakov, u pratnji nekoliko ministara i šefova resora. U toku njegovog susreta sa Slobodanom Miloševićem bila je usaglašena izjava o neophodnosti obustavljanja “NATO agresije na SRJ, i s tim u vezi, smanjenje jugoslovenske vojske i policijskih snaga na Kosovu”. Za svoju “mirovnjačku” ulogu Rusija je primila pola milijarde dolara od Zapada u hrani. Prema rečima Andreja Kozirjeva “komunističke snage u Dumi su gurnule Miloševića u sukob sa Amerikom, a od nje je Rusija istovremeno primala pomoć”. U istom intervjuu je rekao da “ti krugovi podržavaju Miloševića kao nekakvu vrstu saveza protiv Zapada i Amerike”, što odražava atavistički sindrom u spoljnoj politici Rusije. A. Kozirjev kaže da takva politika “predstavlja zloupotrebljavanje tradicionalnog prijateljstva Srbije, te da se takvom politikom Srbija tretira i iskorišćava kao pion na šahovskoj tabli”.²²¹ U isto vreme A. Kozirjev je u intervju za *Studio B* rekao da su “ruski vojnici bili na Kosovu, ali da su se povukli kad su shvatili da ih Srbi guraju u treći svetski rat”. Helmut Zonenfeld, analitičar *Brookings Institution*, takođe kaže da su “Rusi više doprineli izolaciji Srbije umesto da su radili suprotno i doprineli mirnom rešenju krize”.²²²

²²⁰ Argument, 8. mart 1999.

²²¹ Intervju u *Danasu*, 23–24 oktobra 1999.

²²² Blic, 9. januar 2000.

Zapadne obaveštajne službe su takođe izvestile da je Srbima dopremljena ruska oprema i da im je ruska vojska davala savete. Ruski pristup najbolje je prikazan u vodećem moskovskom listu "Nezavisimaja gazeta" od 23. marta 1999. u kojem se kaže da je kosovska intervencija inicirala "kolaps SAD kao globalne imperije" i da je u ruskom interesu da pusti "SAD i NATO, zajedno sa dementnim zapadnim i istočnoevropskim članovima, da se što je dublje moguće zaglave u balkanski rat".

I prema beogradskim izvorima, ruski vojni stručnjaci su aktivno učestvovali u planiranju odbrane, kako bi proverili vojna dostignuća SAD sa kojima već dve godine nisu imali razmenu informacija o tome. U *Vojsci* od 3. maja 1999. kaže se da je maršal Sergejev, poučen iskustvom SRJ, tražio da se u vojnu doktrinu unese mogućnost da Rusija prva upotrebi atomsko oružje i da se izdaci za odbranu podignu do 3,4 odsto svih rashoda državnog budžeta. Časopis *Vojaska* je inače u seriji napisa i intervjua stvarao utisak ruske podrške. Tako Natalija Aleksejeva Noronickaja u *Vojsci* od 10. maja 1999. kaže: "Stidim se što je moja zemlja u tako nezavidnom položaju i ne može da uradi to što je dužna da uradi kada su Srbi u pitanju... kada bih bila na mestu Srba ne bih žalila svoj život za pobedu".

Iznevereno očekivanje da se Rusija više angažuje tokom intervencije izazvalo je veliko razočarenje srpskog naroda i osećanje "izdaje". Međutim, traži se i razumevanje za takvo ponašanje, pre svega, u ruskoj ekonomskoj krizi i sl. U *Vojsci* od 24. juna 1999. kaže se da su Rusi ipak "uspeli da se vrate u krug svetskih sila koje utiču na planetarna zbivanja. Boris Jeljcin, po svedecima, nije odoleo vojnom establišmentu Rusije koji je od prvog trenutka agresije SAD i NATO na SRJ bio za radikalne rezove prema Zapadu. Ruski generali su Moskvi vratili dostojanstvo".

Rusi su kao i Srbi smatrali da je Amerikancima bila potrebna intervencija kako bi ojačali solidarnost unutar NATO, jer su se počeli osećati ugroženima zbog krize vrednosti, te rastućom snagom evropske nezavisnosti – ekonomske, političke, moralne. Ovakavo viđenje kosovske krize izneo je i Jeljcin u svojim memoarima²²³. Prema Jeljcinu, Rusija je delovala u dva pravca, pritiskom na NATO, kao i na Miloševića.

Mnogi smatraju da ruska reakcija na NATO nema direktnu vezu sa Srbijom i Kosovom, već sa samom Rusijom. Ruska politička elita osećala se uvređenom, jer je izgubila politički značaj koji je nekada imala u svetu, a

²²³ Boris Jeljcin, *Ponoćni dnevnici*, str 239–240

posebno je bila pogođena američkom indifirentnošću. Ruska spoljna politika u tom momentu više je bila pitanje ega političke elite nego ideologije i nacionalnog interesa. Andrej Pointkovski kaže: "Oni traže potvrdu za svoje iracionalne komplekse i zato govore o geostrateskim interesima, NATO ekspanziji na Istok, o ugroženosti pravoslavlja, opasnostima za svet ukoliko se napusti bipolarnost".²²⁴ NATO intervencija uticala je na obnovu nacionalne samosvesti Rusije, kao i na prizivanje sećanja na "bogatu istoriju ruskih odnosa sa narodima i državama regiona". Istovremeno, učvrstilo se uverenje da se upravo sada "u modernim uslovima, na razmeđu dva milenijuma, u mnogo čemu rešava sudbina, ne samo Jugoslavije, nego i čitave Evroazije".²²⁵ Z. Bžežinski je izjavio da je ruska reakcija na kosovsku krizu bila "visceralna i vitrolična" i da je podrazumevala "emotivnu skoro instiktivnu solidarnost sa Miloševićem, žestoko denunciranje bombardovanja i obećanja pomoći Srbima".²²⁶ U drugoj fazi intervencije kada je postalo jasno da Zapad ide do kraja, Rusija je tražila mogućnost da postane deo procesa traženja rešenja za Kosovo. Tako je došlo do posredničke uloge Viktora Černomirdina. Rusija je tražila povoljnije uslove za političko rešenje, međutim, Milošević je u svojim susretima sa Černomirdinom tražio gotovo nemoguće uslove, od toga da se NATO trupe zamene ruskim, ukrajinskim i indijskim. Milošević je smatrao da se kopnoj operaciji može suprotstaviti i, prema Jeljcinu²²⁷, od Černomirdina je tražio da vodi pregovore tako kako bi se ubrzale kopnene operacije. Milošević je, naime, priželjkivao da "pomole nosove, jer bi kopnena operacija sigurno propala". Milošević je smatrao da su Jugosloveni spremni za rat sa NATO. VJ je najavljivala spremnost za suprotstavljanje NATO invaziji na svojoj teritoriji. Međutim, širom Srbije su već počele demonstracije građana, posebno u užoj Srbiji, protiv režima i sve su se češće čuli zahtevi za zaustavljanje rata.

U to vreme Černoimirdin je izjavio da su "SAD izgubile moralno pravo na mesto lidera slobodnog demokratskog sveta pošto su njene bombe uništile ideale slobode i demokratije u Jugoslaviji".²²⁸ Istovremeno, Duma

²²⁴ Intervju sa Andrejom Pointkovskim u Bosnia report, April, 1999.

²²⁵ Jurij V. Morozov, načelnik Odelenja u Centru za vojnostrateške studije Generalstaba Oružanih snaga Ruske federacije, Geopolitička raskršća, broj 1, 2000, Beograd.

²²⁶ Z. Bžežinski, svedočenje u Senatu pred Komitetom za spoljne odnose, 5. oktobar 1999.

²²⁷ Boris Jeljcin, Ponoćni dnevnik.

²²⁸ Vašington post, 27. maj 1999.

je sve vreme donosila rezoluciju za rezolucijom, a komunisti su aktivno pregovarali sa Miloševićem o stvaranju vojno-strateškog saveza Rusije i SRJ. Navlačili su ruske dobrovoljce za borbu na srpskoj strani. Mnogi ruski političari trudili su se da na kosovskoj krizi dobiju neke poene tako što su podržavali proteste protiv intervencije. Milošević je upravo i računao na provalu javnog nezadovoljstva zbog Jeljcinovog ponašanja za vreme intervencije. On je predvideo rascep u ruskom društvu i ponadao se da će Rusiju gurnuti u politički i vojni sukob sa Zapadom, što se nije dogodilo.²²⁹

Pošto je Černomirin privoleo Miloševića na pregovore, Černomirdin, Marti Ahtisari i Stroub Talbot su se sastali u Bonu i dogovorili se da će Rusija paralelno sa NATO učestvovati u međunarodnom nadzoru. Dana 10. juna 1999. ruski kontigent je napustio Bosnu i Hercegovinu i, u punoj saradnji sa VJ, 12. juna zauzeo prištinski aerodrom. Istovremeno, u pripremi je bila akcija za dolazak 2500 padobranaca, jer je već bilo “odlučeno da će Rusi imati svoj sektor” na Kosovu (što su odlučno odbili Albanci – višendeljne demonstracije u Orahovcu da bi se sprečio njihov dolazak). Međutim, ova akcija je osujećena, jer susedne zemlje Mađarska, Rumunija i Bugarska nisu dozvolile preletanje ruskim avionima. Ovim manevrom Rusija je jasno imala u vidu “podelu Kosova”, koja je u suštini i uspela. Ova ruska akcija bila je takođe izraz ruskog osećanja poniženosti zbog inferiornog položaja u odnosu na IFOR i SFOR. Jeljcin u svojim memoarima to komentariše na sledeći način: “Ipak sam odlučio da Rusija mora povući krunski potez, pa čak i ako on nema nikakvo vojno značenje. To nije bilo pitanje određene diplomatske pobede ili poraza; bilo je pitanje jesmo li pobedili u onome bitnome. Rusija nije smela dopustiti da pretrpi moralni poraz. Nije dopustila rascep. Nije dopustila da je uvuku u rat. I taj poslednji gest bio je znak naše moralne pobede pred licem divovskog NATO-ovg ratnog stroja, pred celom Evropom, pred svetom. Dao sam naredbu za pokret”.²³⁰

Ovaj komentar vetrovatno najbolje ilustruje ruske frustracije u odnosu na SAD i NATO, i u tom smislu njihovo destegodišnje ponašanje na Balkanu. Svi Rusi koji su našli *modus vivendi* sa NATO, posebno Kozirjev i Černomidin, bili su otvoreno kažnjeni i oktroisani po povratku u zemlju. Džejn Šarp je konstatovala da su svi oni koji su našli način da se dogvore sa NATO uvek bili suočeni sa ogromnim problemima po povratku u zemlju. To, po

²²⁹ Boris Jeljcin, Ponoćni dnevnik, str. 244.

²³⁰ Ibid. str. 245–6.

njoj, otvara pitanje, da li je uopšte bilo dobro imati Ruse uključene u proces pregovaranja.²³¹

Rusija i SRJ nakon odlaska Miloševića

Odlaskom Miloševića, nastavlja se orijentacija jednog dela političke scene Srbije ka Rusiji, što je, u suštini, i demonstracija antizapadonog stava. Predsednik Vojislav Koštunica je nastavio sa politikom igranja na kartu između Rusije i Zapada. Važna činjenica u izboru Vojislava Koštunice za predsednika Jugoslavije jeste i njegov odnos prema Rusiji. Igor Ivanov, tadašnji ministar inostranih poslova Rusije, prisustvovao je prvom susretu između Vojislava Koštunice i Slobodana Miloševića. Naime, upravo je Ivanov ubedio Miloševića da preda vlast uz obećanje Koštunice da će njega i njegovu (Miloševićevu) porodicu ostaviti na miru. Odmah nakon izbora V. Koštunica je u pratnji patrijarha Pavla posetio Moskvu.

Dolazak Putina, kako kaže Ivo Banac, «strukovnog i linearnog nasljednika davno preminulog Andropova»²³², takođe je kristalisao novi odnos Rusije prema Zapadu i Balkanu. Putin je očigledno preuzeo ulogu De Gola – heroja koji je povratio nacionalni ponos. Njegov glavni cilj je bio da konsoliduje Rusiju čija tranzicija pod Jeljcinom nije uspjela. Pretila je opasnost od sve većeg ruskog nacionalizma zbog razočaranja građana u neuspjeh reforme i neispunjenih očekivanja u pogledu životnog standarda. Putin pokušava da povrati ulogu centralnih vlasti kako bi sprečio dalju dezintegraciju Rusije. Takav razvoj situacije u Rusiji u mnogome podseća na događaje u bivšoj Jugoslaviji, u kojoj Putin pokušava da povrati hegemoniju Rusije u nekim delovima bivšeg SSSR kao što je Milošević pokušao da obnovi srpsku dominaciju u raspadajućoj Jugoslaviji.

Rusija koja se nakon deset godina suočava sa rezultatima ekonomske reforme, istovremeno redefiniše i svoju spoljnopolitičku strategiju. Putin ima svest o potrošenosti Rusije kao hegemonu, ali ne odustaje od nekih, makar za sada simboličnih, spoljnopolitickih prioriteta u koje spada i Balkan.

²³¹ Razgovor sa Džejn Šarp, Senior Fellow na Kings College, London

²³² Ivo Banac, „Običan čovjek koji je pobedio komunizam“, Globus, 15. avgust 2008

Takvu orijentaciju mu je olakšavala i sama Srbija, jer je računala na podršku Rusije, pre svega, u podršci za očuvanje integriteta SRJ.

Nakon susreta Buš–Putin u Sloveniji, 16. juna 2001, Putin je iznenađeno objavio da će posetiti i SRJ, odnosno Beograd i ruski korpus u Prištini. Tom prilikom je izjavio da je “Balkan je s razlogom regionalni prioritet ruske spoljne politike. Ne samo zbog geopolitičkih faktora, nego i zbog istorijskih tradicija i geografske bliskosti regiona ruskim granicama. Sve to determiniše strateški značaj Balkana za Rusiju”.²³³

Ovakva izjava upućuje na orijentaciju Rusije na tradicionalne vrednosti, kao što je pravoslavlje, te u tom smislu i na tradicionalne pravoslavne partnere. Pozicija Rusije prema Srbiji je u suštini ostala ambivalentna. Ona je podržavala integritet SRJ zbog vlastitih razloga, a Rezolucija Saveta bezbednosti 1244. je u tom pogledu dovoljno ambivalentna da je omogućavala takav stav dok se ne promene okolnosti. Indikativno je njeno ponašanje i u pogledu saradnje sa Tribunalom u Hagu. Nakon što je više meseci kritikovala politiku Zapada prema Balkanu, ruska diplomatija je promenila stav, na primer, u pogledu podrške Haškom tribunalu. Ranije se Igor Ivanov, ruski ministar inostranih poslova, zalagao za ukidanje Tribunala za bivšu Jugoslaviju jer deluje “destabilizirajuće na region”. Isto tako Nikolaj Rizov je marta 2001. godine pozvao na smenjivanje Karle del Ponte zbog njene “namerne inercije”, zatim je optužio Tribunal za “popustljivost prema albanским ekstremistima”. Međutim, u završnoj izjavi sa sasatanka na vrhu između Rusije i EU (2001), na primer, nije bilo ni traga kritikama na račun Haga. Naprotiv, u izjavi se kaže da Rusija i EU podržavaju “spremnost vlasti u Beogradu da nastave na putu prema punoj saradnji s Hagom”. Isto tako bila je uočljiva njihova drastična promena u odnosu na izbore na Kosovu i pravni okvir koji je ponudio UNMIK, što je takođe našlo mesto u završnoj izjavi sa samita.

Predsednik SRJ Vojislav Koštunica bio je, međutim, više nego eksplicitan prilikom susreta sa Putinom. On je tada izjavio da je “rusko prisustvo alfa i omega za stabilnost i balans u jugoistočnoj Evropi. Da bi se izbegla nova kriza, Rusija treba da ima odgovornost za sudbinu Balkana isto kao i SAD, kako iz diplomatskog aspekta, tako i sa mirovnog”.²³⁴

²³³ Putin ruskim trupama na Kosovu, citirano prema Interfaxu 17. juni 2001.

²³⁴ Interfax, 20 juni 2001.

Očigledna je bila namera predsednika SRJ da podrži ruske napore da na Balkanu zadrži svoju ulogu partnera i protivteže prisustvu SAD. Jurij Morozov ruske ciljeve na Balkanu definiše na sledeći način: razvijanje bilateralnih odnosa Rusije sa zemljama Balkana; podrška Rusije uspostavljanju međudržavne saradnje u regionu; stvaranje "protivteže" uticaju SAD na situaciju u regionu. On ističe da je Srbija najverniji partner Rusije u regionu i moguća preorijentacija SRJ prema Zapadu dovela bi, ne samo do gubitka jednih od retkih ruskih saveznika, nego i do gubitka interesovanja za Rusiju kao regionalnog partnera od strane evropskih zemalja.²³⁵

Svi pokušaji Rusije da održi prisustvo u regionu govore u prilog upravo ovoj tezi. Njihova diplomatska akcija da se održi "mini Helsinki" o nepovredivosti granica na Balkanu bila je u funkciji očuvanja teritorijalnog integriteta SRJ, a njihova ponuda da učestvuju u mirovnim snagama u Makedoniji, govori o njihovoj potrebi, pre svega, da budu partner SAD. Ivanov, ministar inostranih poslova, izjavio je da bi Rusija mogla razmisliti o učešću u NATO snagama u Makedoniji radi razoružavanja etničkih Albanaca "ukoliko bi bili pozvani da učestvuju na istim osnovama".²³⁶

Ruski konzervativni krugovi su se zalagali za skidanje embarga na oružje SRJ i podržavali su diplomatsku akciju SRJ u UN. General Andrej Nikolajev, koji je predsedavao Komitetom za odbranu u Dumi, je 18. juna 2001. godine tražio da se Jugoslaviji prodaje oružje pod povoljnim okolnostima. Takođe je rekao da Moskva mora preduzeti takve korake "odmah", istovremeno ističući da Rusija treba da prodaje samo odbrambeno oružje²³⁷. Ova izjava ukazuje na to da Rusija poseduje ogroman potencijal da igra važnu ulogu preko svoje veoma sofisticirane ratne tehnologije u svim nestabilnim regionima sveta, mada je Putin više puta ukazivao da to neće raditi.²³⁸ Rusija će upravo preko svog nuklearnog potencijala pokušati da zadrži svoju uce-njivačku ulogu u odnosu na SAD.

Indiferentnost SAD prema Rusiji tih godina bila je glavni okidač za ponašanje Rusije na Balkanu. Balkan će u ruskoj spoljnoj politici i dalje služiti njihovoj potrebi da budu partner SAD. *Daily Telegraph* (16. juni 2001),

²³⁵ Jurij V. Morozov, načelnik Odeljenja u Centru za vojnostrateške studije Generalštaba oružanih snaga Ruske Federacije, Geopolitička raskršća, broj 1, 2000, Beograd.

²³⁶ ITAR-TASS, 21. juni 2001.

²³⁷ RFI, 18. juni 2001.

²³⁸ Patric E. Tyler, *The New York Times*, 24. juni 2001.

komentarišući susret Buš–Putin, kaže: “Džordž Buš ne mora da igra igru velike politike – ako ništa drugo, zato što Rusija nije velika sila”.

Balkan više nije prioritet u spoljnoj politici Rusije kao što je bio slučaj u prethodnih 50 godina. Međutim, potencijal Rusije da značajno utiče na događanja na Balkanu nije se smanjio. Njeno prisustvo u bivšoj Jugoslaviji je još uvek veliko i manifestuje se na razne načine. Za Rusiju je Balkan međunarodna arena na kojoj može imati ulogu, posebno u okviru Kontakt-grupe, kao što je bio slučaj sa Kosovom. To joj daje mogućnost da održi i vojno prisustvo na Balkanu, mada je perspektiva u tom pogledu sve neizvesnija. Sve zemlje u regionu su već članice NATO ili su u partnerskom odnosu, uključujući i Srbiju.

Rusija na Balkanu, međutim, ima mnogo veći ekonomski uticaj, tako što se nametnula kao glavni snabdevač energijom. Rusija takođe učestvuje u procesu privatizacije preko kapitala koji nije transparentan. Ruski cilj na Balkanu je u početku bio sprečavanje širenja NATO na Balkan u čemu nije uspela. Ostala je još Srbija koja se opire punom članstvu. Rusija otvoreno podržava takav stav.

Bilo je očekivanja da bi Rusija mogla imati konstruktivniju ulogu na Kosovo, kao što je, na primer, bivši ruski diplomata Oleg Levitan isticao da je “kosovska kriza pokazala da je vredno pokušati imati Rusiju na svojoj strani sve dok je to moguće i da ruska nepopustljivost može biti premošćena kroz zapadnu istrajnost. Ono što se obično smatra ruskom principijelnom pozicijom je ponekad više rezultat inercije i nekompetencije. Ponekad ne bi bilo teško ubediti moskovske političare, još uvek bazično oportunističke i bez jasne vizije o vlastitim interesima, da se ponašaju konstruktivnije”.²³⁹

²³⁹ Oleg Levitan, „Inside Moscow’s Kosovo Muddle”, *Survival*, vol. 42, no. 1, Spring 2000, pp. 130–140.

Rusija i Balkan nakon 11. septembra 2001.

Događaji od 11. septembra 2001. su ubrzali proces sazrevanja ruskog političkog rukovodstva, a njen značaj kao spoljnopolitičkog partnera SAD povratio joj je samopouzdanje, posebno u regionu Centralne Azije gde je Rusija očuvala suštinske mogućnosti, uticaj i veze.

Geopolitički cilj Rusije u Centralnoj Aziji je prevashodno skoncentrisan na stvaranje tampona bezbednosti, koji bi štitio njen jug od islamskog radikalizma. Rusija je tokom novog rata u Avganistanu otkrila da SAD kao saveznik može postati u XXI veku efikasn instrument za rešavanje zadataka njene nacionalne bezbednosti. Ovaj novi pristup mogao bi krucijalno izmeniti geopolitičko mišljenje ruske političke klase, ali to ne znači da je ona sasvim odbacila sumnju u to "do kog stepena treba podržavati Ameriku".²⁴⁰

Dolaskom V. Putina na vlast, Rusija na međunarodnom planu iznova teži ka ulozi globalne sile i stoga pokazuje svoju snagu. Promene u ruskoj spoljnoj politici sve više dolaze do izražaja otkad je predsednik Vladimir Putin održao programski govor u Minhenu februara 2007. godine, u kome je oštro kritikovao unilateralnu politiku SAD i najavio ruski povratak na međunarodnu scenu. Od tada Rusija stalno demonstrira svoju moć, blokirajući, odnosno zahtevajući veći udeo u svetskoj moći. Kada je reč o Balkanu, ta njena uloga došla je do izražaja povodom donošenja odluke o konačnom statusu Kosova u Savetu bezbednosti. Visoke cene nafte i gasa, kao i globalna slabost Amerike zbog pogrešne avanture u Iraku i uzlet Kine i Indije očigledno su otvorili prostor za Moskvu da menja svoju spoljnu politiku. Međutim, u suštini ostala je na snazi fundamentalna orijentacija ruske strategije: otvaranje prema Zapadu. Demonstriranje nove moći u spoljnoj politici ipak je dovelo i do promene u strategiji Rusije. Putin je kroz ponovnu centralizaciju vlasti, uspeo da konsoliduje Rusiju i povrati svoju globalnu poziciju. No, budućnost Rusije biće određena time hoće li uspeti u iscrpnoj modernizaciji svoje ekonomije, koja se danas uglavnom oslanja na izvoz nafte i gasa i na ostale prirodne resurse.

U konsolidaciji Rusije kao globalne sile, Putin je vešto koristio i nedovršeni proces raspada Jugoslavije. Zanimljivo je da je Rusija, uprkos

²⁴⁰ Dr Andrej Piontkovski: „Rusija na raskršću istorije“, Međunarodna politika br. 115, Beograd, januar-mart 2002.

deklarisanom interesu za opstanak SRJ, veoma brzo prihvatila nezavisnu Crnu Goru. Osim toga, ona je izvršila uticaj i na Vojislava Koštunicu²⁴¹ da prizna Crnu Goru. U tom smislu je nezavisnost Kosova dobra ilustracija za to. Kada je reč o Kosovu, Rusija koristi situaciju da u budućnosti i sama određuje meru za slične situacije u svom susedstvu. Ruska vojna intervencija u Gruziji u leto 2008. godine očigledno pokazuje da će Rusija praviti analogiju sa Kosovom. Rusija je, naime, blokirala donošenje nove rezolucije Saveta bezbednosti koja bi zamenila Rezoluciju 1244. i time uz punu međunarodnu podršku Kosovo steklo nezavisnost. Blokiranje nove rezolucije SB podstaklo je nadanja u Srbiji da će Rusija do kraja odigrati ulogu zaštitnika Srbije. Međutim, nakon priznavanja separatističkih regiona Abhazije i Južne Osetije može se dogoditi da Rusija relativizuje „zaštitničku ulogu“ prema Srbiji. Bez obzira na to, Beograd i dalje u svim projekcijama u pogledu budućnosti Kosova, vidi ulogu Rusije kao ključnu, pre svega oko njegove podele. Da je podela Kosova aktuelna svedoči i nedavni intervju ruskog ambasadora u Beogradu Aleksandra Vasiljeviča Konuzina, koji je *Danasu* rekao da nema podele Kosova, sem ukoliko „Beograd i Priština tokom direktnih pregovora odluče drugačije“. U tom slučaju „mi smo spremni da to razmatramo“.²⁴²

Jedan deo srpske elite, posebno one vezane za velikodržavni projekt, poput, na primer, Veselina Đuretića, istoričara, otvoreno govori o potrebi „bezrezervnog vezivanja Srbije za Rusiju“ i inastaliranju ruskih vojnih baza u Srbiji. Veselin Djuretić smatra da bi instaliranje ruskih vojnih baza u Srbiji (na Kopaoniku) bio važan balans američkom Bondstilu. On takođe smatra da Srpska skupština na Kosovu treba da zatraži od Rusije da se ostvari vojni dogovor iz 1999. godine, te da se umesto predviđenih srpskih vojnika na Kosovu instaliraju ruske vojne snage (oko 10.000) i to u enklavama koje su bile u srpskim rukama pre NATO agresije.²⁴³

Kao predsednik SRJ, a potom kao premijer Srbije u dva mandata, Vojislav Koštunica je vodio politiku vezivanja za Rusiju, što je došlo do izražaja posebno tokom 2006. godine kada je i javno izneta teza o neutralnosti Srbije sa osloncem na Rusiju. Tada dolazi i do njegovog napuštanja strategije o približavanju Srbije EU, što se završilo odbijanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) sa EU decembra 2007. godine. Za takvu odluku

²⁴¹ Vojislav Koštunica je priznao Crnu Goru tek nakon posete Moskvi.

²⁴² *Danas*, 5–6. juli 2008.

²⁴³ *Glas javnosti*, 7. juli 2008.

kao argument mu je poslužilo uslovljavanje EU punom saradnjom Srbije sa Haškim tribunalom. To se poklapalo sa ruskim povratkom na međunarodnu scenu kao važne energetske sile u čemu je Srbija bila tek, u datom trenutku, važan adut.

No, čini se da je Vojislav Koštunica bio nerealističan u oslanjanju na Rusiju, odnosno da je procena Beograda ponovo bila preterana. Tako je, na primer, paljenje zapadnih ambasada u Beogradu povodom nezavisnosti Kosova (kao izraz hinjenja nezadovoljstva) bilo neprihvatljivo i za samu Rusiju. U tom kratkom intervalu Rusija je uspela da izdejstvuje veoma povoljan sporazum o kupovini NIS i navodnom prolasku gasovoda kroz Srbiju. Za sada, jedino strateško nasleđe Vojislava Koštunice je energetski sporazum sa Rusijom što dugoročno, ukoliko sporazum bude realizovan kako je dogovoren, svaku srbijansku vladu stavlja u podređeni položaj.

Ulaskom Srbije u *Partnerstvo za mir*, kao i potpisivanjem SSP sa EU, stvoreni su uslovi i politički kontekst koji dugoročno ceo Balkan stavlja pod isti bezbednosni kišobran, tj. evroatlantske integracije. Poslednjih 20 godina obeleženo je procesima koji poništavaju sporazum sa Jalte kojim je Balkan bio podeljen na dve uticajne sfere. Tako je Balkan, kao region, po prvi put u istoriji u nedmetanju velikih sila u geostrateškom smislu na istoj strani, čime je njegova dugoročna perspektiva usmerena na demokratizaciju i suštinsko ugrađivanje u evropske institucije.

Imajući u vidu činjenicu da u Srbiji još uvek postoji jak proruski blok za očekivati je da u narednom periodu, naročito posle ruske invazije na Gruziju, Srbija i dalje ostane činilac potencijalne destabilizacije na Balkanu i u Evropi. Rusija je sada na pragu stvaranja fronta svih snaga, opoziciono ili neprijateljski raspoloženih prema SAD – pa će ponuda srpskim nacionalistima da se u to uključe usporiti proces približavanja Srbije EU. Pri tome nije bitno koliko će Moskva uspeti u svojim širim nastojanjima, važno je to što Srbija svoje podaništvo može platiti daljom izolacijom.

U narednih nekoliko godina, Rusija će sigurno blisko sarađivati sa EU, ali će, takođe, kako ističe Joška Fišer, predstavljati i rizik od povećanog upada u evropske poslove. On smatra da je pravi odgovor na ove rizike ujedinjena, jaka Evropa. Jer, u stvari, jaka i ujedinjena Evropa će, takođe, značajno doprineti održivoj modernizaciji Rusije. Slaba i podeljena Evropa dovodiće Rusiju u iskušenje da sledi opasne puteve u svojoj budućnosti.²⁴⁴

²⁴⁴ Joška Fišer, „Budućnost Rusije i Zapada“, Danas, 31. avgust 2007.

Ovakav razvoj situacije na širem međunarodnom planu daje rusko-srpskim odnosima sasvim drugu dimenziju i u tom smislu Srbija tek treba da se suoči i raskrsti sa još jednom iluzijom – o ruskom posebnom interesu za Srbiju. To ne znači da Rusija neće ostvarivati svoj interes na Balkanu prateći dinamiku razvoja odnosa u regionu i Evropi i prilagođavajući tome i način i formu.

Kinesko

“osvajanje“ sveta

“Stvari će potrajati. Diktatura ne vlada samo na nacionalnom planu. Ona je i u obiteljskoj strukturi, u čemu i treba tražiti korijene strašnog kineskog autoritarizma. Djeca u Kini odrastaju u potpunom nedostatku slobode i ravnopravnosti... Trebat će ideje demokracije usidriti u psihi ljudi... Pokret za demokratizaciju Kine mora biti pokret za individualno oslobođenje... Promjena vlasti ne bi bila dovoljna”.

Ovaj citat studentkinje Čai Ling (Chai Ling)²⁴⁵ Latinka Perović je u uvodu svoje knjige “Zatvaranje kruga: ishod političkog rascepa u SKJ 1971/72” (“Svjetlost”, Sarajevo 1991), uzela kao jednu od ilustracija sopstvene analize društvenih tokova u XX veku. Fokusrana u prvom redu na (zlo)upotrebu socijalističke ideologije, jedne od dominantnih globalnih ideologija prošlog stoleća, u patrijarhalnim društvima, ova analiza i sada ima aktuelnu rezonancu. Bez obzira na dramatične promene koje su se u poslednje dve decenije odigrale u svetu, pogotovo na ogromnom prostoru između Pacifika na istoku i Atlantika na zapadu.

²⁴⁵ Kao u to vreme stalni dopisnik iz kineske prestonice, pratila sam svakodnevni studentske demonstracije na Tijenanmenu i njihov krvavi rasplet. Tom sam se prilikom upoznala sa Čai Ling, tada 22-godišnjom studentkinjom psihologije, koja je među vođama studentskog bunta bila jedina devojka. Neka od njenih tadašnjih neposrednih svedočenja i ispovesti objavila sam te godine u zagrebačkom “Vjesniku”.

U odsudnim trenucima, Čai Ling je bila “komandant odbrane Tijenanmena”, i u zoru 4. juna 1989. godine uspjela je da napusti centralni gradski trg. Na poternici koju su pekinške vlasti početkom juna 1989. godine objavile za 21 studentskim liderom, Čai je bila na četvrtom mestu; uspjela je da pobjegne i iz zemlje, a 1990. godine bila je nominovana za Nobelovu nagradu za mir.

Čai Ling, jedna od najistaknutijih vođa studentskog demokratskog pokreta u kineskoj prestonici, krvavo ugušenog 4. juna 1989. godine i sada živi u egzilu. Promene o kojima je ona tada sanjala još nisu stigle u Kinu. Ali, dogodile su se neke druge koje su Kinu učinile globalnim fenomenom našeg doba. To prvenstveno važi za njenu rastuću ekonomska moć bez prese-
dana u savremenom svetu iz koje sledi i njen sve veći uticaj na planetarne tokove.²⁴⁶

Tog proleća pre gotovo dve decenije nije izgledalo tako. Bez obzira na to što je, pokazalo se kasnije, kinesko demokratsko gibanje poput neuspele, pod tenkovskim gusenicama ugušene prethodnice, najavilo slom čitavog ideološkog poretka kome (je) i Kina pripada(le). U samo nekoliko meseci, te iste 1989. godine raspao se nekadašnji istočni blok, srušen je Berlinski zid, a nepune dve godine kasnije i Sovjetski Savez – simbol poraženog društvenog projekta prestao je da postoji kao država.

U to vreme šokantno ubrzanje istorije, zapravo je bila kulminacija dugotrajne krize sistema kojom su se i na teorijskoj i na praktičnoj ravni podjednako bavili i filozofi i političari. Posustajanje državnog socijalizma kao društvenog modela postajalo je sve izrazitije, a potraga za načinom da se izađe iz krize sve intenzivnija.

Tome su posebni impuls davali ubrzani procesi u Kremlju gde su, nakon smrti Leonida Brežnjeva jedan za drugim otišli Konstantin Černjenko i Jurij Andropov, da bi 1986. godine kormilo preuzeo Mihail Gorbačov. Predstavljajući se i zemlji i svetu kao lider novog kova, Gorbačov je sa “glasnošću” i “perestrojkom” ubrzano sticao svetsku popularnost, potvrđujući, u to vreme dosta rašireno verovanje da je reforma socijalističkog sistema moguća. Znatno opreznije i tiše to je tvrdila i Kina gde su unutrašnje reforme na ekonomskom planu i naglašeno otvaranje prema svetu počele gotovo deceniju ranije.

²⁴⁶ “Prihvatanje parlamentarnih institucija po ugledu na zapadne pokazalo se besmislenim ne zato što Kina nije bila ‘sazrela’ za liberalnu demokratiju, već zato što su preuzete institucije bile suštinski strane kineskim tradicijama. Slobodno preduzetništvo i liberalna demokratija svojstveni su zapadnim nacijama. Verovati da sva društva obavezno moraju da prođu iste etape razvoja čiji je model, jednom za svagda, dao Zapad, značilo bi ne priznavati raznolikosti osobenog karaktera razvoja civilizacija”, piše u svojoj studiji “Kineski svet”, Clio, 2007, str. 580, francuski sinolog Žak Žerne. Iako se ta njegova ocena odnosi na drugi period moderne kineske istorije, kraj XIX i početak XX veka, to svakako važi i za kasnije periode, ne samo kineskog, već i za razvoj drugih dalekoistočnih zemalja i civilizacija.

Poput kineskih studenata i veoma uticajni deo kineskog partijskog i državnog rukovodstva smatrao je da je za ubrzanje procesa reformi neophodno popustiti dogmatske partijske stege u političkom i javnom životu, obezbediti smeliju i kritičniju raspravu o ključnim društvenim temama, zaseći u sveprisutnu korupciju... Ličnost koja je to u najužem rukovodstvu to personalizovala bio je Hu Jaobang, čija je iznenadna smrt od srčanog udara 15. aprila 1989. godine bila grudva koja je zakotrljala studentsku, tijenanmensku lavinu. Studentski protesti koji su trajali bezmalo dve meseca bili su u suštini, javna manifestacija duboke unutrašnje nesloge i zakulisne brobe za prevlast između uslovno, liberalnije i, bezuslovno dogmatsko-konzervativne struje u najvišem rukovodstvu kineske države i partije. Sudbonosnu presudu, koja je podrazumevala vojnu intervenciju u kineskoj prestonici, doneo je arhitekta kineskih reformi, najuticajniji "među jednakima" u državnom vrhu – Deng Hsijaoping.

Dengov život, politička i državnička karijera svojevrsna su metafora kineskih posrtanja tokom XX veka. Sa uticajnih funkcija smenjivan je tri puta, tokom "kulturne revolucije" bio je ponižavajuće degradiran, studenti su 1989. godine razbijali flašice ("deng" na kineskom znači i bočica), tražeći njegov odlazak sa scene. Deng Hsijaoping se uvek vraćao, a 1989. godine i ostao na vlasti dovoljno dugo (umro je 1997), da Kinu povede putem nezamislivog preporoda. Iako nikada javno nije odbacio komunističku ideologiju sa kojom se sreo početkom prošlog stoleća u Francuskoj, Deng Hsijaoping je pri kraju života odlučio da tom dogmatskom ljušturom prekrije kinesku tradiciju i njoj svojstven sistem vrednosti. To u prvom redu znači društvenu stabilnost i jedinstvo zemlje; garant i jednog i drugog je jaka (i takođe stabilna) centralna vlast. U dramatičnim tijenanmenskim trenucima koji su, zbog brutalnosti intervencije protiv nenasilnih studenata, šokirali ceo svet, Deng je rizikovao mnogo. Sa njegove tačke gledišta, njegova je odluka bila vredna rizika: ne samo da je politički preživeo, već mu je, svemu uprkos, pošlo za rukom da zaštititi viziju koju je za budućnost svoje zemlje imao upravo on sam: Kina je dobila i bespogovorni autoritet centralne vlasti i stabilno okruženje za ekonomski razmah.²⁴⁷

²⁴⁷ ... "Razgovarala sam sa studentima i pričala im staru priču. To je priča koju su svi znali: "Bilo nekad milijardu i stotinu milijuna mrava koji su živjeli na vrhu planine, jednog dana planina se zapalila. Da bi preživjeli, mravi su morali sići dolje. Sklupčali su se zajedno u veliku loptu i otkotrljali niz planinu. Mravi s vanjske strane su stradali. Ali životi mnogo

Traumatična istorija

Kao jedna od najstarijih civilizacija, Kini je imala periode koji se mogu brojati milenijumima, postojanog i uspešnog razvoja. Ironijom istorije "izgubila je" samo nepuna dva stoleća – što se pokazalo dovoljnim za gotovo beznačajno potiskivanje na marginu aktuelnih planetarnih tokova.

U period industrijske revolucije u Evropi, Kina ulazi još uvek kao feudalna, ekonomski zaostala i politički razdrobljena zemlja. Na dvoru je poslednja kineska carska dinastija Ćin, a zemljom upravljaju, u skladu sa konfučijanskom tradicijom visoki državni činovnici – mandarin. Industrijski rastuće zemlje Evrope, kojima se pridružuju Japan i carska Rusija Kinu vide kao lak plen. Od 1840. godine (Opijumski ratovi) do kraja XX veka Kina je izgubila bezbroj ratova i mnogo od državnog (i teritorijalnog) suvereniteta nad regionima, lukama i gradovima. Još uvek feudalna privreda, oslonjena na poljoprivredu, teško podnosi teret stalnih ratova i plaćanja ratnih odšteta nakon njih. Osećaj poniženja sa kojim kineska elita toga vremna doživljava u odnosima sa superiornim i arogantnim došljacima sa svih strana, od Britanije na zapadu do Japana na istoku, značajno blokira proces unutrašnje modernizacije i priključivanje industrijskoj revoluciji.

Događaji u prvim decenijama XX veka nisu doprineli unutrašnjoj stabilizaciji zemlje. Naprotiv. Nakon proglašenja republike (poslednji kineski car Pu Ji, imao je 6 godina kada je odstranjen sa trona) na čijem je čelu u prvo vreme bio dr Sun Jat Sen brzo se pokazalo da je njen vođa preslaba ličnost u odnosu na izazove pred kojima su i on i Kina stajali. Strane sile su i dalje uživale svoja prethodnim ratovima stečena prava, dok su unutrašnju dinamiku određivali stalni sukobi lokalnih (para)vojski i njihovih komandanata ("vorlordova"), što je permanentno trošilo kineske društvene i ekonomske potencijale. U uslovima takve nestabilnosti profilišu se dve političke opcije – nacionalistička, Kuomintang i uslovno, internacionalistička, Komunistička partija. Nakon početne saradnje dva pokreta, u Šangaju 1927. godine vođa Kuomintanga Čang Kajšek izvodi pokolj komunista i taj brutalni čin ih

.....

većeg broja su spašeni".

"Vjesnik", 18. lipnja 1989, "Potresna priča Chai Ling".

Ova priča o trdicialnom kultu (samo)žrtvovanja za opšte dobro koji i u Kini ima svoje poklonike, sa sadašnje vremenske distance, mogla bi da bude metafora sa kojom bi se složili i Čai Ling i Deng Hsjaoping.

zauvek razdvaja (iako su kuomintangovci i komunisti povremeno sarađivali u borbi protiv japanskog okupatora, u periodu od 1937. do 1945. godine). Tada započeti građanski rat potrajao je još četiri godine nakon Drugog svetskog rata, a iz njega su nakon dve decenije kao pobednici izašli komunisti, predvođeni Mao Cetungom, koji je 1. oktobra 1949. godine na pekinškom Tijenanmenu proglasio (komunističku) Narodnu Republiku Kinu. Na njihovoj strani su tokom dve duge, iscrpljujuće decenije stajale pretežno, beskrupulozno eksploatisane i beznadežno osiromašene mase seoskog stanovništva.

Vođa nacionalista Čang Kajšek se sa svojim trupama povukao na Tajvan (tada Formoza) i tamo osnovao Republiku Kinu. Obe strane su takođe imale i svoje međunarodne saveznike i pomagače: Kuomintang, u prvom redu Ameriku, a komunisti Sovjetski Savez. Dok je Amerika sve do sada ostala trajni prijatelj Tajvana, Mao Cetung je relativno brzo raskinuo i sa Staljinom i sa Sovjetskim Savezom. Ubrzo potom i sa ostalim zemljama istočnog bloka, što je Kinu odvelo u potpunu izolaciju.

Revolucionarna harizma Mao Cetunga iz koje je crpio neupitni vlastodržački autoritet, potrajala je sve do njegove smrti 1976. godine. Svojim naslednicima Mao je, međutim, ostavio ne samo izolovanu, već i iznutra haotičnu, iscrpljenu i gotovo urušenu zemlju. Dok su mladi pripadnici "crvene garde" sa crvenim knjižicama Maovih citata marširali ulicama kineskih gradova, na njima su, prema svedočenjima retkih stranih posetilaca, ljudi umirali od gladi.

Nakon razlaza sa Sovjetskim Savezom, do kada je sledila sovjetski model, Kina je po zamisli Mao Cetunga krenula sopstvenim putem koji, pokazalo se, nije vodio nikuda. Najpre sa "Velikim skokom napred", a potom sa "kulturnom revolucijom", koja je potrajala celu deceniju i koju je predvodila Maova supruga Čijan Čing sa svojim pomagačima (poznati kao "četvoročlana banda", nakon Maove smrti uhapšeni su i osuđeni na dugogodišnje vremenske kazne), Kina je uistinu bila na ivici ekonomskog i društvenog kolapsa. Nacionalizacija i kolektivizacija, potpuno ukidanje privatnog vlasništva čak i nad predmetima za svakodnevnu upotrebu, život organizovan u seoskim komunama, degradacija intelektualaca i masovni progoni neistomišljenika, obeležili su ovo vreme kojeg u Kini niko ne želi da se seća.

Početak reformi i otvaranja

Razlaz sa Maovom visokoideologizovanom politikom kojoj su u središtu bili "klasna borba" i "mase" (koje su, po njemu, "jedini pravi tvorci istorije"), usledio je dosta brzo nakon njegove smrti. Kada je njegovo telo položeno u mauzolej (na prvu godišnjicu njegove smrti), sagrađenom na Tijenanmenu, gde i danas počiva, novo rukovodstvo države i partije kreće novim, neizvesnim putem. Oprezno traži izlaz iz duboke društvene i ekonomske krize i, poput Maoa nekad, oslonac traži u seoskom stanovništvu.

Iako nikad formalno nije bio čovek broj jedan u kineskoj državno-partijskoj hijerarhiji (šef partije, ili države), autor i arhitekta kineskog zaokreta bio je Deng Hsijaoping. Njegova harizma, za razliku od Maove koja je proizlazila iz (revolucionarne) "ideje", njegova se temeljila na "praksi", upornom i strpljivom radu koji proizvodi – konkretan rezultat. Iako je svoju najpoznatiju rečenicu, da "nije važno da li je mačka crna ili bela – važno je da lovi miševe", izgovorio još 1961. godine (po nekima, i ona je izrečena izvan ideološkog konteksta), našao se u prilici da je pragmatično sprovede u delo gotovo tek pune dve decenije kasnije. U previranjima unutar rukovodstva nakon Maove smrti, uspeo je da na ključne položaje dovede ljude koji su činili sretnu kombinaciju revolucionarnog i životnog iskustva. Najistaknutiji među njima, poput Hu Jaobanga, generalnog sekretara Partije, ili Džao Cijanga, premijera, u vreme "kulturne revolucije" delili su sličnu sudbinu progonjenih, degradiranih i javno ponižavanih, poput samog Denga.

Politika "reformi i otvaranja Kine prema svetu" proklamovana je na jednoj sednici Centralnog komiteta KP Kine ujesen 1978. godine. Ona je praktično, samo verifikovala i konceptijski razradila odluke usvojene na partijskom kongresu godinu dana ranije. Početak je bio skroman, ali dalekosežan. Revolucionarna Kina je nacionalizovala svu zemlju i seljaci su je obrađivali kolektivno, namirujući potrebe uglavnom u prirodnoj razmeni. Reformatori su odlučili da počnu sa primenom novog modela: seljacima je ponuđeno da obradive površine uzmu u zakup, i da, nakon što podmire sopstvene potrebe, sa viškom slobodno raspolažu, odnosno da ga prodaju na pijaci. Za samo nekoliko godina, to je preporodilo kinesku poljoprivredu, osnovnu privrednu granu, a zemlja se uspešno odmakla od gladi. Agrarna dinamika pogodovala je i promenama u gradovima, odnosno u industriji, trgovini, i drugim privrednim granama. Znatno nekonvencionalnije od

drugih socijalističkih zemalja toga vremena (krajem sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka), Kina je smelije išla u privatizaciju industrijske proizvodnje, naročito kada je reč o osnivanju novih proizvodnih pogona i fabrika, najpre za preradu poljoprivrednih, potom i za druge proizvode široke potrošnje. Ta svojevrsna liberalizacija važila je pogotovo za privlačenje stranog kapitala. U četiri primorska regiona i 14 gradova otvorene su specijalne ekonomske zone za strane investitore, koje će brzo prerasti u široko prihvaćeni model uzajamno veoma profitabilne saradnje. Reformski impulsi nailazili su na plodno tle u širokom spektru privrednih subjekata, što je kinesku ekonomsku lokomotivu sve brže i brže vuklo napred: već u prvoj deceniji ukupni društveni bruto proizvod je udvostručen, što je bio neverovatan podvig, pogotovo u poređenju sa znatno razvijenijim zemljama, poput, na primer, Japana.

Početnom usponu (kao uostalom i potonjem) Kina u znatnoj meri duuguje i drugom važnom Dengovom opredeljenju – da Kinu vrati u svet i svet u Kinu.

Potencijal ogromnog kineskog tržišta, jeftina radna snaga, poreske olakšice i druge pogodnosti ohrabrile su strani kapital koji je počeo da pritiche sa svih strana. Iako u početku pretežno od kineske dijaspore, ta se investiciona lepeza brzo širila i na druge zainteresovane. Osim kapitala, kroz formu zajedničkih ulaganja u proizvodne pogone i fabrike, što je najčešće bio oblik međusobne saradnje, Kina je najkraćim i najbržim putem počela da nadoknađuje istorijsku zaostalost za tehničko-tehnološkim dostignućima modernog doba, kao i da na isti način stiče moderna upravljačka znanja i veštine.

Privremeni zastoj

A, onda se dogodio Tijenamen. Bez obzira na protok vremena i potonji razvoj događaja, oružano slamanje nenasilnog studentskog pokreta ostaje jedna od najtraumatičnijih tačaka kineskog modernizatorskog poduhvata. U to vreme i jedno od najvećih iskušenja njegovog inspiratora i organizatora Deng Hsijaopinga. Osim odluke da u Peking pozove vojsku i generalima prepušti "čišćenje" centralnog prestoničkog trga, na Dengu je bilo i da donese dalekosežnu političku odluku: da sa partijskog kormila smeni Džao Cijanga, drugog preostalog (posle smenjivanja i smrti Hu Jaobanga) najvernijeg pratioca i realizatora reformskog zaokreta.

Kinezi koji su sa iskrenim simpatijama bili na strani sopstvene mladosti, vrlo su brzo shvatili i poruku koju im je rukovodstvo brutalno poslalo i nakon samo nekoliko mučnih dana prestali su da pružaju otpor vlasti. Svet, koji se praktično, prvi put u istoriji počeo navikavati na "drugačiju" Kinu kao na sopstveni deo, bio je u šoku. Burnim verbalnim reakcijama državni-ka od Evrope do Amerike sledile su (ograničene) ekonomske sankcije i Kina se ponovo našla na ivici izolacije. Činilo se, u tom trenutku, da je sve bilo na kocki: teško stečena međunarodna reputacija, reforme, deklarativno izjašnjavanje za demokratizaciju i vladavinu prava, kritičnost prema sopstvenim zabludama iz prošlosti...

Težina svih tih neizvesnosti našla se na plećima Deng Hsijaopinga, sa kojima je verovatno i on računao odmeravajući potencijalne gubitke i dobitke. Zalaganje dela rukovodstva za smelije reforme političkog sistema i "unutrašnjeg otvaranja", on je procenjivao kao potencijalnu opasnost od društvene destabilizacije Kine i povratka u neka prošla vremena destruktivne razjedinjenosti zemlje. Stoga se priklonio konzervativcima u rukovodstvu, koji su mu zajedno sa vojskom, u Kini, tradicionalno uticajnim faktorom garantovali i "stabilnost" i "jedinstvo". A u odnosima sa svetom, sve je prepustio vremenu. Koje se upravo te 1989. godine dramatično ubrzavalo padom komunizma u Evropi, rušenjem Berlinskog zida i novom, probuđenom nadom u nepodeljeni svet. Evropska dinamika fokus svetske pažnje pomerila je sa kineske unutrašnje drame na zapad.

Ponovni uzlet

Nakon što je, uglavnom ćutke, zatvorena kao školjka, istrpela sve kritike koje su joj krajem osamdesetih i početkom devedesetih upućene zbog sirovosti i nepredvidivosti, Kina je pokazala da je bila iskrena kada je tvrdila da će ostati lojalna prethodnim opredeljenjima – reformama i otvorenosti prema svetu. Nijedan ekonomski potez nije opozvan, ugovor poništen, ili investicija otkazana. Štiteći sopstveni projekat moderne, uspešne i razvijene Kine, Deng je, izgleda, već tada bio svestan relativnosti ideologije koja je tako dramatično obeležila i Kinu i celi svet u XX veku. U poslednjem značajnom obraćanju javnosti, govorom koga je na jugu zemlje održao 1992. godine, štiteći modernizatorski poduhvat koga je inicirao, obavezao je svoje naslednike na odanost univerzalnim, hiljadama godina dokazivanim pokretanjima ekonomske uspešnosti – tržištu, zakonu vrednosti, privatnoj svojini i profitu. Jednom reči, pragmatizmu, odnosno, konkretnom rezultatu kao jedinom merilu svakog uspeha. Istorijski gledano i to je deo kineske tradicije.

Od tada Kina ne prestaje da izaziva i istovremeno, fascinira svet. U istoriji čovečanstva do sada nije zabeležen takav preobražaj, na tolikom prostoru i sa tolikim brojem stanovništva. Društveni bruto proizvod milijardu i 300 miliona Kineza premašio je 3000 milijardi dolara i već treću deceniju raste po godišnjoj stopi od 10 posto, što je nezabeležen slučaj u svetskoj ekonomiji; devizne rezerve zemlje su iznad 1500 milijardi dolara i rastu za dodatnih 20 milijardi svakog meseca; kineski proizvodi osvojili su tržišta širom planete i već sada je Kina na korak od Nemačke koja je najveći svetski izvoznik dobara; već je nekoliko godina po snazi četvrta privreda na svetu, ali je na korak od toga da prestigne i Japan i postane treća; takođe je i najveće planetarno gradilište na kome bukvalno svakodnevno niču čitavi novi gradovi, aerodromi, luke, autoputevi, železničke pruge... Peking, Šangaj, Tjen-djin, Guangđžou, Šenžen... postaju svetske trgovinske i finansijske metropole prvog reda; godišnje se u Kinu iz sveta sliva između 70 i 80 milijardi dolara neposrednih investicija, sa njima i nove tehnologije, znanje i menadžment. Oslobođeni kineski potencijali u globalizovanom svetu multiplikuju se neverovatnom brzinom, sledeći sopstvenu unutrašnju logiku.

U kineski ekonomski preporod bez presedana, ugrađen je i jedan fenomen. Nacija tradicionalnih inovatora kojoj svet duguje nebrojeno mnogo pronalazaka, od baruta, papira, štampe, kompasa... aktuelni uspon bazirala

je prvenstveno na – kopiranju. I u tome su se Kinezi pokazali istinskim majstorima: nema tog proizvoda na svetu od koga ne mogu da naprave "originalnu verziju" i to već godinama uspešno rade, po principu – apsolutno je isto, samo je mnogo jeftinije. U odnosima sa strancima to često dovodi do problema.²⁴⁸ Kina je često na meti kritika zbog ekonomske špijunaže, povreda autorskih prava, na svetskim tržištima je mnogo kineskih proizvoda lošeg kvaliteta.

Međutim, poslednjih godina i to se u značajnoj meri menja. I samoj Kini je stalo da u globalnom svetu bude ravnopravni, ako ne i prestižni takmac i u inovativnosti. Osim što se na univerzitetima širom sveta školuje na hiljade mladih koji, po povratku u zemlju, nastavljaju sa naučno-istraživačkim radom (prema podacima kineskog ministarstva za nauku i tehnologiju u proteklih deset godina u zemlju se vratilo 20.000 istaknutih istraživača), u nauku se se i u zemlji ulaže sve više, otvaraju se istraživačke laboratorije i naučni centri. Takođe, i domaće zakonodavstvo se prilagođava zahtevima

²⁴⁸ Kao apsolutni svetski rekorderi u kopiranju koje ne podrazumeva samo proizvode široke potrošnje, krađu i prekrađu autorskih prava, jeftine kopije muzičkih i filmskih kaseti i CD-ova, Kinezi su često u velikim problemima sa stranim partnerima. Evo jedne veoma ilustrativnog, istovremeno i veoma karakterističnog istinitog (nemačkog iskustva):
..."Kada mu je 2003. godine veliki kineski koncern u stopostotnom državnom vlasništvu ponudio posao u Kini, u kome bi svoje mašine proizvodio u blizini Pekinga u preduzeću sa zajedničkim kapitalom, Fic (Eginhard Fic, glavni menadžer grupe Fitz iz Hanovera) je pomislio da je dobio posao života. Jeftinom zajedničkom proizvodnjom u Kini, zajedno ćemo pokoriti svet, govorili su kineski partneri. U istoj godini, potpisan je ugovor, a u januaru 2004. počela je proizvodnja u ogromnoj industrijskoj oblasti glavnog grada. Posle dva meseca, Fic se čudio što u pogonu stalno sreće nove saradnike. Pošto je Nemačkan tipičan primer šefa koji je sam sebe stvorio, i koji zbog toga samo sebi veruje, objavio je posle sastanka sa saradnicima da ide na put, kući. U stvari, iznajmio je automobil, uzeo durbin u ruke i iz zasede, nedaleko od proizvodne hale, posmatrao šta se događa. Oko podneva preistigao je autobus iz koga je izašlo osam Kineza i odmah ušlo u halu, a potom je iz hale izašlo drugih osam i ušlo u autobus. Autobus se okrenuo i nastavio u suprotnom smeru. Fic je svojim automobilom krenuo za autobusom i vozeći iza njega stigao do mesta udaljenog deset kilometara, gde je autobus stao pred industrijskom halom. Fic nije mogao verovati svojim očima. Hala je bila potpuno ista kao ona u kojoj je sa kineskim partnerima proizvodio specijalne mašine. Kad je osam Kineza ušlo u halu, Fic se provukao kroz jedna nezaključana vrata ušao unutra i na svoje zaprepašćenje video je ogromnu prostoriju koja je kao slika u ogledalu odgovarala unutrašnjosti njegove hale. Raspored alatki i opreme, pozicija radnika i pomoćnika nisu se ni za dlaku razlikovale od slike koja se mogla videti u njegovoj hali. Bila je to apsolutna kopija. Kineski inženjeri su se menjali radeći pola vremena kod njega, a pola na mestu gde se sad nalazio. Bio je to najbolji način obuke, sticanja i prenošenja znanja..."
New Scientist, "Der Spigel", prema "NIN", 3. aprila 2008.

stranih investitora i poslodavaca, kako bi se izbegli nesporazumi i međusobna trvenja.

Osim toga u svetu sve više prevladava mišljenje da Kina uspehe postiže sopstvenim naporima. U naučnim krugovima se veruje da za 20 godina Kina neće imati potrebe za bilo kakvom pomoći sa Zapada, a u najmanju ruku, ne preko krađe intelektualnih dobara. Uzimajući u obzir broj studenata u samoj Kini i kineskih u inostranstvu i šta sve postižu, može se predvideti da će se iz Evrope gledalo u Kinu da bi se videlo šta ima novo u nauci.²⁴⁹

Kontroverze aktuelnog razvoja

Formalno, Kina se samodeklariše kao socijalistička zemlja. Vlast je skoncentrisana u vrhu Komunističke partije Kine (KPK) koja upravlja golemim, zahuktalim kineskim brodom. Ideološke floskule kojima se i dalje služi, samo su forma koja se čak i ne trudi da prikrije sadržinu kineskog otklona prema tradicionalnim klišeima “proleterskog internacionalizma”. Njeni rukovodioci, koji drže ključne poluge državne vlasti najviše nalikuju uspešnim menadžerima (najviši kineski rukovodioci su pretežno inženjeri po struci) ukupnog društveno-ekonomskog razvoja, globalnog uspona zemlje i istovremeno, suverenim kontrolorima njegovih povremeno vrlo kontroverznih tokova.

Burni ekonomski razvoj kolateralno proizvodi bezbroj problema koji se za sada manje-više uspešno potiskuju, ali potencijalno mogu dovesti do društvene destabilizacije širih razmera. Oko 700 miliona Kineza i dalje živi na selu, gde poljoprivredna proizvodnja nije više atraktivna kao nekad. To je osnovni razlog što mnogo dinamičniji gradovi kao magnet privlače seosku populaciju. Pretpostavlja se da svakog dana oko 20 miliona ljudi luta kineskim gradovima u potrazi za poslom, bez stalnog boravišta i ikakve bezbednosne garancije. Takođe, socijalne razlike i raslojavanje na bogate, dobro stojeće i siromašne su sve dramatičnije.

Kinesko raslojavanje ima i dodatnu regionalnu dimenziju. Ekonomski razvoj skoncentrisan je u istočnom, priobalnom, gusto naseljenom delu zemlje. Centralna, i još više zapadna prostranstva, uglavnom neplodne zemlje

²⁴⁹ Isto.

ne prate "istočnu dinamiku". Takođe, upravo u tim delovima Kine, graničnim sa susednim azijskim zemljama žive nacionalne manjine sa kojima odnosi nisu idilični. Iako generalno, manjine nisu statistički problem, većinski Hani čine 94 posto svih kineskih državljana, manjine, posebno dve među njima, Tibetanci i Ujguri povremeno ozbiljno narušavaju željenu društvenu harmoniju. Šindjang (sa pretežno ujgurskim stanovništvom) i Tibet ogromne su regije koje centralna vlast u Pekingu drži na oku i pod stalnom administrativno-vojno-policijskom paskom, jer njihova želja za većom autonomijom povremeno dovodi do žestokih međusobnih sukoba. Oni su i najčešće povod za oštre kritike Zapada na račun kineske državne politike koja se ne uzdržava od masovnih kršenja ljudskih prava.

U tom korpusu bi se svakako mogla naći, iako stranci zbog toga ne prigovaraju previše, široka skala radnih prava (u kineskim fabrikama uslovi rada su veoma često robovski, plate su 30 do 40 puta manje nego za isti rad u Evropi, na primer, dečji rad se ne sankcioniše); takođe i rigorozna politika kontrole rađanja koja porodice ograničava na jedno dete; konačno, i tradicionalna korupcija koja permanentno nagriza društveno tkivo.

Menjajući sopstvenu zemlju ubrzanim ritmom, Kinezi su promenili i klimu. Među visoke cene plaćene privrednom bumu spada i ozbiljno narušavanje ekološke ravnoteže. Proizvodni pogoni, prljave industrije, pregrađene reke, nekontrolisani otpad, doprineli su devastaciji prirodnog okoliša do te mere da smog lebdi iznad većine kineskih gradova, industrijskih, ali i dobrog dela poljoprivrednih regiona. Po ispuštanju otrovnih gasova u atmosferu (ugljenioksida, u prvom redu), Kina je neslavni svetski rekorder.

Lista unutrašnjih kontroverzi ne može biti kompletna bez davno potisnutih tema o, na primer, nekada sanjanim političkim reformama, slobodi medija, decentralizaciji, vladavini prava, demokratiji.

Te i druge kontradikcije aktuelnog kineskog pohoda na globalni vrh, u nekom kritičnom trenutku mogu se pokazati kao tempirana bomba. Od takve mogućnosti ne strepe samo Kinezi.

Kina i svet

Letnja olimpijada 2008. godine, održana pod motom “jedan svet – jedan san”, donela je ostvarenje bar jednog kineskog sna: da se svetu predstavi na način na koji ona želi da je svet vidi – kao veliku, moćnu i dobronamernu zemlju. Na taj trenutak Kina je strpljivo čekala stolicima.

O međunarodnom poniženju kroz koje je Kina prošla tokom XIX i u prvoj polovini XX veka, bilo je reći i u ovom tekstu. Tome nije došao kraj ni nakon ustanovljenja Narodne Republike Kine 1949. godine. Gotovo da je zaboravljeno da je tada, u svetu već podeljenom linijom hladnog rana, kinesko mesto u Ujedinjenim nacijama zauzimaio Tajvan i – to je potrajalo sve do 1971. godine. Tokom tih godina i Kina je (pod Mao Cetungom) često radila u korist sopstvene štete. Najpre, učestvovala je u Korejskom ratu, u kome je poginulo oko milion kineskih vojnika. Potom je prekid odnosa sa Sovjetskim Savezom, krajem pedesetih godina, “krunisan” kratkotrajnim ratom na graničnoj reci Amur; kratko i veoma neprijatno ratno iskustvo Kina je, početkom sedamdesetih, imala i sa Vijetnamom.

U međuvremenu, Maovi voluntaristički eksperimenti na unutrašnjem planu koji su gotovo uništili kinesku privredu, imali su i spoljnopolitičku dimenziju koja je dovela do potpune samoizolacije zemlje: gotovo pune dve decenije Kina nije imala međusobne odnose niti sa jednom zemljom, osim sa Albanijom, a i sa njom su u jednom trenutku bili prekinuti.

Tek u tom svetlu puni značaj dobija opredeljenje Deng Hsijaopinga koji je nakon Maove smrti, proklamovao i politiku otvaranja Kine prema svetu. Tada veoma dinamizirano diplomatsko delovanje nije bilo vođeno ni ideološkim predznacima, ni ideološkim predrasudama. Iako su odnosi normalizovani sa svim tadašnjim socijalističkim zemljama u Evropi, na kraju i sa Sovjetskim Savezom, intenzivna diplomatska komunikacija imala je planetarnu dimenziju: od najbližih suseda, Japana, Indije, Pakistana... do onih dalekih, u obe Amerike. Svet se u to vreme i sam menjao, pa je uspostavljanju normalne međudržavne komunikacije između Kine i SAD, važnu ulogu imala i dalekoistična orijentacija tadašnjeg američkog predsednika Ričarda Niksona i njegovog agilnog šefa diplomatije Henrija Kisindžera. U tom razdoblju Kina je imala ambiciju da se nametne i kao lider “trećeg sveta”, ali sada, u aktuelnim globalnim geostrateškim previranjima i modeliranju novog svetskog poretka, te ambicije deluju kao prevaziđene.

Iako tradicionalno oprezna, kao zemlja koja ne voli da iko zagleda u njeno dvorište, pa ni ona ne gleda preko tuđe ograde (zvanična verzija ovog opredeljenja su kineski spoljnopolitički principi – “nemešanja u unutrašnje stvari drugih zemalja” i “miroljubiva koegzistencija”), Kina neizbežno postaje deo, i to onaj uticajniji, globalnog sveta. To joj ne samo omogućuje, već na specifičan način i nameće, njena narasla ekonomska i društvena moć.

Aktuelne globalne geostrateške analize i prognoze ne samo da iz njih (više) ne izostavljaju Kinu, nego je kao zemlju koja fenomenološki obeležava početak XXI veka stavljaju među najuticajnije faktore. U eri globalizacije i već fantastično ostvarene planetarne međuzavisnosti Kina je dvostruki izazov: sa jedne strane, bez jeftine kineske robe, ogromnih investicija koje tamo odlaze i predane radne snage svetska ekonomija bi bila u velikim problemima; sa druge strane, kineska glad za naftom i drugim rasursima, čini od nje ne samo ozbiljnog takmaca, nego i (za svetsku ekonomiju) problem sam po sebi.

To, naročito ovo drugo, predstavlja dovoljan razlog za strepnju od kineskog uspona. Iako će Kina po ekonomskoj snazi verovatno već u trećoj deceniji ovog veka prestići amaričku, Amerika će, po matrijalnom blagostanju svojih građana (jer je Kineza višestruko više) zadržati primat. Ali, problem i nije u tome. “Prava pretnja Kine je na drugoj strani, a to je da će Kina destabilizovati svetsku ekonomiju. Deformisaće trgovinu, podstaći će ogromnu finansijsku neravnotežu i izazvaće žestoku konkurenciju u trci za deficitarnim sirovinama”, kaže u nedavno objavljenom tekstu u “Vašingtonu postu”, Robert Dž. Samjuelson.²⁵⁰

Ekonomski pragmatizam kojim se Kina rukovodi, na međunarodnom planu već proizvodi delikatne političke posledice. U jeku unutrašnje krize u Zimbabveu, zbog odbijanja diktatora Roberta Mugabea da prizna rezultate predsedničkih izbora i siđe sa vlasti, Kina je pokušala da mu doturi pošiljku oružja (brod nije stigao na odredište, jer mu druga afrička luka nije odobrila pristajanje). Na udaru još žešćih kritika Peking je i zbog održavanja dobrih odnosa sa Sudanom, bez obzira na humanitarnu katastrofu i genocid koji se sprovodi u Darfuru. Ili, u jesen 2007. godine, kada je mijanmarska vojna hunta brutalno u krvi slomila otpor budističkih sveštenika, mnogi su uzalud očekivali da kinesko rukovodstvo oštrije nastupi protiv hunte. Godinama izolovani Mijanmar takođe, snabdeva Kinu naftom i drugim sirovinama.

²⁵⁰ “The Washington Post”, 20. avgust 2008.

Kinu za sada štiti njena principijelnost formulisana kao “nemešanja u unutrašnje stvari” drugih. I u Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija ona veoma retko, nastupa kao presuditelj u sporovima koji se pred njim vode, pogotovo ako je reč o zemljama i regionima koji nisu u njenom bliskom okruženju. U kreiranju aktuelnog svetskog poretka koji u odnosu na doskorašnji ima potpuno izmenjene prioritete – energetska bezbednost, borba protiv terorizma, zaštita prirodnog okruženja – teško da će još dugo uspevati da ostane na distanci.

*

* *

Verovatno nije preterano reći da je kineski uspon na svetskoj sceni poremetio ustaljeni poredak stvari. Poredak u kome je zapad bio – Zapad, a istok – Istok. Fasciniran i i zastrašen tim velikim obrtom, istovremeno i pun predrasuda zbog nepoznavanja i nerazumevanja te oduvek daleke i zagonetne civilizacije, svet pred ovim fenomenom stoji kao pred najvećim sopstvenim izazovom.

Osim svetu, svojom dinamikom i oslobođenom energijom koja se samoreprodukuje u poslednjih nekoliko decenija, Kina, ponosna i ambiciozna država, burne istorije, je najveće izazove postavila sama sebi.

Odgovore i na jedne i na druge davaće budućnost koja je već počela, tokom koje će se profilisati “novi poredak stvari” na globalnom nivou. U tome će Kina neizbežno, imati markantno mesto.

Biografija

dr LATINKA PEROVIĆ

Rođena 1933. godine u Beloševcu – Kragujevac. Završila Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu (1954) i postdiplomske studije na istom fakultetu (1956). Magistrirala (1965) i doktorirala (1975) na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. U Institutu za istoriju radničkog pokreta, kasnije Institutu za noviju istoriju Srbije, od 1975. do 1998. godine. Glavni i odgovorni urednik časopisa Instituta *Tokovi istorije*. Urednik edicije *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (I–IV: 1994, 1998, 2003, 2006). Urednik Biblioteke *Korijeni*, CID, Podgorica.

Bibliografija

U bibliografiju koja sledi nisu uneti članci, intervjui i reči na promocijama knjiga, koji su objavljeni u raznim listovima i časopisima u državama nastalim posle raspada Jugoslavije, kao ni nekrolozi.

Monografije:

- Pera Todorović, "Rad", Beograd, 1983.
- *Od centralizma do federalizma: KPJ o nacionalnom pitanju*, "Globus", Zagreb, 1984.
- *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*:
- Knj. 1: *Prvi poznavaooci i pristalice socijalističkih učenja u Srbiji*, "Rad", Beograd, 1985.
- Knj. 2: *Ideje i pokret Svetožara Markovića*, "Rad", Beograd, 1985
- Knj. 3: *Doktrina narodnjaštva teorijski okvir srpskog socijalizma*, Službeni list SRJ, Beograd, 1995.
- *Planirana revolucija. Ruski blankizam i jakobinizam*, BIGZ-"Globus", Beograd-Zagreb, 1988.
- *Zatvaranje kruga. Ishod rascepa 1971-1972*, "Svjetlost", Sarajevo, 1991.
- *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Službeni list SRJ, Beograd, 1994.
- *Ljudi, događaji, knjige*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000. (dva izdanja)
- *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006.

II Istorijski izvori (XIX vek):

- Pera Todorović, *Izabrani spisi*:
 - Knj. 1: *Društvo i politika*
 - Knj. 2: *Književnost*, "Rad", Beograd, 1986.
 - Dimitrije Mita Cenić, *Izabrani spisi*, 1-2, "Rad", Beograd, 1988.
-

- Avram Petrović, *Uspomene*, "Dečije novine", Gornji Milanovac, 1988.
- Pera Todorović, *Dnevnik*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990.
- Pera Todorović, *Krvava godina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1991.
- Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872–1891)*. Sa Andrejom Šemjakinom. Službeni list SRJ, Beograd, 1995.
- Pera Todorović, *Ogledalo. Zrake iz prošlosti*, Medicinska knjiga. Medicinske komunikacije, Beograd, 1995.
- Nikola Pašić u Narodnoj skupštini:
- Knj. 1: *U opoziciji (1878–1882)*
- Knj. 2: *Na vlasti (1889–1897. i 1901–1903.) Predsednik Skupštine i Vlade*, Službeni list SRJ, Beograd, 1997.
- Pera Todorović, *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana*, Službeni list SRJ, Beograd, 1997.
- Pera Todorović, *Ličnosti i ličnost*, Službeni list SRJ, Beograd, 2000.

III Istorijski izvori (XX i XXI vek):

- Novak Pribićević, *Ima li rezonance*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000.
 - Slučaj Ivan Stambolić, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000.
 - Bogdan Bogdanović, *Glib i krv*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.
 - Slobodan Inić, *Portreti*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.
 - Ivan Stambolić, *Koren zla*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.
 - Marko Nikezić, *Krhka srpska vertikala*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2003.
-

IV Predgovori i pogovori izvan onih u ovde pomenutim izdanjima istorijskih izvora za XIX, XX i XXI vek

- “Dve koncepcije jugoslovenske države u shvatanjima jugoslovenskih komunista u debati 1923. godine”, u: *Razprava o nacionalnem upražanju u KPJ leta 1923.*, Ljubljana, 1990.
 - “Ponavljanje istorije”, u: Aleksa Đilas, *Razgovori o Jugoslaviji*, “Prometej”, Novi Sad, 1993.
 - Predgovor u: Pavel Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Srbiji 1868–1869 (Iz putnikovih beležaka)*, Novi Sad, 1994.
 - Predgovor u: Vladimir Solovjev, *Rusko nacionalno pitanje*, Cetinje–Podgorica, 1995.
 - Pogovor u: Dragoslav Janković, *Radanje parlamentarne demokratije. Političke stranke u Srbiji XIX veka*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1997.
 - Predgovor u: Milovan Đilas, *Slutnja postkomunističkog haosa*, Biblioteka “Milan Grol”, Beograd, 1997.
 - “Istorija i istoričar” u: Pavel Ščogaljev, *Aleksejevski ravelin*, Službeni list SRJ, 1997.
 - Predgovor u: Dmitrij Volkogonov, *Lenjin. Politički portret*, knj. 1, Službeni list SRJ, Beograd, 1997.
 - “Poraz pojedinca” u: Ivan Đurić, *Istorija–pripežište ili putokaz*, Alternativni kulturni centar “Civis”, Kragujevac, 1998.
 - “Rodonačelnik ruskog socijalizma” u: Aleksandar Hercen, *Ruski narod i socijalizam*, CID, Podgorica, 2000.
 - “Petar Lavrović Lavrov” u: Petar Lavrov, *Istorijska pisma*, CID, Podgorica, 2000.
 - “Petar Aleksejevič Kropotkin”, u: Petar Kropotkin, *Etika*, CID, Podgorica, 2001.
 - Predgovor u: Florence Hartman, *Milošević dijagonala Laufera*, “Adamič” i Nakladni zavod “Globus”, Rijeka–Zagreb, 2002.
 - “Uz drugo izdanje”. *Druga Srbija. 10. godina posle 1992–2002*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.
 - Uvod u: Zoran Đinđić, *Etika odgovornosti*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006.
-

- Pogovor u: Dimitrije Boarov, *Dr Laza Paču. Legenda srpskih finansija*, SIR, Novi Sad, 2006.
- Predgovor u: Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903-1914*, Drugo izdanje, "Logistika", Beograd, 2008.
- "Mihail Aleksandrovič Bakunjin" u: Mihail Bakunjin, *Državnost i anarhija*, CID, Podgorica, 2008.

V Studije, rasprave, članci

- "Srpsko društvo u vreme pojave socijalističkih ideja – Prva kritika liberalizma", *Liberalizam i socijalizam*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1984.
 - "Dragiša Lapčević o Svetozaru Markoviću", u: *Dragiša Lapčević u radničkom pokretu Srbije*, Titovo Užice, 1984.
 - "Srpski socijalisti i Timočka buna" u: *Timočka buna i njen društveno-politički značaj za Srbiju XIX veka*, SANU, Naučni skupovi, knj. XXIX, Beograd, 1986.
 - "Srpska socijaldemokratska partija i nacionalno pitanje sa osvrtom na stanovište Dušana Popovića" u: *Dušan Popović i radnički pokret Srbije*, Beograd, 1986.
 - "Novi prilozi proučavanju života i rada Pere Todorovića", *Istorijski časopis*, Beograd, 1987., XXXIV
 - "Misli o sveštenstvu Živojina Žujovića", *Miscelanea. Mešovita građa*, Beograd, 1987, XVI
 - "Jedan značajan izvor za proučavanje rusko-srpskih revolucionarnih veza u 19. veku – Uspomene Vere Nikolajevne Figner", *Užički zbornik*, Titovo Užice, 1987, XVI
 - "Planirana revolucija", *Delo*, Beograd, 1988, 2
 - "O jednom otporu represiji u predvečerje političkih procesa u Sovjetskom Savezu tridesetih godina", *Delo*, Beograd, 1988, 7
 - "Deklaracija prava naroda Rusije i Deklaracija prava radnog i eksploatisanog naroda" u: *Temelji moderne demokratije. Izbor povelja i deklaracija o ljudskim pravima (1215-1989)*, IRO "Nova knjiga", Beograd, 1989.
-

- “Prepiskata na srpskite socialisti s Karl Kaucki kato iztočnik za proučavane istorijata na srpskata socialdemokratia”, *Vrčki i vraimotnošenja meždu blgarskite i srbskite socialisti do 1917. godina*, Sofija, 1989.
- “Iz istorije srpsko-ruskih revolucionarnih veza u drugoj polovini XIX veka”, *Zbornik Matice srpske*, Novi Sad, 1989, 40.
- “Patrijarhalne zajednice kao temelj preobražaja društva – Doktrina narodnjačkog socijalizma”, *Naše teme*, Zagreb, 1989, X
- “Federalistička shvatanja Koste Novakovića u svetlu borbe za određivanje karaktera jugoslovenske države” u: *Kosta Novaković u radničkom pokretu Srbije i Jugoslavije*, Čačak, 1989.
- “Nacionalni interes i nacionalni programi”, *Republika*, Beograd, 1989, 17.
- “Uticaj francuskog socijalizma na srpske socijaliste 19. veka” u: *Jugoslovensko-francuski odnosi*, Beograd, 1990.
- “Socijalistička misao u Srbiji u drugoj polovini 19. veka”, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 1990, 3.
- “Sinteza ljubavi i palice – Petar Tkačov: *Ljudi budućnosti*, Delo, Beograd, 3-4.
- “Teorijski i istorijski koreni socijalističke misli u Srbiji druge polovine XIX veka” u: *Revolucionarne i reformističke tendencije u srpskom i bugarskom radničkom pokretu do 1923. godine*, Beograd, 1990.
- “Pisma Pere Todorovića i Dragiše Stanojevića kralju Milanu”, *Miscelanea. Mešovita građa*, Beograd, 1990, XX
- “Saradnja srpskih socijalista u glasilu ruske revolucionarne emigracije “Vpered” od 1875-1877. godine”, *Tokovi*, Beograd, 1990, 1.
- “Srpsko-ruske revolucionarne veze 80-ih godina XX veka”, *Tokovi*, Beograd, 1991, 1.
- “O jednoj prepisci (Značajan izvor o odnosima između Srba i Slovenaca)”, *Delo*, Beograd, 1992, 5-8.
- “Sloveni i slovenofili”, *Republika*, Beograd, 1992, 43.
- “Pomembni zgodovinski izvori ob odnosih med Srbi in Slovenci”, *Teorija in praksa*, Ljubljana, 1992, V-VIII
- “Patrijarhalan odgovor na izazov modernizacije”, *Druga Srbija*, Beograd, 1992.
- “Ob istočnih socialističeskoj musli v Serbii”, *Voprosu istorii*, Moskva, 1993,

- “Socialističeskaja misl v Srbii vo vtoroj polovini XIX veka”,
Slavjanovedenje, Moskva, 1993, 9
- “Čovek iznutra slobodan” u: *Čovek iznutra slobodan*. Dragoljub Jovanović – naučnik, političar, stradalnik, Niš, 1993
- “Naučnik i političar Jovan Žujović (Prilog proučavanju srpske elite)”,
Tokovi istorije, Beograd, 1993, 1–3
- “Društvena suština rata. Povodom spisa Nebojše Popova “Srpski populizam”, *Republika*, Beograd, 1993, 73
- “Za bolje razumevanje savremene Rusije”, *Republika*, Beograd, 1993, 61
- “Yugoslavia was Defeated from Inside” in: *Yugoslavia: Colapse, War, Crimes*, Belgrade, 1993
- “Modernizacija bez modernosti”, *Republika*, Beograd, 1994, 103
- “Mladi Nikola Pašić”, *Razvitak*, Zaječar, 1994, 3–4
- “Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države” u: *Srbija u modrnizacijskim procesima XX veka*, Beograd, 1994
- “A Lesson from the Past – The Political Elite Desade of Independance of the Serbian State” in: *Serbia between the Past and Future*, Belgrade, 1995
- “,Rusija in EvropaĆ N. J. Danilevskog”, *Teorija in praksa*, Ljubljana, 1995, 3–4
- “Delo i duh Slobodana Jovanovića”, *Republika*, Beograd, 1995, 159
- “Perspektiva srpsko–hrvatskih odnosa” u: *Nacije. Nation*, Beogradski krug, 1996, 3–4, 1997, 1–2
- “Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države (Zakon o ustanovljenju narodno–sanitetskog fonda i Zakon o čuvanju narodnog zdravlja 1879, 1881)”, *Tokovi istorije*, Beograd, 1997, 1–2.
- “Modernost i patrijalhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863–1913)” u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2. Položaj žene kao merilo modernizacije*, Beograd, 1998.
- “Srpska levica u delu Slobodana Jovanovića”, *Slobodan Jovanović. Ličnost i delo*, SANU, Naučni skupovi, Knjiga XC, Beograd, 1998.
- “Ka boljem poznavanju ruske historiografije”, *Tokovi istorije*, Beograd, 1998, 1–2
- “Stojan Novaković o srpskom radikalizmu”, *Tokovi istorije*, Beograd, 1998, 1–2
- “Pismo Jovana Jovanovića Zmaja Ilarionu Ruvarcu”, *Tokovi istorije*, 1999, 1–4

- “Serbien bis 1918”, *Der Jugoslawien – Krieg*, Westentseller Verlag, Oplanden–Wiesbaden, 1999. (dva izdanja)
 - “Delo Pere Todorovića kao istorijski izvor” u: *Pera Todorović*, Zbornik radova, Beograd, 1999.
 - “Kako žena vidi sebe u vreme otvaranja ženskog pitanja u srpskom društvu”, *Tokovi istorije*, Beograd, 2000, 1–2
 - “Nezavršivost istraživanja. Pera Todorović, Dnevnik 1901”, *Tokovi istorije*, Beograd, 2000, 3–4
 - “Intimni svet naučnika i političara. Kroz porodičnu prepisku Stojana Novakovića” u: *Pismo*, Zbornik radova, Beograd, 2001.
 - “Magića ruskoga bunta”, *Rodina*, janvr–fevri, Moskva, 2001.
 - “Živojin Žujović – između liberalizma i socijalizma” u: *Liberalna misao u Srbiji*, Beograd, 2001.
 - “Milan Kujundžić – Aberdar – shvatanje slobode” u: *Liberalna misao u Srbiji*, Beograd, 2001.
 - “Dragiša Stanojević – prvi kritičar liberala u Srbiji” u: *Liberalna misao u Srbiji*, Beograd, 2001.
 - “Na nivou utopije i kritike komunistička ideja je bila produktivna” u: Duško Vučeković, *Poslije svega komunizam i ja (očevi, sinovi, unuci)*, Podgorica, 2002.
 - “Milan Piroćanac o kralju Milanu Obrenoviću”, *Tokovi istorije*, Beograd, 2002, 3–4.
 - “Utraženie iluzii: Ivan Aksakov i serbskoj pisatel Jakov Ignatovič”, *Rodina*, Moskva, 2003, 10.
 - “Liberalni demokrat Milan Piroćanac i nastojanja za modernizaciju Srbije 19. veka” u: *Zbornik Janka Pleterskoga*, SAZU, Ljubljana, 2003.
 - “Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji 19. veka” u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 3. Uloga elita, Beograd, 2003.
 - “Retrospektiva neuspelih modernizacija u Srbiji – moguće pouke za budućnost” u: *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Zbornik radova, Beograd, 2003.
 - “Istorijski kontekst dela Radomira Konstantinovića” u: *Radomir Konstantinović*, *Revija slobodne misli*, Sarajevo, 2003.
 - “Srpski liberali 70-ih godina 20. veka” u: *Dijalog povjesničara–istoričara*, Zagreb, 2004, 8
-

- “Involucija srpske historiografije”, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana, 2004, 2.
- “Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji? Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjaveca” u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, Zagreb, 2005, 9
- “Kultura zaborava”, *Ekonomist-magazin*, Beograd, 2005, 259
- “Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka” u: *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 4. Žene i deca, Beograd, 2006 (Prevedeno na ruski jezik u *Čolvek na Balkanah*, Moskva, 2007)
- “Politički protivnik kao neprijatelj” u: *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, Beograd, 2006.
- “Konstrukcije i dekonstrukcije nacionalnih identiteta: uloga historiografije”, *Antropologija*, Zbornik radova odeljenja društvenih nauka Istraživačke stanice Petnica, Valjevo, 2007.
- “Srpska socijalistička levica i nacionalni interes: između ‘zavetnih ciljeva’ srpskog naroda i njegove moderne države” u: *Između autoritarizma i demokratije*, Knjiga III: Nacionalni i državni interes moderne Srbije, Beograd, 2007.
- “Narodna radikalna stranka: utemeljenje ideologije socijalnog, političkog i nacionalnog jedinstva”, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2008. ((Prevedeno na ruski jezik u *Čolvek na Balkanah*, Moskva, 2008)

VI Prikazi u istorijskim časopisima

- Milan St. Protić, *Ideje i pokret radikala u Srbiji 1881–1883*, Tokovi, Beograd, 1990, 1
 - Vasa Kazimirović, *Nikola Pašić i njegovo doba 1845–1926*, *Istorijski časopis*, Beograd, 1993, XXXIX
 - “Otkrivanje Rovinskog. P.A. Rovinski, Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd, 1994, 3
 - Dubravka Stojanović, *Iskušavanje načela. Srpska socijaldemokratska partija i ratni ciljevi Srbije 1912–1914*, *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd, 1994, 1–2
 - Željko Rošulj, *Časopisa, časopisa III*, *Tokovi istorije*, Beograd, 2005, 3–4
-

-
- “Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914”, Knjiga II, *Tokovi istorije*, Beograd, 2005, 3–4.
 - Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, *Tokovi istorije*, Beograd, 2007, 4
 - “Pogled na knjigu Sime Ćirkovića *Srbi među evropskim narodima*”, *Tokovi istorije*, Beograd, 2007, 4
 - “Russie o Servia i Serbah”, *Tokovi istorije*, Beograd, 2007, 3
 - Sima Ćirković, *O istoriografiji i metodologiji*, *Tokovi istorije*, Beograd, 2007, 4
-
